

ANALIZA SADRŽAJA U SOCIOLOGIJI

Željka Manić

Željka Manić

ANALIZA SADRŽAJA U SOCIOLOGIJI

Željka Manić
ANALIZA SADRŽAJA U SOCIOLOGIJI

Željka Manić
ANALIZA SADRŽAJA U SOCIOLOGIJI

Izdavači
„Čigoja štampa”
Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

Za izdavače
Žarko Čigoja
Dr Slobodan Cvejić

Recenzenti
Prof. dr Marija Bogdanović
Prof. dr Vladimir Ilić
Prof. dr Jasmina Petrović

Priprema i štampa

Čigoja
S T A M P A

Tiraž
500 primeraka

ISBN 978-86-531-0287-6

Željka Manić

ANALIZA SADRŽAJA U SOCIOLOGIJI

Beograd, 2017.

*Објављивање ове Монографије финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије*

NAPOMENA AUTORKE

Knjiga *Analiza sadržaja u sociologiji* je nastala iz doktorske disertacije *Primena i mogućnosti metoda analize sadržaja u sociologiji*, napisane pod mentorstvom prof. dr Vladimira Ilića. Odbranjena je 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pred komisijom koju su, pored mentora, činili prof. dr Marija Bogdanović, prof. dr Mirjana Bobić i prof. dr Slobodan Cvejić. Članicama i članovima komisije dugujem zahvalnost na komentarima i sugestijama tokom i nakon izrade disertacije, a posebno mentoru na usmeravanju i podršci. Ograničenja saznanjnih dometa i nedostaci knjige pripadaju autorki.

Deo teksta o mogućnostima proučavanja građe sa interneta primenom analize sadržaja je saopšten na međunarodnoj konferenciji *Internet i društvo*, a zatim objavljen u istoimenom zborniku 2014. godine.

SADRŽAJ

Uvod.....	9
Definisanje metoda analize sadržaja.....	17
Elementi društvene komunikacije.....	18
Definicije analize sadržaja.....	27
Oblici metoda analize sadržaja.....	37
Kvantitativna analiza sadržaja.....	38
Kvalitativna analiza sadržaja.....	46
Mešoviti oblik analize sadržaja.....	58
Epistemološka osnova analize sadržaja.....	65
Objektivnost analize sadržaja.....	66
Validnost analize sadržaja.....	75
Sistematičnost analize sadržaja.....	83
Pouzdanost analize sadržaja.....	88
Preciznost analize sadržaja.....	101
Opštost analize sadržaja.....	105
Odnos analize sadržaja sa drugim istraživačkim postupcima i sa postupcima analize uzročnih odnosa.....	111
Analiza sadržaja i drugi istraživački postupci.....	114
Analiza sadržaja i posmatranje.....	115
Analiza sadržaja i razgovor i anketna istraživanja.....	121
Analiza sadržaja i postupci uzročne analize.....	129
Analiza sadržaja i uporedni metod.....	130
Analiza sadržaja i multivarijantna analiza.....	134
Izvođenje analize sadržaja.....	139
Izbor predmeta i ciljeva istraživanja.....	142
Uzorak.....	145
Vrste uzoraka u analizi sadržaja.....	151
Veličina uzorka.....	162

Jedinice analize sadržaja	167
Odnos jedinica analize i kategorija klasifikacije	173
Pretestiranje.....	177
Kodiranje.....	179
Analiza.....	185
Oblasti i primeri primene analize sadržaja	195
Istorijat analize sadržaja.....	196
Oblasti primene analize sadržaja.....	202
Obrazovanje	207
Politika	209
Kultura	214
Umetnost.....	217
Nauka.....	220
Primeri primene analize sadržaja.....	224
Istraživanja Harolda D. Lasswella i saradnika	224
Istraživanja Paula F. Lazarsfelda i saradnika.....	230
Istraživanje ratne i poratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama.....	236
Analiza sadržaja kao način istraživanja naučne uticajnosti	240
Upotreba računara i interneta u izvođenju analize sadržaja.....	245
Upotreba računara u analizi sadržaja	246
Vrste računarskih programa za analizu sadržaja	248
Prednosti i ograničenja upotrebe računara.....	262
Primeri i mogućnosti upotrebe računara	266
Internet – nove mogućnosti i izazovi.....	271
Mogućnosti zadovoljavanja epistemoloških načela nauke pri analizi sadržaja građe sa interneta	272
Izvođenje analize sadržaja prilikom proučavanja građe sa interneta	275
Izbor predmeta i ciljeva istraživanja	276
Uzorak.....	277
Jedinice analize i kategorije klasifikacije	284
Kodiranje.....	286
Primeri i mogućnosti upotrebe interneta.....	288
Zaključna razmatranja.....	293
Literatura	305

UVOD

Pod analizom sadržaja se podrazumeva sociološki istraživački postupak, odnosno način sređivanja podataka, kojim se nastoji izgraditi sistematska iskustvena evidencija o društvenoj komunikaciji. Sociologija, najgrublje posmatrano, pored primarnog iskustva istraživača, koristi podatke dobijene neposrednim posmatranjem, zatim podatke koje aktivno stvara primenom različitih oblika usmenog i pisanog verbalnog opštenja, kao i podatke koji su sociološki relevantni, ali su nastali nezavisno od potreba sociologije (Milić, 1996). Analiza sadržaja se pretežno primenjuje na podatke koji spadaju u poslednju grupu, a iskustvena građa na koju se može primeniti je veoma raznovrsna jer se „podaci sa svih polja komunikacije mogu tretirati i kao sociološki podaci” (Gud i Het, 1966: 308). Postupak se primenjuje i za analiziranje podataka prikupljenih u sociološkim istraživanjima, tačnije podataka dobijenih primenom razgovora.

Max Weber, koji je od istraživačkih postupaka primenjivao i razgovor i anketu, u ovom je smislu na prvom sastanku Nemačkog sociološkog društva 1910. godine predložio preduzimanje iscrpne analize sadržaja štampe (Weber, 2009). Njegovo nastojanje da zainteresuje sociologe za metod analize sadržaja nije naišlo na podršku, ali je prema mišljenju Stjepana Gredelja ostalo zapamćeno kao prvi metodološki osmišljen pokušaj da se ovom metodu obezbedi mesto među sociološkim istraživačkim postupcima (Gredelj, 1986). Weber je istražujući vezu između protestantske etike i osobina evropskog kapitalizma koristio, između ostalog, i osnovnu ideju analize sadržaja, mada nedovoljno tehnički razvijenu što je i razumljivo, s obzirom na okolnosti (Weber, 2011). Analizirao je sadržaj rasprostranjenih verskih i drugih publikacija da bi proverio da li su pastori u radu sa vernicima razvijali one etičke stavove koje je smatrao pogodnim za razvoj kapitalističkog duha. Iskustveni okvir je znatno proširio prilikom proučavanja svetskih religija.

Tokom godina je interesovanje sociologa za analizu sadržaja sve više raslo zbog potrebe za objektivnim, sistematičnim i preciznim sazna-

njima o različitim oblicima društvene komunikacije. Na koncu tridesetih godina XX veka analiza sadržaja počinje da se javlja u tehnički razvijenom obliku. Razvijanje postupka nije iznenađujuće, imajući u vidu širi kontekst, tačnije razvijanje kvantitativnih postupaka istraživanja u sociologiji. Njihovo razvijanje se ne može posmatrati nezavisno od institucionalizacije sociologije kao discipline u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), o čemu je detaljno pisala Marija Bogdanović razmatrajući razvoj i domete kvantitativnog pristupa u sociologiji (Bogdanović, 1981). Institucionalizaciju sociologije nisu obeležili samo naporu za sticanjem naučnog statusa, već i dokazivanje praktične korisnosti. „Tako se od samog početka njenog osnivanja sukobljavaju vrednosi naučne objektivnosti i praktične korisnosti, da bi od dvadesetih godina, u odbranu svoje naučnosti, radila na razvijanju naučnog metoda, svodeći ga na neutralne postupke za istraživanje činjenica o društvenom životu” (Bogdanović, 1981: 39). Od posebnog značaja za razvoj sociologije i kvantitativnih postupaka bila je katedra za sociologiju na *Columbia University*, kao i njene dve vodeće ličnosti: Robert K. Merton i Paul F. Lazarsfeld. „Formira se i Biro za primenjeno socijalno istraživanje, te se u obrazovnom procesu teorijski i istraživački rad takođe povezuju” (Bogdanović, 1981: 42). O značaju koji su za razvoj analize sadržaja imali Merton, Lazarsfeld i *Bureau of Applied Social Research* biće više reči kasnije.

Pre i posebno tokom Drugog svetskog rata analiza sadržaja stiče naglu popularnost i dolazi do njene masovne primene, u velikoj meri i zbog razvoja prvih elektronskih sredstava komunikacije. Ipak, analiza sadržaja svoju popularnost duguje pre svega mogućnosti da se primeni u praktične svrhe. U predratnim i ratnim uslovima su radio program, štampa i zvanična saopštenja bile jedine široko dostupne informacije o stavovima i namerama druge strane. Analiza sadržaja se pokazala kao izuzetno korisno sredstvo za izvođenje zaključaka iz prikupljenih informacija, kao i za analizu efikasnosti i ciljeva tuđe i svoje propagande. Na značaj praktične primene postupka ukazuje i njegova popularnost tokom Hladnog rata i građanskog rata na području bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

O porastu primene postupka svedoči zapažanje Bernarda Berelsona da se broj studija nastao na osnovu analize sadržaja od početka dvadesetih do kraja četrdesetih godina XX veka povećao sa deset na sto trideset.

Tabela 1: Okviran broj studija nastalih primenom analize sadržaja prikazan u petogodišnjim intervalima (Berelson, 1952: 22)

Petogodišnji interval	1921–1925.	1926–1930.	1931–1935.	1936–1940.	1941–1945.	1946–1950.
Broj studija	10	15	25	40	60	130

William Albig je ustanovio da se broj studija nastalih upotrebom analize sadržaja u naučnom časopisu *Public Opinion Quarterly* u periodu od 1937–1938. do 1955–1956. povećao sa 1,7% na 9,6%, s tim da je 1951–1952. godine iznosio 11,8% (Albig, 1957). Polje istraživanja je bilo široko, a stečena iskustva su dovela do sinteze metodoloških razmatranja analize sadržaja.

Sredinom XX veka je analiza sadržaja stekla legitimnost sociološkog metoda istraživanja, a uslovi koji su tome pogodovali su mnogobrojni društveno-politički problemi koje je donela velika ekonomska kriza, pojava novih elektronskih medija, analiza ratne propagande, pojava kompjutera, kao i brojna empirijska istraživanja. „Analiza sadržaja je nastala kao rezultat praktičnih i teorijskih potreba da se o pojedinim oblicima društvenog opštenja dobiju objektivniji i potpuniji podaci” (Milić, 1996: 571). Ona je i produkt napora ka što sistematičnijem znanju, u kojima je posebno značajnu ulogu imao Lazarsfeld. ”Smatrao je neophodnim da se sistematizuju i ocene dotadašnji rezultati istraživačke prakse te je početkom pedesetih godina i sam počeo da radi na tome” (Bogdanović, 1981: 80).

Neosporno je da se metoda analize sadržaja razvija iako je taj proces prilično neujednačen. Osnovna poboljšanja se tiču pre svega upotrebe računara u analizi sadržaja. „Prva primjena elektronike u tehnikama analize sadržaja, prema Stone-u, datira još iz 1944. god. kada se i razvija ideja o povećanju efikasnosti kod kategorizacije i klasifikacije brojnih jedinica verbalnog sadržaja u analizi sadržaja, što je bilo skoro nemoguće ručno izvesti” (Stojak, 1990: 9). Danas su računari mnogo brži, a softveri sofisticiraniji, i predstavljaju moćna oruđa za analizu sadržaja društvene komunikacije. Prema Klausu Krippendorffu je najvažniji podsticaj razvoju računarske analize sadržaja dala sve veća dostupnost tekstualne građe u digitalnom obliku (Krippendorff, 2004a).

Pojava interneta krajem prošlog veka je takođe uticala na razvijanje ovog postupka. Christopher Weare i Wan-Ying Lin smatraju da pojava svetske mreže (*World Wide Web*) ima sličan uticaj na analizu sadržaja

kao i masovno izlaženje novina u XIX veku i pojava elektronskih medija u XX veku (Weare i Lin, 2000). Očekuju da će širenje upotrebe interneta podstaći ekspanziju primene analize sadržaja i njeno prilagođavanje novim izvorima iskustvene građe.

U ovom tekstu se, dakle, razmatra upotreba metoda analize sadržaja u sociologiji, odnosno primeri i mogućnosti njegove primene. Primena analize sadržaja je data kroz metodološku analizu postupka, a ne preko ekstenzivne analize primera, radi očuvanja veze između epistemoloških i tehničkih aspekata postupka, kao i očuvanja mogućnosti izvođenja sistematičnih zaključaka. Osnovni cilj je sistematizovanje postojećih metodoloških saznanja o analizi sadržaja u sociologiji, kao i ukazivanje na najznačajnija istraživanja nastala primenom ovog postupka i njihove doprinose razvoju samog postupka i sociološkog istraživanja uopšte. Metodološkom analizom ovih istraživanja može se doći do načina za unapređivanje postupka o kojem je reč, i uopšte i u različitim oblastima njegove primene. Posebna pažnja je posvećena novim mogućnostima koje pružaju upotreba računara i interneta. Rad je baziran na postojećoj sociološkoj literaturi koja se bavi analizom sadržaja na (ne)posredan način, a delimično počiva i na literaturi koja se odnosi na primenu analize sadržaja u drugim disciplinama.

Prva ozbiljnija metodološka razmatranja o analizi sadržaja nastala su tridesetih godina XX veka, krenuvši od članka Juliana Woodwarda o kvantitativnoj analizi sadržaja štampe kao postupku za ispitivanje javnog mnjenja (Woodward, 1934). U isto vreme je Howard Becker upotrebljavao postupak za proučavanje trendova u američkoj sociologiji, analizirajući sadržaj časopisa *American Journal of Sociology* (Becker, 1930; Becker, 1932). Metodološka razmatranja su nastajala na osnovu mnogobrojnih empirijskih istraživanja realizovanih primenom postupka. Oso bit podsticaj dali su radovi Harolda D. Lasswella i Lazarsfelda sa saradnicima. Među piscima metodološke literature o analizi sadržaja se po svom doprinosu izdvaja Bernard Berelson, koji je sa Lazarsfeldom 1948. godine objavio knjigu *The Analysis of Communication Content*. Četiri godine kasnije pojavila se Berelsonova knjiga *Content Analysis in Communication Research* (Berelson, 1952), „prva integrisana slika analize sadržaja” (Krippendorff, 2004a: 11), tačnije prvi sistematičan prikaz mogućnosti postupka i primera njegove primene. Nezaobilazna uloga pripada i Krippendorffu i njegovom delu *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, čije je prvo izdanje objavljeno 1981. godine, drugo dopunjeno 2004, a treće dopunjeno izdanje 2013. godine. Značajnu ulogu u metodološkom razvoju analize sadržaja imaju i pisci čiji su radovi objavljeni u zborniku *Reader in Public Opinion and Communication*, koji su uredili

Berelson i Morris Janowitz (Berelson i Janowitz, 1953). Ne treba zaboraviti ni autore tekstova u zborniku *Trends in Content Analysis*, nastalom pod uredništvom Ithiel de Sola Poola (Pool, 1959), kao ni pisce radova u knjizi *The Analysis of Communication Content*, koju su uredili George Gerbner, Ole R. Holsti, Krippendorff, William J. Paisley i Philip J. Stone (Gerbner, Holsti, Krippendorff, Paisley i Stone, 1969). U novije vreme se među autorima metodološke literature o analizi sadržaja ističe Robert Philip Weber, pisac knjige *Basic Content Analysis* (Weber, 1990).

Kada je o domaćoj sociologiji reč, metodološka literatura o analizi sadržaja je prilično štura. Nastala je šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka (Milić, 1996¹; Kaljević, 1972; Šušnjić, 1973), a nedavno je interesovanje sociologa za ovaj postupak obnovljeno (Branković, 2009; Avramović i Vujačić, 2010; Ilić, 2011; Ilić, 2012). Pored sociološke, treba imati u vidu i relevantnu psihološku metodološku literaturu o postupku (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004; Fajgelj, 2010). U pitanju su tekstovi u časopisima ili poglavlja u knjigama, odnosno ne postoji celovita metodološka studija posvećena analizi sadržaja.

Literatura na našem jeziku je šira kada su u pitanju istraživanja nastala primenom analize sadržaja. Među njima treba izdvojiti studiju Stjepana Gredelja o promenama modela komunikacije na osnovu pisanja *Borbe* i *Politike* (Gredelj, 1986), diplomski rad Milice Bogdanović o *Otporu* u dnevnoj štampi (Bogdanović, 2004), kao i diplomski rad Marije Radoman o lezbejskoj, gej, biseksualnoj i transdžender (LGBT) populaciji na desno-ekstremističkim sajtovima (Radoman, 2007).

Kada je o strukturi ove knjige reč, najpre je dato određenje postupka. Oko ovog pitanja ne postoji konsenzus, osim na najopštijoj ravni, pa je ukazano na najznačajnije definicije metoda analize sadržaja, kao i na posledice koje proizilaze iz sadržaja različitih definicija. Odsustvo saglasnosti po pitanju određenja postupka uslovljeno je nizom činilaca, u koje spadaju njegova upotreba u više disciplina, različiti oblici u kojima se primenjuje, ciljevi zbog kojih se koristi, razvoj samog postupka, kao i vrste empirijske građe koje se mogu analizirati. Prikazu definicija postupka prethodi razmatranje elemenata društvene komunikacije, s obzirom na to da se analiza sadržaja smatra najadekvatnijim postupkom za njeno proučavanje. Naznačavanje elemenata društvene komunikacije je neophodno da bi bilo jasno šta se primenom postupka može postići. Osnovni elementi su odašiljač poruke, sadržaj poruke i njen primalac, a prateći sredstva preko kojih se poruka odašilje, smer poruke, njeni efekti, kao i ciljevi.

U drugom poglavlju je ukazano na različite oblike metoda analize sadržaja. Pod njima se pre svega podrazumevaju kvantitativni i kvalitativni

¹ U pitanju je treće dopunjeno izdanje, a prvo je objavljeno 1965. godine.

tivni oblik postupka. Analiza sadržaja se tradicionalno smatra kvantitativnim postupkom zbog pretežne primene u kvantitativnom obliku u ranima fazama razvoja, ali i zbog uticaja Berelsonovog određenja postupka kao kvantitativnog. Rasprava o kvantitativnom i kvalitativnom pristupu u analizi sadržaja započela je sredinom prošlog veka, a zagovaranje primene postupka u kvalitativnom obliku oživelo je početkom XXI veka. Ne samo da razlikovanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda nije zaobišlo ni analizu sadržaja, već nisu ni razmatranja njihove komplementarne upotrebe. Usled toga se, pored navedena dva, opisuje i mešoviti oblik analize sadržaja, koji predstavlja kombinaciju elemenata kvantitativnog i kvalitativnog oblika.

Sledeće poglavlje govori o epistemološkim osnovama analize sadržaja. Epistemološke norme su sadržane u određenju teorijske nauke, iz kog treba da proističu načela u sociološkoj metodološkoj zamisli. Konstitutivni principi naučne delatnosti su objektivnost, sistematičnost, pouzdanost, preciznost, opštost i validnost. Razmotreno je njihovo ostvarenje prilikom primene analize sadržaja, uslovljeno karakteristikama postupka, tačnije način izvođenja analize sadržaja u skladu sa navedenim normama. Prisutno je nastojanje da se odgovori na pitanje da li između kvantitativnog i kvalitativnog oblika postupka postoje značajne epistemološke razlike po pitanju ostvarivanja navedenih principa.

Četvrto poglavlje posvećeno je odnosu analize sadržaja i drugih istraživačkih postupaka, kao i njenom odnosu sa postupcima uzročne analize. Kada je reč o drugim istraživačkim postupcima, razmatra se odnos analize sadržaja sa posmatranjem, razgovorom i anketnim istraživanjima. Za razliku od analize sadržaja, koja se pretežno primenjuje na evidenciju nastalu nezavisno od potreba naučnog istraživanja, iako to nije nužno, ostali postupci spadaju u grupu aktivnih, čijom se primenom stvara iskustvena evidencija za potrebe naučnog istraživanja. Kada su u pitanju postupci uzročne analize, posmatra se odnos analize sadržaja sa uporednim metodom i multivarijantnom analizom.

Izvođenju analize sadržaja posvećeno je naredno poglavlje knjige. Razmatraju se faze njenog izvođenja krenuvši od izbora predmeta i ciljeva istraživanja, kojima su obuhvaćene i analiza pojmova, razvijanje i formulisanje hipoteza. Nakon toga sledi određenje uzorka u analizi sadržaja, njegovih vrsta i veličine. Posle uzorka se razmatraju jedinice analize sadržaja, kao i odnos jedinica analize i kategorija klasifikacije. Naposljetku sledi ukazivanje na značaj pretestiranja, izvođenje kodiranja i analize iskustvene građe. Treba napomenuti da je pretežno razmatrano izvođenje analize sadržaja u njenom kvantitativnom obliku, koje je uslovljeno tradicionalnim shvatanjem analize sadržaja kao kvantitativnog postupka i raspoloživom metodološkom literaturom.

U šestom poglavlju se bavimo kratkim istorijatom analize sadržaja, oblastima njene primene i najznačajnijim primerima. Razlikuje se pet tematskih oblasti, u kojima je postupak našao svoju najznačajniju primenu, a reč je o obrazovanju, politici, kulturi, umetnosti i nauci. Nakon oblasti primene sledi razmatranje najznačajnijih primera primene postupka, među kojima se, s obzirom na istorijski značaj i domete, izdvajaju Lasswellova i Lazarsfeldova istraživanja, realizovana sa nizom saradnika. Ukazano je i na značaj analize sadržaja za proučavanje ratne i poratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama, kao i za istraživanje naučne uticajnosti.

Kao što je već rečeno, najveći današnji pomaci se tiču upotrebe računara i mogućnosti koje pruža internet u analizi sadržaja pa je ovoj temi posvećeno sledeće poglavlje. Poslednje četiri decenije XX veka je obeležila usredsređenost na upotrebu računara u analizi sadržaja i prisutan je konstantan napredak na ovom polju. Analizirane su različite vrste računarskih programa, mogućnosti koje pružaju i njihova ograničenja. Moglo bi se reći da je u toku nova faza razvoja analize sadržaja, u kojoj posebno značajan izvor evidencije postaju *web* sajtovi. Ova promena sa sobom nosi i prilagođavanja samog postupka, odnosno njegov dalji razvoj.

Naposletku slede zaključna razmatranja, odnosno sumiranje rezultata izvedene metodološke analize i ukazivanje na mogućnosti pojačavanja primene analize sadržaja na polju njenog zadovoljavanja epistemoloških načela nauke, istraživačko-tehničkog pojačavanja i posebno korišćenja novih mogućnosti koje pruža upotreba računara i interneta.

DEFINISANJE METODA ANALIZE SADRŽAJA

U metodološkoj literaturi ne postoji jedinstvena definicija analize sadržaja, što je i razumljivo s obzirom na različite ciljeve i oblike u kojima se upotrebljava. Odsustvo saglasnosti po pitanju definisanja postupka određeno je i njegovom primenom u različitim naučnim disciplinama, kao i razvojem samog postupka i vrstama iskustvene građe na koju se primenjuje (Holsti, 1968). „Trenutno njen originalni naziv, analiza sadržaja, maskira šarolikost ideja, pristupa i primena” (Fajgelj, 2010: 405). Načinom definisanja je uslovljeno shvatanje osobina postupka, kao i mogućnosti njegove primene, pa ćemo ukazati na najznačajnija određenja ove metode. Uprkos razlikama u poimanju metoda, prisutna je saglasnost na najopštijoj ravni da analiza sadržaja predstavlja najpogodnije, ali ne i jedino, sredstvo za proučavanje različitih oblika društvene komunikacije, koju Vojin Milić naziva društvenim opštenjem (Milić, 1996).

Pre analiziranja postojećih definicija postupka, treba ukazati na sastavne delove društvene komunikacije. „Analiza sadržaja komunikacije ima veoma široko značenje, zato što se bilo koje čovekovo ispoljavanje na neki način može tretirati kao sadržaj komunikacije, a taj sadržaj se onda može analizirati na mnogo različitih načina, što se u praksi i sreće” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 239). Da bi bilo jasno šta se nastoji postići upotrebom analize sadržaja, neophodno je naznačiti i opisati osnovne elemente društvene komunikacije. Ona predstavlja nužan sastavni deo svakog društva, koji se javlja u raznovrsnim oblicima i neodvojiv je od različitih oblika delatnosti koje se u njemu obavljaju. Usled toga je analiziranje komunikacije neophodno da bi se društvo moglo potpunije proučiti. Kao što ne postoji jedinstvena definicija analize sadržaja, ne postoji ni jedinstvena definicija komunikacije, ali bavljenje njenim određenjem prevazilazi okvire ovog rada te je upotrebjeno najrelevantnije određenje za njegov predmet. „Komunikacija se može odrediti kao proces u kome neki pojedinac ili institucija nastoji da prenese neku, poruku (preko određenih tehničkih sredstava) do određene grupe

ljudi s namerom da izazove određene efekte u njihovom verovanju, stavovima i ponašanju” (Šušnjić, 1973: 249). Iako Đuro Šušnjić prenošenje poruke svodi na upotrebu tehničkih sredstava, ona nisu nužna u procesu komunikacije, koja se može odvijati i verbalno.

Elementi društvene komunikacije

Svaki oblik potpune društvene komunikacije sastoji se iz više elemenata, koji mogu imati različit značaj. Prema Miliću društvenu komunikaciju čine tri elementa: odašiljač poruke, sadržaj poruke i primalac poruke (Milić, 1996). Šušnjić proširuje Milićevu klasifikaciju dodajući joj i efekat poruke kao četvrti element (Šušnjić, 1973). Lasswell je razlikovao tri osnovna i dva prateća elementa. „Osnovni elementi su: *pošiljalac* (who says), *poruka* (what) i *primalac* (to whom); a prateći: *sredstva* (in which channel) i *efekti* (with what effects)” (Gredelj, 1986: 18). Navedenoj shemi Gredelj dodaje još dva elementa radi njenog upotpunjavanja. Prvi se odnosi na stav odašiljača prema sadržaju poruke (*how*), tačnije na njen smer, a drugi na ciljeve koje odašiljač želi postići porukom (*why*). Holsti smatra da se svaki oblik društvene komunikacije sastoji iz šest osnovnih elemenata: izvor ili pošiljalac; proces enkodiranja (namere odašiljača); poruka kao produkt procesa enkodiranja; kanal prenošenja poruke; detektor ili primalac poruke; proces dekodiranja (efekti poruke) (Holsti, 1968). Pod enkodiranjem se obično podrazumeva proces pretvaranja ideje u saopštenje, a pod dekodiranjem saznanje o smislu koju nosi određeni kod, do kog dolazi nakon njegovog primanja.

Analiza sadržaja se prvenstveno odnosi na poruku, tačnije na njen sadržaj, relativno nezavisno od toga šta je nosač poruke. „Pod porukom se podrazumeva svaki simbolički sadržaj, koji ima određeni smisao ili bar njegov odašiljač to pretpostavlja, a upućen je s nekom namerom drugim licima” (Milić, 1996: 571). Sadržaj društvene komunikacije shvata se veoma široko, što znači da se pod njim podrazumevaju različiti vidovi ljudske delatnosti koji se mogu zabeležiti u nekom obliku. On može biti veoma raznolik, a uslovljava ga mnoštvo faktora krenuvši od društvenog konteksta u kom se komuniciranje vrši, karakteristika odašiljača, njegovih namera, karakteristika primaoca, sredstava preko kojih se komunicira itd. Osnovno pitanje koje se postavlja u vezi sa sadržajem je *šta*, dakle šta je predmet proučavanog materijala, a povezano je sa pitanjima *kako* i *zašto*. Postavljanje ovog pitanja je nezaobilazno prilikom primene analize sadržaja jer se „proučavanje komunikacije usredsređuje na interakciju preko poruka” (Gerbner, 1969: IX). Treba imati u vidu da proučavana građa može izražavati jednu ili više tema, s tim da u drugom slučaju one

mogu biti ili podjednako značajne ili može postojati dominantna tema uz ostale manje značajne.

Kada je u pitanju poruka, nije dovoljno ispitati samo njen sadržaj već i oblik. Usled toga se može reći da termin analiza sadržaja ne izražava verno istraživački postupak. Nije bitno samo šta je rečeno već i na kakav način pa se kao drugo pitanje u vezi sa sadržajem postavlja *kako* je predmet napisa iskazan. „Odvajanje sadržine poruka od njihovog oblika, stila i drugih osobina koje pokazuju kako su one unete u neki oblik društvenog opštenja značilo bi gotovo uvek njihovo znatno osiromašenje, jer se sadržaj i oblik poruke nalaze u većini slučajeva u neraskidivom jedinstvu, prilagođenom cilju koji odašiljač poruke želi postići” (Milić, 1996: 574). Odgovor na pitanje *kako* se najčešće naziva smerom ili vrednosnom usmerenošću proučavane građe, ali se može nazivati i orijentacijom, karakterom itd. (Berelson, 1952). Smer izražava stav odašiljač poruke prema njenom sadržaju, koji može biti pozitivan, negativan ili neutralan. Različiti termini se koriste za označavanje smera poruke: odobravanje-neodobravanje, povoljno-nepovoljno, pozitivno-negativno, ali je suština ista i svodi se na odnos za ili protiv ili neutralnost. Treba imati u vidu da nije lako odrediti smer jer su granice između navedenih modaliteta često nejasne, a uslovljen je i kontekstom jedinice analize. Problem razgraničavanja je posebno zastupljen kada je klasifikacija modaliteta razuđenija: potpuno pozitivno, uglavnom pozitivno, neutralno, uglavnom negativno, potpuno negativno.

Nije naodmet ilustrovati potrebu za proučavanjem sadržaja i oblika poruke prikazom kategorijalnog sistema koji je Gredelj primenio analizirajući promene modela komunikacije u Jugoslaviji od 1945. do 1975. godine (Gredelj, 1986). Iako je od realizacije istraživanja prošlo gotovo tri decenije, u pitanju je najznačajniji primer primene analize sadržaja u domaćoj nauci pa se navodi njegov kategorijalni sistem, a ne nekog od niza novijih istraživanja, nezavisno od okvira domaće nauke. Proučavajući pisanje listova *Borba* i *Politika* koristio je dve vrste kategorija: kategorije sadržaja i kategorije oblika izlaganja sadržaja. Kategorije *sadržaja* se odnose na ono što je rečeno u tekstu i njima se ispituju *predmet* (o čemu je poruka) i *smer* proučavanih poruka (vrednosna usmerenost teksta: afirmativna, neutralna ili negativna). Kategorije *oblika* izlaganja sadržaja odnose se na to kako je nešto rečeno u tekstu: tip, intenzitet i efekat teksta. Razlikovani su sledeći *tipovi* teksta: uvodnik, izveštaj, vest, članak, komentar i intervju. Proučavanjem *intenziteta* se utvrđuje jačina izražavanja poruke, odnosno zainteresovanost odašiljača, a naziva se još i emocionalnošću ili naglašenošću. Gredelj je koristio dihotomne pokazatelje intenziteta: objektivnost i emocionalnu zainteresovanost. „Za

kriterijum razlikovanja tendencioznosti odnosno objektivnosti pošiljalaca poruka uzeta je *vrednosna zasićenost* tekstova, koja se izražava brojem relevantnih (ključnih) simbola koji se upotrebljavaju u tekstu, i njihova učestalost, tj. broj ponavljanja *istog simbola* u jednom tekstu” (Gredelj, 1986: 24). Pod vrednosno prezasićenim tekstom, kojim se pojačava ubeđivačka funkcija poslate poruke, podrazumevao se onaj u kom se češće od 10 puta javljalo više od sedam ključnih simbola. *Efekat* teksta počiva na proceni samog istraživača da li odašiljač želi da informiše primaoca, mobiliše ih, kritikuje predmet napisa, omalovaži ga ili glorifikuje. Dakle, Gredeljev kategorijalni sistem predstavlja operacionalizaciju dopunjene Lasswellove sheme društvene komunikacije.

U vezi sa proučavanjem sadržaja i oblika poruke treba reći i da Berelson, dajući pregled najčešće upotrebljivanih kategorija u postojećim studijama nastalim upotrebom analize sadržaja, razlikuje dve osnovne grupe (Berelson, 1952). Prva grupa se odnosi na suštinu poruke, dakle šta je rečeno (tema poruke, smer, osobine, vrednosti itd.), a druga na oblik, odnosno kako je rečeno (forma komunikacije, intenzitet itd.). Nenad Havelka, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić ukazuju i na značaj proučavanja čitljivosti poruke, odnosno njenog sadržaja, što se uglavnom čini primenom različitih formula (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Jedna od oblasti proučavanja u kojoj se učestalo kao jedinica analize koristi reč predstavlja upravo istraživanje čitljivosti (Berelson, 1952). Ona se meri proučavanjem karakteristika teksta, kao što su rečnik (raznovrsnost upotrebljenih termina, učestalost stranih reči i izraza, stepen apstraktnosti termina) i struktura rečenice (tip rečenice, njena dužina), a analiza ukazuje na potencijalne efekte društvene komunikacije imajući u vidu „prohodnost i težinu teksta” (Milas, 2009: 505). U nizu formula za izračunavanje čitljivosti izdvajaju se *Flesch Reading Ease* formula i *Gunning Fog Index*. „Flesch formula je zasnovana na prosečnoj dužini rečenice i slogova na 100 reči, dok je Gunningov indeks zasnovan na prosečnoj dužini rečenice i broju reči od tri ili više slogova u kolekciji teksta” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 212). Zaključci o čitljivosti se mogu izvesti na dva načina (Holsti, 1968). Prvi način se odnosi na poređenje proučavanog teksta sa određenim tekstom koji se smatra standardom, a počiva na unapred poznatoj čitljivosti i stepenu težine standarda. Drugi način se zasniva na paralelnom proučavanju, tačnije na ocenjivanju stepen čitljivosti tekstova od strane učesnika u istraživanju. Nakon toga sledi analiza tekstova prema relevantnim obeležjima (rečnik i struktura rečenice), a obeležja koja su u najizrazitijoj vezi sa čitljivošću služe kao mera za buduće procene težine teksta. Iako je drugi način pouzdaniji, ni on se, kao ni prvi, ne može smatrati u potpunosti validnim jer čitljivost zavisi i od drugih obeležja teksta, kao što je njegova sadržina.

U ostatku ovog odeljka detaljnije se bavimo odašiljačima i primaocima poruka. To mogu biti pojedinci, društvene grupe, organizovani društveni oblici itd. „Komunikacioni proces može da se odvija na neformalnom individualnom planu, na grupnom ili pak na institucionalnom” (Kaljević, 1972: 216). Iako su sva tri nivoa komunikacije od izuzetnog značaja za sociološka istraživanja, pretežno se proučavaju institucionalni vidovi komunikacije. Prezastupljenost ovog nivoa komunikacije počiva u njegovoj strukturisanosti, koja olakšava proučavanje, kao i u dostupnosti za naučno istraživanje. Institucionalni oblici komunikacije odašilju poruke preko određenih kanala često u poznatom vremenskom ritmu. One se najčešće odašilju u trajnijim oblicima, a čak i kada nije tako, različita tehnička sredstva omogućavaju njihovo čuvanje i proučavanje. Komunikacija koja se odvija na neformalnom individualnom planu, pa i na grupnom, pretežno je nestrukturisana i nedostupna zainteresovanim istraživačima zbog svojih objektivnih karakteristika. „Na ovom području analizi sadržaja nedostaje potrebna izvorna građa, koja se može prikupiti drugim sredstvima, u prvom redu razgovorom, ali je daleko teže stvoriti sistematsku građu o ovim rastresitim oblicima društvenog opštenja” (Milić, 1996: 573). Treba imati u vidu da nemali broj metodologa, za razliku od Milića, analizu sadržaja povezuje i sa podacima dobijenim razgovorom. S obzirom na to da se ipak mahom analiziraju institucionalni vidovi opštenja, analiza sadržaja se ne može smatrati postupkom koji omogućava proučavanje sistema društvene komunikacije u celosti, iako na ovom području postoje pomaci u vidu dostupnosti zabeležene neformalne komunikacije na internetu. Prethodna tvrdnja ne počiva samo u postojanju oblika društvene komunikacije koji su zbog svojih objektivnih osobina nedostupni analizi sadržaja. U određenim područjima društvenog komuniciranja, poput različitih jedinica državne uprave, privrednih organizacija, postoji vrlo strukturisana komunikacija koja uglavnom nije dostupna za istraživanje zbog poverljivosti podataka ili nepostojanja volje da se ona učini dostupnom analizi. Proučavanje sistema društvene komunikacije u celosti onemogućava i raspoloživost prevelike količine sadržaja, koja je danas dostupna istraživačima.

Imajući u vidu prethodne navode, posve je jasno zašto se analiza sadržaja, kada je reč o odašiljačima i primaocima poruka, uglavnom primenjuje na proučavanje onih koji proizvode poruke. Na osnovu sadržaja, oblika i drugih osobina poruka mogu se izvesti zaključci o vrednosnim orijentacijama odašiljača, njegovim shvatanjima, namerama, tačnije o ciljevima koje želi postići odašiljanjem određene poruke i o njenim pretpostavljenim efektima na primaocima. Ciljeve odašiljača i efekte na primaocima istraživač procenjuje na osnovu odašiljačevog odnosa prema proučava-

nim porukama. To znači da se procena ne može u potpunosti osloniti na manifestne pokazatelje zastupljene u poruci već počiva i na sposobnosti istraživača da adekvatno razume sadržaj, njegovom poznavanju predmeta proučavanja, sociološkoj imaginaciji itd. Poruka omogućava izvođenje zaključaka o raznim osobinama autora jer ga ona predstavlja, kao i društvenu situaciju u kojoj je nastala. „Konkretne namere, strategije i taktike, kojima se služe oni koji komuniciraju, treba u svakom momentu da se posmatraju u kontekstu u kojem funkcionišu – kao i poruka koju prenose” (Brigs i Berk, 2006: 14).

U vezi sa odašiljačem poruke, predmet analize su i autorstvo i psihološke karakteristike (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Iako proučavanje autorstva nije u potpunosti razvijeno, postoji niz kriterijuma na osnovu kojih se utvrđuje. Ustanovljeno je postojanje ličnih jednačina autora, čije se pisanje razlikuje prema frekvenciji upotrebe određenih reči, dužini rečenice i sl. Utvrđivanje autorstva je posebno značajno kada nije navedeno ko je tvorac poruke, ali ima bitnu ulogu i u onim situacijama kada je autor naveden, ali se sumnja u tačnost navoda. Analiza sadržaja se upotrebljava kao korisno sredstvo za rešavanje problema spornih autorstava u oblasti književnosti (North, Holsti, Zaninovich i Zinnes, 1963). Ni zaključivanje o psihološkim karakteristikama autora poruke nije jednostavno, ali to ne znači da ne postoje pokušaji da se izvedu zaključci ovog tipa. „U ovom kontekstu bismo i *grafologiju* mogli posmatrati kao pokušaj zaključivanja o autoru na osnovu potpuno formalnih karakteristika njegovog rukopisa, pri čemu su jedinice analize i pojedina slova, i izgled rukopisa u celini” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 248).

Komunikacija skoro nikada nije jednosmeran proces pa je neophodno obratiti pažnju i na primaoca poruka. Da bi se dobio odgovor na pitanje *kome*, moraju se povezati poznate karakteristike pretpostavljenih primalaca i poruke koja im je upućena (Milas, 2009). Reakcije primalaca na poslate poruke su retko predmet proučavanja, „naročito kada su reakcije rastresito raspoređene u društvenom prostoru” (Milić, 1996: 574). To svakako ne znači da nisu značajne, posebno za održavanje trajnije društvene komunikacije jer informacije o tome kakve su reakcije na poslate poruke utiču na njihovo dalje odašiljanje. „Dobijanje odgovora, ili kako se često kaže ”reakcija” publike, na prezentovane sadržaje opštenja treba da omogući uvid kako u moguće greške stvaraoca poruke tako i u postizanje pretpostavljenih efekata” (Kaljević, 1972: 224).

Podaci o primaocima poruka mogu se prikupiti na dva načina: analizom sadržaja samih poruka i prikupljanjem podataka primenom drugih postupaka od onih primalaca za koje se pretpostavlja da im je poruka namenjena. Sadržaj može dati podatke o tome kako autor poruke

percipira publiku, odnosno koje njene karakteristike pretpostavlja prilikom pisanja poruke. „Na primer, teško da su autori novokomponovanih pesama preokupirani nesrećnim ljubavima, a verovatnije je da oni takve pesme pišu jer ih traži publika u analiziranom razdoblju” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 248).

Još značajniji izvor podataka o primaocima poruka je analiziranje njihovih reakcija na upućene im sadržaje. Reakcije primalaca poruka mogu biti spontane i podstaknute. Primer spontanih poruka su pisma čitalaca javnim glasilima radi objavljivanja, koja su najčešće nastala kao reakcija na određeni program ili napis, a mogu biti i reagovanje na značajne društvene događaje. U prva proučavanja spontanih reakcija publike spada analiza pisama slušalaca radio emisije *America's Town Meeting of the Air* tokom sezone 1937–1938. godine (Sayre, 1939), kao i radio prenosa *New York Philharmonic Symphony Orchestra* u okviru sezone 1948–1949. godine (Bogart, 1949). U domaćoj nauci su se proučavanjem pisama javnim glasilima bavili Aljoša Mimica i Radina Vučetić, analizirajući sadržinu lista *Politika* (Mimica i Vučetić, 2008). Predmet analize bila je rubrika *Odjeci i reagovanja*, koja je izlazila u periodu od jula 1988. do marta 1991. godine, s tim da se autori nisu „upuštali u detaljnu analizu sadržaja građe, niti posezali za nekim od standardnih metodoloških instrumenata” (Mimica i Vučetić, 2008: 7). Obraćanje javnim glasilima može biti motivisano i traženjem pomoći za rešavanje ličnih problema, a građa ovog tipa pogodna za proučavanje društvenih promena, što je pokazano analizom 54 pisma kineskih omladinaca savetodavnoj koloni šangajskog časopisa (Chin, 1948). Pod podstaknutim reakcijama se podrazumevaju podaci dobijeni primenom različitih istraživačkih postupaka od respondenata koji prate određene medije, a primeri analize podstaknutih reakcija navedeni su u drugim delovima knjige, tačnije u poglavljima o odnosu analize sadržaja sa drugim istraživačkim postupcima i Lazarsfeldovim doprinosima.

Proučavanje primalaca poruka se, kako je već rečeno, po pravilu ređe vrši zbog složenosti zadatka. Ne samo da je teže doći do iskustvene građe na osnovu koje će se analizirati primaoci poruka, već je teže utvrditi kako razumeju poruke koje su im upućene i čime je razumevanje uslovljeno. Još je prilikom proučavanja političke propagande tokom Drugog svetskog rata uočeno da primaoci shvataju poruke na različite načine. Značenje sadržaja društvene komunikacije uslovljeno je očekivanjima primalaca poruka, njihovim potrebama, trenutnim psihičkim stanjem, stepenom obrazovanja, zainteresovanošću za sadržaj poruke, društvenim kontekstom u kom se komunikacija vrši itd. „O pošiljaocu, adresantima i delovanju upućenih poruka mogu se na osnovu analize

sadržaja izvoditi samo *posredni* zaključci, koji moraju biti proveravani i dopunjavani primenom drugih istraživačkih metoda i nezavisnih izvora podataka (podaci o profilima i izdavačkim orijentacijama redakcija, anketno ispitivanje publike, sondiranje javnog mnjenja, statistički podaci o strukturi publike, kretanju tiraža itd)” (Gredelj, 1986: 25).

Lazarsfeld i Merton su se bavili proučavanjem primalaca poruka, pre svega u oblasti propagande, i to mahom slušalaca radija, ali i gledalaca filmova. Pod propagandom podrazumevaju simbole koji utiču na javno mnjenje, a odnose se na probleme koji se smatraju kontroverznim (Lazarsfeld i Merton, 1959). Prvenstveno su bili zainteresovani za proučavanje efekata propagande, ali ne samo za efekte propagandnog materijala u celosti već i za one koje izazivaju specifične karakteristike propagandnog sadržaja. Primenjivali su analizu sadržaja za uočavanje koji će delovi proučavane građe verovatno izazvati određene efekte, dok je analizom odgovora utvrđivano da li su reakcije primalaca zaista produkt propagande, a samim tim je omogućeno minimiziranje nepoželjnih odgovora uz adekvatnu izmenu propagande. Dakle, analiza sadržaja se primenjuje da bi se utvrdili mogući odgovori publike na propagandu, što nije dovoljno za njihovo celovito proučavanje jer je neophodno ustanoviti da li se oni zaista javljaju. Usled toga se primenjuje analiza odgovora, koja zahteva vođenje razgovora sa primaocima poruka i to specifične vrste razgovora u vidu fokusiranog (usmerenog) intervjua. Prethodno vršenje analize sadržaja predstavlja neophodnu pomoć za vođenje intervjua, dok, sa druge strane, sami intervjui omogućavaju preduzimanje adekvatnije analize sadržaja.

Primenom fokusiranog intervjua omogućava se postizanje nekoliko ciljeva, o kojima će detaljnije biti reči kasnije, a jedan od njih je otkrivanje potpuno neočekivanih odgovora primalaca. Njihovo utvrđivanje je značajno da bi se izbegao bumerang efekat, koji propaganda može imati. On podrazumeva da primaoci poruka pod određenim uslovima mogu reagovati na propagandu na suprotan način od onog koji odašiljači poruka pretpostavljaju, a Lazarsfeld i Merton razlikuju više tipova. Bumerang efekat može biti posledica netačne procene stanja svesti primalaca poruka. Propaganda može imati suprotne efekte ukoliko se njen sadržaj ne poklapa sa psihološkim potrebama publike, što znači da je neophodno poznavati dominantne stavove i osećanja populacije kojoj je namenjena. Drugi tip bumerang efekta se može smatrati problemom koji će opstajati bez obzira na napore uložene u njegovu predupređivanje. Javlja se kada je propaganda usmerena na publiku sa heterogenim psihološkim potrebama, što znači da sadržaj koji je efektivan za jedan deo publike može imati suprotan efekat na drugi deo. Treći tip se naziva struktural-

nim bumerangom i počiva u zastupljenosti više tema u propagandnom sadržaju, koje mogu jedna drugoj neutralisati efekat. Upotreba više tema zahteva adekvatnu analizu propagande da bi se uočio međudnos koji se može javiti između njih i učiniti propagandu neefektivnom. Poslednji tip bumerang efekta počiva na davanju pogrešnih primera u okviru propagandnog sadržaja. On se javlja kada su primaoci poruka iz prve ruke upoznati sa temom propagande pa mogu smatrati predočene im primere nereprezentativnim. To ne znači da su primeri neistiniti već da su neusađeni sa neposrednim iskustvom primalaca te ih oni odbacuju.

Lazarsfeldovo i Mertonovo obrazloženje bumerang efekta više nego jasno ukazuje zašto je neophodno proučavati primaoce poruka prilikom analize društvene komunikacije. Primera radi opisaćemo bumerang efekat sa kojim su se susreli u svojoj istraživačkoj praksi. U okviru kampanje promovisanja adekvatnih zdravstvenih usluga emitovan je radio program o upotrebi rendgena. Govornik je bio radiolog, predstavnik medicinskog udruženja, koji je nastojao da objasni slušaocima zašto ne treba koristiti usluge radiologa koji obavljaju preglede bez dozvole. Nastojeći da utiče na primaoce poruka ponavljao je da su pregledi opasni, što je neočekivano dovelo do pojave straha od pregleda ovog tipa uopšte. Govornik nije uzeo u obzir da slušaoci nemaju dovoljno ličnog iskustva sa pojavom o kojoj je govorio, što je dovelo do toga da ne razviju strah od pregleda u ilegalnim ordinacijama već od pregleda rendgenom u bilo kojoj ordinaciji. Primena fokusiranih intervjua ukazala je na postojanje bumerang efekta, koji je odašiljanje poruke izazvalo kod slušalaca.

Potreba za dobijanjem informacija o primaocima poruka, tj. odgovorima na upućene im sadržaje, nije zadovoljavana samo komplementarnom primenom više istraživačkih postupaka već i razvijanjem uređaja poznatog kao *Lazarsfeld-Stanton Program Analyzer*. Uređaj je razvijen u okviru *The Office of Radio Research*, a njegovi tvorci su, kao što ime uređaja govori, Lazarsfeld i Frank Stanton. *Lazarsfeld-Stanton Program Analyzer* je omogućavao slušaocima da zabeleže svoje reakcije na radio program pritiskom dugmeta koji označava (ne)dopadanje, a odsustvo reakcije smatralo se ravnodušnim odnosom. Pritisku tastera je sledilo beleženje rezultata na rolnu trake, sinhronizovano sa radio programom, a uređaj se mogao koristiti i za praćenje drugih oblika komunikacije kao što je film. Dakle, primaoci poruka su upotrebom uređaja beležili svoje reakcije na društvenu komunikaciju, koje su kasnije detaljnije proučavane primenom fokusiranog intervjua.

U vezi sa proučavanjem primalaca poruka, tačnije uticaja koje na njih vrše odaslati sadržaji, treba imati u vidu i probleme koji se javljaju pri uzročnoj analizi neeksperimentalnih podataka. Ne ulazeći dublje u

logiku uzročne analize podataka koji nisu nastali kao rezultat eksperimentalnog istraživanja, želi se ukazati na značaj proučavanja vremenskog redosleda pojava. „Analiza neeksperimentalnih podataka obično počinje pošto je x već delovalo, i treba utvrditi u kom se momentu ono pojavilo, jer ako se to desilo posle y , x *a priori* ne može biti njegov uzrok” (Milić, 1996). Dakle, neophodno je utvrditi da li je sadržaj poruke uticao na publiku ili su određena shvatanje postojala pre nego što je poruka poslata, što znači da primaoci konzumiraju određene sadržaje poruka zato što izražavaju njihove stavove. Problem je uočio još Woodward navodeći dve hipoteze o odnosu koji se javlja između štampe i njenih čitalaca, a koje se mogu smatrati važećim i za druge oblike društvene komunikacije: štampa oblikuje stavove čitalaca, kao što ih i odražava (Woodward, 1934). Navedene hipoteze treba empirijski testirati, s tim da je Woodward smatrao da metodološke mogućnosti još uvek nisu bile dovoljno razvijene za ostvarenje njegove zamisli istraživanja. Ona počiva na kvantitativnom istraživanju veze između sadržaja štampe i stavova čitalaca kroz analizu vremenskih serija, dakle između dve varijable imajući u vidu njihov vremenski redosled. „Naša tehnika je da se utvrdi da li su povezane promene u sadržaju novina i stavovima čitalaca, i, ako je tako, na koji način i u kojoj meri” (Woodward, 1934: 527). Povezanost se može proučavati samo kreiranjem indeksa kojim će se meriti promene u sadržaju štampe i stavovima čitalaca, tačnije statističkih pokazatelja koji izražavaju veličinu i vrednosnu usmerenost njihovih periodičnih kolebanja, a izgradnja takvog mernog instrumenta je složen zadatak. Za Woodwarda je najadekvatniji način prikupljanja podataka o stavovima čitalaca postavljanje direktnih pitanja, tačnije različitim postupcima za prikupljanje podataka putem verbalnog opštenja, dok je za proučavanje sadržaja štampe najpogodnija kvantitativna analiza sadržaja. Dakle, tridesetih godina prošlog veka uočavaju se prvi metodološki problemi, čije bi rešavanje uticalo na adekvatnije proučavanje veze koja postoji između sadržaja opštenja i stavova konzumenata.

Naposletku treba ukazati i na značaj sredstava preko kojih se poruka šalje. Ovom elementu društvene komunikacije je nesumnjivo posvećeno najmanje pažnje u postojećim istraživanjima primenom analize sadržaja. Sredstva nisu predmet interesovanja pre svega jer se uglavnom smatraju tehničkim pokazateljima, a i zato što je teško precizno razlikovati različite tipove sredstava. To ne znači da su nebitna jer „pomeranje težišta načina informisanja od redakcijskih uvodnika, vesti i izveštaja o sastancima, manifestacijama i govorima zvaničnika ka autorskim, „novinarskim” oblicima izraza (članci, komentari i intervjuui) može biti indikator porasta komunikacijske zrelosti medija” (Gredelj, 1986: 24).

Definicije analize sadržaja

Berelson je nakon razmatranja postojećih dao prvu precizniju definiciju metoda analize sadržaja. „Analiza sadržaja je istraživačka tehnika za objektivnu, sistematski i kvantitativan opis manifestnog sadržaja komunikacije” (Berelson, 1952: 18). Objektivnost za Berelsona znači stvaranje preciznih kategorija analize, koje bi drugi istraživači mogli primeniti na isti sadržaj i dobiti iste nalaze. Zahtev za sistematičnošću pretpostavlja da se sa stanovišta postavljenog problema izvrši analiza svih relevantnih podataka u svim relevantnim kategorijama. Ona se ređe postiže potpunim obuhvatom ispitivanog sadržaja, a češće na osnovu njegovog reprezentativnog uzorka. Najbitnija osobenost analize sadržaja odnosi se na zahtev za izražavanjem rezultata u kvantitativnim veličinama.

Osnovni prigovor koji se može uputiti Berelsonovoj definiciji je da nije sociološki dovoljno određena. „Ona ne ukazuje ni na kakve društvene okvire u kojima nastaju i od kojih zavise razni oblici opštenja, što znači da definicija nije dovoljno specifična za analizu sadržaja kao sociološki istraživački postupak” (Milić, 1996: 575). Treba imati u vidu da Berelson nije ni imao nameru da definiše analizu sadržaja kao sociološki postupak već kao naučni metod za proučavanje komunikacije koji primenjuju različite discipline.

Druga slabost navedene definicije počiva u zahtevu za kvantifikacijom kao izrazom objektivnosti naučnog saznanja. Berelson ukazuje da zahtev za kvantifikacijom ne mora nužno predstavljati obeležavanje analitičkih kategorija numeričkim oznakama. Umesto njih se mogu koristiti termini koji izražavaju količinu ili učestalost (manje, podjednako, više, ponekad, često, uvek itd.), ali je ovakva kvantifikacija manje precizna. Kvantifikacija nije nužna osobenost analize sadržaja te je njeno naglašavanje ograničavajuće. „Neki smatraju da je ovo suviše restriktivan zahtev, jer i kvalitativna analiza se može vršiti objektivno” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 240).

Sporno je i to što definicija naglašava da se analiza sadržaja odnosi isključivo na sadržaj poruke. Berelson smatra da se na osnovu proučavanja sadržaja poruke može doći do valjanih zaključaka o motivima i namerama odašiljača poruke, kao i o njenim pretpostavljenim efektima na primaoca. Značaj sadržaja poruke nije upitan, ali jeste odvajanje sadržaja od oblika poruke, što je osnovni prigovor koji Krippendorff upućuje Berelsonovom određenju postupka. „To podrazumeva da se sadržaj nalazi u porukama, čeka da bude odvojen od njihovog oblika i opisan” (Krippendorff, 2004a: 20).

Ne manje značajna slabost Berelsonove definicije je ograničavanje analize sadržaja na manifestni sadržaj poruka, pod kojim se obično

podrazumeva značenje oko kog postoji opšta saglasnost. Usled toga bi se analiza sadržaja morala zadržati na površini društvene komunikacije pa bi joj njen pravi smisao i pobude mogle promaći. Ovo ograničavanje je najviše osporavano, a zahtev za njegovom primenom predstavlja težnju da se spreče slobodna tumačenja značenja sadržaja, koja nisu intersubjektivno proverljiva. „Svedena na opis datog ona omogućuje i veći stepen objektivnosti” (Kaljević, 1972: 218). Berelson se, dakle, opredeljuje za manifestni sadržaj poruke smatrajući da bi bavljenje latentnim učinilo analizu sadržaja manje valjanom i pouzdanim postupkom. „Sve ove teškoće su zaista ozbiljne, ali je problem u tome što analiza latentnog sadržaja jedva da se može izbeći” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 241). Holsti je još 1968. godine pisao da se u relevantnoj literaturi razvila rasprava o tome da li analiza sadržaja mora biti ograničena na proučavanje manifestnog sadržaja društvene komunikacije (Holsti, 1968), a jedan od prvih autora koji ukazuje na nužnost proučavanja latentnog značenja poruka bio je George Gerbner. „Cilj svake analize (sadržaja) je da osvetli ili da omogući zaključke o nečemu što drugačije nije očigledno” (Gerbner, 1969: X).

Najstarija Krippendorffova definicija analize sadržaja ističe da cilj primene postupka nije samo opis sadržaja opštenja već da se dođe do saznanja o karakteristikama izvora poruke. „Analiza sadržaja može stoga biti redefinisana kao upotreba replikabilnih i validnih metoda za izvođenje specifičnih zaključaka iz teksta prema drugim stanjima ili osobinama njegovog izvora” (Krippendorff, 1969: 11). Pod replikabilnošću se podrazumeva dobijanje istih rezultata kada se isti postupak primeni na istu iskustvenu građu, a pod validnošću podržavanje istraživačkih nalaza nezavisno nastalom dostupnom evidencijom.

Krippendorff uočava nekoliko razlika između svoje i Berelsonove definicije, osim premeštanja akcenta sa proučavanja sadržaja na proučavanje izvora, koje se pre svega odnose na odsustvo određenih elemenata prve u potonjoj. Izostavljeno je naglašavanje da se analiza sadržaja bavi manifestnim sadržajem komunikacije zbog njegovog ograničavajućeg karaktera, kao i zahtev za kvantitativnošću. Zahtevi za objektivnošću i sistematičnošću, koje Berelson naglašava, Krippendorff podrazumeva pod zahtevima za ponovljivošću i valjanošću u svom određenju metoda. Postupak je ponovljiv samo ako su pravila njegovog sprovođenja eksplisitna i primenjiva na sve jedinice koje su predmet analize. Potpuno je opravdan Berelsonov zahtev za sistematičnošću, koji predstavlja sredstvo borbe protiv tendencija istraživača da selektivno vrše odabir iskustvene građe tako da potvrde svoje hipoteze, a ne opovrgnu, ali Krippendorff smatra da se zahtevom za valjanošću dodatno epistemološki ojačava postupak podređujući ga spoljašnjim kriterijumima.

Milić Krippendorffovo definisanje analize sadržaja smatra preuskim i jednostranim. „U njemu je proučavani sadržaj izgubio svaku samostalnu vrednost, pošto je pretvoren u čistog posrednika pomoću kojeg se želi nešto saznati o njegovom izvoru; on je dokument o nekim njegovim stanjima koja su se u njemu izrazila i namerama koje se pomoću sadržaja žele ostvariti” (Milić, 1996: 576). Dakle, akcent analize sadržaja više nije na proučavanju sadržaja već se pomera na proučavanje izvora, koji izlaže svoje ciljeve i osobine preko sadržaja. Sadržaj se zapravo smatra svojinom izvora, odnosno odašiljača poruke.

Kasnija Krippendorffova definicija analize sadržaja je slična, ali obuhvatnija. „Analiza sadržaja je istraživačka tehnika za izvođenje ponovljivih i valjanih zaključaka iz podataka u njihovom kontekstu” (Krippendorff, 1981: 21). Kao istraživačka tehnika analiza sadržaja predstavlja sredstvo za dobijanje naučnih podataka, koje čine specijalizovani postupci. Prema Krippendorffu je predmet analize sadržaja ispitivanje simboličkog značenja poruka, s tim da sadržaj nema samo jedno značenje, tačnije može prenositi mnoštvo poruka, isto kao što se i može razumeti na različite načine, pa je neophodno imati u vidu društveni kontekst u kom poruke nastaju.

Poslednja Krippendorffova definicija sadrži manje izmene. „Analiza sadržaja je istraživačka tehnika za izvođenje ponovljivih i valjanih zaključaka iz tekstova (ili druge smislene materije) u kontekstima njihove upotrebe” (Krippendorff, 2004a: 18). Izmene se u odnosu na prethodnu definiciju odnose na preciziranje vrste izvorne građe na kojoj se sprovodi analiza sadržaja. Namera nije da se primena analize sadržaja ograniči samo na pisani materijal te se pored teksta, kao iskustvene građe, navodi i smisljena materija pod kojom se podrazumevaju zvuci, slike, umetnička dela, simboli, znakovi itd. U ovom određenju se i sadržaj percipira drugačije u odnosu na prvu Krippendorffovu definiciju. On se javlja u procesu analiziranja teksta u odnosu na određeni kontekst.

Na osnovu kritičkog preispitivanja navedenih Gredelj je dao svoju definiciju analize sadržaja kao sociološkog metoda. „Analiza sadržaja je određenim teorijsko-hipotetičkim okvirom usmeren istraživački postupak kojim se stvara objektivna i sistematična iskustvena građa o sadržaju društvenog komuniciranja, koja omogućuje izvođenje relevantnih zaključaka o društvenom kontekstu u kojem se komuniciranje odvija” (Gredelj, 1986: 19). U Gredeljevoj definiciji je evidentan Berelsonov uticaj, preko naglašavanja objektivnosti i sistematičnosti, uz ukazivanje na potrebu za teorijskom usmerenošću postupka i značaj analize sadržaja za proučavanje društvenog konteksta. Uvođenje teorijske usmerenosti u definisanje metode je izuzetno značajno radi podsećanja da se veze koje

se javljaju između društva i komunikacije koja se u njemu stvara mogu objasniti samo relevantnim naučnim teorijama. „Analiza sadržaja kao istraživački postupak ne sadrži teorijske stavove kojima bi se objašnjavali podaci o simboličkom društvenom opštenju” (Milić, 1996: 573). To znači da će bez teorijski usmerenog postupka primena analize sadržaja ostati na deskriptivnom nivou, tačnije svešće se na sređivanje i opisivanje proučavanih podataka, što se u praksi učestalo i dešava.

Pod Berelsonovim uticajem bio je i Šušnjić. On određuje analizu sadržaja preuzimajući deo definicije od Berelsona i dodajući joj osnovne elemente društvene komunikacije. „Analiza sadržaja je istraživačka metoda pomoću koje na *sistematičan, kvantitativan i objektivan* način dolazimo do podataka o *sadržaju* poruke, o *odašiljaču* poruke, o *primaocu* poruke i o *efektu* poruke” (Šušnjić, 1973: 247). Kada je u pitanju kvantitativnost, kao karakteristika postupka, Šušnjić navodi da se rezultati do kojih se dolazi primenom analize sadržaja „mogu izraziti i brojeanim veličinama” (Šušnjić, 1973: 248). Prethodni navodi bi se mogli tumačiti kao nepreciznost, ali i kao mogućnost da se rezultati analize sadržaja mogu izraziti i u kvalitativnom obliku. Cilj upotrebe postupka je dolaženje do podataka o karakteristikama (problemima, mišljenjima, vrednostima itd.) o kojima sredstva komuniciranja izveštavaju u određenom periodu.

Berelsonov uticaj je evidentan i u definiciji Gorana Milasa. Analizu sadržaja smatra jednom od nenametljivih metoda za proučavanje ponašanja ljudi, tačnije tehnikom istraživanja „kojom se na objektivni i sustavan način kvantitativno opisuje sadržaj nekog aspekta komunikacije” (Milas, 2009: 500). Određenje metode naglašava njene epistemološke karakteristike, tačnije sistematičnost i objektivnost, koje je čine naučnim postupkom, kao i kvantitativni karakter „iako postoje i takvi koji joj odriču ovo drugo svojstvo” (Milas, 2009: 500).

Na sličan način analizu sadržaja definiše i Kimberly A. Neuendorf, smatrajući da se postupak može odrediti „kao sistematična, objektivna, kvantitativna analiza karakteristika poruka” (Neuendorf, 2002: 1). Ona daje i detaljnije određenje postupka ukazujući da je analiza sadržaja „sumirajuća, kvantitativna analiza poruka koja se oslanja na naučni metod (obraćajući pažnju na objektivnost-intersubjektivnost, a priori dizajn, pouzdanost, validnost, mogućnost uopštavanja, ponovljivost i testiranje hipoteza), i nije ograničena u pogledu vrste varijabli koje se mogu meriti ili konteksta u kom su poruke stvorene ili predstavljene” (Neuendorf, 2002: 10).

Ole R. Holsti određuje analizu sadržaja kao „istraživačku tehniku za izvođenje zaključaka iz sistematično i objektivno identifikovanih specifikovanih karakteristika unutar teksta” (Stone, Dunphy, Smith i Ogil-

vie, 1966: 5). Pod analizom sadržaja se podrazumeva skup procedura na osnovu kojih se vrše jasnije i objektivnije procene proučavanog teksta, tačnije intuitivne procene se podređuju eksplicitnim pravilima analize. Za razliku od većine drugih definicija, u ovoj se primena analize sadržaja ograničava na proučavanje teksta, što ne znači da se ne mogu proučavati i drugi oblici opštenja već da će problem biti adekvatno proučen „samo kada može biti zabeležen u tekstualnom obliku” (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966: 13). Ovo ograničavanje je verovatno uslovljeno time što se u knjizi *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis* pretežno govori o upotrebi računara u primeni analize sadržaja (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966). Dve godine kasnije je definicija proširena ukazivanjem da je reč o postupku za izvođenje zaključaka iz karakteristika poruka (Holsti, 1968). Osnova određenja postupka je mogućnost zaključivanja, a zaključci se mogu izvoditi direktno iz građe, odnosno iz manifestnog sadržaja, ali i indirektno, tumačeći latentni sadržaj materijala. Svrha primene postupka je dobijanje objektivnog i sistematičnog opisa obeležja proučavane društvene komunikacije, a na osnovu analiziranih podataka se mogu izvoditi i zaključci o emiterima poruka i njihovoj publici. Kvantitativnost u vidu merenja učestalosti javljanja proučavanih pojava ne mora biti osobenost postupka, odnosno njena upotreba zavisi od hipoteza na kojima istraživanje počiva.

Prema Srbobranu Brankoviću „analiza sadržaja je metod istraživanja medijskog materijala, različitih dokumenata, slovni, zvučnih ili slikovnih zapisa i drugih oblika usmenog ili pismenog opštenja među ljudima” (Branković, 2009: 125). On navodi tri zadatka analize sadržaja. Prvi se odnosi na opis sadržaja oblika komunikacije koji je predmet istraživanja. Sledeći je klasifikovanje sadržaja posmatranog oblika opštenja. Naposletku, analiza sadržaja treba da objasni ili razume sadržaj proučavanog vida komunikacije tako što će ga posmatrati u vezi sa demografskim i drugim obeležjima odašiljača i primalaca poruke, nastojeći da utvrdi kakav mu smisao i značenje oni pridaju i imajući u vidu društveni kontekst, prostorni i vremenski okvir u kom je stvoren i upotrebljen.

Stanislav Fajgelj smatra da je analiza sadržaja „metoda za koju je teško reći da li je metoda prikupljanja podataka, vrsta istraživanja ili metoda analize podataka” (Fajgelj, 2010: 405). Zaključuje da se može smatrati da je ova metoda sve navedeno. Ona počiva na kodiranju poruka, a da bi se razlikovala od pažljivog isčitavanja teksta mora biti sistematična, objektivna i opšta. Prikupljanje podataka se vrši bez ikakvih interferencija sa pojavom koja se proučava, što znači da je metoda pogodna za proučavanje sekundarnih podataka. Jedinice analize sadržaja su različiti ljudski produkti, koji nose informacije, odnosno simbole, a

analiza rezultata istraživanja uslovljena je ciljevima i prirodom podataka na kojima počiva.

Za Havelku, Kuzmanovića i Popadića analiza sadržaja predstavlja grupu tehnika za prikupljanje naučnih podataka u socijalnopsihološkim istraživanjima (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Druge dve grupe čine tehnike posmatranja i one koje počivaju na verbalnoj komunikaciji, pisanoj ili usmenoj, koja se odvija između ispitanika i istraživača. Pod tehnikama analize sadržaja proizvoda podrazumevaju se one koje „nastaju u procesu socijalne interakcije (npr. analiza poruka, iskaza i replika, pisama i beleški, književnih i drugih umetničkih dela, sadržaja koje emituju masovni mediji i sl.) i/ili proizvoda koji imaju status socijalno relevantne dokumentacije (zakoni, propisi, svedočanstva, dnevnici, memoari i sl.)” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 3). To ne znači da je svaka analiza pomenute građe primena analize sadržaja shvaćene kao naučne metode, isto kao što ni svako posmatranje ne predstavlja primenu tehnike naučnog posmatranja, ni razgovor naučno prikupljanje podataka verbalnim opštenjem. Postupak analize sadržaja određen je kriterijumima njegove primene, o kojima će docnije biti reči.

Robert G. Burgess analizu sadržaja percipira kao vid korišćenja ličnih dokumenata (Burgess, 1984). „Ništa bolje ne govori o opadanju njenog upliva u poslednjim decenijama u odnosu na nove trendove, u konkretnom slučaju na takozvanu kvalitativnu metodologiju” (Ilić, 2011: 460). Burgess ukazuje na postojanje obilja dokumenata koje ljudi konstantno proizvode, a čiji sazajni dometi zahtevaju pažnju društvenih naučnika.

James Deese je postupak odredio na vrlo jednostavan način. Za njega analiza sadržaja predstavlja „prsto skup tehnika za obezbeđivanje interpretacija tekstova i sličnih proizvoda” (Deese, 1969: 39). Osnovni cilj primene analize sadržaja je interpretacija proizvoda kulture, koji mogu imati simbolički značaj, s tim da ne nastoji da otkrije sve teme koje su zastupljene u proizvodu. Izbor delova proizvoda koji će se proučavati je uslovljen socijalnim ili psihološkim ciljevima analize, kao i potrebom za podvrgavanjem statističkoj obradi podataka.

U jednostavnije definicije spada i ona koju je dao Robert Philip Weber. „Analiza sadržaja je istraživačka metoda koja koristi skup postupaka radi izvođenja valjanih zaključaka iz teksta” (Weber, 1990: 9). Zaključci se mogu odnositi na sadržaj proučavane poruke, njenog odašiljača i/ili primaoca, a pravila zaključivanja su uslovljena teorijskim i drugim interesima istraživača.

Daniel Riffe, Stephen Lacy i Frederick G. Fico razmatrajući osobine analize sadržaja, koju smatraju kvantitativnom metodom, najpre

daju kraću i opštiju definiciju prema kojoj je ovaj postupak „sistematično razvrstavanje sadržaja komunikacije u kategorije u skladu sa pravilima i analiza odnosa između kategorija korišćenjem statističkih metoda” (Riffe, Lacy, i Fico, 2005: 23). Nastojeći da što potpunije opišu sam postupak, navedeni autori su ponudili i detaljniju definiciju, a osnovnim preimućtvom smatraju njenu usmerenost na sadržaj komunikacije. „Kvantitativna analiza sadržaja je sistematično i opšteprimenljivo ispitivanje simbola komunikacije, kojima su dodeljene numeričke vrednosti prema važećim pravilima merenja, i analiza odnosa između tih vrednosti korišćenjem statističkih metoda, koja treba da opiše komunikaciju, izvuče zaključke o njenom značenju, ili zaključke iz komunikacije o njenom kontekstu, i proizvodnje i potrošnje” (Riffe, Lacy, Fico, 2005: 25). Pod proizvodnjom se podrazumevaju aktivnosti odašiljača poruke, a pod potrošnjom primaoca. Osnovne razloge za ograničavanje analize sadržaja na kvantitativnu formu autori vide u redukciji velike količine podataka, njihovom izražavanju u numeričkom obliku podložnom statističkoj analizi i ponovljivosti istraživanja.

Nasuprot prethodnom kvantitativnom određenju analize sadržaja, Philipp Mayring ovaj postupak definiše kao kvalitativan. Pod analizom sadržaja podrazumeva „pristup empirijskoj, metodološki kontrolisanoj analizi tekstova u okviru njihovog konteksta komunikacije, sledeći pravila analize sadržaja i modele korak po korak, bez ishitrene kvantifikacije” (Mayring, 2000: 2). Florian Kohlbacher kao osnovne prednosti ovako definisanog postupka vidi njegovu metodološki strogo kontrolisanu primenu i postepeno analiziranje iskustvene građe (Kohlbacher, 2006). Dakle, analiza sadržaja predstavlja kvalitativno orijentisan metod, koji se sastoji iz tehnika za sistematično analiziranje tekstova, ali i drugih nosilaca sadržaja. Predmet kvalitativne analize sadržaja mogu biti svi oblici zabeležene društvene komunikacije, verbalni, vizuelni i akustični, kao što su dokumenti, transkripti intervjuja, protokoli posmatranja, video snimci, muzika itd. Analiza počiva na klasifikacijskom sistemu, koji se razvija na osnovu iskustvene građe istraživanja, ali ga usmerava i relevantna teorija. To što analiza sadržaja predstavlja kvalitativnu metodu, ne znači da ne dozvoljava upotrebu različitih oblika kvantifikacije. Izbor metode treba da uslovljava vrsta iskustvene građe na kojoj počiva istraživanje i pitanja koja se u njemu postavljaju, tj. ciljevi istraživanja, ne u sadržinskom nego u epistemološkom smislu, jer je kvalitativna analiza sadržaja manje pogodna za eksplorativna istraživanja, ako bi razvrstavanje građe u kategorije bilo ograničavajućeg karaktera, ukoliko nije planirano izvođenje analize korak po korak itd. Njena upotreba je pogodna u istraživanjima koja su usmerena odgovarajućim teorijskim shvatanjem.

Pobornici kvalitativnog određenja postupka su i Hsiu-Fang Hsieh i Sarah E. Shannnon, koji prvenstveno razmatraju upotrebu analize sadržaja u oblasti medicinskih istraživanja. Za njih je kvalitativna analiza sadržaja „istraživački metod za subjektivno tumačenje sadržaja tekstualnih podataka kroz sistematičnu klasifikaciju procesa kodiranja i identifikovanje tema ili obrazaca” (Hsieh i Shannon, 2005: 1278).

Određenje metoda analize sadržaja uslovljava šta se može proučavati ovim postupkom i na kakav način. Evidentno je da postoji saglasnost autora o nekim osobinama postupka, ali i znatno više nesaglasnosti o tome šta je analiza sadržaja. Bez obzira na to što u metodološkoj literaturi nema saglasnosti oko definicije analize sadržaja, evidentno je da nema ni bitnih rasprava.

Saglasnost se javlja u vezi sa potrebom za zadovoljavanjem osnovnih načela naučne delatnosti primenom analize sadržaja. To svakako nije iznenađujuće jer epistemološki principi propisuju šta spada u nauku i predstavljaju standarde koje nauke teži da ostvari. Među njima se najučestalije izdvajaju sistematičnost i objektivnost, što su zapazili još autori knjige *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis* (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966), ređe validnost i opštost, dok se preciznost i pouzdanost gotovo nikada eksplicitno ne navode, iako se pouzdanost dosta razmatra kada se govori o kodiranju, što svakako ne znači da se ostvarenje ovih načela ne smatra značajnim. Preciznost i pouzdanost su u tesnoj vezi sa objektivnošću pa se učestalo podrazumeva da će objektivno saznanja biti i precizno i pouzdano. Holsti ima nešto drugačija zapažanja po pitanju zastupljenosti epistemoloških principa u definicijama postupka, kao i Milas (Holsti, 1968; Milas, 2009). Oni navode da gotovo sva određenja smatraju analizu sadržaja objektivnim, sistematičnim i opštim postupkom.

Drugo slaganje među autorima definicija postupka odnosi se na različite vrste iskustvene građe koje se mogu proučavati analizom sadržaja. Ređe su definicije u kojima je nenaznačen tip materijala na koji se može primeniti postupak. Najčešće se navodi da je analiza sadržaja pogodna za proučavanje tekstualne građe, što je i razumljivo jer se najpre i primenjivala na ovu vrstu građe, koja i danas ima primat. Ne tako učestalo se u određenjima metode taksativno nabrajaju različite vrste tekstualnog, audio i video materijala, koji može biti predmet proučavanja. Bez obzira na to da li se tip građe navodi i ako se navodi o kojoj je vrsti reč, nije sporno da se analiza sadržaja može upotrebiti za proučavanje različitih nosača poruka, što je posledica razvoja sredstava društvene komunikacije, ali i samog postupka u vidu prilagođavanja različitim vrstama materijala.

Još je krajem sedamdesetih godina prošlog veka zapaženo da se osnovne nesaglasnosti pri definisanju analize sadržaja odnose na pitanja da li je kvantitativnost njena nužna osobenost i da li njena primena mora biti ograničena samo na proučavanje manifestnog sadržaja društvene komunikacije (Holsti, 1968). Dakle, nesaglasnost se pre svega javlja po pitanju toga da li je analiza sadržaja kvantitativan ili kvalitativan metod, a zagovaranje jednog ili drugog oblika utiče na osobenosti upotrebe postupka. Izbor oblika postupka neće usloviti samo formu rezultata analize, koja predstavlja najvidljiviju razliku, već i izbor uzorka, jedinica analize, klasifikacijskog sistema itd. Oblik postupka može usloviti sadržaj koji se proučava primenom analize sadržaja. Zagovornici kvantitativnog oblika ponekad ograničavaju mogućnosti primene postupka na proučavanje manifestnog sadržaja, što znači da se zaključci mogu formirati samo na osnovu sadržine proučavanog materijala. Time se ne osporava mogućnost proučavanja latentnih značenja, već se ograničavanjem analize na manifestni sadržaj želi doprineti njenoj objektivnosti. Pobornici kvalitativnog oblika ukazuju na nužnost proučavanja latentnih značenja da se zaključna razmatranja ne bi odnosila samo na površinski sloj društvene komunikacije. Drugačija mišljenja se javljaju i po pitanju toga da li analiza sadržaja služi samo za proučavanje sadržaja poruka ili i izvora koji te poruke odašilju, a i ona su u vezi sa prethodnim razlikama.

U ovom poglavlju je ukazano na elemente iz kojih se sastoji društvena komunikacija, kao i na najznačajnije definicije analize sadržaja. S obzirom na to da se osnovne nesaglasnosti po pitanju određenja postupka odnose na to da li je analiza sadržaja kvantitativan ili kvalitativan metod, u sledećem poglavlju se bavimo detaljnijim razmatranjem oblika analize sadržaja i mogućnostima njihove primene.

OBLICI METODA ANALIZE SADRŽAJA

Teško je oteti se utisku da danas primat u nauci ima podela na kvantitativni i kvalitativni istraživački pristup, a da su podele na osnovu nekog drugog kriterijuma zanemarene. Razlikovanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda obeležilo je drugu polovinu XX veka u metodologiji društvenih nauka. „To eksplicitno raščlanjavanje i formulisanje metodologije kao kvalitativne i kvantitativne, čak i kada je uslovno, pripada novijoj fazi u razvoju sociologije i njenog metoda koja počinje krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina” (Bogdanović, 1984: 201). Pored kvantitativnog i kvalitativnog pristupa pojedini autori razlikuju i mešoviti, koji obuhvata elemente i jednog i drugog. „Podela na kvantitativna, kvalitativna i mešovita (hibridna) istraživanja je standardna u savremenim naukama o ponašanju i u savremenim metodološkim udžbenicima” (Fajgelj, 2010: 137). Komplementarna upotreba kvantitativnog i kvalitativnog pristupa se vrši radi izbegavanja ograničenja oba pristupa, odnosno radi iskorišćavanja njihovih prednosti i dobijanja sadržinski što potpunijih podataka o predmetu proučavanja.

Određenje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa je u značajnoj meri uslovljeno shvatanjima njihovih zagovornika. „Kao relativno odmerena odredba, koja, inače, dolazi od strane zagovornika kvantitativnog pristupa, može se prihvatiti označavanje ovog pristupa kao onog koji naglašava postupke poput eksperimenta, različite oblike kvazi-eksperimenta, multivarijantnu analizu i anketu na uzorcima, dok se kao kvalitativni metodi navode postupci karakteristični za etnografiju, studije slučaja, dubinski intervjui i učesničko posmatranje” (Ilić, 2000: 248). Zagovornici kvalitativnog pristupa pretežno ukazuju da je u kvantitativnom pristupu naglasak na merenju, kao i na analizi uzročnih odnosa, s tim da je istraživanje kompleksnijih društvenih pojava zapostavljeno. Istovremeno ukazuju da kvalitativni pristup akcenat stavlja na naglašeniju vezu između istraživača i pojave koju proučava, kao i na konstrukciju stvarnosti (Ilić, 2000). Charles C. Ragin, pobornik kvalitativnog pristupa, prilikom razmatranja dva pristupa na polju uporednog metoda, ukazuje na heu-

ristički značaj kvalitativnih istraživanja i mogućnost razvoja novih teorija, ali i na njihovu sklonost ka partikularizaciji. Istovremeno ukazuje na prednost koju kvantitativan pristup daje opštosti naučnog saznanja i testiranju hipoteza, ali i na njegovu sklonost ka apstraktnim objašnjenjima. Sugerirše kombinovanu strategiju, koja treba da „testira teorije, ali i da unapredi kolektivno razumevanje pojava” (Ilić, 2000: 261). Dakle, temelj podele između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa su i epistemološke posledice njihove primene. Zagovornici oba pristupa ponekad ukazuju da je za kvantitativan karakteristično proučavanje uzročnih odnosa i proveravanje hipoteza i teorija, dok je za kvalitativan osobeno odsustvo potrage za uzročnim odnosima i stvaranje hipoteza i teorija.

Izbor istraživačkog pristupa najčešće zavisi od opšte sociološke orijentacije istraživača, iz koje proizilazi nacrt istraživanja, kao i u njemu primenjeni postupci. S tim u vezi treba praviti razliku između opštih socioloških orijentacija i socioloških teorija (Merton, 1998). To ne znači da izbor postupka ne zavisi i od prirode problema, koji je predmet interesovanja istraživača. Sam predmet istraživanja može diktirati izbor postupka, a on dovesti do izgradnje nacrta istraživanja i njegovog podvođenja pod određenu opštu sociološku orijentaciju.

U daljem tekstu bavićemo se oblicima metoda analize sadržaja. Pod različitim oblicima analize sadržaja se prvenstveno podrazumevaju kvantitativni i kvalitativni, odnosno klasifikacija je po pravilu ograničena na ove dve vrste koje se posmatraju jedna nasuprot druge (Hsieh i Shannon, 2005). Pored navedena dva, pojedini autori, poput Brankovića i Fajgelja, ukazuju i na postojanje mešovitog oblika analize sadržaja, u kom se kombinuju elementi kvantitativnog i kvalitativnog. Dakle, uočavanje značaja komplementarne primene kvantitativnog i kvalitativnog pristupa nije zaobišlo ni metodu analize sadržaja.

Kvantitativna analiza sadržaja

Ranije je navedena sada već klasična Berelsonova definicija analize sadržaja iz 1952. godine prema kojoj je u pitanju postupak čijom se primenom dobija kvantitativan opis sadržaja opštenja. Berelsonova definicija je usloвила da se primena analize sadržaja pretežno povezuje sa korišćenjem podataka u kvantitativnoj formi. Tačnije, Berelson je definisao ono što je u praksi već mahom bilo zastupljeno. U ranim fazama razvoja analiza sadržaja se uglavnom primenjivala u kvantitativnom obliku, posebno u fazi kvantitativne analize štampe. U jednom od prvih metodoloških radova o analizi sadržaja, koji se odnosi na proučavanje štampe, Woodward razmatra postupak samo u kvantitativnom obliku

(Woodward, 1934). Alexander George krajem pedesetih godina XX veka zapaža da većina autora koja se bavi analizom sadržaja kvantitativnost smatra konstituišućim elementom ovog postupka, što znači da kvalitativni pristup smatraju nečim što nije osobenost analize sadržaja (George, 2009). Slična su i zapažanja Harolda H. Kassarfiana, koji smatra da je kvantitativnost verovatno najspecifičnija osobenost analize sadržaja, po kojoj se ova metoda razlikuje od običnog kritičkog isčitavanja materijala (Kassarjian, 1977). I Holsti ukazuje da se kvantitativnost uglavnom smatra jednom od najznačajnijih osobenosti postupka (Holsti, 1968). „Očigledno, klasična analiza sadržaja je suštinski kvantitativna metoda čije je jezgro i centralno sredstvo sistem kategorija” (Kohlbacher, 2006: 11).

Pod kvantitativnim podacima se podrazumevaju precizniji izrazi kvaliteta proučavane pojave. Oni se mogu dobiti tako što će se prikupljati u numeričkom obliku ili kvantifikovanjem prikupljenih kvalitativnih podataka. „Radi se o posebnom postupku formalizacije kao prevođenju kvalitativnih svojstava i odnosa, prema određenim pravilima, tokom koga konkretan društveni sadržaj dobija numerički oblik a analiza se dalje izvodi statističkim i matematičkim postupcima” (Bogdanović, 1981: 8).

U analizi sadržaja ne postoji saglasnost po pitanju značenja termina kvantitativan (Holsti, 1968). Kvantitativnost se, s jedne strane, izjednačava sa pripisivanjem numeričkih oznaka proučavanom sadržaju (Kaplan i Goldsen, 1949), dok se, s druge strane, poima i manje restriktivno pa se pod njom podrazumeva i upotreba termina koji izražavaju kvantitet (više, manje, povećanje, smanjenje itd.) (Berelson, 1952).

Nakon određenja kvantitativnih podataka, treba definisati i šta se podrazumeva pod kvantitativnom analizom sadržaja. „Kvantitativna analiza označava, kao i kod strukturisanog posmatranja, da je rezultat analize kvantifikacija, prebrojavanje pojedinih jedinica analize” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 240). Dakle, kvantitativna analiza sadržaja se sastoji od prebrojavanja učestalosti javljanja prethodno definisanih kategorija analize, odnosno izražavanja učestalosti u numeričkom obliku. To ne znači da se kvantifikacija svodi na merenje učestalosti već može imati i druge aspekte u analizi sadržaja: veličinu (teksta, naslova teksta, fotografije pored teksta), trajanje (scene, reklame, izveštavanja na radiju ili televiziji), značaj (utvrđen propratnom ilustracijom teksta, stranom na kojoj se nalazi) itd. (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Kvantifikacija jedinica analize ima funkciju elementarnog opisa proučavane pojave, a prisutna je i u narednim fazama stvaranja evidencije, kao i u obradi podataka i u procesu dokazivanja zaključaka.

Kvantitativnu analizu sadržaja Branković definiše posmatrajući odnos jedinice analize i jedinice merenja. „Kod kvantitativne analize

sadržaja osnovna semantička jedinica je u isto vreme *jedinica merenja* i u tom slučaju se meri učestalost njenog pojavljivanja u istraživanom materijalu, kao i eventualne korelacije sa drugim sličnim jedinicama, sa vrednosnim i socijalnim indikatorima” (Branković, 2009: 129). Osnovna jedinica je često reč pa se utvrđuje njeno prisustvo u izvornoj građi, a nakon toga pristupa prebrojavanju pojavljivanja. Rezultati se javljaju u vidu prikaza učestalosti javljanja reči, a može se meriti i korelacija javljanja posmatrane i drugih reči, vrste izvorne građe, autora priloga itd. Danas se ovako određena analiza sadržaja može brzo izvesti uz pomoć računara i programa za pretraživanje teksta i izdvajanje traženih reči.

Prednost opisanog pristupa, koji Branković smatra najzastupljenijim oblikom primene analize sadržaja, počiva u jednostavnosti prepoznavanja i označavanja osnovne jedinice, što povećava preciznost i pouzdanost istraživanja. Međutim, postoji i niz nedostataka ukoliko je osnovna jedinica analize reč, od kojih se neki tiču prisutnosti sinonima i homonima u tekstu. Radi izbegavanja ponavljanja, odnosno iz stilskih razloga, često se u tekstu za označavanje istog pojma koriste različiti termini. Ukoliko se posmatra zastupljenost određene reči u tekstu, nezimanje sinonima u obzir će usloviti dobijanje nepreciznih rezultata, tačnije potcenjivanje zastupljenosti. Prisustvo homonima u tekstu stvara još značajnije probleme koji se ne svode samo na precenjivanje zastupljenosti posmatrane reči. Postavlja se i pitanje u kojoj je meri reč važan indikator da bi se na osnovu njega izvodila uopštavanja o namerama pošiljaoca. Isto pitanje se odnosi i na izvođenje zaključaka o vrednosnoj usmerenosti teksta. Kontekst javljanja reči je od ključnog značaja, a prosto prebrojavanja rečima daje istu težinu. „Oni koji analizu sadržaja vide kao kvalitativnu analizu i od nje očekuju empatiju i dubinsko razumevanje, nalaze da se kodiranjem i statističkom analizom kodova gube osnovni kvaliteti metode, i da je takav postupak, u osnovi, redukcionistički” (Fajgelj, 2010: 416).

Za primenu analize sadržaja u kvantitativnom obliku zalagali su se autori knjige *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics* (Lasswell i Leites, 1949), objavljene pre Berelsonove metodološke studije. „Centralna tema ove knjige je da se politička moć može bolje razumeti u onoj meri u kojoj se bolje razume jezik, i da se jezik politike može korisno proučavati kvantitativnim metodama” (Lasswell i Leites, 1949: V). Proučavanje društvene komunikacije na kvantitativan način Lasswell u eseju *Why be Quantitative?* obrazlaže osvedočenom korisnošću koja se njime može ostvariti, kako u oblasti nauke uopšte, tako i u oblasti politike (Lasswell, 1949a). Kvantitativna analiza sadržaja svojim preciznim procedurama omogućava predviđanje ponašanja neprijatelja, detektova-

nje političke propagande, procenu veštine vođenja propagande i poboljšava razumevanje postojećih odnosa, što predstavlja sredstvo za vođenje humane politike. Obrazloženju prethodi razmatranje više kvalitativnih studija iz oblasti proučavanja političke propagande, u kojima se opisuju proučavane teme uz obilno ilustrovanje primerima.² Studije karakteriše proizvoljna upotreba izvora na osnovu kojih su nastale: ne sadrže precizne podatke o uzorku građe, da li su svi delovi građe proučeni istim stepenom preciznosti, ne navode se kriterijumi izbora ilustracija itd. Iako to eksplicitno ne navodi, evidentno je da Lasswell kvantifikaciju smatra sredstvom za ostvarenje epistemoloških principa nauke.

Krippendorff spočitava Lasswellu istrajavanje na zagovaranju analize sadržaja kao kvantitativnog postupka bez obzira na kritike upućene ovom shvatanju (Krippendorff, 2004a). Treba zapaziti da Krippendorff ima na umu drugo izdanje knjige *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, tačnije tekst *Why be Quantitative?* objavljen u njoj. U međuvremenu, dakle između prvog (1949) i drugog izdanja (1965), javila su se osporavanja nužno kvantitativnog karaktera analize sadržaja (Krauer, 1952-1953; George, 2009³).

Kvantitativan aspekt analize sadržaja naglašavaju i drugi koautori knjige *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics* (Lasswell i Leites, 1949). Abraham Kaplan i Joseph M. Goldsen smatraju da se analiza sadržaja razlikuje od drugih tehnika za opisivanje društvene komunikacije upravo po svom kvantitativnom karakteru (Kaplan i Goldsen, 1949). S obzirom na to da rezultate klasifikovanja sadržaja izražava u numeričkim oznakama, analiza sadržaja je preciznija od impresionističkih procena. Irving L. Janis i Raymond Fadner smatraju da primena metoda počiva u tabelarnom prikazivanju javljanja jedinica u proučavanom sadržaju i njihovom klasifikovanju prema vrednosnoj usmerenosti napisa (Janis i Fadner, 1949).

Iako je pristalica kvalitativne analize sadržaja, George je najpre definisao šta podrazumeva pod kvantitativnom analizom da bi mogao ukazati na njena ograničenja (George, 2009). „Kvantitativna analiza sadržaja je, u prvom redu, statistička tehnika za dobijanje opisnih podataka o sadržaju varijabli” (George, 2009: 114). Njena vrednost počiva u mogućnosti dobijanja objektivnijih, preciznijih i pouzdanijih podataka o učestalosti javljanja proučavanih karakteristika sadržaja. Dakle, osebe-

² Bruntz, George G. 1938. *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918*, Stanford: Stanford University Press; Lasswell, Harold D. 1927. *Propaganda Technique in the World War*, New York: Alfred A. Knopf; Thimme, Hans, 1932. *Weltkrieg ohne Waffen*, Stuttgart und Berlin: Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger itd.

³ Prvo izdanje objavljeno u: Pool, Ithiel de Sola (eds.), 1959. *Trends in Content Analysis*, Urbana: University of Illinois Press.

nost kvantitativne analize sadržaja je izražavanje učestalosti određenih karakteristika sadržaja pa se naziva i frekvencijskom analizom.

Pobornik ovog oblika analize sadržaja je i politikolog Gilbert R. Winham, koji postupak smatra najpogodnijim za proučavanje spoljne politike, u poređenju sa nizom drugih kvantitativnih tehnika (Winham, 1969). Analizu sadržaja određuje kao kvantitativnu tehniku za objektivno i sistematično proučavanje zabeležene komunikacije. Ona predstavlja sredstvo za razvijanje kvantitativnih indikatora o društvenoj komunikaciji, redukovanjem kvalitativnih sadržaja na kvantitativne, koja se odvija u procesu donošenja spoljnopolitičkih odluka, radi utvrđivanja kako donosioci odluka doživljavaju tu situaciju. Dakle, pretežno razmatra njenu upotrebu u proučavanju delovanja političke elite. Prema Winhamu se primenom analize sadržaja mogu postići različiti ciljevi, krenuvši od opisa društvene komunikacije do izvođenja zaključaka o odašiljačima i primaocima proučavanih poruka.

Jedan od značajnijih problema, koji se javlja ukoliko se analiza sadržaja svede na kvantitativan oblik, odnosi se na distinkciju između manifestih i latentnih sadržaja poruke. „Kvantitativna analiza sadržaja se bavi manifestnim sadržajem, po definiciji, i ne daje nikakve tvrdnje izvan toga” (Riffe, Lacy, Fico, 2005: 38). Osnovni razlog za ograničavanje primene analize sadržaja na proučavanje manifestnog sadržaja naveo je još Berelson dajući svoju definiciju metode. Očekuje se da će postupak ograničen na manifestni sadržaj opštenja u većoj meri zadovoljavati osnovne epistemološke principe i s tim u vezi se problem može razmatrati na nivou kodiranja građe i tumačenja rezultata, koji se ne mogu svesti na čitanje između redova (Holsti, 1968). Međutim, ograničavanje na manifestni sadržaj dovodi do otkrića površinskih značenja poruka, dok je ustanovljavanje latentnih sadržaja potisnuto s obzirom na to da zahteva čitanje dublje od pojavnog ravni. Time se gubi mogućnost ostvarivanja ciljeva nauke, tačnije otkrivanja uzročnih odnosa koji se ne mogu zapaziti na pojavnog ravni stvarnosti. To je jedna od osnovnih kritika svođenja postupka na kvantitativan oblik i proučavanje manifestnog sadržaja, koju njeni zastupnici Riffe, Lacy i Fico odbacuju. Oni smatraju da manifestan sadržaj poruke obuhvata denotativno značenje, što podrazumeva da ga određenoj poruci pridaje većina primalaca te je stoga neuobičajeno smatrati njegovo proučavanje neprikladnim. „Latentno ili konotativno značenje, nasuprot tome, je individualno značenje dato simbolima od strane pojedinaca” (Riffe, Lacy, Fico, 2005: 37). S obzirom na to da je prilikom primene analize sadržaja često angažovano više koderi koji klasifikuju proučavani sadržaj, zadržavanje na manifestnom sadržaju smatraju potpuno opravdanim jer bi proučavanje latentnog uticalo na pouzdanost postupka. Njihova ocena je prebrza jer se koderi mogu

obučiti i za istovetno kodiranje latentnih sadržaja ukoliko su kategorije analize precizno određene, a pravila klasifikovanja jasna, uz odgovarajuću obuku koja prethodi klasifikovanju građe.

Zagovornici kvantitativne analize sadržaja smatraju da su njeni kvaliteti mnogostruki (Riffe, Lacy, Fico, 2005). Ona pre svega predstavlja tehniku merenja koja je nereaktivna i neometajuća. To znači da su poruke zasebne od odašiljača i primaoca, odnosno da istraživač može da im pristupi nezavisno od spremnosti njihovih tvoraca i primalaca da učestvuju u istraživanju i eventualnog kvaliteta njihove saradnje. Može se istraživati građa koja je nadživela svoje odašiljače i primaoce, tačnije građa o događajima koji su prošli, pod uslovom da je sačuvana. Pored toga je primena kvantitativne analize sadržaja gotovo neograničena, što znači da se može koristiti za proučavanje mnogih problema u okviru različitih disciplina. Ovde se može primetiti da do sada navedene prednosti nisu karakteristične samo za kvantitativnu analizu sadržaja već za analizu sadržaja uopšte. Kao još jedna prednost navodi se sama kvantifikacija, koju sprovode timovi kodera redukujući velike količine podataka i zadržavajući značajne razlike među njima, što ne bi bilo izvodljivo primenom kvalitativne analize sadržaja. Teško je oteti se utisku da zagovornici kvantitativne analize sadržaja neopravdano uskraćuju mogućnost kvalitativnom obliku postupka da redukuje velike količine podataka tako da se mogu uočiti razlike među njima.

Bez obzira na ograničavanje postupka na kvantitativan oblik, Berelson ne smatra da je njegova primena uvek opravdana. Navodi nekoliko uslova koji treba da budu ispunjeni da bi se vršila kvantitativna analiza sadržaja, posebno imajući u vidu da je reč o postupku čija primena može dugo trajati i zahtevati znatne materijalne izdatke (Berelson, 1952). Kvantitativnu analizu sadržaja treba pre svega primenjivati kada su neophodni veoma precizni i tačni rezultati istraživanja. Preciznost nije sama sebi cilj, tačnije ne treba trošiti vreme i resurse na utvrđivanje veoma preciznih razlika ukoliko predmet istraživanja to ne zahteva. „To pretenciozno prebrojavanje očiglednog ili nepotrebnog daje analizi sadržaja lošu reputaciju” (Berelson, 1952: 129). Uslov njene primene je i potreba za visokim stepenom objektivnosti rezultata analize. Oni se mogu smatrati objektivnijim ukoliko su produkt pažljivog prebrojavanja, za razliku od rezultata dobijenih primenom nesistematičnih i subjektivnih procedura, koje karakterišu kvalitativnu analizu sadržaja. Jedan od uslova koji postavlja pred primenu kvantitativne analize sadržaja je i reprezentativnost iskustvene građe na koju se primenjuje. U protivnom rezultati svakako neće biti reprezentativni za univerzum građe pa naporu uloženi u sprovođenje kvantitativne analize nisu isplativi. U preduslove spada i obilje iskustvene građe koju nije moguće adekvatno savladati bez

upotrebe kvantifikacije. Za primenu kvantitativne analize je neophodno i precizno definisati kategorije analize, da bi se mogla adekvatno utvrditi učestalost njihovog javljanja, što znači da je treba primeniti kada je visok stepen njihove specifikacije moguć i nužan. Takođe je bitno da se kategorije javljaju u relativno velikim frekvencijama u materijalu jer je u protivnom za analizu pogodna primena manje objektivnih procedura. Berelson postavlja još jedan uslov, koji nije uvek primenjiv, a to je upotreba kvantifikacije kada se podaci dobijeni analizom sadržaja statističkim metodama povezuju sa kvantitativnim podacima dobijenim na neki drugi način. Nije neophodno u navedenom slučaju vršiti kvantitativnu analizu sadržaja, ali može biti korisna za izvođenje opštih pretpostavki o društvenoj komunikaciji. Dakle, prema Berelsonu je primena kvantitativne analize sadržaja opravdana ako se raspolože obiljem reprezentativne iskustvene građe, koja se analizira upotrebom specifikovanih kategorija zastupljenih u građi u značajnoj meri, radi dobijanja preciznih i objektivnih rezultata. Evidentno je da Berelson smatra da postoje epistemološke razlike između kvantitativnog i kvalitativnog oblika analize sadržaja, odnosno razlike po pitanju ostvarivanja osnovnih naučnih principa.

S obzirom na to da se analiza sadržaja pretežno smatra kvantitativnim postupkom, nužno se postavlja pitanje šta je uslovalo ovakvo njeno pozicioniranje. Siegfried Kracauer navodi pretpostavke na kojima počiva kvantitativna analiza sadržaja, a daju odgovor na postavljeno pitanje (Kracauer, 1952–1953). Kvantitativna analiza sadržaja se sredinom prošlog veka, u znatnoj meri pod uticajem Berelsonove knjige, zbog izražavanja rezultata u kvantitativnim veličinama smatrala jedinim objektivnim, pouzdanim i sistematičnim oblikom proučavanja sadržaja društvenog opštenja. Kracauer ovo poimanje ne smatra spornim ukoliko je sadržaj koji se analizira jednostavan, ali analiza sadržaja ima znatno širu primenu i koristi se i za istraživanje kompleksnih sadržaja. Kvantitativna analiza se takođe ograničavala na proučavanje manifestnog sadržaja, što znači da se pretpostavljala jednoznačnost proučavane građe, a proučavanje složenih sadržaja nužno otvara problem tumačenja latentnih značenja, koja ne moraju biti jednoznačna i mogu izmicati kvantifikaciji. „Kako se trenutno praktikuje, kvantitativna analiza je više „impresionistička” nego što su pobornici skloni da priznaju” (Kracauer, 1952–1953: 636). Samim tim kvantitativna analiza sadržaja nije onoliko objektivna i pouzdana postupak koliko smatraju njeni zagovornici i moraju se razmotriti mogućnosti upotrebe kvalitativnog oblika.

Odgovor na pitanje o uzrocima primata kvantitativne analize sadržaja može se dobiti i u okviru razmatranja uslova koji su pogodovali raščlanjavanju metodologije na kvantitativnu i kvalitativnu. Nauka teži da

dostignuta saznanja izrazi u što preciznijem obliku. Težnja za što većom preciznošću nužno je povezana sa težnjom za što većom objektivnošću, odnosno sa što pogodnijim mogućnostima za proveravanje otkrivenih naučnih saznanja. Ova težnja nije zaobišla ni sociologiju i uslovlila je razvijanje kvantitativnog istraživačkog pristupa. „Težnja ka kvantitativnoj formi naučnog znanja prirodan je tok u napredovanju jedne nauke ka višim oblicima preciznosti” (Bogdanović, 1981: 155).

Bilo bi potpuno neopravdano pripisati uzroke razvijanja kvantitativnog pristupa u sociologiji samo nastojanjima da se osnovni epistemološki postulati nauke dosegnu u što većoj meri. Bitnu ulogu je odigrala i težnja da se društvom ovlada u onoj meri u kojoj se ovladalo prirodom. Nastojanje da se epistemološka načela prirodnih nauka primene na proučavanje društva bilo je najzastupljenije u okviru pozitivizma. „Ovo epistemološko shvatanje se uklapa u širu idejnu perspektivu pozitivizma i njegov program stvaranja opšte sinteze naučnog znanja, kao naučnog pogleda na svet i sredstva za uređenje društva na naučnim načelima” (Milić, 1996: 78). Neopozitivizam je najbrže prihvatio kvantitativne postupke, dao značajne doprinose na području njihovog teorijskog obrazloženja i razvijanja, što ne znači da nisu bili prihvaćeni i u drugim pravcima, kao i da neopozitivizam nema doprinose u razvijanju drugih postupaka.

Društvena uslovljenost razvoja kvantitativnog pristupa je neupitna. On je produkt društvenih potreba za dobijanjem preciznih podataka u kratkom vremenskom roku, koji će biti praktično primenljivi za rešavanje postojećih problema. Kvantitativni podaci o društvenim pojavama prikupljeni su još u ranom srednjem veku zbog korisnosti u oblikovanju društvenog života. Potreba za preciznim podacima intenzivirana je u drugoj polovini XIX veka sa ubrzanim razvojem kapitalizma i njegovim posledicama po položaj industrijskih radnika. Već je naznačeno da je analiza sadržaja postupak kod kog je društvena uslovljenost evidentna i da je doživeo procvat onda kada je praktično bio najkorisniji.

Poslednji, ali ne manje značajan uslov koji je pogodovao razvoju kvantitativnog pristupa je uloga kvantifikacije u institucionalizaciji sociologije kao zasebne discipline u Zapadnoj Evropi i SAD-u. Sociologija je morala ne samo da se izbori za svoje mesto sa već konsituisanim srodnim disciplinama već i da se pokaže kao praktično primenjiva. „Ova institucionalizacija i profesionalizacija sociologije, kao poseban oblik organizacije same naučne delatnosti, stvorice čvrstu vezu između društva i nauke a započeta kvantifikacija, kao izraz egzaktnosti i objektivnosti proučavanja, postaje kriterij za ocenu postignutog stepena naučnosti sociologije” (Bogdanović, 1981: 44).

Kvalitativna analiza sadržaja

Može se slobodno reći da se kvantifikacija više ne smatra nužnom karakteristikom analize sadržaja. „Kada je danas reč o primeni analize sadržaja, piše se i o njenom kvalitativnom obliku, gde ona deluje u kontekstu holističkog pristupa istraživanju društvenih pojava, odnosno „razumevanja značenja pojedinih pojava u kontekstu” (Ilić, 2012: 485). Krippendorff smatra da su se različiti oblici kvalitativne analize sadržaja verovatno pojavili kao odgovor na kvantitativnu analizu novina ili na površne rezultate istraživanja izvedenih primenom analize sadržaja sredinom prošlog veka (Krippendorff, 2004a). Drugi autori smatraju da se ovaj oblik analize sadržaja razvio pre svega radi kvalitativnih proučavanja znatnih količina podataka dobijenih primenom naučnih razgovora i koristi se u različitim disciplinama poput sociologije, psihologije, lingvistike itd. (Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005).

Još je Berelson, iako zagovornik analize sadržaja u kvantitativnom obliku, razmatrao i njen kvalitativni oblik, s tim da termin kvalitativna uvek koristi pod navodnicima (Berelson, 1952). On smatra da je jasnoće radi primereniji naziv za ovaj vid postupka procena sadržaja, s obzirom na to da uglavnom ne zadovoljava kriterijume kojima određuje metod analize sadržaja, tačnije kriterijume objektivnosti i kvantifikacije. Reč je o proceni sadržaja koja ne izražava precizne razmere u kojima se javlja predmet istraživanja. Uprkos razlikama dva oblika postupka se ne mogu odsečno razdvojiti. Kvantitativna analiza počiva na prebrojavanju učestalosti javljanja kategorija analize, koje predstavljaju različite kvalitete, a kvalitativna najčešće sadrži elemente kvantifikacije, s tim da su oni zastupljeni u vrlo nepreciznoj formi.

Prema Berelsonu se kvalitativna analiza sadržaja javlja u dva oblika, a istu klasifikaciju navodi i Kaljević (Kaljević, 1972). U prvom obliku se kvantitativnoj analizi dodaje kvalitativna dimenzija tako što se radi bogatstva teksta navode relevantni delovi sadržaja u izvornoj formi, koji ilustruju učestalost javljanja kategorija i potkrepljuju izvedene zaključke. U drugom obliku je reč o pažljivom čitanju reprezentativnih delova ili celokupnog sadržaja, koji je predmet proučavanja, radi formulisanja kategorija na koje će biti primenjena kvantitativna analiza. „Iako se oba vida analize sadržaja primenjuju kao istraživački postupci mnogo je češća njena primena u kvantitativnom obliku koji se i inače više uklapa u opšti trend nauke o ponašanju” (Kaljević, 1972: 217).

Kvantitativnu analizu sadržaja njeni zagovornici ne poistovećuju sa navedenim oblicima (Kracauer, 1952–1953; Mayring, 2000; George, 2009). Ne treba posebno naglašavati da se svaka analiza teksta ne može smatrati analizom sadržaja. Potreba za analizom teksta i njeni različiti

oblici prisutni su od kad postoji i društvena komunikacija u tekstualnoj formi. Analiza sadržaja se u tehnički razvijenom obliku javlja krajem tridesetih godina prošlog veka, iako su prva empirijska proučavanja sadržaja društvene komunikacije nastala tri veka ranije. Usled toga je Neuendorf početkom ovog veka pisala o analizi sadržaja kao postupku sa istorijom nešto dužom od 50 godina (Neuendorf, 2002).

Razmatrajući brojna empirijska istraživanja nastala primenom kvalitativne analize sadržaja, Berelson nastoji da izvede zaključke o sličnostima i razlikama između ovog i kvantitativnog oblika postupka (Berelson, 1952). U pitanju su iskustvena uopštavanja, koja ne moraju biti nužna osobenost ni jednog ni drugog oblika.

Berelsonov osnovni utisak je da kvalitativna analiza sadržaja mahom predstavlja kvazi kvantitativnu analizu jer se za opis sadržaja komunikacije upotrebljavaju termini koji izražavaju kvantitet (često, retko, više puta, manje puta, ujednačeno itd.). Oni su manje precizni od numeričkih pokazatelja, što ne smatra problematičnim jer potreban nivo preciznosti istraživanja diktira priroda proučavanog problema. Dakle, razlika između postupaka se ne svodi na (ne)upotrebu kvantifikacije, već na upotrebu različitih oblika kvantifikacije, s tim da se termini koji izražavaju kvantitet mogu preformulisati u numeričke vrednosti. Od toga koliko je precizno potrebno kvantifikovati sadržaj, zavisi i način na koji će se analiza vršiti. Preciznija kvantifikacija zahteva primenu sistematičnijih postupaka, koji bi trebalo da vode objektivnijim nalazima, dok manje precizna otvara veću mogućnost subjektivnih upliva prilikom selekcije iskustvene evidencije na osnovu koje će biti izvedeni zaključci.

Kvalitativna analiza sadržaja po Berelsonu počiva na utvrđivanju (ne)zastupljenosti određenih kategorija analize u proučavanoj građi. To znači da je dovoljno utvrditi da li se određena tema uopšte javlja u građi ili je u potpunosti izostavljena da bi se mogli izvesti zaključci. U tom slučaju se analiza sadržaja ne razlikuje od bilo kog čitanja teksta i izvođenja zaključaka o onome što se čitalo. I ovaj oblik primene kvalitativne analize se može smatrati vidom kvantifikacije ako se ona svede na kvantifikovanje da li se tema ne javlja u građi ili se javlja jednom. O Berelsonovom preneglašavanju razlika između kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja svedoči RADIR projekat, čiji su rezultati prvi put objavljeni u isto vreme kada i njegova knjiga (Pool, 1970). Istraživanje počiva na kvantitativnom utvrđivanju (ne)zastupljenosti simbola u proučavanoj građi, s tim da višestruko javljanje simbola u napisu nije registrovano. Reč je o jednom od najznačajnijih primera kvantitativne primene analize sadržaja, čiji je idejni tvorac bio Lasswell.

Upotreba malih ili neadekvatnih uzoraka građe je po Berelsonu osobena za primenu kvalitativne analize sadržaja. „Ovo pitanje veličine

i sastava sadržaja uzorka su osnovni razlog kvazi-kvantitativne prirode mnogih kvalitativnih analiza" (Berelson, 1952: 122).

Berelson smatra da kvalitativna analiza sadržaja, za razliku od kvantitativne, obično sadrži više zaključaka koji nisu izvedeni iz samog sadržaja. Dok se kvantitativna analiza usredsređuje na sadržaj poruke i njegov opis, između ostalog zbog usmerenosti pažnje na prebrojavanje, kvalitativna je prvenstveno posvećena utvrđivanju motivacije i namera odašiljača poruke i pretpostavljenih efekata na primaoca na osnovu sadržaja.

Iz prethodne osobenosti sledi da je kvalitativna analiza zainteresovanija za sadržaj kao izraz dubljih procesa, odnosno za sadržaj kao njihov indikator, nego za sadržaj sam po sebi. Dakle, nju zanima latentni sadržaj proučavanog opštenja, za razliku od kvantitativne analize, koja je usredsređena na manifestni sadržaj i pre svega je interesuje šta je u proučavanom sadržaju rečeno o određenoj temi. Nije naodmet podsetiti da je Berelsonovo ograničavanje kvantitativne analize sadržaja na proučavanje manifestnog višestruko osporavano, odnosno da je usmerena i na proučavanje latentnog sadržaja.

Po Berelsonu su kategorije analize kod kvalitativne analize sadržaja manje formalizovane nego kod kvantitativne. Kod upotrebe potonje je nužno precizno i iscrpno odrediti kategorije da bi njihovo prebrojavanje bilo pouzdano, dok kod prve nije neophodno, posebno ako se svede na utvrđivanje prisustva ili odsustva određenih tema u proučavanom materijalu. To obično za posledicu ima manje sistematičnu i preciznu kvalitativnu analizu, ali ona može biti heuristički plodnija upravo zbog odsustva jasno određenih kategorija podvrgnutih krutoj proceduri. Berelsonovo ukazivanje na razlike u preciznosti i iscrpnosti kategorija analize kod kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja se ne može prihvatiti jer obe zahtevaju jasno određene kategorije da bi analiza bila valjana.

Teme koje se proučavaju kvalitativnom analizom sadržaja su, prema Berelsonovom mišljenju, kompleksnije od onih koje su predmet razmatranja kvantitativne. Kvalitativna analiza je utemeljena na pretpostavci da značenje počiva u celini proučavanog opštenja, u njegovom holističkom karakteru, za razliku od kvantitativne koja građu dekomponuje na merljive sastavne delove. Zahtev za pouzdanošću analize ograničava kompleksnost proučavanog problema. Samim tim je kvantitativna analiza ograničena na proučavanje relativno jednostavnih kategorija analize koje se mogu prebrojavati, dok je kompleksnije sadržaje koji izmiču pouzdanom kvantifikovanju moguće proučavati samo kvalitativnom analizom. To ne znači da se u praksi kvalitativnom analizom ne proučavaju kategorije koje su podložne kvantifikaciji, odnosno da njihova kompleksnost često pre potiče iz načina interpretacije nego iz samih kategorija.

Berelson ponovo prenaglašava razlike između kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja. Oba oblika postupka mogu se primeniti prilikom proučavanja složenih pojava, s tim što im kvalitativna analiza često pristupa kompleksnije.

Berelsonovo razmatranje je kao produkt imalo i nekoliko zapažanja, koja se mogu tretirati kao preporuke istraživačima. Zagovornici kvantitativne analize sadržaja bi trebalo da nastoje da kategorije analize učine što osetljivijim i kompleksnijim u odnosu na predmet proučavanja. Pobornici kvalitativne analize bi trebalo da svoja istraživanja više podrede naučnim principima, što znači da istraživanja treba da vrše na adekvatnim uzorcima, što preciznije naznače relevantne indikatore kategorija koje proučavaju, izvrše kvantifikovanje onih sadržaja neophodnih za testiranje hipoteza itd. „U svakom slučaju, čini se da je ovo put ka konstruktivnoj integraciji 'kvantitativnih' i 'kvalitativnih' škola” (Berelson, 1952: 134). Na više mesta je ukazano da Berelson prenaglašava razlike između kvantitativnog i kvalitativnog oblika postupka, neopravdano umanjujući mogućnosti potonjeg, a ubrzo je usledila reakcija zagovornika kvalitativnog pristupa.

To što se analiza sadržaja mahom smatrala kvantitativnom metodom na početku njene primene ne znači da nisu postojala i drugačija mišljenja. Prvi autor koji je nasuprot Berelsonu naglašavao značaj primene kvalitativne analize sadržaja bio je Kracauer. Njegov tekst o kvalitativnoj analizi sadržaja (Kracauer, 1952–1953) može se smatrati kritičkim odgovorom na Berelsonovu knjigu (Berelson, 1952), prvu metodološku studiju o (kvantitativnoj) analizi sadržaja (Kohlbacher, 2006). Zapravo se može reći da je rasprava o kvantitativnom i kvalitativnom pristupu u analizi sadržaja započela još pedesetih godina prošlog veka. Debata po ovom pitanju bila je jedna od tri osnovne oblasti kojima je bila posvećena *Allerton House* konferencija o analizi sadržaja 1955. godine (Holsti, 1969). Claire Selltiz, Marie Jahoda, Morton Deutsch i Stuart W. Cook s pravom ukazuju da je teško shvatiti zašto se kvantifikacija smatra nužnom osobenošću analize sadržaja, kada se ne smatra toliko značajnom prilikom analiziranja podataka prikupljenih primenom naučnih razgovora i posmatranja (Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook, 1959).

Kracauer polazi od pretpostavke da kvantitativna analiza sadržaja ima niz ograničenja, njen primat vodi zanemarivanju upotrebe kvalitativne analize sadržaja, koja predstavlja plodonosniji metod, a potencijali proučavanja društvene komunikacije mogu se u potpunosti ostvariti samo ako se akcenat u njenom proučavanju premesti sa kvantitativnog na kvalitativni aspekt. „On je tvrdio da kvantitativna orijentacija zanemaruje specifičan kvalitet tekstova i da je važno rekonstruisati kontekst” (Kohlbacher, 2006: 11). Ipak je smatrao da „treba naglasiti da se termi-

ni 'kvalitativna analiza' i 'kvantitativna analiza' ne odnose na radikalno različite pristupe" (Kracauer, 1952–1953: 637). Osnovna razlika između kvalitativne i kvantitativne analize sadržaja počiva u tome što za prvu nije karakteristično merenje učestalosti javljanja proučavanih kategorija. Kracauer smatra da je kvalitativna analiza zasnovana na izdvajanju kategorija analize, koje predstavljaju sažetu suštinu proučavanog teksta, radi testiranja odgovarajućih hipoteza. U pitanju je veoma značajno epistemološko zapažanje, koje uočava mogućnosti kvalitativne građe u proučavanju uzročnih odnosa. Treba ukazati i na suprotstavljena shvatanja, koja kvalitativnim istraživanjima osporavaju mogućnost testiranja hipoteza. Fajgelj smatra da su za testiranje hipoteza i teorija pogodni samo podaci prikupljeni merenjem, s tim da može biti izvršeno i na nivou nominalnih varijabli (Fajgelj, 2010). Prema Kracaueru to što kvalitativna analiza počiva na izdvajanju kategorija analize ne znači da rezultati ne mogu biti kvantifikovani, ukoliko je neophodno radi iscrpnije analize, ali u tom slučaju ne postoji realna razlika između ova dva pristupa. Isto tako treba imati u vidu da ni kvantitativna analiza ne isključuje kvalitativan aspekt, potičući iz kvalitativnih razmatranja i završavajući se njima. Dakle, ne samo da ne predstavljaju radikalno različite pristupe, već se kvalitativna i kvantitativna analiza sadržaja preklapaju.

Kracauer određenjem oblika analize sadržaja zamagljuje njihovu suštinsku razliku, koju kasnije naglašava, a ona počiva u pristupu građi prilikom razvrstavanja njenih delova u kategorije analize. Za kvantitativnu analizu je karakteristično kodiranje građe primenom određene skale. Podsetićemo da skale mogu biti i nominalnog tipa, što je zapravo drugo ime za kvalitativne klasifikacije. Skala može predstavljati kontinuum na osnovu kog se proučava vrednosna usmerenost predmeta istraživanja, tačnije građa se razvrstava u kategorije krenuvši od veoma pozitivnog izveštavanja do veoma negativnog. Bez obzira na postojanje preciznog mernog instrumenta teško je izvršiti adekvatno razvrstavanje podataka, odnosno proceniti vrednosnu usmerenost građe, a posebno uočiti razliku između susednih kategorija na skali, npr. veoma pozitivnog i uglavnom pozitivnog izveštavanja. Problem se delimično rešava izradom pravila za kodiranje i navođenjem primera, ali oni svakako ne obuhvataju sve situacije koje se javljaju u praksi. Prema Kracaueru se na taj način proučavanje kompleksnih vrednosnih usmerenja pojednostavljuje svođenjem na analizu izolovanih delova građe i upotrebu skale. Čak i kada je skala dovoljno iscrpna, vrednosno usmerenje može zavistiti od smera čitavog teksta, dakle od međusobnih veza koje postoje između proučavanih podataka, a kvantifikacija zahteva kodiranje atomizovanih podataka, koje može dovesti do netačnih rezultata istraživanja. Tu počiva suštinska razlika između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, koji građi pristupa

holistički. Kvalitativnom analizom se proučava tekst kao celina, dakle celokupan sadržaj iskustvenog materijala radi utvrđivanja bitnih kategorija analize, a samim tim se obezbeđuje razumevanje proučavanih pojava imajući u vidu njihov kontekst. Prema Kracaueru istraživač primenjujući kvalitativnu analizu sadržaja može neopterećen kvantifikacijom i ograničenošću na manifestni sadržaj uočiti značajne kategorije koje bi mu u protivnom mogle promaći i prodreti znatno dublje u suštinu sadržaja. Smatra da kvalitativna analiza sadržaja može latentna značenja učiniti manifestnim, dok kvantitativna ne raspolaže ovom mogućnošću. Treba dodati da kvantitativna analiza sadržaja ne raspolaže ovom mogućnošću samo ako se ograniči na proučavanje manifestnog sadržaja.

Uobičajeni prigovor koji zagovornici kvantitativne analize sadržaja upućuju kvalitativnoj odnosi se na to da nije objektivna i precizna, što može biti njena karakteristika, isto kao i kvantitativne analize, koja negira ovu mogućnost podvodeći saznanja pod numeričke pokazatelje kao izraz objektivnosti i preciznosti. Iako se sredinom prošlog veka kvalitativna analiza sadržaja zbog nedovoljne metodološke razvijenosti nije mogla smatrati potpuno objektivnim i preciznim postupkom, nije se mogla smatrati ni proizvoljnim nagađanjem. Ona se može podvesti pod pojam „disciplinovane subjektivnosti” (Kracauer, 1952–1953: 641). To znači da se analiza može podvrći kontroli i analitičari mogu doći do sličnih rezultata proučavajući tekstove. Uprkos tome Kracauer ukazuje na potrebu za metodološkim razvojem postupka radi njegovog epistemološkog ojačavanja, a nastojanja tog tipa postaju prisutnija u kasnijem periodu.

Sledeći rani kritičar kvantitativne i zagovornik kvalitativne analize sadržaja bio je George. Navedeno je da pod kvantitativnom analizom sadržaja podrazumeva utvrđivanje učestalosti javljanja proučavanih karakteristika sadržaja te se ona prvenstveno naziva frekvencijskom (George, 2009). Drugi oblik metoda ne počiva na utvrđivanju učestalosti pa se naziva nefrekvencijskom analizom sadržaja, a može se označiti i kao nekvantitativna ili nestatistička analiza. Razlika između dva oblika analize počiva u tipu indikatora sadržaja koji se koristi za izvođenje zaključaka o predmetu istraživanja. Kod kvantitativne analize sadržaja je to učestalost javljanja proučavanih karakteristika, a kod kvalitativne prisustvo ili odsustvo karakteristika u iskustvenom materijalu.

Nefrekvencijski pristup prema Georgu karakteriše nekoliko osobenosti. Pretežno je usmeren na formulisanje hipoteza, a ne na njihovo testiranje, za razliku od kvantitativne analize sadržaja, što je, između ostalog, uslovljeno nerazvijenošću relevantnih teorijskih shvatanja o simboličkoj komunikaciji. Evidentno je da George iznosi zapažanje oprečno Kracauerovom po pitanju uloge hipoteza u kvalitativnoj analizi sadržaja.

Dakle, rani zagovornici kvalitativne analize sadržaja su davali različite odgovore na epistemološku kontroverzu o mogućnosti testiranja hipoteza primenom kvalitativnih istraživanja. George smatra da je za kvalitativan oblik analize sadržaja tipično formulisanje diskriminativnijih i specifičnijih kategorija analize, bez razmišljanja o učestalosti njihovog javljanja u materijalu. Kod frekvencijske analize tehnički zahtevi u vezi sa statističkom analizom građe utiču na veličinu uzorka i klasifikacijsku shemu, čije kategorije moraju biti opštije da bi se u dovoljnoj meri javljale u proučavanoj građi. Ukazuje da nefrekvencijski pristup naglašava validnost procene značenja poruke više nego frekvencijski, koji, s druge strane, naglašava pouzdanost analize. Teško je oteti se utisku da George krajnje pojednostavljuje složena pitanja validnosti i pouzdanosti različitih oblika analize sadržaja. On smatra da se u nefrekvencijskom pristupu više pažnje obraća na kontekstualne faktore od kojih zavisi procena značenja, što znači da je postupak izvođenja zaključaka manje eksplicitan. „Istraživači koji pokušavaju da izvedu zaključke o namenjenim značenjima moraju obično da se zadovolje relativno fleksibilnim i interpretativnim procedurama kodiranja sadržaja” (George, 2009: 152). Nefrekvencijska analiza se po ovom pitanju ne razlikuje od svih vrsta frekvencijske analize već samo od one koja se bavi manifestnim sadržajem poruka. Nju karakteriše i manja sistematičnost od frekvencijske analize, kao i manje obimna iskustvena građa koja se proučava.

Branković kvalitativnu analizu sadržaja određuje poredeći je sa posmatranjem. „Slikovito govoreći, čisto kvalitativna je ona analiza koja na medijske sadržaje i sadržaje dokumenata primenjuje logiku i metodologiju posmatranja” (Branković, 2009: 132). Istraživač koji primenjuje kvalitativnu analizu sadržaja se kreće kroz iskustvenu građu kao posmatrač otvoren za nova saznanja, sistematičan, neopterećen predrasudama, koji prikuplja beleške o posmatranom materijalu, analizira ih i izvodi zaključke. „Istraživač se, dakle, u ovom slučaju usredsređuje na složene pojmove i značenjske strukture i nastoji da ih identifikuje i opiše u istraživanom materijalu” (Branković, 2009: 132).

Prilikom navođenja različitih definicija analize sadržaja, ukazano je i na Mayringovu, koja analizu sadržaja određuje kao kvalitativan postupak (Mayring, 2000). Koncept analize je Mayring razvio u saradnji sa Dieterom Ulichom i Karlom Haußerom osamdesetih godina prošlog veka, realizujući longitudinalno istraživanje o psiho-socijalnim posledicama nezaposlenosti. Iskustvenu građu na kojoj je koncept razvijan činilo je oko 600 intervjua iz kojih je proizišlo više od 20.000 stranica transkripta. „Izgleda da je od tada Mayringov rad postao standardna literatura o kvalitativnoj analizi sadržaja” (Kohlbacher, 2006: 14).

Mayring se rukovodio idejom očuvanja metodoloških prednosti kvantitativne analize sadržaja prilikom primene njenog kvalitativnog oblika, odnosno prenošenja prednosti kvantitativne analize i njihovim daljim razvijanjem. Ukazuje na značaj nekoliko osnovnih preimućstava kvantitativne analize, koje predstavljaju temelj kvalitativno orijentisanog postupka: uklapanje građe u odgovarajući model komunikacije, primena pravila za vršenje analize, klasifikovanje jedinica analize u izgrađene kategorije, testiranje pouzdanosti i validnosti analize. Postavljanje materijala u odgovarajući model podrazumeva definisanje o kom elementu komunikacije će se izvoditi zaključci: o proučavanim porukama, njihovim efektima na primaoca, karakteristikama odašiljača poruka, društvenom kontekstu u kom su poruke nastale itd. Analiza se vrši na sistematičan način prema unapred utvrđenim pravilima, korak po korak, razvrstavanjem proučavanog materijala u jedinice analize. To što se analiza vrši prema utvrđenim pravilima ne znači da su ona nepromenljiva, već treba da se prilagođavaju predmetu istraživanja i društvenom kontekstu, jer je veza sa konkretnim predmetom istraživanja od ključnog značaja za adekvatnu primenu kvalitativne analize sadržaja. Osnovu primene postupka predstavljaju kategorije analize, a građe se tokom same analize u skladu sa istraživačkim pitanjima, teorijom koja usmerava istraživanje i sadržinom iskustvene građe. S obzirom na to da procedura primene postupka nije potpuno standardizovana i prilagođava se predmetu istraživanja, treba je testirati izvođenjem pilot istraživanja, dakle proveriti adekvatnost klasifikacijskog okvira kao instrumenta istraživanja pre svega imajući u vidu njegovu intersubjektivnu proverljivost. Drugo sredstvo za kontrolisanje nepotpuno standardizovanog postupka predstavlja njegovo usmeravanje teorijom. Naposljetku se pristupa testiranju pouzdanosti i validnosti analize da bi se mogla oceniti tačnost rezultata istraživanja. Rezultati istraživanja se mogu izraziti i u kvantitativnoj formi, koja je posebno značajna kada se oni nastoje uopštiti.

Mayring smatra da se postupak primene kvalitativne analize sadržaja sastoji iz nekoliko faza: određenje materijala na kom će se vršiti istraživanje; analize situacije u kojoj je proučavani tekst nastao; formalne karakterizacije materijala; određenja pravca analize; teorijski utemeljenog izdvajanje pitanja na koja treba da se odgovori istraživanjem; izbora analitičkih tehnika (sumiranje, eksplikacija, strukturiranje); definisanja jedinica analize; analize materijala (sumiranjem, eksplikacijom, strukturiranjem); tumačenja (Kohlbacher, 2006). Evidentno je da je Mayring iz komponenti kvalitativne analize sadržaja razvio model njene primene, koji se sastoji iz tri analitičke tehnike, a u zavisnosti od istraživačkih pitanja mogu se sprovoditi zajedno ili nezavisno jedna od druge. Sumiranje služi redukovanju količine iskustvene građe radi lakšeg rukovanja.

Proučavani materijal se uopštava ili parafrazira tako da odslikava celokupnu građu, tačnije zadržava njenu suštinu. Eksplicacija podrazumeva postupke označavanja, razjašnjenja i tumačenja iskustvene građe, a produkt je objašnjenje određenog dela materijala, koje se izvodi imajući u vidu celokupan kontekst. Strukturiranje je srž analize sadržaja i obuhvata određenje jedinica analize, kategorija analize, pravila kodiranja uz adekvatne primere, kodiranje, izmenu klasifikacijske sheme ako je potrebno, ponovno kodiranje i analizu rezultata. Cilj procedure je da „filtrira određene strukture iz materijala” (Kohlbacher, 2006: 16).

Mayring izdvaja deduktivni i induktivni pristup definisanja kategorija analize. O navedenim pristupima će biti još reči kasnije, a ovde je pažnja usmerena na njihovu primenu u kvalitativnoj analizi sadržaja.

Induktivni pristup podrazumeva definisanje kategorija analize na osnovu iskustvene građe istraživanja. Za kvalitativnu analizu sadržaja je od ključnog značaja da razvija načine interpretacije iskustvene građe i koristi precizno definisane kategorije analize, koje treba da nastanu u što bližem dodiru sa iskustvenom građom, što je uslovalo razvoj induktivnog pristupa izgradnje kategorija analize. Najpre se formulišu kriterijumi za definisanje kategorija, koji se izvode iz pitanja postavljenih istraživanjem i teorijskog okvira, a određuju koji će aspekti proučavanih tekstova biti uzeti u razmatranje. Zatim se pristupa isčitavanju građe, u skladu sa definisanim kriterijumima, a kategorije se grade korak po korak. „Analitička tehnika sumarizacije se najčešće primenjuje u kvalitativnoj analizi sadržaja” (Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005: 4). Procedura sumiranja omogućava građenje induktivnih kategorija analize redukovanjem proučavane građe. Nakon isčitavanja 10-50% iskustvene građe pristupa se revidiranju kategorija, a zatim analizira celokupna građa istraživanja. Analiza se može vršiti i na različitim nivoima opštosti, što znači da se kategorije analize mogu grupisati u obuhvatnije radi lakšeg uočavanja pravilnosti, a interpretacija rezultata analize može podrazumevati i kvantifikaciju. Naposljetku se pristupa testiranju pouzdanosti analize.

Pod deduktivnim pristupom se smatra definisanje kategorija na osnovu saznanja koja prethode upoznavanju sa iskustvenom građom. „Cilj deduktivnog postupka u kvalitativnoj analizi sadržaja je primena kategorija zasnovana na teorijskom razmatranju istraživanja” (Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005: 4). Najpre se na osnovu relevantne teorije određuju kategorije analize, a onda primenjuju na proučavani materijal, tačnije kvalitativni aspekt se sastoji u pripisivanju prethodno definisanih kategorija delovima teksta. Analitička tehnika koja se primenjuje u ovom pristupu izgradnje kategorija naziva se strukturizacija (Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005). Dakle, strukturiranje je

najpogodnija procedura za primenu deduktivnog pristupa izgradnji kategorija analize. Kategorije su podložne redefinisaju ukoliko njihova primena na iskustvenu građu ukaže na potrebu za tim, a klasifikovanje teksta se vrši primenom pravila za kodiranje, praćenih primerima, i uz testiranje pouzdanosti analize. Naposljetku sledi interpretacija rezultata, koja može imati i kvantitativni aspekt u vidu navođenja učestalosti javljanja kategorija.

Mayring smatra da kvantitativnu analizu sadržaja pretežno karakteriše odsustvo objašnjenja na koji način se razvijaju kategorije i da su deduktivni i induktivni pristup osobeni za kvalitativnu analizu sadržaja. Teško da bi se moglo složiti sa ovom tvrdnjom, odnosno ne postoji nijedan razlog zašto navedeni pristupi ne mogu biti osobenost i kvantitativne analize sadržaja.

S obzirom na to da se kategorije analize pri primeni kvalitativne analize sadržaja mogu izvoditi na različite načine, može se razlikovati i više oblika ovog postupka. Hsieh i Shannon razlikuju tri osnovne vrste: konvencionalnu, usmerenu i sumativnu kvalitativnu analizu sadržaja (Hsieh i Shannon, 2005). Podrazumeva se da istraživački postupak sadrži nekoliko osnovnih faza (određenje istraživačkih pitanja, izbor uzorka, definisanje kategorija analize, izrada kodne sheme i obuka kodera, kodiranje građe, testiranje pouzdanosti analize, analiziranje rezultata), od kojih je samo na neke u daljem tekstu obraćena pažnja.

Konvencionalna analiza sadržaja se može poistovetiti sa induktivnim pristupom definisanja kategorija. Ona se obično koristi kada je cilj istraživanja opisivanje proučavanog problema, odnosno kada su empirijska saznanja o predmetu interesovanja ograničena, a relevantna teorija ne postoji ili je nedovoljno razvijena. Usled sadržinske nepotpunosti raspoloživih podataka istraživači izbegavaju definisanje kategorija unapred već se one konstruišu na osnovu same iskustvene građe, koja se isčitava u potpunosti više puta da bi se proniklo u njenu suštinu i holistički karakter. To ne znači da definisanje kategorija ne počiva na određenim pretpostavkama, samo što one nisu eksplicitno navedene. Tokom čitanja građe se izdvajaju kodovi, koji izražavaju ključne koncepte zastupljene u građi, najpre na nivou fraza izraženih rečima ispitanika, a postepeno dolazi do njihovog uopštavanja. Kodovi se grupišu prema sličnosti u kategorije, koje mogu biti sastavljene od podkategorija, dakle mogu predstavljati hijerarhijsku strukturu. Proces prati beleženje istraživačevih zapažanja, tačnije kontinuirana analiza. Naposljetku se pristupa izveštavanju o rezultatima istraživanja, koji su potkrepljeni adekvatnim primerima kategorija preuzetih iz iskustvene građe.

Upotreba konvencionalne kvalitativne analize sadržaja bi trebala da omogućiti istraživaču potpunije razumevanje proučavanog problema.

Prikupljanje podataka nije sputano unapred eksplicitno definisanim kategorijama analize, kao ni određenom teorijskom perspektivom, barem ne u potpunosti. To svakako ne znači da se primena konvencionalne analize ne suočava i sa određenim teškoćama, kao što je mogućnost da se ne prepoznaju ključne kategorije analize usled nepotpunog razumevanja konteksta, što vodi zaključcima koji nisu tačni u odnosu na podatke iz kojih su izvedeni. Treba imati u vidu i da se konvencionalna analiza može pomešati sa nekom drugom kvalitativnom metodom. Hsieh i Shannon ukazuju da se zbog sličnosti početnog analitičkog pristupa konvencionalna kvalitativna analiza može naizgled poistovetiti sa fenomenologijom ili utemeljenom teorijom, ali da za razliku od njih ona ne može dovesti do razumevanja životnog iskustva ili izgradnje teorije. Produkt ovog tipa analize sadržaja u najboljem slučaju može biti izgradnja modela ili razvoj koncepta.

Usmerena analiza sadržaja počiva na upotrebi deduktivnog pristupa definisanju kategorija. Podrazumeva postojanje relevantne i dovoljno razvijene teorije ili empirijskih istraživanja fenomena, tačnije preciznijih, sadržajnijih i logički povezanih saznanja o prirodi pojave na osnovu kojih se mogu unapred definisati kategorije analize. „Cilj usmerenog pristupa analizi sadržaja je da potvrdi ili proširi konceptualno teorijski okvir ili teoriju” (Hsieh i Shannon, 2005: 1281). Istraživač najpre na osnovu poznatih informacija identifikuje ključne koncepte kao početne kategorije i operacionalizuje ih. Zatim sledi kodiranje iskustvenog materijala, koje se može vršiti na dva načina, u zavisnosti od prirode građe i ciljeva istraživanja. Prva strategija kodiranja počiva na isčitavanju celokupne građe i označavanju svih njenih delova koji predstavljaju proučavanu pojavu. Obeleženi delovi se zatim pripisuju postojećim kategorijama, a ako prvobitne nisu dovoljne formiraju se dodatne kategorije. Dakle, kodiranje građe se ne vrši odmah već nakon detaljnog upoznavanja sa njenom sadržinom. Primenom navedene strategije povećava se pouzdanost istraživanja, a koristi se kada je cilj istraživanja otkrivanje i klasifikovanje svih slučajeva koji izražavaju proučavani fenomen. Druga strategija kodiranja počiva na upotrebi samo onih kategorija koje su unapred definisane, što znači da se podaci koji se ne mogu podvesti pod njih analiziraju kasnije radi utvrđivanja da li se mogu smatrati podkategorijama postojećih ili formulisati nove kategorije. Strategija je primenjiva onda kada istraživač smatra da je klasifikacijski sistem potpun pa se odmah može pristupiti kodiranju bez bojazni da će uticati na pouzdanost istraživanja. Primena strategije je pogodna kada se proverava precizno formulisana teorija. Analizu rezultata istraživanja će usmeravati prethodna saznanja na osnovu kojih su kategorije formulisane.

Osnovna prednost primene usmerene kvalitativne analize sadržaja odnosi se na mogućnost proveravanja postojeće teorije. S druge strane, deduktivno izvođenje kategorija iz teorije može biti ograničavajuće, posebno ako se primenjuje druga strategija kodiranja. Odnos između teorije i istraživanja je više uzajaman i empirija može sadržati neočekivane podatke koji će istraživanje usmeriti u nekom drugom pravcu (Merton, 1998). Uz istraživača osetljivog za nova saznanja teorija može biti proširena usled izvođenja dodatnih kategorija analize iz iskustvene građe. Prenaglašen značaj teorije takođe može uticati na istraživača da ne sagleda adekvatno značaj društvenog konteksta za predmet istraživanja.

Sumativna analiza sadržaja vrši se na osnovu kvantifikacije proučavane građe, iako predstavlja vrstu kvalitativne analize. Njena primena je do sada uočena u proučavanju sadržaja časopisa i udžbenika, barem kada je u pitanju oblast brige o ljudima na kraju života, što ne znači da je ograničena na navedene nosače poruka. Analiza započinje identifikovanjem određenih reči ili drugih sadržaja u tekstu i kvantitativnim izražavanjem njihove zastupljenosti. Da se analiza zadržava na ovoj tački, u pitanju bi bila kvantitativna analiza sadržaja, koja je ograničena na manifestni sadržaj. Međutim, kvantifikacija ima samo ulogu sredstva za razumevanje kontekstualne upotrebe proučavanih reči ili drugih jedinica, što znači da je sumativna analiza zainteresovana za latentni sadržaj i da se njenom primenom vrši interpretacija značenja. Dakle, njenom upotrebom se ne otkriva samo koliko se često javlja određeni sadržaj već i čime je njegovo javljanje uslovljeno.

Prednosti sumativne analize počivaju u njenom nereaktivnom i neometajućem karakteru kada se kao iskustvena građa koriste podaci nastali nezavisno od potreba istraživanja, što je osobenost svakog oblika analize sadržaja u navedenoj situaciji. Njenom primenom se mogu dobiti informacije o tome kako se određene reči ili druge jedinice analize koriste u građi.

Naposletku se mogu sumirati razlike između konvencionalne, usmerene i sumativne kvalitativne analize sadržaja. Hsieh i Shannon smatraju da osnovna razlika počiva u tome kako nastaju prvi elementi kodne sheme: kod konvencionalne analize se izvode iz proučavanih podataka tokom postupka njihove analize, dok se kod usmerene izvode iz relevantne teorije ili empirijskih istraživanja pre analize, s tim da se mogu modifikovati tokom njene primene ako to građa zahteva. Sumativnu analizu navedeni autori smatraju suštinski različitom od prethodne dve vrste, što je prenaplašeno. Kod ovog oblika je izvođenje kategorija uslovljeno interesima istraživača i relevantnom literaturom, što znači da se grade pre, a i tokom analize sadržaja, s tim da se pažnja pretežno

usmerava na analiziranje ključnih reči u tekstu. Nije jasno u čemu po-
čiva fundamentalna razlika između sumativne i usmerene analize kada
je reč o izgradnji kodne sheme. Kao još jedna njena osobenost navodi se
odsustvo pristupa tekstu kao celini već parcijalan pristup pojedinačnim
rečima ili njihovom odnosu prema određenom sadržaju na osnovu čega
se vrši interpretacija značenja. Hsieh i Shannon zapažaju i razlike izme-
đu pristupa prema načinu na koji se započinje istraživanje: konvencio-
nalna analiza počinje posmatranjem, usmerena teorijom, a sumativna
ključnim rečima.

Razvoj kvalitativne analize sadržaja neophodno je smestiti u od-
govarajući društveni kontekst, odnosno ukazati na osnovne okolnosti
razvoja kvalitativnog pristupa uopšte. Predominacija kvantitativnih po-
stupaka uslovlila je, između ostalog, nastojanja da kvalitativni postupci
steknu ravnopravan položaj šezdesetih godina XX veka. Ova težnja se
u analizi sadržaja javlja početkom pedesetih godina XX veka (Kracauer,
1952–1953; George, 2009). „Nastojanja su izraz jednog 'zamora' od soci-
ologije koja društveno deli u odvojena područja, koja se pretvara u soci-
jalnu inženjeriju i dehumanizuje odnos između istraživača i proučavane
sredine” (Bogdanović, 1984: 210). Zagovornici kvalitativnog pristupa,
među kojima su najistaknutiji Herbert Blumer i Becker, borili su se pro-
tiv negiranja njegove vrednosti, tretiranja kvalitativnih postupaka kao
pomoćnih u odnosu na kvantitativne, naglašavajući značaj neposrednog
kontakta sa informantima zbog važnosti subjektivne perspektive za ce-
lovito proučavanje posmatrane pojave. „Ta reafirmacija ide za tim da se
dokaže kako kvalitativna metodologija nije samo adekvatna za sve faze
istraživanja, već da ona može poslužiti kao osnova za formulisanje soci-
ološke teorije” (Kuvačić, 1973: 76).

Mešoviti oblik analize sadržaja

Granica između kvantitativnog i kvalitativnog oblika analize sadržaja
nije strogo definisana. Teško je precizno reći gde se završava jedan, a
gde počinje drugi oblik postupka. Usled toga kvantitativni i kvalitativni
pristup ne treba posmatrati kao suprotstavljene već kao dva dela jednog
kontinuumu. Velik broj, posebno savremenih istraživanja, nastao je pri-
menom oba oblika. „Najbolje studije nastale primenom analize sadržaja
primenjuju i kvalitativne i kvantitativne operacije na tekstu” (Weber,
1990: 10). Osnovno pitanje koje se ovde postavlja je šta se podrazumeva
pod mešovitim oblikom analize sadržaja, koji se nalazi između kvantita-
tivnog i kvalitativnog.

Prema osnovnom postupku koji se primenjuje, Branković pored
čisto ili pretežno kvantitativne i čisto ili pretežno kvalitativne analize

sadržaja razlikuje i mešovitu, odnosno onu u kojoj se kombinuju oba pristupa. „Kod mešovitog oblika analize sadržaja polazi se od složenih pojmova, odnosno kategorija (dakle, ne prosto od reči), ali se analiza ne usmerava na slojevit opis tih pojmova u istraživanom materijalu (kao što je slučaj u čisto kvalitativnoj analizi), već se pristupa identifikaciji tih kategorija u tekstu, merenju njihove učestalosti, korelacije s drugim kategorijama, i tako dalje” (Branković, 2009: 133). Kategorije koje se koriste prilikom primene mešovite analize su po pravilu složenije od onih koje se koriste kod primene kvantitativne, a manje složene nego kod kvalitativne analize sadržaja. One su dovoljno kompleksne da se prilikom primene mešovite analize sadržaja ne može osloniti na pomoć računara u njihovom prepoznavanju već su neophodni obučeni istraživači.

Fajgelj se takođe može smatrati autorom koji zagovara kombinovanje kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja. Iako se analiza sadržaja može odrediti kao kvantitativna metoda, što znači da se njenom primenom može kvantitativno analizirati iskustvena građa, i kvalitativna metoda, kada se koristi za utvrđivanje značenja poruka, ona može predstavljati i postupak u kom se kombinuju oba pristupa. Za Fajgelja su kvalitativna istraživanja po pravilu eksplorativnog karaktera i podrazumeva se „da se sprovede na terenu, tamo gde ispitanici žive” (Fajgelj, 2010: 141). Na osnovu prethodnih navoda bi se mogao izvesti zaključak da autor analizu sadržaja smatra kvantitativnom metodom. Međutim, u odeljku knjige *Metode istraživanja ponašanja*, pod naslovom *Analiza sadržaja – kvantitativna ili kvalitativna metoda*, Fajgelj jasno naznačava da „analiza sadržaja nesumnjivo poseduje neka svojstva koja su generalno asocirana sa kvalitativnim metodama kao što su bogatiji detalji, očuvanje više informacija o kontekstu i potencijal za razvoj novih teorija (kroz vezu sa utemeljenom teorijom)” (Fajgelj, 2010: 408). Pored toga postupak počiva na kodiranju iskustvene građe, a razvrstavanje jedinica u kategorije klasifikacijskog okvira predstavlja kvalitativan proces. Na ovaj način dobijeni podaci dostupni u vidu baze podataka mogu biti podvrgnuti različitim statističkim metodama, odnosno kvantitativnoj analizi.

Višedecenijska debata o adekvatnosti kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa, koja se naziva i ratom paradigmi (Kohlbacher, 2006), nije kao rezultat imala samo njihova oštra suprotstavljanja na osnovu poređenja karakteristika, već i nastojanja da se pristupi kompletno primenjuju da bi se iskoristile njihove prednosti i predmet istraživanja što potpunije proučio. Dakle, kvantitativni i kvalitativni pristup se ne moraju posmatrati kao izrazite suprotnosti, a ova nastojanja najviše dolaze do izražaja u mešovitim pristupima. Ideja svakako nije novijeg datuma jer je kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pri-

stupa bilo zastupljeno još u radu klasika sociologije Karla Marxa i Maxa Webera (Bogdanović, 1984). Lazarsfeld je 1940. godine zagovarao i primenjivao komplementarno kvantitativni i kvalitativni pristup u studiji *Radio and the Printed Page* (Lazarsfeld, 1940), kao i u nizu drugih studija. „Konačno, ideja o *hibridnim* ili mešovitim istraživanjima dobila je na zamahu kada je postalo jasno, krajem XX veka, da žučna debata na liniji kvantitativno-kvalitativno više zamagljuje problem saznanja, nego što mu pomaže” (Fajgelj, 2010: 142).

Ni ideja o kombinovanju kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u analizi sadržaja nije novijeg datuma. Holstiju se krajem šezdesetih godina prošlog veka činilo da u vezi sa primenom analize sadržaja dominira stanovište o kombinovanju metoda, koje omogućava izvođenje kvalitetnijih zaključaka istraživanja (Holsti, 1969). Utisak je utemeljen na odsustvu razmatranja prednosti primene kvantitativne analize sadržaja u odnosu na kvalitativnu, i obrnuto, pre svega posmatrajući ih kao različite oblike merenja. Na *Allerton House* konferenciji 1955. godine je ovoj temi posvećena značajna pažnja (George, 2009), dok je na koncu pedesetih i tokom šezdesetih godina ona gotovo potpuno nezastupljena u relevantnoj literaturi. Očigledno je u pitanju samo zatišje jer početak XXI veka donosi nova razmatranja mogućnosti kvalitativne analize sadržaja (Mayring, 2000; Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005; Hsieh i Shannon, 2005; Kohlbacher, 2006).

Krippendorff smatra upitnom podelu na kvantitativan i kvalitativan oblik analize sadržaja, tačnije dovodi u pitanje korisnost i validnost razlikovanja ova dva oblika. „U krajnjoj liniji, svako čitanje teksta je kvalitativno, čak i kada su određene karakteristike teksta kasnije pretvorene u brojeve” (Krippendorff, 2004a: 16). On ne smatra kvantitativnost definišućim kriterijumom analize sadržaja, što je evidentno iz njegovih određenja ovog postupka. „Upotreba brojeva umesto verbalnih kategorija ili brojanja umesto nabiranja citata je samo pogodna; to nije uslov za dobijanje validnih odgovora na istraživačko pitanje” (Krippendorff, 2004a: 87).

Milas kao zagovornik kvantitativnog oblika, za razliku od Krippendorffa, smatra da je svaka analiza sadržaja „barem u nekoj mjeri, kvantitativna i nastoji pružiti rezultate koji nadilaze impresionističko gledište što se dade stvoriti i pukim čitanjem (gledanjem ili slušanjem) poruke” (Milas, 2009: 502). Neslaganje po pitanju određenja analize sadržaja kao kvantitativnog ili kvalitativnog postupka delimično objašnjava različitim poimanjem kvantifikacije, tačnije razlikom između preciznih numeričkih oznaka i manje preciznih izraza kvantiteta poput manje, više itd.

Dakle, upotreba oba pristupa u istom istraživanju nije iznenađujuća jer se na taj način prevazilaze nedostaci kvantitativne i kvalitativne

analize sadržaja, odnosno koriste se prednosti primene jedne i druge, što omogućava dobijanje kvalitetnijih rezultata. Sumiraćemo najpre uobičajene karakteristike koje zagovornici jednog ili drugog pristupa pripisuju kvantitativnom i kvalitativnom pristupu uopšte, a zatim utvrditi u kojoj su meri relevantne za kvantitativnu i kvalitativnu analizu sadržaja.

Privlačnost kvantitativnih istraživanja počiva u njihovim osobenostima, a neke od karakteristika su: sistematsko i precizno planiranje i izvođenje istraživanja; definisanje osnovnih pojmova (teorijsko i operacionalno), eksplicitne pretpostavke, javne istraživačke procedure; empirijsko testiranje teorija i hipoteza; potraga za pravilnostima i zakonitostima koje se odnose na sve slučajeve; ponavljanje istraživanja radi izgradnje teorije (Fajgelj, 2010). Bogdanović ukazuje na još niz svojstava. „Kvantitativni podaci i njihova analiza omogućuju: a. brzo sređivanje obimne iskustvene građe; b. precizan, sistematski opis pojava u pogledu njihove rasprostranjenosti, učestalosti a često i intenziteta; c. tačno uočavanje veličine razlika između pojava; d. utvrđivanje međusobne povezanosti pojava, jačine i prirode te veze; e. stvaranje širih klasifikacijskih sistema, tipologija, za analizu složenih društvenih pojava i odnosa; f. utvrđivanje veličine i brzine promena nastalih tokom vremena; g. uporednu analizu u strukturalnoj ravni i istorijskoj dimenziji pod uslovom da je preciznost podataka tokom njihovog prikupljanja bila najtešnje povezana sa njihovom sistematičnošću i smisaonom jednoznačnošću” (Bogdanović, 1981: 155).

Navedene osobenosti pre svega počivaju na primeni kvantitativnih metoda za prikupljanje podataka. Kvantitativna istraživanja se vrše prema unapred utvrđenom planu, a odstupanja su retka. Uzorak se definiše na samom početku istraživanja i predstavlja osnovu za uopštavanje zaključaka. Najčešće je cilj istraživanja proveravanje precizno definisanih hipoteza, mada ne mora biti jer bi kvantitativnim istraživanjima bila uskraćena mogućnost otkrivanja novih saznanja. Istraživanja počivaju na merenju neposredno opipljivih manifestnih pojava, što ne znači da se zaključci izvedeni u okviru njih ne mogu odnositi i na latentne varijable, već da se mogu formirati samo na osnovu činjenica koje su prikupljene u istraživanju. Kada su u pitanju epistemološki postulati nauke, zagovornici kvantitativna istraživanja smatraju objektivnim, preciznim, pouzdanim, sistematičnim, validnim i pogodnim za izvođenje uopštavanja, što znači da omogućavaju postizanje opštih saznanja. Na osnovu percepcije ostvarenja epistemoloških principa bi se moglo zaključiti da su kvantitativna istraživanja idealna, ali je posve logično da situacija nije tako idilična. „Kvantitativne metode, koje se zasnivaju na merenju ponašanja, imaju, opet, temeljni problem dokazivanja da su konstrukti, odnosno atributi koji se mere kvantitativne prirode” (Fajgelj, 2010: 343).

Pobornici kvalitativnih istraživanja kvantitativnim istraživanjima upućuju i prigovor da su parcijalna, a Kuvačić s pravom ukazuje da parcijalnost nije karakteristika samo istraživanja u kojima se koriste kvantitativne metode, već i onih u kojima su primenjeni kvalitativni postupci jer se učestalo proučavaju manje grupe, zajednice i organizacije (Kuvačić, 1973). Najznačajniji prigovor kvantitativnim istraživanjima odnosi se na manju otvorenost prema otkrivanju novog i nepredviđenog saznanja, koje u sebi sadrži iskustvena evidencija.

Kvalitativna istraživanja proučavaju dubinski pojave koje su predmet interesovanja. Ona treba da otkriju značenja pridata proučanim pojavama, a učestalo je naglašen značaj empatije i razumevanja u ovom procesu. Za njih je karakteristična primena namernog uzorkovanja, a uzorci su obično manji nego kod kvantitativnih istraživanja. Odnos prema uzorku je uslovljen i ciljevima istraživanja koji najčešće predstavljaju generisanje hipoteza i konstrukciju značenja. Kvalitativna istraživanja imaju fleksibilniji tok istraživanja, a zagovornici kvantitativnog pristupa ukazuju na njihove slabosti prilikom sređivanja prikupljenih podataka i sistematizacije. Po pitanju ostvarenja epistemoloških načela, kvalitativna istraživanja pobornici kvantitativnih po pravilu smatraju nedovoljno objektivnim, preciznim, pouzdanim i sistematičnim, a ni validnim imajući u vidu da je objektivnost preduslov validnosti. Opštost kvalitativnih studija smatraju upitnom zbog nereprezentativnosti uzorka na kojem se prikupljaju podaci i dodatnih problema u vezi sa upoređivanjem, a pre svega zbog osporavanja mogućnosti testiranja hipoteza. „Da bi istraživač koji se opredeli za kvalitativna istraživanja ostao naučni istraživač, morao bi da preduzme sve korake da izbegne temeljni nedostatak kvalitativnih metoda – neobjektivnost, neproverljivost i neponovljivost” (Fajgelj, 2010: 343). Prilikom razmatranja kvalitativnih istraživanja ne treba gubiti iz vida da subjektivnost individualnog posmatranja nije osobena samo za njih već i za kvantitativna istraživanja, kao i decenijama prisutna nastojanja da se kvalitativne metode epistemološki ojačaju.

Većina navedenih osobenosti kvantitativnog i kvalitativnog pristupa uopšte pripisana je kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi sadržaja. Razlika među oblicima postupka se učestalo svodi na razliku u nivou merenja. Pod kvantitativnom analizom se podrazumeva pre svega probrojanje kategorija analize, odnosno utvrđivanje učestalosti njihovog javljanja, pa se ovaj oblik postupka naziva i frekvencijskom analizom. Jedna od osobenosti kvalitativne analize sadržaja je utvrđivanje prisustva ili odsustva proučavanih kategorija, tačnije njihovo izdvajanje iz iskustvene građe radi razumevanja značenja, te se naziva i nefrekvencijskom ili nestatističkom analizom. Kvantitativna analiza je prvenstveno

usmerena na proučavanje sadržaja poruke, a kvalitativna i na izvođenje zaključaka o pretpostavljenim ciljevima odašiljača poruka i efektima na primaoca, koji nisu utemeljeni samo u sadržaju poruke već i društvenom kontekstu u kom se komuniciranje odvija. To ne znači da se kvantitativna analiza ne bavi odašiljačima i primaocima poruka ili da zanemaruje društveni kontekst komunikacije. Dok kvantitativna analiza sadržaja dekomponuje građu na sastavne delove, kvalitativna analiza građu pristupa holistički, nastojeći da obuhvati celinu proučavanog opštenja. Razlike se ispoljavaju i u vezi sa percepcijom kategorija analize. Pobornici jednog ili drugog pristupa ukazuju da su za kvantitativnu analizu osobene specifičnije i preciznije kategorije da bi se moglo adekvatno izvršiti njihovo prebrojavanje, dok kvalitativnu karakterišu složenije kategorije analize. Razlike po pitanju kategorija zapravo nisu toliko izrazite. Oba oblika zahtevaju precizne kategorije analize, koje mogu biti složene. Pre bi se moglo reći da razlika počiva u kompleksnijem pristupu predmetu proučavanja kod kvalitativne analize sadržaja, u odnosu na kvantitativnu. Oba oblika istraživanja se primenjuju prema unapred utvrđenom planu, ali je procedura kod kvalitativne analize fleksibilnija. Pravila istraživanja se prilagođavaju predmetu istraživanja jer je veza sa njim od ključnog značaja za vršenje kvalitetne analize. Procedura izvođenja zaključaka kod kvantitativne analize se smatra eksplicitnijom, nego kod kvalitativne, kod koje pored sadržaja opštenja bitnu ulogu igraju i kontekstualni faktori. Kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja se najčešće razlikuje i po veličini uzorka, jer prvu karakterišu veći, a drugu manji obuhvat. U vezi sa odnosom kvalitativne analize sadržaja prema hipotezama ne postoji saglasnost. Njoj se pripisuje mogućnost formulisanja hipoteza (George, 2009), ali i njihovog testiranja (Kracauer, 1952–1953). Kvantitativnu analizu sadržaja njeni zagovornici smatraju pogodnijim postupkom za dobijanje saznanja odgovarajućih epistemološkim principima. Po pravilu ističu da se njenom primenom dolazi do objektivnih, preciznih, pouzdanih i sistematičnih naučnih saznanja, za razliku od primene kvalitativne analize sadržaja, koja ostvarenje ovih principa omogućava u manjoj meri, a epistemološkim principima ćemo se detaljnije baviti u narednom poglavlju. Suština poređenja osobenosti kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja je ukazivanje na njihove razlike, odnosno prednosti i nedostatke, koje su učestalo prenaplašene. Kombinovanje oba oblika omogućava sadržinski potpunije prikupljanje podataka o predmetu istraživanja i izvođenje zaključaka koji će obogatiti fond naučnog znanja.

Naposletku, upitno je da li se može se govoriti o masovnijoj primeni mešovitih istraživanja uopšte, pre svega zbog praktičnih razloga koji

se odnose na dužinu njihovog trajanja, kao i znatna finansijska sredstva koja iziskuju. Uprkos praktičnim ograničenjima, prednosti njihove primene su višestruke i treba ih realizovati kad god je to izvodljivo. Čini se da su uslovi povoljniji kada je reč o mešovitoj primeni analize sadržaja, odnosno mešovita analiza zahteva ako ne iste, bar približno iste uslove kao i kvantitativna ili kvalitativna analiza pojedinačno i trebalo bi je primenjivati kad god to predmet istraživanja zahteva.

EPISTEMOLOŠKA OSNOVA ANALIZE SADRŽAJA

Epistemologija je teorija naučnog saznanja, što znači da je predmet njenog proučavanja sama nauka. Naučno saznanje nije jedini oblik saznanja pa epistemologija predstavlja deo teorije saznanja (gnoseologije), koja proučava mogućnosti spoznaje stvarnosti (Milić, 1996). Osnovni ciljevi epistemologije su definisanje normi naučnog saznanja, kao i ocenjivanje njegove naučne vrednosti.

Epistemološke norme naučnog saznanja su, kada je o teorijskim disciplinama reč, po pravilu sadržane u određenju teorijske nauke. Sociologiji je mesto u korpusu teorijskih nauka, bez obzira na mogućnosti njene praktične primene, s tim da postoje i drugačija shvatanja poput istorizma. Samim tim se prilikom razmatranja osobenosti metodologije socioloških istraživanja razmatraju metodološki problemi teorijskih istraživanja. Iz određenja teorijske nauke treba da proizilaze sva načela u sociološkoj metodološkoj zamisli. Prema Miliću „teorijska nauka je organizovano i metodično nastojanje da se racionalno-iskustvenim putem dođe do objektivnog, pouzdanog i preciznog, opšteg i sistematskog saznanja o stvarnosti, odnosno o onom njenom delu koji proučava neka nauka” (Milić, 1996: 256). Osnovni epistemološki principi, koje je epistemologija razvila da bi mogla vršiti vrednovanje naučnog saznanja, sadržani su u definiciji. Oni ne predstavljaju samo sredstvo epistemološke analize, već određuju i istinitost saznanja pa se mogu smatrati kriterijumima istinitosti. Isto tako predstavljaju kriterijume na osnovu kojih se razlikuju vannaučne delatnosti i nauka. Dakle, u konstitutivne principe naučne delatnosti spadaju: objektivnost, sistematičnost, pouzdanost, preciznost, opštost, kao i validnost.

Epistemološki principi predstavljaju normativne standarde koje nauka teži da dosegne. Oni nisu nepromenljivi u apsolutnom smislu što podrazumeva da njihov sadržaj, važnost i obim uslovljavaju okolnosti istorijskog razvoja pojedinih nauka. To ne znači da ih možemo menjati po svojoj volji. Oni zapravo propisuju šta spada u nauku te bi promena

načela donela sa sobom pomeranje granica oblasti koju pokušavamo da obeležimo pomoću njih.

Iako su epistemološki principi relevantni za sve metode istraživanja u društvenim naukama, njihovo ostvarivanje prilikom primene analize sadržaja ima određene osobenosti, o kojima će biti reči u daljem tekstu. Bitno je ukazati da se u metodološkoj literaturi o analizi sadržaja ne posvećuje podjednaka pažnja svim epistemološkim principima, tačnije uglavnom se razmatraju validnost i pouzdanost. Pitanje opštosti se pretežno razmatra na osnovu uporednih istraživanja primenom analize sadržaja, a insistiranje na preciznosti postupka korespondira sa objektivnošću i sistematičnošću. To će usloviti različit opseg razmatranja svakog epistemološkog principa, odnosno dužinu podpoglavlja koja slede. Nastojaćemo da odgovorimo na jedno od osnovnih pitanja, koja se u vezi sa epistemološkim načelima postavljaju, a to je da li između kvantitativnog i kvalitativnog oblika analize sadržaja postoje epistemološke razlike na planu ostvarivanja navedenih načela.

Objektivnost analize sadržaja

Najznačajniji princip kom teže sve nauke je objektivnost. „U neku ruku, on predstavlja zlatno pravilo naučne delatnosti” (Đurić, 1962: 19). Najopštije rečeno, princip objektivnosti podrazumeva da je naučno saznanje nepristrasno, odnosno da predstavlja istinu o stvarnosti, što ne znači da se svodi na opažanja samo na pojavnjoj ravni, jer nauka uvek teži da prođe u dublje strukture, koje se po pravilu ne mogu neposredno posmatrati. Objektivnost predstavlja „nezavisnost rezultata od istraživača koji ih je dobio” (Milas, 2009: 501). Obično se određuje „kao *intersubjektivna saglasnost*, s tim da se, kada je naučno saznanje u pitanju, ne misli na saglasnost bilo kojih 'subjekata' nego na saglasnost stručnjaka i naučnika koji pripadaju određenom krugu naučne zajednice” (Fajgelj, 2010: 29). Dakle, preduslov procene objektivnosti naučnog saznanja je kompetentnost onoga ko je vrši.

Princip objektivnosti saznanja počiva na gnoseološkom postulatu o postojanju stvarnosti mimo samog istraživača i njegovih načela. Međutim, u nauci samo istraživanje može predstavljati faktor koji utiče na promenu stvarnosti. Problem se teško može izbeći kada se pri proučavanju društva izvorna obaveštenja stvaraju u neposrednom dodiru sa nekim njegovim delom. Usled toga prilikom stvaranja iskustvenih obaveštenja treba nastojati da se uticaj na proučavanu društvenu sredinu svede na najmanju meru ili da se što tačnije izmeri. Uticaj treba oceniti radi utvrđivanja stepena upotrebljivosti prikupljenih podataka i njihove objektivnosti.

Analiza sadržaja je jedna od retkih socioloških metoda koja ne menja stvarnost u vidu stvaranja društvenog odnosa sa proučavanjem delom društva, onda kada se proučavaju izvori podataka nastali nezavisno od konkretne naučne delatnosti. Postupak prikupljanja iskustvenih podataka u analizi sadržaja karakteriše odsustvo uticaja na pojavu koja je predmet interesovanja, tačnije ova metoda se smatra nenametljivom. Analiza sadržaja se primenjuje i na proučavanje podataka nastalih za potrebe naučnih istraživanja, kada dolazi do uspostavljanja društvenog odnosa sa određenim delom društva, ali znatno ređe. To je jedan od razloga zbog kojih se u metodološkoj literaturi o analizi sadržaja ne posvećuje posebna pažnja načelu objektivnosti, odnosno smatra se da za ovu metodu važe najopštiji zahtevi u vezi sa objektivnošću naučnog saznanja. Drugi, ne manje značajan razlog treba tražiti u njenom učestalo naglašenom kvantitativnom karakteru jer se kvantifikacija smatra izrazom objektivnosti, što delom i jeste. Zagovornici kvantitativnog oblika postupka rezultate analize sadržaja smatraju objektivnim zbog forme u kojoj su izraženi, istovremeno osporavajući objektivnost kvalitativnoj analizi sadržaja.

Objektivnost u nauci ima dva aspekta: sadržinski i formalan (Milić, 1996). U sadržinskom pogledu, objektivnost najjednostavnije rečeno znači otvorenost prema stvarnosti i novim iskustvima. Reč je o težnji da se svi dostupni relevantni iskustveni podaci uzimaju u obzir prilikom razmatranja nekog problema, kao i o traganju za novim obaveštenjima ukoliko se pretpostavlja da bi mogla biti značajna za proučavanje. Važnost sadržinskog aspekta objektivnosti neosporna je kako za primenu drugih istraživačkih postupaka, tako i za analizu sadržaja. Istraživač koji primenjuje analizu sadržaja mora razmatrati svu raspoloživu građu relevantnu za predmet istraživanja, bez obzira na to u kojoj meri ona podržava njegove pretpostavke, i nastojati da dođe do novih saznanja ukoliko se za njima javlja potreba. „Analitičareva subjektivnost mora biti svedena na minimum u nastojanju da dobije objektivni opis sadržaja komunikacije” (Berelson, 1952: 171).

Objektivan stav prema stvarnosti nije lako postići usled postojanja ličnih i/ili grupnih interesa (klasni, nacionalni, naučno-profesionalni i sl.), vrednosti, društvenih i kulturnih predrasuda, ličnog i društvenog iskustva istraživača itd. S druge strane, „što se tiče samih pojedinačnih naučnika, ne možemo ih lišiti stranačke orijentisanosti a da ih istovremeno ne lišimo njihove ljudskosti, ne možemo potisnuti ili uništiti njihove vrednosne sudove a da ih ne razorimo i kao ljudska bića *i kao naučnike*” (Novaković, 1994: 67). Ernest Nagel detaljno razmatra uticaj vrednosti na objektivnost društvenih istraživanja baveći se „navodnom ulogom vrednosnih sudova pri: (1) izboru problema, (2) pri određivanju sadržaja zaključaka, (3) pri identifikovanju činjenica i (4) pri procenji-

vanju svedočanstava” (Nejgel, 1974: 431). On najpre razmatra činjenicu da naučnik prilikom proučavanja društva za predmet istraživanja bira ono što smatra društveno značajnom vrednošću. Međutim, interesi naučnika uslovljavaju izbor predmeta u svim naukama i to ne predstavlja prepreku za realizaciju objektivnog istraživanja. Naučnikova vrednosna uverenja utiču i na analizu pojava pa treba što jasnije da ih izlože, uz odbacivanje nastojanja da se liše njihovih uticaja, s tim da naučnici ne moraju biti svesni svih vrednosnih pretpostavki zastupljenih u analizi. Nagel ukazuje da se uticaj prećutnih i/ili nesvesnih vrednosnih orijentacija prevazilazi mehanizmima nauke, odnosno zadržavanjem zaključaka istraživanja koji opstanu nakon kritičkog ispitivanja naučne zajednice. Kada je o ulozi vrednosnih sudova pri identifikovanju činjenica reč, razmatra tvrdnju da se vrednosni sudovi ne mogu ukloniti iz društvenih nauka, ako su pri analiziranju svrhovitog ponašanja činjenice i vrednosti spojene tako da se ne mogu razlikovati. Prema Nagelu tvđenje da postoji takav spoj meša dva različita značenja termina vrednosni sud, ocenjivački i odredbeni. Smatra da je neutemeljeno mišljenje o nemogućnosti razlikovanja ocenjivačkih i odredbenih vrednosnih sudova, iako nije lako uočiti razliku, odnosno da ne postoje ubedljivi razlozi da je vrednosno neutralna nauka nemoguća. Naposljetku Nagel razmatra i tvrdnju da je svaka procena svedočanstava sociologa pod uticajem vrednosnih određenja. Najradikalniji vid ove tvrdnje ukazuje da između društvene perspektive istraživača i njegovih merila istraživanja društva postoji nužna logička veza te se ne može otkloniti uticaj vrednosti koje prihvata. Nagel smatra da društvena perspektiva istraživača ne uslovljava nužno principe upotrebljene u istraživanju. „Ukratko, razni razlozi koje smo ispitali i koji se odnose na intrinzičnu nemogućnost da se obezbede objektivni (tj. vrednosnoneutralni i slobodni od predrasuda) zaključci u društvenim naukama, ne dokazuju ono čemu su bili namenjeni, iako u nekim slučajevima skreću pažnju na nesumnjivo važne praktične teškoće koje se često javljaju u ovim disciplinama” (Nejgel, 1974: 446).

Neobjektivnost se zapravo često sastoji u (ne)svesnom neuzimanju u obzir nekih relevantnih podataka što znači da je ono što naučnik iznosi tačno, ali nepotpuno, s tim da izostavljanje bitnih pojedinosti iskrivljava sliku stvarnog stanja. Dakle, neobjektivan naučnik učestalo ne zapaža neke podatke ili ih prećutkuje, a načelo objektivnosti podrazumeva da je naučno saznanje univerzalno i nepristrasno. „Ono predstavlja ideal kome se teži jer nam nikada neće uspjeti da iziđemo iz samih sebe i svoje sredine i uđemo u idealnu sferu vrijednosne neutralnosti” (Kuvačić, 1973: 78).

Naučna objektivnost se sa formalnog stanovišta može izjednačiti sa proverljivošću naučnog saznanja. Treba imati u vidu da ne postoji

saglasnost po pitanju izjednačavanja objektivnosti i proverljivosti, odnosno da pojedini autori, kao što je Fajgelj, objektivnost i proverljivost (odbacivost) smatraju različitim epistemološkim principima (Fajgelj, 2010). Princip objektivnosti počiva na zahtevu za intersubjektivnim proveravanjem naučnog saznanja, ne samo rezultata empirijskih istraživanja već i naučnih teorija. Postupak realizacije naučnih istraživanja treba da bude takav da njegove rezultate može proveriti svako ko ima adekvatne kvalifikacije. Međutim, mnogo je lakše vršiti proveru pojedinačnih naučnih obaveštenja, nego teorijskih naučnih stavova, koja ne zavisi samo od njihovog sadržaja i primene istraživačkih postupaka već i od karaktera širih teorijskih struktura u koje su uključeni, odnosno od njihove logičke razrade. Naučni stav ima veći značaj ako je uključen u šire smisaone celine, a proveravanje je značajnije ukoliko se rezultati ne odnose samo na proveravani stav već i na druge delove naučnog sistema sa kojima je povezan.

Nije naodmet podsetiti da u nauci nema mesta za iskustvene podatke koje nije bar perspektivno moguće proveravati. „Iskustvena proverljivost naučnih podataka, kao i naučnih teorija ostaje pored svega jedna od ključnih tačaka naučne metodologije, pomoću koje se ispunjava teorijskosaznajni zahtev postizanja maksimalne objektivnosti u naučnom saznanju” (Novaković, 1994: 67). To svakako ne znači da teorijski stavovi za koje još uvek nije izgrađen postupak proveravanja ili se ne mogu proveriti na dovoljno precizan način nemaju naučni karakter. Neki od njih mogu imati veliku heurističku vrednost, u vidu izgradnje plodnih naučnih teorija i realizacije značajnih istraživanja.

S obzirom na to da je proverljivost preduslov objektivnosti naučnog saznanja, metodologija nastoji da je obezbedi podređivanjem istraživačkog postupka normama. Ne očekuje se da će načelo objektivnosti biti poštovano samo zahvaljujući etičkim principima i savesnosti naučnika. Akcenat je na stvaranju efikasnih proceduralnih pravila, koja olakšavaju proveravanje svih elemenata nauke i važno je da ona budu čvrsto institucionalizovana, odnosno da se smatraju obaveznim. Pomenućemo samo najopštija proceduralna pravila za obezbeđivanje što veće objektivnosti naučnog saznanja: javnost iskustvenih podataka, kao i njihova intersubjektivna proverljivost; javnost istraživačkog postupka, koja se odnosi na sve njegove delove počevši od stvaranja plana istraživanja do analize i tumačenja rezultata; kontrola podataka i stavova, kao i voljnost da se odbace ili promene ako se za tim javi potreba; izražavanje praktičnog odnosa istraživača prema proučavanom problemu (Milić, 1996). Proceduralna pravila koja doprinose postizanju objektivnosti saznanja snažno utiču na faze naučnog istraživačkog postupka i na strukturu naučnog

sistema. Potrebno je izneti teorijske i metodološke pretpostavke na kojima je zasnovano istraživanje, obaveštenja o iskustvenom okviru u kom je izvedeno, društvenim uslovima u kojima je obavljeno, organizaciji istraživanja, načinu prikupljanja, sređivanja i analizi podataka, kao i o logičkoj strukturi izvedenih zaključaka.

O značaju objektivnosti pri primeni analize sadržaja svedoči učestalo navođenje ovog epistemološkog principa u definicijama kojima se određuje metod. Podsetićemo da je objektivnost konstitutivni element analize sadržaja u većini definicija (Berelson, 1952; Krippendorff, 1969, Krippendorff, 1981; Krippendorff, 2004a; Gredelj, 1986; Milas, 2009; Šušnjić, 1973; Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966; Fajgelj, 2010; Winham, 1969). Na potrebu za ostvarenjem ovog epistemološkog principa ukazano je u jednom od prvih metodoloških radova o postupku. Woodward navodi da je nerealno očekivati potpuno objektivno klasifikovanje sadržaja u kategorije analize, ali da treba uvek težiti ostvarenju ovog cilja (Woodward, 1934). Uočava dve prepreke koje stoje na putu ostvarenja ovog nastojanja. Ono pre svega zahteva kvalifikovane kodere, koji imaju praktičnog iskustva u radu sa kategorijama i dobro ih poznaju, što može značajno uvećati troškove realizacije istraživanja. Treba imati u vidu da su do tada klasifikovanje sadržaja pretežno vršili pojedinci, a ne grupe istraživača. Drugi problem je počivao u nepostojanju adekvatne statističke mere za ocenu stabilnosti klasifikacijskog sistema sa više od dve kategorije, odnosno onog kojim se ne meri samo prisustvo ili odsustvo kategorije.

Potrebno je ispuniti niz uslova da bi se od analize sadržaja mogli očekivati objektivni rezultati. Preduslov objektivne primene postupka je realizacija istraživanja na osnovu jasno definisanih pravila, koja predstavljaju temelj za dobijanje istih rezultata ako dva ili više istraživača analiziraju isti korpus poruka. Analiza sadržaja mora biti izvršena na način koji je unapred utvrđen, uz dosledno pridržavanje eksplicitnih pravila, koja umanjuju mogućnost da rezultati izražavaju istraživačeva subjektivna shvatanja umesto sadržaja analizirane građe. Usled toga primeni svakog istraživanja analizom sadržaja mora prethoditi izrada plana istraživanja, kao sredstva za njegovo kvalitetnije izvođenje i racionalno raspolaganje resursima.

Ponovljivost postupka i proverljivost rezultata podrazumevaju ne samo planiranje svih istraživačkih radnji pri upotrebi analize sadržaja već i njihovu javnost. Dakle, istraživanje se može ponoviti samo ako je istraživač eksplicitno prikazao sve faze analize u izveštaju o realizovanom empirijskom poduhvatu. Uprkos značaju proverljivosti istraživanja i potrebi za javnošću svih njegovih sastavnih delova, istraživački izveštaji nikada nisu potpuno detaljni, što je i razumljivo usled česte prostorne

ograničenosti za njihovo predstavljanje, a problem je posebno prisutan kod kvalitativne analize. Sve je učestalija praksa da se u izveštajima javljaju navodi o tome da će autor(i) detaljnije informacije učiniti dostupnim na zahtev zainteresovanih. Istraživač mora pružiti sve relevantne informacije krenuvši od određenja predmeta istraživanja, pojmova i teorijskog okvira, društvenog konteksta u kom se komunikacija odvija/la, ciljeva i hipoteza, izbora iskustvene građe, preko vrsta upotrebljenih jedinica analize, kategorija klasifikacijskog sistema, načina kodiranja, obrade i analize podataka do izvođenja zaključaka. Istraživač mora ukazati i na društvene uslove pod kojim su iskustveni podaci prikupljeni, opravdati analitičke korake koje je preduzeo tokom proučavanja građe i pobrinuti se da istraživački proces nije pristrasan u smislu favorizovanja jedne vrste nalaza u odnosu na druge (Krippendorff, 1981). Proveravanje rezultata naučnog istraživanja je lakše ukoliko je sačuvana njegova kompletna izvorna građa, koja može biti stavljena na raspolaganje naučniku zainteresovanom za ocenu njihove objektivnosti. „Ukratko, drugi istraživači primenjujući isti sistem istraživanja, isti dizajn istraživanja i iste operativne definicije na isti sadržaj treba da ponove originalne nalaze” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 26).

Pokušaćemo ukratko da detaljnije odredimo osobenosti analize sadržaja, koje omogućavaju njenu objektivnost. Najpre mora biti jasno određen predmet proučavanja, uz navođenje prostornog i vremenskog okvira koji su obuhvaćeni istraživanjem. Da bi se moglo pristupiti njegovom naučnom istraživanju, predmet proučavanja mora biti teorijski razrađen. Objektivnost analize sadržaja uslovljena je preciznim teorijskim definisanjem pojmova, koji izražavaju proučavane pojave, kao i njihovim operacionalnim definisanjem, koje uslovljava izgradnju klasifikacijskog okvira. Neophodno je opisati i društveni kontekst u kom je analizirana društvena komunikacija nastala, jer uslovljava njenu sadržinu i mogućnosti izvođenja zaključaka. Ciljevi istraživanja, izvedeni iz njegovog predmeta, moraju biti konkretno definisani. Ukoliko istraživač raspolaže dovoljnom količinom informacija za predviđanje rezultata analize, može izvesti hipoteze istraživanja, koje moraju predstavljati dovoljno određene iskaze da bi izdržali test. Istraživačka pitanja se definišu kada ne postoji dovoljno podataka za postavljanje hipoteza, manje su precizna i ne sadrže predviđanje ishoda istraživanja. Istraživač mora navesti na kojoj iskustvenoj građi analiza počiva. Ukoliko je iz populacije iskustvenog materijala izabran uzorak, treba navesti o kojoj je vrsti uzorka reč, kako je izvršen izbor, kao i kolika je veličina uzorka. Jedinice analize upotrebljene u istraživanju moraju biti navedene, a pored toga obrazloženo šta se tačno pod njima podrazumeva. Sve kategorije analize moraju biti poznate i precizno određene, uz njihovu međusobnu isključivost. Klasi-

fikovanju građe prethodi pretestiranje klasifikacijske sheme o kom treba izvestiti u studiji. Ne manje značajno je i postavljanje jasnih pravila i procedura za kodiranje iskustvene građe, da bi postupak razvrstavanja proučavanog materijala mogao biti objektivniji. Povećanju objektivnosti doprinosi i angažovanje više obučeni koderi, koji nezavisno klasifikuju podatke. „Analitičari koji pokušavaju da ponove prethodno istraživanje treba da biraju kodere iz iste populacije iz koje su obezbeđeni koderi za originalno istraživanje” (Krippendorff, 2004a: 128). Preporučuje se da autori istraživanja ne treba da se nađu u ulozi koderi. Za objektivnost analize sadržaja značajno je i detaljno navođenje metoda upotrebljenih pri analiziranju klasifikovane građe, kao i načina izvođenja zaključaka.

Na objektivnost analize sadržaja u znatnoj meri utiče i očevidnost proučavanog problema, tačnije da li se proučava manifestni ili latentni sadržaj društvene komunikacije. „Objektivnost je mnogo teži kriterijum za postizanje sa latentnim nego sa manifestnim varijablama” (Neuendorf, 2002: 146). Još je Berelson razmatrao problem postizanja objektivnosti i pokušao da ga reši ograničavajući analizu na proučavanje manifestnog sadržaja (Berelson, 1952), a njegova osnovna svrha je nastojanje da se preduprede tumačenja sadržaja, koja nisu podložna intersubjektivnoj proverbi. Međutim, analiziranje latentnog sadržaja se ne može izbeći, ukoliko se želi doći do teorijski značajnog saznanja, bez obzira na potencijalno ugrožavanje dostizanja epistemoloških principa. Samim tim što se celovito proučavanje komunikacije ne može baviti samo proučavanjem poruka, već i njihovim odašiljačima i primaocima, tačnije ciljevima i efektima poruka, analiza sadržaja se ne može osloniti samo na manifestni sadržaj. Neosporno je da se objektivnost teže postiže pri proučavanju latentnog sadržaja, što ne znači da je nedostižna, ukoliko se pojmovi precizno definišu, kao i kategorije klasifikacijske sheme, a koderi dobro obučeni, uz pridržavanje jasno postavljenih uputstava za kodiranje. Na najopštijem nivou, objektivnost je uslovljena doslednom primenom eksplicitnih procedura za analiziranje sadržaja, nezavisno od tipa proučavanog sadržaja. Podrazumeva se da je mogućnost tumačenja latentnog sadržaja zasnovana na teorijski usmerenoj upotrebi metode. Operacionalnim definisanjem se izvode iskustvena obeležja preko kojih su teorijski pojmovi, koji se ne mogu opaziti na pojavnj ravnj stvarnosti, zastupljeni u empirijskom istraživanju, a uslovljeno je nizom faktora među kojima jednu od najznačajnijih uloga imaju teorijskih shvatanja istraživača.

Treba se osvrnuti i na mogućnost ostvarivanja objektivnosti u kvantitativnom i kvalitativnom obliku analize sadržaja. Rečeno je da se zbog rasprostranjene percepcije postupka kao kvantitativnog u relevantnoj literaturi kvantifikacija smatra izrazom objektivnosti, a rezultati

analize sadržaja objektivnim jer su izraženi u numeričkom obliku. Istovremeno se kvalitativnom obliku postupka osporava mogućnost zadovoljavanja ove norme, ne samo zbog forme u kojoj prikazuje nalaze. Ne manje značajno je i shvatanje procedura primene kvantitativnog oblika objektivnim, za razliku od kvalitativnog kojem se pripisuje subjektivnost. Iako se oba oblika analize primenjuju na osnovu prethodno formulisanog plana, kvalitativnu analizu karakteriše fleksibilnost, u smislu prilagođavanja pravila samom predmetu istraživanja, kao i društvenom kontekstu. Problemi kojima se kvantitativna analiza bavi se po pravilu proučavaju manje kompleksno pa je definisanje kategorija analize jednostavnije, kao i pravila za njihovo razvrstavanje i samo kodiranje građe. Kvalitativna analiza proučavanjem pojavama pristupa kompleksnije pa se one teže operacionalizuju, što utiče na mogućnost postizanja saglasnosti oko njihovog značenja. Pored toga se zaključci kvantitativne analize pretežno izvode na osnovu samog sadržaja opštenja, dok se postupak njihovog izvođenja u kvalitativnoj analizi smatra manje eksplicitnim zbog posvećivanja više pažnje kontekstualnim faktorima radi procene značenja proučavanog sadržaja. Uprkos navedenim razlikama, ni kvantitativna analiza sadržaja nije pošteđena subjektivnosti individualnog posmatranja. „Iako analiza sadržaja često uključuje brojanje i ponekad prenosi rezultate u tabelarnoj formi, kvantitativne procedure niti garantuju objektivnost, niti su nužno *odgovarajuće* u svim situacijama. Zapravo, kvalitativne procedure mogu biti podjednako rigorozne, i kompjuterska obrada prirodnog jezika podataka često zahteva suštinski nestatističke analitičke procedure” (Krippendorff, 1969: 5). Analiza sadržaja u kvalitativnom obliku može biti objektivna ukoliko se zadovolji niz ranije navedenih uslova za postizanje objektivnosti, isto kao i analiza u kvantitativnom obliku. Čini se da je najsporniji fleksibilan pristup procedurama primene postupka, koje su razvijene da bi se proces izvođenja zaključaka učinio objektivnijim, tačnije da zaključci ne bi bili impresionistički i uslovljeni ličnim referentnim okvirom i trenutnim osećanjima onoga ko sprovodi analizu (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966). Problematično je i prikazivanje istraživačkih procedura i analizirane evidencije pri primeni kvalitativnog oblika postupka, posebno imajući u vidu njenu obimnost. Iako izvođenje kvalitativne analize sadržaja nije u potpunosti podređeno pravilima, njihovo strogo pridržavanje bi moglo umanjiti mogućnost potpunog istraživanja pojave, zbog holističkog pristupa građi. Odstupanja od pravila treba navesti i obrazložiti, da bi zainteresovani istraživači mogli da ponove postupak.

Proučavanje objektivnosti istraživanja primenom analize sadržaja je retko, što ne znači da nema takvih poduhvata. Richard H. Kolbe i Melissa S. Burnett bavili su se empirijskim proučavanjem objektivno-

sti studija nastalih ovom metodom (Kolbe i Burnett, 1991). Analizirajući istraživanja u oblasti ponašanja potrošača, objavljenih u periodu od 1978. do sredine 1989. godine, razlikovali su nekoliko kategorija analize: objektivnost, sistematizaciju (pod kojom se podrazumeva sistematičnost), kvantifikaciju, uzorkovanje i pouzdanost. Objektivnost realizovanih istraživanja dekomponovana je na pet indikatora: prikaz pravila i procedura, tačnije operacionalnih definicija i kategorija analize u izveštaju; saopštenje o obuci koderi; izveštavanje o pretestiranju merenja; autori istraživanja nisu istovremeno i koderi; međusobna nezavisnost koderi. Pored navedenih je kao mera objektivnosti analiziran i ukupan broj angažovanih koderi. Prikaz operacionalnih definicija i kategorija analize sadržaja, neophodnih za ponovljivost istraživanja i potvrđivanje rezultata, sadržalo je 71,1% proučavanih izveštaja. Već realizovana istraživanja su kao izvori pravila i upotrebljenih procedura navedena u 15,6% tekstova, dok 13,3% nije sadržalo detaljnije informacije. O obuci koderi, značajnoj za upoznavanje sa kodnom shemom i saglasnost pri klasifikovanju, izveštavalo se u 40,6% istraživanja, a u 48,5% nisu navedeni nikakvi detalji po ovom pitanju. Pretestiranje merenja poboljšava pouzdanost kodiranja, a 70,3% izveštaja ne sadrži podatke ove vrste. Međusobna nezavisnost koderi, koja omogućava samostalno donošenje odluka o razvrstavanju građe, zastupljena je u 48,4% studija. U 10,9% studija su autori istraživanja istovremeno bili i koderi, što onemogućava merenje nezavisnosti i izveštavanje o obuci koderi. U vezi sa brojem koderi, najčešće je angažovano dvoje (38,3%), zatim troje ili više (30,4%), a najređe jedan (1,6%), s tim da podaci o broju koderi nisu dostupni u 29,7% izveštaja. Na osnovu navedenih pet indikatora Kolbe i Burnett su pristupili konstruisanju indeksa objektivnosti. Nezastupljenost indikatora u studiji je označavana sa 0, a zastupljenost sa 1, pa je svaka proučavana studija mogla imati vrednost od 0 do 5, gde maksimalan skor označava prisutnost svih indikatora objektivnosti. Utvrđeno da su viši stepen objektivnosti imale studije u kojima je citiran Kassarianov rad o primeni analize sadržaja u istraživanju potrošača (Kassarian, 1977), što ukazuje na značaj razmatranja njegovih doprinosa za metodološku adekvatnost istraživanja u ovoj oblasti proučavanja. Naposljetku treba ukazati da se objektivnost često nije mogla utvrditi usled nepostojanja relevantnih informacija o njenim indikatorima, što ne mora značiti da nisu zastupljeni u istraživanju, već i da su izostavljeni iz izveštaja usled propusta autora. Bez obzira na razloge njihovog nenavođenja, ono svakako utiče na mogućnost ocene objektivnosti istraživanja i ukazuje na postojanje ozbiljnih propusta pri primeni analize sadržaja, koji utiču na njen kvalitet.

Validnost analize sadržaja

Validnost ili valjanost istraživanja je takođe jedno od ključnih epistemoloških pitanja. „Termin validnost je potencijalno zbunjujuć jer je korišćen na različite načine u metodskoj literaturi” (Weber, 1990: 18). Pored toga što se validnost određuje na više načina, situaciju znatno otežava i činjenica da se razlikuje više vrsta validnosti, s tim da se isti tip validnosti učestalo označava drugačijim nazivima, odnosno različiti tipovi validnosti istim nazivom. Uobičajeno se određenje validnosti dovodi u vezu sa mernim instrumentom koji se koristi za prikupljanje podataka. Merilo se smatra validnim ako meri ono što je predviđeno da meri. Međutim, validnost se ne odnosi samo na merenje pa se mogu razlikovati validnost merenja i validnost istraživanja, s tim da je potonja zasnovana na validnosti zaključaka koji se izvode na osnovu rezultata empirijskog poduhvata, a uslovljena je nizom međusobno povezanih faktora. U vezi sa validnošću istraživanja, uglavnom je prisutno slaganja po pitanju definisanja validnosti kao adekvatnosti podataka prema skupu hipoteza (Gerbner, Holsti, Krippendorff, Paisley i Stone, 1969). „Analiza sadržaja je validna ako zaključci izvedeni iz dostupnih tekstova izdržavaju test nezavisne dostupne evidencije, novih zapažanja, konkurentnih teorija ili interpretacija, ili ako izveštava o uspešnim akcijama” (Krippendorff, 2004a: 313).

Validnost pretpostavlja pouzdanost, jer što je istraživačka procedura pouzdanija, to je veća verovatnoća da će podaci omogućiti izvođenje validnih zaključaka, ali se teže postiže. To svakako ne znači da će pouzdano saznanje nužno biti i validno. Pogled na svet istraživača koji primenjuje analizu sadržaja može se razlikovati od percepcije onih koji učestvuju u proučavanom društvenom opštenju. Istraživač može tumačiti namere, ciljeve i efekte društvene komunikacije drugačije od onih koji su u nju uključeni, tačnije čije mišljenje uslovljava validnost tumačenja. Može se reći da je pouzdanost neophodan uslov validnosti analize sadržaja, ali ne i dovoljan. To što je merilo pouzdano ne znači da zaista meri ono što se pretpostavlja da meri. Isto tako težnja ka što većoj pouzdanosti može uticati na smanjenje validnosti. Pouzdanija analiza zahteva upotrebu jednostavnijih kategorija, koje mogu rezultate istraživanja učiniti manje validnim, za razliku od složenijih kategorija validnijih za predmet proučavanja, koje uslovljavaju smanjenje pouzdanosti. Preciznost takođe predstavlja pretpostavku validnosti, iako je ne garantuje.

Izdvojićemo nekoliko različitih klasifikacija ovog epistemološkog principa, zastupljenih u metodološkoj literaturi o analizi sadržaja. Weber razlikuje dve vrste validnosti: pojavnu i eksternu, u okviru koje se izdvajaju konstruktna, prediktivna, semantička i validnost hipoteza (We-

ber, 1990). Holsti preuzima klasifikaciju Odbora za psihološke testove Američke psihološke asocijacije iz 1954. godine pa razlikuje: sadržinsku, prediktivnu, konkurentnu i konstruktnu validnost (Holsti, 1968). Krippendorffovu klasifikaciju čine pojavna, društvena i empirijska validnost (Krippendorff, 2004a). Dalje empirijsku validnost razlaže u zavisnosti od vrste evidencije koja se može koristiti za njeno dokazivanje: sadržaj-validnost uzorkovanja i semantička validnost; unutrašnja struktura-strukturalna i funkcionalna validnost; odnosi prema drugim varijablama-korelativna (konvergentna i diskriminativna) i prediktivna validnost. Riffe, Lacy i Fico razlikuju najpre eksternu i društvenu validnost, koje pretpostavljaju internu validnost, a zatim nekoliko vrsta validnosti merenja: pojavnu, konkurentnu, prediktivnu i konstruktnu (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Pored toga razlikuju i statističku validnost, koja se odnosi na statističke metode primenjene u analizi, a može biti ugrožena izborom neadekvatnih tehnika. Neuendorf pri razmatranju validnosti takođe najpre navodi internu i eksternu, a potom i pojavnu, kriterijumsku, konstruktnu i sadržinsku validnost (Neuendorf, 2002).

Po pitanju određenja eksterne validnosti ne postoji konsenzus među metodolozima. Pod njom se podrazumeva saglasnost podataka dobijenih primenom analize sadržaja sa spoljnim kriterijumima i razlikuje se više vrsta (Weber, 1990). S druge strane, eksterna validnost se označava kao generalizabilnost, odnosno mogućnost uopštavanja dobijenih nalaza (Neuendorf, 2002; Riffe, Lacy i Fico, 2005). Smatra se da istraživanje karakteriše eksterna validnost ukoliko se rezultati dobijeni njegovom primenom mogu smatrati važećim za šire područje od onog na kom je primenjeno. Mogućnost njenog postizanja u analizi sadržaja uslovljena je upotrebom reprezentativnog uzorka ili popisa iskustvenog materijala.

Ni po pitanju određenja interne validnosti ne postoji konsenzus. Ona se posmatra kao saglasnost između teorijske definicije pojma i njegove operacionalne definicije (Neuendorf, 2002). Utvrđuje se proveravanjem da li operacionalna definicija iskazuje iskustveni sadržaj proučavane pojave predstavljene teorijskom definicijom. Interna validnost se određuje i kao mogućnost utvrđivanja uzročnih veza, a smatra se da je analiza sadržaja samostalnom primenom ne može ostvariti, ali „može inkorporirati druge istraživačke procedure koje jačaju sposobnost izvođenja takvih uzročnih zaključaka” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 158). Mogućnost samostalnog utvrđivanja uzročnih odnosa osporava se analizi sadržaja zbog neophodnosti utvrđivanja korelacije između pojava, njihovog vremenskog redosleda, kontrole nad uticajem drugih relevantnih varijabli itd. Ovim pitanjima ćemo se detaljnije baviti u sledećem poglavlju.

Krippendorff pojavnu validnost određuje kao očiglednu istinu, opšte poznatu stvar (Krippendorff, 2004a). Holsti ovaj tip validnosti naziva sadržinskom (Holsti, 1968), dok Neuendorf pod sadržinskom validnošću podrazumeva „stepen u kom merilo odražava pun domen koncepta koji se meri” (Neuendorf, 2002: 116). Pojavnom validnošću se smatra prihvatanje rezultata istraživanja zato što deluju smisleno na prvi pogled, ali se ne izjednačava sa očekivanjima. Merilo se smatra pojavno validnim ako je njegova adekvatnost očigledna na prvi pogled. Počiva na proceni utemeljenoj u intuiciji, uz pretpostavku da bi se i drugi sa njom saglasili. Procenu može vršiti sam istraživač, nastojeći da merilo oceni što je objektivnije moguće, ili druga lica, s tim da se traži da navedu šta se prema njihovom mišljenju meri određenim merilom, a da im svrha samog istraživanja nije poznata. Ocena pojavne validnosti bi se mogla posmatrati kao prevođenje operacionalne definicije u teorijsku, proces obrnut uobičajenom načinu definisanja pojmova. Zastupljena je pri izvođenju istraživanja bilo kojom metodom, s tim da je možda prisutnija u analizi sadržaja zbog njenog oslanjanja na proučavanje građe u potrazi za značenjem prisutnih simbola, ukorenjenim u zdravorazumskom razmišljanju i kulturnim osobenostima. Iako varljiva, zato što ono što deluje očigledno ne mora uvek biti tačno, pojavna validnost se najčešće procenjuje u analizi sadržaja.

Za Webera se pojavna validnost odnosi na saglasnost između definicija pojmova, koji izražavaju proučavane pojave, i definicija kategorija kojima se pojmovi mere (Weber, 1990). Smatra se da je kategorija pojavno validna ukoliko je ocenjeno da meri konstrukt koji bi i trebalo da meri, a procenu najčešće vrše stručnjaci. Pojavna validnost svake proučavane kategorije analize treba da se oceni, odnosno jedinica analize koje su u nju svrstane, a osnovno pitanje je da li jedinice analize adekvatno odražavaju smisao kategorije kojoj pripadaju. Pojavna validnost se smatra epistemološki najslabijom, a slabost je to što počiva na oceni jedne varijable, a ne na oceni više njih, bez obzira na to što se nekoliko stručnjaka može složiti po pitanju validnosti kategorije. Christine E. Beyer i saradnici su validnost klasifikacijskog okvira u analizi prikaza polova u nastavnim planovima iz seksualnog obrazovanja merili preko pojavne validnosti (Beyer, Ogletree, Ritzel, Drolet, Gilbert i Brown, 1996). Veće sačinjeno od tri stručnjaka je ocenjivalo prikladnost kategorija analize, a iz klasifikacijske sheme su uklonjene kategorije za koje su stručnjaci pretpostavili da nisu zastupljene u analiziranim udžbenicima.

Društvena validnost označava prihvatanje nalaza istraživanja zato što doprinose korpusu znanja o važnim društvenim pitanjima (Krippendorff, 2004a). Kada je o analizi sadržaja reč, društvena validnost je uslovljena značajem koji proučavani sadržaj ima u društvu, kao i stepenom u

kom su konstruisane kategorije analize značajne izvan okvira akademske zajednice (Riffe, Lacy i Fico, 2005). U ulozi ocenjivača su svi zainteresovani za analizirane probleme i primenu nalaza radi njihovog rešavanja, a posebno relevantni organi vlasti. Rezultati društveno validne analize sadržaja mogu biti predmet pažnje javnosti, debata, pregovora, sastavni deo praktičnih rešenja problema itd. Društvena validnost istraživanja je uslovljena kulturnim, političkim i društvenim faktorima.

Empirijska validnost se odnosi na stepen u kom teorija i raspoloživa građa podržavaju različite faze istraživačkog postupka (Krippendorff, 2004a). Može se označiti i kao stepen u kom zaključci izvedeni na osnovu istraživanja odolevaju nalazima drugih istraživača i dodatnih informacija. Empirijska validnost je povezana sa pojavnom i društvenom, ali njena ocena prvenstveno počiva na naučnom proučavanju istraživačkog procesa. Ponovićemo da se empirijska validnost dekomponuje na više vrsta u zavisnosti od evidencije kojom se dokazuje. Prvu vrstu evidencije čine dokazi zasnovani na ispitivanju sadržaja, tačnije evidencija na osnovu koje se opravdava način postupanja sa empirijskom građom, a mahom se tiče faze uzorkovanja građe i njenog beleženja pa se razlikuju validnost uzorkovanja i semantička validnost. Drugu vrstu predstavljaju dokazi koji počivaju na unutrašnjoj strukturi, na osnovu kojih se opravdavaju zaključci izvedeni analizom sadržaja. Reč je zapravo o validnosti upotrebljenog analitičkog konstrukta, a razlikuju se strukturalna i funkcionalna validnost. Poslednju vrstu evidencije predstavljaju dokazi zasnovani na odnosu prema drugim varijablama, koji se tiču opravdanja rezultata analize sadržaja, a razlikuju se dva načina: korelativna i prediktivna validnost.

Validnost uzorkovanja odnosi se na stepen u kom izabrani uzorak reprezentuje populaciju proučavane pojave, a obezbeđuje se izradom plana uzorkovanja i njegovom primenom. Plan uzorkovanja ne mora biti dovoljan za izbor reprezentativnog uzorka jer građa može biti selektivno dostupna ili selektivne sadržine. Ukoliko istraživač ne može kontrolisati kvalitet građe, nužno je da bude upoznat sa prisutnošću pristrasnosti i njihovim stepenom. Kada se uzorak sastoji od skupa članova proučavane populacije, validnost uzorkovanja se dokazuje primenom statističke teorije verovatnoće, odnosno izračunavanjem greške uzorka. U navedenoj formuli σ predstavlja standardnu devijaciju populacije, n veličinu populacije, a N veličinu uzorka⁴.

⁴ Određenje elemenata formule je preuzeto od Krippendorffa. S obzirom na to da se veličina populacije označava sa N , a veličina uzorka sa n , može se pretpostaviti da je u pitanju greška u knjizi (Krippendorff, 2004a).

$$\text{Validnost uzorkovanja} = 1 - \text{greška uzorka} = \frac{\sigma}{\sqrt{N}} \sqrt{\frac{n-N}{n-1}}$$

Za analizu sadržaja je osobena situacija u kojoj uzorak treba da reprezentuje proučavanu pojavu, kao i populaciju iskustvene građe, pa je teže dokazati validnost uzorkovanja. Teorija uzorkovanja ne omogućava jednostavno utvrđivanje da li uzorak tekstualne građe reprezentuje pojavu koju istraživač namerava da proučava preko nje. U tom slučaju se validnost uzorkovanja može oceniti na dva načina: poznavanjem populacije pojave sa kojom se upoređuje uzorak izabran iz nje ili poznavanjem prakse selekcije koju primenjuje izvor poruka, odnosno njihov proizvođač. Mera validnosti uzorkovanja je $1-C^2$, derivat koeficijenta kontingencije (C), koja ima dva oblika, u zavisnosti od poznavanja prethodno navedenih podataka, a rezultati se izražavaju u procentima.

$$\text{Validnost uzorkovanja} = 1 - C^2 = \frac{1}{1 + \sum_i \frac{(P_i - p_i)^2}{p_i}} = \frac{1}{1 + \sum_i P_i \frac{b_i^2}{1 - b_i}}$$

U prvom obliku formule P_i označava proporciju proučavane pojave u uzorku, a p_i proporciju proučavane pojave u populaciji iz koje je izabran uzorak i dokaz validnosti, koji mora biti dobijen nezavisno od izabranog uzorka. Uzorkovanje je validno ukoliko je $P_i = p_i$. U drugom obliku formule $b_i(1-p_i/P_i)$ predstavlja pristrasnost izvora poruka na osnovu koje se ocenjuje validnost, što predstavlja lakši i učestaliji način, a takođe se mora dobiti nezavisno od uzorka. Uzorkovanje je validno ako je $b_i=0$.

Semantička validnost se odnosi na stepen saglasnosti kategorija analize i značenja proučavane građe u okviru konteksta. Neosporan je značaj preciznog opisa značenja građe za uspešnu primenu analize sadržaja, ali kontekst određuje koja se značenja smatraju validnim. Samim tim je jasno da se za ocenu semantičke validnosti mogu koristiti primaoci poruka, ali se češće angažuju stručnjaci iz relevantnih oblasti. Oni treba da utvrde da li jedinice analize svrstane u odgovarajuće kategorije zaista imaju slično značenje pa se pod semantičkom validnošću podrazumeva „potpuno preklapanje između klasifikacije neizvesne validnosti sa onom kojoj imamo razloga da verujemo” (Krippendorff, 2004a: 325). Semantička validnost potvrđuje da se jedinice analize svrstane u istu kategoriju ne razlikuju prema značenju relevantnom za predmet analize, iako se mogu razlikovati po drugim aspektima. Drugim rečima, jedinice analize pripisane različitim kategorijama moraju se međusobno razlikovati pre-

ma relevantnom značenju. U protivnom se ne može govoriti o semantičkoj validnosti istraživanja, što podrazumeva redefinisane kategorije analize, izmenu pravila kodiranja itd. Njeno testiranje je veoma retko u analizi sadržaja, a neizvodljivo je ukoliko istraživač pri opisu značenja jasno ne navede o kojim je grupacijama reč, odnosno čijoj perspektivi pripadaju opisana značenja, kao i u okviru kog konteksta su izvedena. Krippendorff je ponudio jednostavnu meru semantičke validnosti, čija primena podrazumeva mogućnost poređenja klasifikacije sadržaja dobijene na jedan način sa klasifikacijom dobijenom drugim putem, koja će služiti kao dokaz validnosti. U ponuđenoj meri A_j predstavlja set međusobno isključivih kategorija dobijenih na jedan način, E_j set međusobno isključivih kategorija dobijenih drugim putem, koji služi kao dokaz validnosti, a n veličinu uzorka jedinica klasifikovanih na dva načina.

$$\text{Semantička validnost} = \sum \#(A_j \cap E_j)/n$$

Strukturalna validnost se tiče primenjenog analitičkog konstrukta u istraživanju, odnosno pitanja da li on adekvatno prikazuje upotrebu iskusvene građe, postojeće jezičke navike, uobičajeno ponašanje u posmatranom društvenom kontekstu. „Dokaz o strukturalnoj validnosti pokazuje strukturalnu korespondenciju između dostupnih podataka ili uspostavljene teorije i modelirane veze i pravila zaključivanja koja analiza sadržaja koristi” (Krippendorff, 2004a: 320). Jednostavnije rečeno, strukturalna validnost počiva na saglasnosti istraživačevog znanja o društvenom kontekstu komunikacije i ugrađenosti tog znanja u analitički model kojim se proučava. Ukoliko je reč o jedinstvenom istraživačkom poduhvatu, koji nije ranije primenjivan, verodostojnost zaključcima analize sadržaja može pružiti samo ocena strukturalne validnosti.

Funkcionalna validnost počiva na uspešnoj istoriji primene analize sadržaja. Pod uspešnošću se podrazumeva primena u različitim situacijama i vremenskim periodima uz odsustvo bitnih propusta. Osnovno pitanje je da li konkretan način primene analize sadržaja funkcioniše ili ne, a ako je odgovor pozitivan, koliko dobro funkcioniše. „Funkcionalna validnost je stepen u kom su analitički konstrukti potvrđeni u upotrebi više nego u strukturi” (Krippendorff, 2004a: 332).

Konstruktna validnost se naziva i konstruktivnom (Fajgelj, 2010). Smatra se da „merilo ima *konstruktnu validnost* u stepenu u kom je u korelaciji sa nekim drugim merilom istog konstrukta” (Weber, 1990: 19), odnosno u opsegu u kom je „merilo povezano sa drugim merilima (konstruktima) na način konzistentan sa hipotezama izvedenim iz teorije” (Neuendorf, 2002: 117). Ocenjuje se na osnovu korelacije nalaza

dobijenih primenom jednog merila sa nalazima dobijenim primenom drugog, koje se smatra validnijim. Konstruktna validnost se dalje razlaže na konvergentnu i diskriminativnu. O konvergentnoj validnosti se govori kada je merilo u korelaciji sa drugim merilom istog konstrukta, a o diskriminativnoj kada nije u korelaciji sa merilom različitog konstrukta. To znači da se odsustvo konstruktne validnosti može ispoljiti na dva načina: niskom korelacijom nalaza dobijenih primenom dva merila istog konstrukta i visokom korelacijom nalaza nastalih upotrebom merila različitog konstrukta. Osnovni problem pri proveru konstruktne validnosti je neophodnost postojanja različitih merila istog konstrukta. Još je Janis ukazivao da u primeni analize sadržaja primat imaju do tada neprimenjivana merila (Janis, 1949), što znači da se konstruktna validnost retko mogla oceniti. „Izgleda da se situacija malo promenila za 50 godina” (Neuendorf, 2002: 118).

Krippendorff prethodno opisanu konstruktnu validnost naziva korelativnom, ali i konkurentnom validnošću jer proučavane varijable moraju biti istovremeno raspoložive da bi mogle biti dovedene u korelaciju (Krippendorff, 2004a). Konstruktnu validnost nazivaju konkurentnom i Riffe, Lacy i Fico, smatrajući da se njeno postizanje omogućava dovođenjem u vezu dva slična merila, koja su upotrebljena u različitim istraživanjima (Riffe, Lacy i Fico, 2005). O konkurentnoj validnosti je pisao i Holsti, ukazujući da počiva na predviđanju u odnosu na spoljni kriterijum, ali da se ocenjuje prema trenutnim događajima, a ne prema naknadnim kao prediktivna validnost (Holsti, 1968). S druge strane, određenje konstruktne validnosti koje daju Riffe, Lacy i Fico, poklapa se sa Weberovim određenjem validnosti hipoteza. Prema njima se konstruktna validnost odnosi na to da li se merilo ponaša samo onako kako se na osnovu relevantne naučne teorije očekuje. Po Weberu validnost hipoteza počiva na saglasnosti između proučavanih varijabli i saglasnosti veze između njih sa adekvatnom naučnom teorijom (Weber, 1990). Smatra se da je za jedno merilo osobena validnost hipoteza ukoliko se ponaša očekivano u vezi sa posmatranim varijablama, a slabost počiva u pitanju da li su hipoteze validne ako je veza između varijabli proizašlih iz proučavanog sadržaja i varijabli dobijenih van sadržaja u suprotnosti sa relevantnom naučnom teorijom. Janis smatra da je ovo osnovni oblik validacije u analizi sadržaja, a naziva ga indirektnom validacijom (Janis, 1949). Dakle, različiti autori koriste iste termini za označavanje vrsta validnosti pod kojima se kriju različita značenja, kao i različite termine koji imaju ista značenja.

Prediktivna validnost ogleda se u meri u kojoj su prognoze izvedene na osnovu istraživanja tačne, odnosno u meri u kojoj se predviđanja o

određenim uslovima, događajima ili svojstvima ostvaruju. „Prediktivna validnost se bavi sposobnošću instrumenta da predvidi događaje za koje dokazi nisu trenutno dostupni” (Holsti, 1968: 661). Dakle, odnosi se na događaje koji nisu zastupljeni u samoj analizi ili o kojima nisu raspoložive informacije u proučavanoj građi. Krippendorff određuje dva kriterijuma prediktivne validnosti (Krippendorff, 2004a). Prvi se odnosi na prirodu dokaza prediktivne validnosti, koji ne moraju biti istovremeni kao kod korelativne validnosti. Predviđanja se mogu odnositi na pojave koje su se desile u prošlosti, u istom trenutku kada se vrši analiza sadržaja ili koje će se desiti u budućnosti. Drugi kriterijum se tiče zahteva da predviđanje bude precizno određeno. U analizi sadržaja se retko ocenjuje prediktivna validnost, što ne znači da nije korisno prediktivno sredstvo, već da se istraživači retko bave ovim aspektom. Philip J. Stone je poredeći poruke 33 osobe koje su počinile samoubistvo sa istim brojem simuliranih oproštajnih poruka, primenom sistema *General Inquirer*, kod 30 od 33 parova pisama prepoznao pravo (Ogilvie, Stone i Shneidman, 1966). Ocena prediktivne validnosti je zastupljenija samo u analizi sadržaja političke propagande, posebno tokom Drugog svetskog rata, kada se na osnovu kasnijih događaja ili dostupnosti dokumentacije mogla procenjivati prediktivna validnost nalaza istraživanja. Prediktivnu i konkurentnu validnost Neuendorf smatra tipovima kriterijumske validnosti (Neuendorf, 2002).

Pitanje validnosti istraživanja prilikom primene analize sadržaja je zapravo uslovljeno njegovom kompleksnošću. Problemi validnosti pretežno iskrsavaju u vezi sa nedovoljno preciznim određenjem kategorija u klasifikacijskoj shemi, kao i u vezi sa mogućnošću preciznog utvrđivanja značenja proučavane građe i postizanja saglasnosti po tom pitanju. Još je Berelson zapazio da se pri primeni analize sadržaja retko javljaju problemi postizanja validnosti ako postoji visoka saglasnost po pitanju određenja kategorija analize (Berelson, 1952). Situacija je bitno drugačija ako su kategorije analize apstraktne ili ako ne postoji saglasnost u vezi sa njihovim definisanjem. Holsti zapaža da je validnost povezana i sa uzorkovanjem primenjenim u istraživanju, kao i sa njegovom pouzdanošću (Holsti, 1968).

Kada je o mogućnosti postizanja validnosti kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja reč, ukoliko se kvantitativna analiza ograniči samo na proučavanje manifestnog sadržaja, može se očekivati lakše dostizanje validnosti. Ona se ne mora ograničiti i ne ograničava se samo na manifestni sadržaj proučavanog društvenog opštenja, a proučavanje latentnog sadržaja otežava postizanje validnosti i kod kvantitativnog i kod kvalitativnog oblika postupka, ali ne znači da se ne može ostvariti. U protivnom analiza sadržaja ne bi mogla da se koristi u teorijskoj na-

uci, koja se bavi latentnim strukturama. „Po opštem pravilu, što je više latentna pojava o kojoj se zaključuje, više će unutrašnje konzistentnosti među kategorijama i spoljnim dokazima istraživač želeći radi podrške” (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966: 17). S tim u vezi, George je, kao zagovornik kvalitativne analize sadržaja naglašavao njenu usmerenost na validnost tumačenja značenja proučavanog sadržaja, za razliku od kvantitativne koja više drži do pouzdanosti same analize (George, 2009). Ovo je posebno značajno jer se kvalitativnoj analizi sadržaja osporava pouzdanost, koja predstavlja preduslov validnosti. Ukoliko se akcenat stavi na postizanje pouzdanosti, upotrebljavaju se jednostavnije kategorije, koje mogu negativno uticati na validnost istraživanja, dok upotreba složenijih kategorija pozitivno utiče na validnost, ali može umanjiti pouzdanost istraživanja. Mayring je kao jedan od temelja kvalitativne analize sadržaja smatrao ocenu validnosti, pozitivnu karakteristiku preuzetu od kvantitativne analize sadržaja (Mayring, 2000). S obzirom na to da je i preciznost preduslov validnosti, podsetićemo da je kvantitativna forma izražavanja rezultata analize sadržaja samo jedan oblik njihovog prikaza i ne predstavlja preduslov validnosti (Krippendorff, 2004a).

Nije naodmet podsetiti da rezultati naučnog istraživanja moraju biti validni da bi se smatrali značajnim. Jasno je da validnost realizovanog istraživačkog poduhvata počiva na validnosti izvedenih zaključaka, ali ona sama po sebi nije dovoljna za značaj određenih nalaza, iako je njihova nužna pretpostavka. U faktore koji uslovljavaju značajnost rezultata istraživanja spadaju i važnost proučavane teme, najpre u okviru određene naučne discipline, a potom i za proučavano društvo. Ovim se samo ponovo želi naglasiti da ostvarenje nijednog epistemološkog principa nije samo sebi svrha.

Sistematičnost analize sadržaja

Sistematičnost u nauci ogleda se u nastojanju da se znanje međusobno poveže tako da predstavlja skladnu celinu. S obzirom na to da se nauka razvija, da konstantno dolazi do izdvojenih naučnih otkrića, koja se nastoje povezati sa postojećim, u pitanju je beskonačan proces pa je sistematičnost „jedan od najtežih, i možda, jedan od najnedostižnijih ideala naučne delatnosti” (Đurić, 1962: 23). Povezanost predstavlja osnovnu prednost sistematičnog znanja u odnosu na nesistematično. Pouzdanost naučnih hipoteza uključenih u sistema znanja veća je nego kada su u pitanju izolovane hipoteze. Njihovu tačnost ne potkrepljuje samo iskustvena građa dobijena proveravanjem već i materijal koji potvrđuje tačnost hipoteza sa kojima su u vezi. Sistematično saznanje nije samo pouz-

danije već doprinosi i proširenju postojećeg saznanja, isto kao i precizno saznanje, koje se zbog svoje proverljivosti i određenosti češće koristi u širim naučnim sintezama nego manje precizno. Ukratko, znanje do kog se došlo na sistematičan način može se smatrati epistemološki vrednim.

Pod principom sistematičnosti se podrazumeva da se saznanje „mora odnositi prema svim objektima proučavanja jednako” (Fajgelj, 2010: 29). Proces sticanja saznanja mora proisteći iz unapred izgrađenog plana istraživanja, a svaka istraživačka faza mora slediti iz one koja joj je prethodila. Sistematičnost podrazumeva da svi postupci upotrebljeni u istraživanju moraju biti objašnjeni. Preduslov sistematičnosti u stvaranju evidencije je sistematičnost u teoriji. Sistematičnost pri stvaranju iskustvene evidencije ostvaruje se sadržinskom potpunosti izvornih obaveštenja, preciznim određenjem iskustvenog delokruga istraživanja i što većom standardizacijom prikupljanja podataka (Milić, 1996). Podrazumeva se da i zaključci moraju biti sistematično izvedeni iz iskustvene građe istraživanja.

O značaju sistematičnosti u analizi sadržaja govori njena prisutnost u samom određenju postupka. Ona predstavlja konstitutivni element niza definicija (Berelson, 1952; Gredelj, 1986; Šušnjić, 1973; Milas, 2009; Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966; Riffe, Lacy, Fico, 2005; Hsieh i Shannon, 2005), tačnije zastupljena je u većini. Sistematičnost u analizi sadržaja ima dva različita značenja (Berelson, 1952). Ona najpre zahteva analiziranje svog sadržaja relevantnog za predmet proučavanja i to po pitanju svih značajnih kategorija analize. Obično se postiže analiziranjem reprezentativnog uzorka iskustvenog materijala istraživanja, zbog objektivne nemogućnosti da se analizi podvrgne celokupna populacija. Osnovno preimućstvo sistematičnosti je onemogućavanje istraživača da upotrebi samo empirijsku građu koja podržava njegove pretpostavke. Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie ukazuju da nije uvek nužno analizirati sav sadržaj uključen u uzorak (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966), odnosno da je način ostvarivanja sistematičnosti uslovljen i ciljevima istraživanja. Ukoliko se analiza sadržaja sprovodi samo da bi se utvrdilo prisustvo ili odsustvo određenih kategorija, a ne učestalost njihovog javljanja, čim se svaka kategorija pronađe u iskustvenom materijalu, prestaje potreba da se analizira i ostatak građe. Drugo značenje sistematičnosti u analizi sadržaja ukazuje da način analize mora biti koncipiran tako da obezbedi podatke, koji su relevantni za proučavanje određenog problema ili testiranje hipoteza. To znači da rezultati istraživanja moraju biti teorijski relevantni i omogućavati uopštavanje (Kassarjian, 1977). Time se ne osporava mogućnost dobijanja samo deskriptivnih podataka o proučavanom sadržaju, ali se njihova vrednost umanjuje ukoliko nisu povezani sa osobinama iskustvenog materijala.

Dakle, načelo sistematičnosti se u analizi sadržaja ostvaruje izradom i primenom plana istraživanja, koji mora biti precizan i određivati sve faze istraživačkog postupka. Njegovo definisanje u znatnoj meri uslovljava kvalitet realizovanog istraživanja pa mora sadržati objašnjenje svih postupaka koji se koriste. Da bi se analizom sadržaja mogli dobiti sistematični podaci, neophodno je i da istraživanje bude usmereno relevantnom naučnom teorijom, koja ne mora biti eksplicitna kod opisnih istraživanja. Nju čine međusobno povezani iskustveni stavovi, koji su opšti, a omogućavaju sređivanje prikupljenih empirijskih podataka i objašnjavanje analiziranih pojava. Naučne teorije se međusobno razlikuju prema stepenu razvijenosti, koja je uslovljena i razvijenošću same nauke. U sociologiji su nedovoljno zastupljene naučne teorije koje imaju u potpunosti razvijenu strukturu, što znači da njihov sadržaj nije dovoljno sistematičan, niti eksplicitan. Pored toga nisu dovoljno iskustveno protumačene, ni posmatrano u celini, a ni prema užim delovima. S obzirom na to da je sistematičnost pri stvaranju iskustvenih podataka, uslovljena sistematičnošću teorije kojom je vođeno istraživanje, razvijena struktura upotrebljene naučne teorije znatno utiče na sistematičnost empirijskog poduhvata.

U vezi sa sistematičnošću prikupljanja iskustvenih podataka, treba razmotriti ranije navedene osobine. Sistematičnost se ostvaruje prikupljanjem sadržinski potpunih iskustvenih obaveštenja. Da bi se analizom sadržaja mogla istražiti određena pojava, mora se raspolagati podacima o svim aspektima značajnim za njeno proučavanje, a značajnost je prvenstveno uslovljena raspoloživim teorijskim saznanjima. Sistematičnost podataka zavisi i od precizno određenog iskustvenog delokruga analize sadržaja, odnosno prostornog okvira i vremenskog perioda na koje se odnose istraživanje i njegovi rezultati, a koji mora biti odgovarajuć pretpostavkama upotrebljene naučne teorije. Uslovljava je i izbor jedinica proučavanja u okviru definisanog delokruga, tačnije izbor uzorka. Standardizacija prikupljanja iskustvenih podataka je takođe značajna, radi njihove međusobne uporedivosti, a postiže se primenom svih kategorija analize na proučavanu građu. Kodiranje počiva na pretpostavci istovrsnosti jedinica analize koje se klasifikuju u istu kategoriju, imajući u vidu karakteristike relevantne za predmet istraživanja. Nije dovoljno izvršiti samo standardizaciju prikupljanja podataka u formalnom pogledu već i u sadržinskom jer analizirana građa predstavlja produkt njenih odašiljača i društvenog konteksta u kom je nastala. U analizi sadržaja primat ima građa nastala nezavisno od potreba naučnog istraživanja pa je upitno koliko se pouzdano mogu utvrditi društveni uslovi pod kojim je nastala. Treba ukazati i da sistematična iskustvena građa sama po sebi

ne vodi sistematičnim zaključcima ako nisu iz nje izvedeni na sistematičan način.

Po pravilu se u vezi sa sistematičnošću analize sadržaja naglašava značajnost reprezentativnosti uzorka, s obzirom na to da se najčešće ne može analizirati celokupna relevantna iskustvena građa. Reprezentativnost uzorka je preduslov sistematičnosti jer omogućava proučavanje celokupnog sadržaja i kategorija analize značajnih za predmet istraživanja. „Uzorak treba da omogući da svi delovi nekog kanala simboličkog opštenja, koji su značajni za ispitivani problem, budu obuhvaćeni, i da bude poznata verovatnoća sa kojom je sadržaj pojedinog dela ispitivanog kanala ušao u uzorak” (Milić, 1996: 596). Stvaranje reprezentativnog uzorka počiva na raspoloživim znanjima o iskustvenom materijalu, a obično uzorkom treba da bude obuhvaćen duži vremenski period radi sadržinski potpunog istraživanja društvene komunikacije. Ukoliko bi analiza bila nesistematična, istraživač bi iz proučavane građe mogao izdvojiti delove koji podržavaju njegova očekivanja, što ne bi ugrozilo samo sistematičnost istraživanja, već i njegovu objektivnost. Dakle, izbor građe koja je predmet analize ne može biti proizvoljan. On mora počivati na unapred utvrđenim i konzistentnim pravilima selekcije, kojih se istraživač mora dosledno pridržavati, a odnose se na jedinice građe, proučavane poruke, njihove sastavne delove i kategorije analize.

Kasnije će više pažnje biti posvećeno uzorkovanju u analizi sadržaja, ali ovde treba dati kratak osvrt u vezi sa sistematičnošću podataka. Iako je reprezentativnost uzorka od izuzetnog značaja, u analizi sadržaja se učestalo upotrebljavaju neprobabilistički uzorci (Riffe i Freitag, 1997; Riffe, Lacy i Fico, 2005). Njihova reprezentativnost je upitna jer izbor jedinica uzorka počiva na istraživačevom shvatanju reprezentativnosti. Pored toga se ne može utvrditi pouzdanost izvedenih zaključaka na objektivnan način, odnosno izračunati greška uzorka jer nije poznata verovatnoća izbora elemenata u uzorak. Neuendorf smatra da neprobabilistički uzorci u analizi sadržaja treba da se primenjuju samo onda kada ne mogu da se primene probabilistički (Neuendorf, 2002). Njihova upotreba u analizi sadržaja uslovljena je pre svega otežanim prikupljanjem iskustvene građe, tačnije objektivnim teškoćama koje se javljaju pri izboru uzorka, ali i nedovoljnim naporima istraživača da obezbede uslove za upotrebu probabilističkih uzoraka, njihovim opredeljenjem za neprobabilističke uzorke itd. Reprezentativnost uzorka se obezbeđuje primenom teorije verovatnoće, odnosno unapred poznatom verovatnoćom uključenja svakog elementa populacije u uzorak. Arsenal primenjivih probabilističkih uzoraka u analizi sadržaja je znatan pa bi istraživači koji primenjuju ovaj postupak, zarad sistematičnosti podataka, trebalo pažljivo da razmotre izbor vrste uzorka koji će koristiti.

Ovde se mora postaviti pitanje koliko je zapravo opravdan zahtev za ostvarenjem reprezentativnosti uzorka shvaćene na statistički način. Za analizu sadržaja nije značajna samo reprezentativnost iskustvene građe na kojoj počiva već i reprezentativnost pojave koja je predmet analize. Jednostavnije rečeno, upotreba probabilističkog uzorka ne mora obezbediti reprezentativnost same pojave, što znači da se izbor uzorka mora pre svega prilagođavati predmetu proučavanja. Nije namera da se ospori značaj izbora reprezentativnog uzorka za sistematičnost analize sadržaja, već da se ukaže na neophodnost prilagođavanja predmetu analize. Kruto pridržavanje formalnih pravila može naneti veću štetu istraživa-nju nego njihovo prilagođavanje sadržaju. To svakako ne znači da izbor uzorka neće biti podvrgnut određenim pravilima selekcije. Sistematičnost se u tom slučaju ostvaruje primenom istih kriterijuma izbora na, uslovno rečeno, nižim nivoima univerzuma iskustvene građe. Dakle, ako se isti kriterijumi ne primenjuju pri izboru dokumenata, sistematičnosti radi bi trebalo da se primene pri uzorkovanju unutar dokumenata.

Imajući u vidu prethodne navode, u vezi sa sistematičnošću kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja, nećemo se baviti vrstama uzoraka, a sistematičnost se kvalitativnoj analizi sadržaja ne osporava samo zbog neprobabilističkih uzoraka na kojima mahom počiva. Zagovornici kvantitativne analize sadržaja kvalitativnu smatraju nesistematičnom i zbog fleksibilnijih istraživačkih procedura. Kvalitativna analiza sadržaja se, isto kao i kvantitativna, vrši na osnovu utvrđenih pravila, ali uz mogućnost njihove izmene u toku istraživanja, koja je uslovljena potrebom za prilagođavanjem samom predmetu proučavanja, kao i njegovom društvenom kontekstu, jer je očuvanje ovih veza od ključnog značaja za validnost analize. Ona se vrši postepeno i uz obrazlaganje odstupanja od pravila, koja omogućavaju njenu sistematičnost. Kvalitativna analiza se smatra i nedovoljno sistematičnog zbog manje eksplicitnog postupka izvođenja zaključaka, jer ne počivaju samo u proučavanom sadržaju već i u društvenom kontekstu. Ni ova karakteristika ne čini zaključke nesistematičnim ukoliko se omogući praćenje njihovog izvođenja, krenuvši od pitanja postavljenih istraživanjem, preko podataka dobijenih na osnovu sadržaja iskustvene građe i kontekstualnih faktora, do rezultata analize. Pored toga se postupak čini sistematičnim usmeravanjem njegove primene odgovarajućom teorijom.

Ni sistematičnost analize sadržaja, kao ni ostvarenje drugih epistemoloških načela, nije često predmet empirijskog istraživanja. Kao što je već navedeno, Kolbe i Burnett su je empirijski proučavali u studijama nastalim primenom analize sadržaja u oblasti proučavanja potrošača (Kolbe i Burnett, 1991). Sistematičnost su operacionalizovali na osno-

vu Kassarjianovo razlikovanja dva oblika (Kassarjian, 1977), preuzetog od Berelsona, a prikazanog nešto ranije (Berelson, 1952). S obzirom na teškoće merenja selekcije iskustvene građe istraživanja, sistematičnost studija su operacionalizovali preko tri indikatora: testiranje hipoteza, testiranje teorije i plan istraživanja. Testiranje hipoteza je zastupljeno u 12,5% izveštaja, a pod hipotezama su se podrazumevale tvrdnje koje predviđaju odnos između dve varijable. Istraživačka pitanja su bila prisutna u 48,4% studija, odnosno pitanja, opšta predviđanja i pretpostavke bez specifikovanja hipoteza, dok 39,1% tekstova nije sadržalo ni hipoteze ni istraživačka pitanja. U samo 5,5% istraživanja je testirana naučna teorija. Upotrebljena je Holstijeva klasifikacija plana istraživanja u analizi sadržaja, koja je uslovljena ciljem proučavanja (Holsti, 1968). Plan istraživanja radi opisa karakteristika proučavane društvene komunikacije zastupljen je u 75% tekstova, zaključivanja o događajima koji su prethodili komunikaciji u 17,2%, a o učincima komunikacije u 7,8% studija. Kolbe i Burnett ne smatraju iznenađujućom prezastupljenost istraživačkih planova radi opisa društvene komunikacije, s obzirom na to da je Morris B. Holbrook još sedamdesetih godina XX veka ukazivao na njihov primat u oblasti proučavanja potrošača (Holbrook, 1977). Istraživački planovi usmereni na izvođenje zaključaka o onome što prethodi i sledi nakon društvene komunikacije očigledno predstavljaju nedovoljno iskorišćene pristupe, koji omogućavaju potpunije proučavanje društvene komunikacije. Isto se može reći i za teorijsku usmerenost istraživanja, koja je evidentno podzastupljena u analizi sadržaja, bez obzira na njen neosporan značaj.

Pouzdanost analize sadržaja

Princip pouzdanosti stoji u tesnoj vezi sa principom objektivnosti naučnog saznanja. Ispunjenje zahteva za objektivnošću predstavlja preduslov pouzdanosti bilo kod naučnog saznanja, pod kojim Đurić podrazumeva navođenje adekvatnih razloga i dokaza radi potvrđivanja osnovanosti određenog iskaza (Đurić, 1962). Za Neuendorf se pouzdanost odnosi na postizanje istih rezultata prilikom ponavljanja postupka merenja (Neuendorf, 2002). Berelson pouzdanost posmatra kao „merenje stepena u kom su podaci nezavisni od mernog instrumenta” (Berelson, 1952: 170). Za Kaplana i Goldsena su pouzdani podaci oni „koji ostaju konstantni tokom varijacija u procesu merenja” (Kaplan i Goldsen, 1949: 83-84), što podrazumeva nezavisnost dobijenih podataka od pojave koja je predmet merenja, osobe koja vrši merenje ili instrumenta kojim se meri. Za Krippendorffa se istraživačka procedura može smatrati pouzdanom „kada

reaguje na istu pojavu na isti način bez obzira na okolnosti njene implementacije” (Krippendorff, 2004a: 211). Pored shvatanja pouzdanosti zasnovanog na teoriji merenja, Krippendorff razlikuje i interpretativnu zamisao pouzdanosti, koja počiva na stepenu saglasnosti po pitanju značenja proučavanog materijala među onima koji ga koriste.

Po pravilu se prilikom primene analize sadržaja pouzdanost odnosi na saglasnost rada koderica, pod uslovom da razvrstavanje građe vrše ljudi. „Pouzdanost u analizi sadržaja je definisana kao saglasnost među koderima o kategorizaciji sadržaja” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 123). Kako Krippendorff podseća, konzistentnost među koderima je ono što se meri prilikom utvrđivanja pouzdanosti, a pouzdanost se odnosi na zaključke koje izvodimo iz merenja (Krippendorff, 2004b). Pod saglasnošću između koderica podrazumeva se dobijanje istih rezultata kada različiti koderi primenjuju iste kategorije analize na isti sadržaj. Primat ovog tipa pouzdanosti nije iznenađujuć, s obzirom na to da se najčešće jedinim načinom obezbeđivanja objektivnosti i pouzdanosti kodiranja smatra njegovo vršenje od strane više koderica. Ovaj tip pouzdanosti naziva se i reproducibilnost (Krippendorff, 2004a), pouzdanost između procenjivača (Fajgelj, 2010) i objektivnost sudaca (Milas, 2009). „Pouzdanost se za potrebe analize sadržaja definiše kao stepen slaganja (meren koeficijentom korelacije) između dva seta frekvencija klasifikovanih simbola, koji su rezultat rada dve nezavisne grupe analitičara na istom materijalu” (Janis, Fadner i Janowitz, 1943: 293). Kasnije ćemo videti da koeficijenti korelacije nisu pogodne mere pouzdanosti analize sadržaja, odnosno da su tokom vremena razvijani adekvatniji pokazatelji.

Dakle, pouzdanost se ocenjuje tako što različiti koderi klasifikuju tekst, a zatim se izračunava stepen saglasnosti među njima i predstavlja određenom merom. Neosporno je da se rezultati analize ne mogu smatrati pouzdanim ukoliko ne postoji slaganje među koderima po pitanju načina klasifikovanja podataka, a samim tim se ne mogu smatrati ni objektivnim jer ponovljena analiza od strane zainteresovanih kompetentnih istraživača ne bi dala iste rezultate. Ukoliko ne postoji saglasnost među koderima, ne može se nastaviti sa analizom klasifikovane građe dok se ne usaglase jer se postavlja pitanje značenja podataka. Nesaglasnost je posledica nekonzistentnosti kod jednog koderica i razlika između koderica po pitanju primene pravila kodiranja i njihovog tumačenja.

Drugi tip pouzdanosti odnosi se na konzistentnost kod jednog koderica i podrazumeva dobijanje istih rezultata kada jedan koder primenjuje iste kategorije na isti sadržaj, ali u različitim vremenskim trenucima. Krippendorff ovaj tip pouzdanosti naziva stabilnošću (Krippendorff, 2004a). „Stabilnost se odnosi na stepen invarijantnosti rezultata klasifi-

kovanja sadržaja tokom vremena” (Weber, 1990: 17). Dakle, stabilnošću se meri konzistentnost individualnog razumevanja proučavane građe, a reproducibilnošću razumevanje materijala koje je zajedničko za dva ili više kodera. Konzistentnost kod jednog kodera smatra se epistemološki slabijim tipom pouzdanosti od prethodnog jer je razvrstavanje građe prepušteno sudu samo jedne osobe. Jedan od razloga zbog kojih je bitno meriti saglasnost između više kodera je demonstriranje da razvrstavanje građe nije produkt tumačenja jedne osobe, odnosno njenih subjektivnih shvatanja, već tumačenja više osoba, čime se ukazuje na objektivnost kodiranja. „Stabilnost, najslabiji oblik pouzdanosti, nije dovoljna kao jedini kriterijum za prihvatanje podataka kao pouzdanih” (Krippendorff, 2004a: 215). To ne znači da je ne treba meriti jer je nekonzistentnost kod jednog kodera prisutna i kada se pouzdanost meri saglasnošću između više kodera. Ocena stabilnosti može predstavljati početni korak pri utvrđivanju pouzdanosti kodiranja. Pored toga, ređe su situacije da jedan koder može izvršiti razvrstavanje celokupne izvorne građe, a samim tim i procenjivanje konzistentnosti kod jednog kodera. Treba imati u vidu da prilikom proučavanja konzistentnosti kod jednog kodera nepodudaranje ne mora biti posledica samo problematične kodne sheme i nerazumevanja uputstva za kodiranje, već i nemara kodera, umora itd.

Branković razlikuje tri tipa pouzdanosti kod primene analize sadržaja, a njegova klasifikacija predstavlja razrađeniji oblik dva prethodno navedena tipa uz uvođenje vremenskog kriterijuma i kada više kodera klasifikuje sadržaj (Branković, 2009). Dakle, treći tip pouzdanosti se odnosi na dobijanje istih rezultata kada više kodera primenjuje istu klasifikacijsku shemu na istu građu u različitim vremenskim periodima. Berelson ovaj tip pouzdanosti smatra oblikom ranije navedenog drugog tipa (Berelson, 1952).

Krippendorff takođe razlikuje tri tipa pouzdanosti, na osnovu načina na koji su podaci dobijeni, pa pored već pomenute reproducibilnosti i stabilnosti ukazuje i na značaj tačnosti (Krippendorff, 2004a). „Tačnost se odnosi na stepen poklapanja klasifikacije teksta sa standardom ili normom” (Weber, 1990: 17). Nesaglasnost izmerena ovim putem je posledica nekonzistentnosti kod jednog kodera, nesaglasnosti kod više kodera i odstupanja od standarda sa kojim se rezultati kodiranja poredi. Tačnost je epistemološki najjači tip pouzdanosti upravo zato što meri tri izvora varijacija, odnosno obuhvata oba izvora zastupljena kod ranije navedenih vrsta pouzdanosti i još jedan dodatni. Ovaj tip pouzdanosti se primenjuje veoma retko zbog nepostojanja odgovarajućih standarda za kodiranje teksta. Zapravo se uglavnom primenjuje prilikom obučavanja kodera, kada se klasifikovanje koje oni izvrše poredi sa već postojećim

standardom, u vidu klasifikacije koju su izvršili iskusni koderi ili oni koji obučavaju.

Pored shvatanja pouzdanosti u smislu saglasnosti između kodera, čiji su tipovi navedeni, Kassarian ukazuje i na pouzdanost kategorija u analizi sadržaja (Kassarian, 1977). Pouzdanost kategorija pre svega zavisi od istraživačeve sposobnosti da precizno formuliše kategorije, kao i da ih predstavi kompetentnim koderima, koji će postići saglasnost po pitanju pripadnosti svake jedinice sadržaja adekvatnoj kategoriji. Ukoliko se saglasnost ne može postići, a pod kontrolom su svi ostali relevantni uslovi koji je mogu ugroziti, određenje kategorija nije dovoljno precizno da bi se mogle primeniti u analizi. O pouzdanosti kategorija je dostupna vrlo ograničena količina saznanja u metodološkoj literaturi (Kolbe i Burnett, 1991) te ćemo se u daljem tekstu baviti samo saglasnošću između kodera.

Problemi pouzdanosti pri primeni analize sadržaja najčešće iskravaju u vezi sa definisanjem kategorija u klasifikacijskom okviru, pravilima kodiranja i mogućnošću određenja značenja proučavane građe. Opšti preduslovi pouzdanosti su dovoljno određen i iscrpan klasifikacijski okvir, s obzirom na predmet i cilj analize sadržaja. „Radi postizanja pouzdanosti, kategorije moraju biti tako konstruisane da ponovljeni istraživački proces reprodukuje rezultate u okviru navedenih granica poverenja” (North, Holsti, Zaninovich i Zinnes, 1963: 42). Kategorije analize moraju biti dovoljno jasno određene, odnosno ne smeju dopuštati različito tumačenje. O tome koliko je bitno dobro definisati kategorije svedoči Holstijevo zapažanje da će neiskusni koderi postići viši stepen slaganja oko jasnih kategorija analize, nego iskusni koderi oko nedovoljno jasnih (Holsti, 1968). Preciznost samih kategorija zavisi od stepena složenosti proučavane pojave, što znači da je i pouzdanost njome uslovljena. Ukoliko je predmet analize latentni sadržaj, može se očekivati veće neslaganje kodera nego pri proučavanju manifestnog, usled potrebe za tumačenjem značenja sadržaja poruka. Što su kategorije analize kompleksnije, to obuci kodera treba pridati više značaja, kao i preciznosti pravila kodiranja. Pouzdanost je uslovljena i vrstom upotrebljenih jedinica analize. Ukoliko su jedinice analize reči, a analiza svedena na stepen njihove prisutnosti u građi, uz jasno određena pravila razvrstavanja, pouzdanost ne bi trebala da bude upitna. Prilikom upotrebe tema kao jedinica analize pouzdanost postaje upitnija, posebno ako se ne proučava samo njihovo prisustvo već i vrednosna usmerenost, emocionalnost itd. Po pravilu razrađenija klasifikacijska shema sa manjim razlikama između kategorija vodi manjem stepenu saglasnosti između kodera. Dakle, nastojanje za što većom preciznošću može ugroziti pouzdanost analize sadržaja, a samim tim i njenu objektivnost.

Pouzdanost u znatnoj meri zavisi i od preciznosti pravila za razvrstavanje iskustvene građe, ali i od nejasnoća prisutnih u iskustvenom materijalu, slučajnih grešaka, nesavesnog rada, kognitivnih promena do kojih dolazi tokom vremena kod koderi, zamora itd. Što su pravila za kodiranje preciznija, to će i kodiranje biti pouzdanije. Najpogodniji postupak za postizanje pouzdanosti analize sadržaja je obuka koderi. Ona omogućava preciziranje pravila kodiranja, nedovoljno jasnih kategorija analize ili njihovo uklanjanje, usaglašavanje rada koderi. Oni moraju pravilno shvatiti klasifikacijsku shemu i primenjivati je prema uputstvima, a nadzor nad njihovim radom mora biti dobro organizovan. Pouzdanost kodiranja omogućava i nekoliko drugih činilaca: „(1) upoznatost sudaca s prirodom materijala koji se analizira; (2) vladanje jezikom i sposobnost pouzdanog svrstavanja u kategorije i (3) uvekžbanost” (Milas, 2009: 518).

Konzistentnost među koderima može se proučavati primenom različitih mera saglasnosti, a Krippendorff smatra da one mogu postati mere pouzdanosti samo ako su zadovoljeni određeni uslovi (Krippendorff, 2004b). Najpre, indeksi moraju biti primenjeni na podatke pogodne za merenje pouzdanosti, koji su rezultat dupliranja postupka kodiranja uzorka građe iz populacije na koju se pouzdanost odnosi. Dupliranje se obezbeđuje tako što dva ili više koderi nezavisno klasifikuju istu građu prema istim pravilima kodiranja u iste kategorije analize. Zatim treba imati u vidu da merenje pouzdanosti ne počiva na proučavanju ispravnosti opisa kategorija analize ili subjektivnosti koderi već na (ne)saglasnosti po pitanju primene pravila kodiranja i u njima sadržanih određenja kategorija. Dakle, indeksi različito kodiranje moraju tretirati kao nesaglasnost među koderima jer je akcent na proučavanju stvaranja podataka. Naposljetku, prilikom upotrebe određenog indeksa saglasnosti moraju biti definisane bar dve vrednosti, od kojih jedna izražava savršenu, a druga prihvatljivu pouzdanost, tačnije granice kada se zaključci izvedeni iz građe mogu smatrati validnim. Pritom treba imati u vidu da se upotrebljenim indeksom ne može utvrditi ispravnost rada koderi (upotreba istih pravila kodiranja, nezavisan rad koderi itd.), koju istraživač treba da osigura.

U analizi sadržaja se mogu primeniti različita merila pouzdanosti kodiranja. Roel Popping je utvrdio da postoji 39 različitih indeksa za merenje saglasnosti među koderima primenjivih na nominalne podatke (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002; Krippendorff, 2004a), a broj je nesumnjivo veći. Nisu svi indeksi podjednako zastupljeni u praktičnoj upotrebi pa ćemo ukazati samo na najučestalije, odnosno najznačajnije, a saglasnost po pitanju najbolje mere pouzdanosti ne postoji. Pre toga treba ukazati da su u analizi sadržaja kao mere pouzdanosti prepo-

ručivane i upotrebljavane mere korelacije pa tako, na primer, William A. Scott Pearsonov koeficijent korelacije smatra pogodnom merom za procenu pouzdanosti pri razvrstavanju građe u kardinalne skale (Scott, 1955). Upotreba X^2 testa se ne preporučuje, kao ni Pearsonovog koeficijenta korelacije, Cronbachove alphe i drugih mera zasnovanih na korelaciji (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002). Upotreba mera korelacije predstavlja ozbiljnu grešku jer oni ne mere saglasnost kodera već povezanost između varijabli.

Najjednostavniji način utvrđivanja pouzdanosti naziva se procentom saglasnosti, kao i grubom ili sirovom saglasnošću, a po Kassarjianu je najčešće upotrebljavana mera pouzdanosti (Kassarjian, 1977). Odnosi se na rad dva kodera, koji vrše klasifikovanje istog uzorka građe u iste unapred definisane kategorije. Nakon toga se broj slučajeva istog kodiranja deli sa ukupnim brojem kodiranja. Procent saglasnosti se označava sa PA_o (empirijska proporcija saglasnosti – *proportion agreement, observed*) i izračunava se primenom sledeće formule, u kojoj A predstavlja broj slučajeva istog kodiranja dva kodera, a n ukupan broj jedinica koje su kodirali (Neuendorf, 2002):

$$PA_o = A/n$$

Može imati vrednost od 0.00, što označava potpuno odsustvo saglasnosti, do 1.00, odnosno savršene saglasnosti, a ne treba posebno naglašavati da su u praksi obe situacije neočekivane. Osnovna prednost primene ovog tipa merenja pouzdanosti počiva u njegovoj jednostavnosti i lakom izračunavanju, ali prednost ne može kompenzovati niz nedostataka. Procent saglasnosti je primenjiv na skale nominalnog tipa, a može se upotrebiti kada klasifikovanje građe vrše samo dva koderi. Lombard, Snyder-Duch i Bracken tvrde da se može upotrebiti i kada građu klasifikuje bilo koji broj kodera, ali ne objašnjavaju na koji se način to može postići (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002). Kassarjian ukazuje da se pri klasifikovanju građe od strane više kodera izračunava procent saglasnosti za svaki par kodera, a da se prosečan procent saglasnosti svih kodera može iskazati u vidu kompozitne ocene pouzdanosti. Drugo rešenje predstavlja izračunavanje količnika deljenjem ukupnog broja slučajeva istog kodiranja sa ukupnim brojem slučajeva podvrgnutim kodiranju za sve kodere (Kassarjian, 1977). Isto rešenje predlažu i Riffe, Lacy i Fico, ukazujući da verovatnoća slučajnog slaganja raste sa smanjenjem broja kodera (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Značajan nedostatak procenta saglasnosti odnosi se na nemogućnost izračunavanja slučajne saglasnosti među koderima, dakle na verovatnoću da bi koderi „neke kategorije” označili na isti način i da im nije data nikakva definicija tih kategorija”

(Branković, 2009: 135). Problem je izraženiji što je manji broj kategorija u kodnoj shemi, a stepen slučajnog poklapanja rada koderi se povećava što je razvrstavanje materijala skoncentrisanije u jednoj ili nekoliko kategorija. „Karakteristike indeksa procenta saglasnosti takođe omogućavaju istraživačima da veštački podižu pouzdanost dodavanjem kategorija za koje znaju da će se retko koristiti ili proizvoditi neslaganje” (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002: 591), što je moguće i pri upotrebi drugih mera. Krippendorff smatra da treba obeshrabruti istraživače, koji primenjuju analizu sadržaja, da za merenje pouzdanosti koriste procent saglasnosti zbog niza njegovih nedostataka (Krippendorff, 2004a). Uprkos tome što su mane procenta saglasnosti počele da se razmatraju pre gotovo pola veka i dalje se piše o njegovoj potencijalnoj upotrebi u relevantnoj metodološkoj literaturi pa ga Neuendorf navodi kao posebno pogodnu meru za nominalne podatke (Neuendorf, 2002). Lombard, Snyder-Duch i Bracken preporučuju istraživačima, koji se opredele za primenu procenta saglasnosti, upotrebu dodatnog indeksa koji uzima u obzir slučajno slaganje među koderima (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002), isto kao i Riffe, Lacy i Fico, koji smatraju da odluku o pouzdanosti varijable ipak treba donositi na osnovu vrednosti druge mere, a ne procenta saglasnosti (Riffe, Lacy i Fico, 2005).

Holsti je sugerisao upotrebu varijacije procenta saglasnosti, koja je identična procentu saglasnosti kada se testira pouzdanost kodiranja istih jedinica analize od strane dva koderi. Krippendorff je jedan od retkih autora koji naglašava da je Holsti zapravo opisao koeficijent Charlesa E. Osgooda, nazvavši ga koeficijentom pouzdanosti (*CR – coefficient of reliability*) (Krippendorff, 2004b).

$$CR = \frac{2M}{N_1 + N_2}$$

U navedenoj formuli za izračunavanje koeficijenta pouzdanosti M predstavlja broj jedinica oko čijeg su se razvrstavanja koderi složili, N_1 broj jedinica koje je klasifikovao jedan koder, a N_2 drugi. Takođe može imati vrednost od 0.00 (potpuno odsustvo saglasnosti) do 1.00 (savršena saglasnost). U koeficijentu pouzdanosti je reagovano ne samo na nesaglasnost u kodiranju već i na nesaglasnost u broju identifikovanih jedinica. Međutim, s obzirom na to da ne uzima u obzir slučajnu saglasnost, kod ove mere se javljaju isti problemi kao i kod procenta saglasnosti.

Bennett i saradnici su za merenje pouzdanosti predložili upotrebu indeksa konzistentnosti S (Bennett, Alpert i Goldstein, 1954). Ovi autori su verovatno prvi uvideli nedostatak procenta saglasnosti u vidu teškoće njegovog postizanja sa porastom broja kategorija analize (Krippendorff,

2004a). Njihov indeks koriguje nedostatak uzimajući u obzir i broj kategorija u klasifikacijskoj shemi.

$$S = \frac{k}{k-1} \left(P_o - \frac{1}{k} \right)$$

U formuli za izračunavanje indeksa P_o predstavlja procenat slaganja nezavisnih kodera, a k broj kategorija. Međutim, indeks počiva na pretpostavci da sve kategorije imaju istu verovatnoću upotrebe od strane kodera. Samim tim je S neosetljiva mera za nejednaku raspodelu građe u kategorije analize, ne uzima u obzir neslaganje među koderima po pitanju učestalosti upotrebe kategorija analize, a osetljiva je prema kategorijama koje nisu ispunjene građom te povećavaju pouzdanost. Indeks konzistentnosti S se ne može smatrati zadovoljavajućom merom za ocenu pouzdanosti jer sa porastom broja kategorija raste njegova vrednost, bez obzira na isti procenat slaganja među koderima. Ovaj koeficijent je nakon prvog predloga njegove upotrebe, uprkos nedostacima koje poseduje, bio bar još pet puta ponovo otkrivan uz manje varijacije (Krippendorff, 2004a).

Scott je predložio primenu π (pi) indeksa saglasnosti među koderima, koji koriguje pristrasnost izazvanu brojem kategorija, učestalošću njihove upotrebe i uzima u obzir slučajno slaganje, a primenjiv je na skale nominalnog tipa (Scott, 1955). Preduslov primene indeksa je da se klasifikacijske grupe međusobno isključuju, kao i da razvrstavanje iste građe nezavisno vrše dva kodera.

$$\pi = \frac{P_o - P_e}{1 - P_e}$$

U navedenoj formuli za izračunavanje indeksa P_o predstavlja empirijski procenat saglasnosti, dobijen pri testiranju pouzdanosti, a P_e očekivani procenat saglasnosti kodera, izračunat na osnovu teorije verovatnoće. Može imati vrednost od 1.00, tačnije savršene saglasnosti kodera, do -1.00, odnosno savršene nesaglasnosti kodera. Po pitanju nedostataka Scottovog indeksa postoje različita mišljenja. Po Lombardu, Snyder-Duchu i Brackenu je problematična pretpostavka indeksa da koderi raspoređuju jedinice analize po kategorijama u istom odnosu (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002), dok Krippendorff ukazuje da ta pretpostavka ne stoji (Krippendorff, 2004b). Njeno navođenje kao nedostatka indeksa počiva u zameni računanja očekivanog procenta saglasnosti na osnovu procene populacije za pretpostavku da koderi koriste kategorije analize sa istom učestalošću. Nesumnjiv nedostatak je ograničenost na merenje pouzdanosti između dva kodera, koji je Robert T. Craig otklonio proširiv

rivši formulu na procenu slaganja "svih ili podskup bilo koje veličine bilo kog broja nezavisnih kodera" (Craig, 1981: 262).

$$\pi_{(m/h)} = \frac{P_{o(m/h)} - P_{e(m/h)}}{1 - P_{e(m/h)}}$$

Formula je pogodna za merenje pouzdanosti kodiranja prilikom primene pravila većine, koje podrazumeva da konačne odluke o razvrstavanju građe donose dva od tri kodera radi povećanja pouzdanosti procesa. Broj kodera koji je učestvovao u donošenju konačne odluke o razvrstavanju u kategorije izražava m , a ukupan broj kodera čiji je rad podvrgnut testiranju pouzdanosti izražava h . Dakle, u Scottovom indeksu je odnos 2/2, a Craigov omogućava proučavanje bilo kog odnosa m/h , uz opštiji oblik formule za izračunavanje očekivanog procenta slaganja.

Formalno identična mera pouzdanosti kodiranja Scottovom π je Cohenov k (*kappa*), s tim da se razlikuje način izračunavanja očekivane saglasnosti. Cohen za izračunavanje očekivane saglasnosti (P_c) koristi vrednosti iz tabele kontingencije, u kojoj su ukršteni rezultati klasifikovanja dva kodera. Takođe je primenjiva mera na podatke nominalnog tipa. U formuli za izračunavanje k empirijsku saglasnost kodera predstavlja P_a .

$$k = \frac{P_a - P_c}{1 - P_c}$$

U poređenju sa prethodno navedenim merama, Krippendorffova α (*alpha*) predstavlja najopštiju meru saglasnosti pri proučavanju pouzdanosti u analizi sadržaja. Dozvoljava testiranje pouzdanosti bez obzira na broj kodera, a uzima u obzir i slučajnu saglasnost. Pogodna je za primenu na kategorije u obliku svih vrsta skala prema svojim formalnim karakteristikama, dakle od nominalne do skale odnosa. Podjednako je primenjiva na male i velike uzorke, kao i na podatke sa nedostajućim vrednostima. U svom najopštijem obliku, α se izračunava primenom sledeće formule, u kojoj D_o predstavlja meru empirijske nesaglasnosti, a D_e očekivane nesaglasnosti.

$$\alpha = 1 - \frac{D_o}{D_e}$$

Postupak izračunavanja D_o i D_e zavisi od nivoa merenja kodiranih varijabli, odnosno da li su u pitanju nominalne, ordinalne, intervalne ili skale odnosa. Mera može imati vrednost od 0 do 1, s tim da je vrednost α 0 kada je empirijska nesaglasnost jednaka očekivanoj i izražava odsustvo pouzdanosti. Vrednost α je 1 kada postoji potpuna empirijska saglasnost i izražava potpunu pouzdanost. Zapravo α može imati i negativnu vred-

nost do -1 , s tim da ona predstavlja rezultat dve vrste grešaka: greške uzorkovanja i sistematske nesaglasnosti. Krippendorffova α se može interpretirati na različite načine u zavisnosti od osobina iskustvene građe, a bavljenje različitim interpretacijama prevazilazi okvire ovog rada i može se pronaći u drugom izdanju njegove knjige (Krippendorff, 2004a). Uprkos nizu prednosti, otežavajuća okolnost primene α je kompleksnost mere, koja zahteva i ručno izračunavanje pouzdanosti, posebno kada su u pitanju intervalne i skale odnosa (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002).

Izbor mere pouzdanosti ne predstavlja jedini problem koji treba rešiti prilikom njenog testiranja. Druga dilema se odnosi na prihvatljiv nivo pouzdanosti. Iako po ovom pitanju ne postoji konsenzus "koeficijent od .90 ili veći je gotovo uvek prihvatljiv, .80 ili veći je prihvatljiv u većini situacija, a .70 može biti odgovarajuć u nekim eksplanatornim studijama za neke indekse" (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002: 600). Kassarian smatra da istraživači mogu biti zadovoljni nivoom pouzdanosti iznad 0.85, dok nalaze studija sa pouzdanošću manjom od 0.80 treba prihvatiti obazrivo (Kassarian, 1977). Imajući u vidu svoju α , Krippendorff navodi da se treba oslanjati samo na one varijable čija je pouzdanost iznad 0.800, a da se varijable sa vrednošću α od 0.667 do 0.800 mogu koristiti samo za izvođenje preliminarnih zaključaka (Krippendorff, 2004a). Iste standarde je naveo i 20-ak godina ranije, ali neprecizirajući vrstu mere pouzdanosti (Krippendorff, 1980). Uobičajeno istraživači izveštavaju o pouzdanosti od 0.80 i više, što se očigledno smatra prihvatljivim nivoom, a manja pouzdanost od toga problematičnom.

Pri merenju pouzdanosti treba rešiti i pitanje izbora građe na kojoj će biti realizovano. Neformalno se procena pouzdanosti vrši već tokom obuke kodera, ali kodiranju celokupne građe istraživanja mora prethoditi formalno pilot testiranje pouzdanosti. Značajno je da bi se precizno utvrdilo može li se početi sa kodiranjem iskustvenog materijala. Pilot testiranje se mora vršiti na reprezentativnoj građi, koja nije sastavni deo materijala istraživanja, jer pri ponovnom kodiranju iste građe prethodne odluke utiču na one koje slede, odnosno može se neopravdano podići krajnja pouzdanost kodiranja. Nakon ustanovljavanja zadovoljavajućeg stepena pouzdanosti pri pilot testiranju sledi kodiranje građe, a potom ocena pouzdanosti kodiranja. Preporučuje se merenje na reprezentativnom slučajnom uzorku iz celokupne kodirane građe istraživanja, a razlozi za preporučivanje probabilističkog uzorka su isti kao i pri izboru uzorka građe istraživanja iz populacije poruka. Po pitanju veličine uzorka na kom se vrši procena pouzdanosti ne postoji saglasnost, što nije iznenađujuće jer je uslovljena nizom faktora: veličinom celokupnog

uzorka, varijabilnošću proučavane pojave, očekivanim stepenom pouzdanosti itd. Lombard, Snyder-Duch i Bracken smatraju da ne treba da ga čini manje od 10% građe celokupnog uzorka (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002).

U vezi sa merenjem pouzdanosti treba skrenuti pažnju i na praksu učestalog izveštavanja samo o prosečnoj pouzdanosti za sve proučavane kategorije zajedno. „Ozbiljna je greška izračunati prosečnu vrednost pouzdanosti varijabli složenog instrumenta i koristiti ovaj prosek kao meru ukupne pouzdanosti podataka” (Krippendorff, 2004a: 242). Pouzdanost se izračunava za svaku kategoriju ponaosob i svaka mora dostići prihvatljiv nivo pouzdanosti, a izveštavanjem o proseku se zamagljuje razlike među njima. Dakle, u istraživačkom izveštaju se moraju prikazati koeficijenti pouzdanosti za svaku pojedinačnu varijablu za koju su mereni.

Berelson navodi nekoliko problema u vezi sa pouzdanošću analize sadržaja, a treba imati u vidu da se odnose na period prve polovine XX veka (Berelson, 1952). Samo se u 15–20% studija izveštava o pouzdanosti izvršene analize sadržaja i to o visokom stepenu pouzdanosti, što ne treba prihvatati kao garanciju pouzdanosti metoda. Možda je u studijama u kojima nema reči o pouzdanosti rezultat bio nezadovoljavajuć ili se autori uopšte nisu bavili ovim pitanjem. Pored toga se objavljeni izveštaji o pouzdanosti uglavnom tiču relativno jednostavnih kategorija analize, a upotreba složenih i sofisticiranih kategorija nosi sa sobom ozbiljnije probleme pouzdanosti. Pouzdanost je viša ako su kategorije i jedinice analize jednostavnije, koderi iskusniji i bolje obučeni, pravila kodiranja precizna, a ilustracije potpunije. Kao jedan od problema se navodi i merenje pouzdanosti na detaljnijim kategorijama, koje se zatim podvode pod opštije kategorije za potrebe pisanja izveštaja, a ne izračunava se njihova pouzdanost.

Pouzdanosti analize sadržaja se tokom vremena nesumnjivo pridavalo više značaja. U više puta spominjanom istraživanju Kolbe i Burnett su empirijski istraživali i pouzdanost studija u oblasti proučavanja potrošača (Kolbe i Burnett, 1991). Kao indikatore su koristili upotrebijenu meru i stepen pouzdanosti. Najčešće upotrebljavan indeks pouzdanosti je procenat saglasnosti (32%), koji ujedno predstavlja i meru sa najvećim brojem slabosti. Još je problematičnije to što se u 31,1% tekstova ne izveštava da je bilo koja mera upotrebljena, a u 18,8% nije precizirano koja je primenjena. Ostali rezultati ukazuju da je Krippendorffova α upotrebljena u 7% napisa, Holstijev koeficijent pouzdanosti u 3,1%, a u 7,8% druge mere (uključujući i upotrebu više mera u istom istraživanju). Po pitanju izveštavanja o stepenu pouzdanosti, prednjače podaci o ukupnoj pouzdanosti u 35,9%, a sledi pouzdanost pojedinačnih varijabli u 24,2% studija. Nalazi su zabrinjavajući s obzirom na to da pouzdanost

sumarno može biti zadovoljavajuća, ali to ne znači da je svaka varijabla pojedinačno ostvarila dovoljnu pouzdanost. Utvrđeno je i da su o pouzdanosti detaljnije izveštavale studije u kojima je citiran Kassarianov rad o analizi sadržaja (Kassarjian, 1977), čime je ponovo ukazano da razmatranje metodoloških aspekata postupka doprinosi kvalitetnijoj realizaciji istraživanja.

Proučavanje 486 radova nastalih primenom analize sadržaja, a objavljenih u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* od 1971. do 1995. godine, ukazalo je da se o pouzdanosti izveštava u 56% članaka (Riffe i Freitag, 1997). Posmatrano prema petogodišnjim intervalima uočava se jasan porast: u 50% tekstova se izveštavalo o pouzdanosti 1971–1975. godine, a 1991–1995. godine u 71,7% napisa. Pretežno se izveštava o pouzdanost između koderi, a o pouzdanosti rada jednog koderi u samo 6,6% tekstova. Obično se navode upotrebene mere pouzdanosti, ali je samo u 10,1% tekstova izričito navedeno da je uzorak na kom se testirala pouzdanost izabran slučajnim putem, odnosno da reprezentuje populaciju kodiranih podataka. To ne znači da je značaj merenja pouzdanosti postao neupitan pa je tako u jednom članku navedeno samo da je pouzdanost zadovoljavajuća, a u drugom da nije potrebno meriti pouzdanost jer je jedan koder klasifikovao celokupnu iskustvenu građu. „Sprovođenje i izveštavanje o proceni pouzdanosti u analizi sadržaja je nužnost, ne izbor” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 154).

Istraživanje koje su Lombard, Snyder-Duch i Bracken sproveli u oblasti masovnih komunikacija takođe ukazuje na opstajanje problema u vezi sa pouzdanošću analize sadržaja (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002). Primenom ove metode su proučavali članke registrovane u *Communication Abstracts*, iscrpnom indeksu koji sadrži popis literature iz oblasti komunikacija zastupljene u preko 75 časopisa. Proučavano je 200 članaka objavljenih u periodu od 1994. do 1998. godine, koji predstavljaju izveštaje iz istraživanja nastalih primenom analize sadržaja. Istraživanje je prvenstveno bilo usmereno na proučavanje adekvatnosti procene saglasnosti među koderima, a navešćemo najopštije zaključke. Samo je 69% proučavanih članaka sadržalo informacije o pouzdanosti istraživanja o kom se izveštava. Mera upotrebena za procenu pouzdanosti obično nije navedena, a članci vrlo često ne sadrže ni druge bitne informacije o procedurama i rezultatima pri ocenjivanju ovog principa. Pretežno se izveštava o prosečnom nivou pouzdanosti, s tim da je najmanji zadovoljavajuć iznosio 0.75, dok se o pouzdanosti pojedinačnih varijabli izveštava u samo 41% napisa. U analizi sadržaja u oblasti masovnih komunikacije se očigledno često ne ocenjuje pouzdanost kodiranja ili izveštaji ne sadrže informacije o tome, što dovodi u pitanje i njenu validnost.

Navedeni rezultati analize smatraju se posledicom nepostojanja preciznih smernica i pristupačnih oruđa za istraživače koji mere pouzdanost analize sadržaja. Usled toga Lombard, Snyder-Duch i Bracken navode niz preporuka, među kojima ćemo izdvojiti nekoliko: istraživači koji primenjuju analizu sadržaja treba da izmere pouzdanost kodiranja, što podrazumeva anagažovanje više koderica; neophodno je odabrati jedan ili više indeksa za merenje pouzdanosti, s tim da je poželjna upotreba bar dve mere, kao i minimalan prihvatljiv nivo pouzdanosti; treba izračunati pouzdanost svake varijable pojedinačno, a ne proseka za sve analizirane; izveštaj o pouzdanosti treba da bude potpun. Krippendorff smatra da njihove preporuke sadrže nekoliko opštih verovanja, kojima se ovde nismo bavili, a koje mogu dovesti u zabludu istraživače te je ponudio korekcije. Dakle, po pitanju načina utvrđivanja pouzdanosti se razvila polemika (Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2002; Krippendorff, 2004b; Lombard, Snyder-Duch i Bracken, 2004), koja takođe ukazuje na značaj ovog epistemološkog načela u analizi sadržaja.

Treba ukazati još da su Lombard, Snyder-Duch i Bracken ne samo detaljno opisali proceduru merenja pouzdanosti svoga istraživanja, već su koristili četiri različite mere za svaku kodiranu varijablu: procenat saglasnosti, Scottov pi, Cohenovu kappu i Krippendorffovu alphu (Holstijev indeks nije upotrebljen jer kada razvrstavanje vrše dva koderica, što je u ovom istraživanju bio slučaj, daje iste rezultate kao procenat saglasnosti). Navedene mere autori smatraju najčešće upotrebljavanim. Dakle, pored proučavanja adekvatnosti procene saglasnosti među kodericima u objavljenim izveštajima istraživanja nastalih primenom analize sadržaja, sprovedeno je i metodološko istraživanje upotrebe različitih mera pouzdanosti na istoj iskustvenoj građi.

Nakon razmatranja pouzdanosti u analizi sadržaja uopšte, ostaje još davanje osvrta na mogućnost njenog postizanja u kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi sadržaja. Kao i kod većine drugih principa, pouzdanost kvantitativne analize njeni zagovornici ne smatraju upitnom, ali je osporavaju kod kvalitativne analize. Osporavanje je povezano sa usmerenošću na kompleksnije proučavanje pojava, što može podrazumevati složenije kategorije analize, potrebu za tumačenjem značenja sadržaja i očekivano veće neslaganje među kodericima. Kvantitativna analiza sadržaja po pravilu manje kompleksno pristupa proučavanju predmeta interesovanja, može imati jednostavnije kategorije analize, samim tim i jednostavnije klasifikovanje i očekivano veće slaganje koderica. Bez obzira na poteškoće, kvalitativna analiza sadržaja može biti pouzdana, ali zahteva precizno određenje kategorija, pravila kodiranja, veći broj ilustracija, pojačanu obuku koderica, kao i nadzor nad njihovim radom, a i angažova-

nje iskusnijih kodera. O mogućnosti postizanja pouzdanosti kvalitativne analize sadržaja svedoči i navođenje testiranja pouzdanosti kao jedne od njenih osnovnih karakteristika u novijoj literaturi (Mayring, 2000; Hsieh i Shannon, 2005).

Treba imati u vidu da se problemi po pitanju pouzdanosti kodiranja javljaju pretežno ako razvrstavanje vrše osobe. Pouzdanost kodiranja se znatno povećava ukoliko se klasifikovanje vrši upotrebom računara, pod pretpostavkom da se koristi valjan program. I u tom slučaju istraživač treba pažljivo da pregleda rezultate, imajući u vidu izvornu građu, da bi proverio da li su pravila kodiranja korektno primenjena.

Preciznost analize sadržaja

Pod preciznošću se podrazumeva pravljenje suptilnih razlika između različitih nivoa merenja ili kategorija koje se istražuju (Neuendorf, 2002), odnosno utvrđivanje saznanjivo važnih, ali teže uočljivih razlika u proučavanim pojavama (Milić, 1996). Mogućnost ustanovljavanja preciznih razlika u analiziranim pojavama zavisi pre svega od načina definisanja upotrebljenih pojmova, koji ih izražavaju. Značenje pojmova mora da bude jasno određeno, a oni dosledno upotrebljavani. Pored toga pojmovi koji se odnose na neposrednu pojavnu ravnanost stvarnosti moraju biti dovoljno povezani sa teorijskim pojmovima. Ispunjenje naznačenih preduslova nije dovoljno za dobijanje preciznog saznanja ako ne postoje adekvatna tehnička sredstva za prikupljanje iskustvenih podataka. Neophodno je da nauka raspolaže sredstvima pomoću kojih se mogu prikupiti obaveštenja odgovarajuća pojmovnom aparatu. Mogućnost preciznog ustanovljavanja razlika zavisi i od adekvatnosti merila kojim se prikupljaju obaveštenja o proučavanim pojavama, a koja treba da budu dovoljno osetljiva. Preciznost podrazumeva i postojanje postupaka za proveravanje tačnosti empirijskih podataka i utvrđivanje količine grešaka u njima. Naposljetku, preciznost je uslovljena i postupcima koji se upotrebljavaju pri sređivanju i obradi prikupljene građe. Zapravo je preciznost nalaza istraživanja uslovljena preciznošću svih etapa istraživačkog procesa.

Princip preciznosti je usko povezan sa principom pouzdanosti. Ukoliko je merenje primenjeno u istraživanju nepouzdanost, ono sadrži znatnu količinu grešaka, što uslovljava izvođenje nepreciznih zaključaka. Pouzdanost predstavlja neophodan, ali ne i dovoljan uslov preciznosti, jer precizno saznanje mora biti pouzdano, ali pouzdanost ne garantuje preciznost. Princip pouzdanosti je u neposrednoj vezi i sa principom objektivnosti jer je „težnja k preciznosti naučnog znanja, težnja k ostvarenju jedne od njegovih konstitutivnih osobina koja rezultira u većoj

mogućnosti njegovog proveravanja i dokazivanja, a time i objektivnosti” (Bogdanović, 1984: 201). Što je naučno saznanje preciznije, to je proverljivije, odnosno može biti objektivnije. Dakle, navedeni epistemološki principi su komplementarni i njihovo dostizanje se međusobno uslovljava.

Imajući u vidu uslove od kojih zavisi preciznost saznanja, jasno je da se mogu razlikovati dva načina njegove ocene: formalni i sadržinski. Kada je o formalnom načinu reč, ispituje se da li su faze realizovanog istraživanja iste ili približne preciznosti. Visok stepen preciznosti prilikom realizacije jedne faze neće značajno doprineti preciznosti rezultata istraživanja ukoliko i ostale faze nisu podjednako precizne. Sadržinsko proučavanje preciznosti je povezano sa formalnim, a odnosi se na utvrđivanje grešaka u iskustvenoj evidenciji istraživanja, njihovog obima i vrsta. Povezanost se ogleda u ocenjivanju količine grešaka u odnosu na izabran stepen preciznosti proučavanja.

U metodološkoj literaturi se ne posvećuje posebna pažnja postizanju preciznosti naučnog saznanja do kog se dolazi upotrebom analize sadržaja, na šta upućuje i pretežno odsustvo ovog načela iz definicija metode. Jedno od retkih spominjanja pri određanju postupka prisutno je kod Janisa, koji navodi da „analiza sadržaja obezbeđuje precizna sredstva za opisivanje sadržaja bilo koje vrste komunikacije-novina, radio programa, filmova, svakodnevnne konverzacije, verbalizovanih slobodnih asocijacija, itd.” (Janis, 1949: 55). Odsustvo naglašavanja značaja preciznosti ne znači da se od analize sadržaja ne očekuje precizno saznanje već da se i ono smatra izrazom kvantifikacije, kao najučestalije navođene konstitutivne osobine postupka. Ako su kvantitativni podaci precizniji vid izražavanja kvaliteta analizirane pojave, rezultati analize sadržaja su precizni samim tim što su izraženi u numeričkoj formi. „Opisi kao što su '45 odsto' ili '27 puta od mogućih 30' prenose informacije preciznije nego izjave kao što su 'manje od polovine' ili 'skoro uvek'” (Holsti, 1968: 599).

Preciznost analize sadržaja uslovljena je nizom činilaca, a ne kvantitativnim ili kvalitativnim oblikom postupka. Prvenstveno je uslovljena prirodom istraživačkog problema, koji diktira potreban stepen preciznosti da bi se predmet proučavanja mogao adekvatno proučiti. Na istraživaču je da proceni neophodan stupanj uočavanja saznanjno značajnih razlika u proučavanoj pojavi, koji će usloviti način analize, posebno kada je u pitanju izbor načina kvantifikacije kvalitativnih podataka. „Ako je problem takav da će i manje precizne metode kvantifikacije pružiti vjerodostojne rezultate, ne treba se okretati složenijim tehnikama” (Milas, 2009: 512). Čak je i Berelson, kao zagovornik kvantitativne analize sadržaja, ukazivao da nepotrebno prebrojavanje, ukoliko ga predmet istraživanja ne zahteva, negativno utiče na ugled postupka (Berelson, 1952).

Jedan od najistaknutijih argumenata u korist kvantitativne analize sadržaja počiva u navođenju da se njenom primenom postiže viši stepen preciznosti izvedenih zaključaka, za razliku od kvalitativne koja ne izražava precizne razmere predmeta istraživanja. Međutim, preciznost se ne može izjednačiti sa merenjem. „Možemo reći da je merenje, u najširem smislu, dodeljivanje brojeva predmetima ili događajima prema pravilima” (Stevens, 1946: 677). Dakle, ono počiva na obeležavanju proučavanih pojava numeričkim oznakama na osnovu prethodno definisanih uslova. Merenje predstavlja preciznije klasifikovanje, odnosno opis, pa je njegova upotreba primerena samo ako se tako dobija potrebna preciznija deskripcija proučavanog problema, radi njegovog sadržinski potpunijeg istraživanja.

Postoje četiri osnovna načina pripisivanja numeričkih oznaka kvalitetima proučavane pojave u analizi sadržaja: merenje prisustva kategorije, učestalosti njenog javljanja, količine prostora koji zauzima, intenziteta kategorije (Holsti, 1968; Milas, 2009). Pretvaranje proučavane građe u binarnu varijablu predstavlja najjednostavniji vid kvantifikacije, a svodi se na beleženje prisustva ili odsustva određene kategorije analize. Ovakav način kvantifikacije omogućava visok stepen saglasnosti među koderima, ukoliko je kategorija precizno određena, jer se svodi na izbor između samo dva modaliteta, što njegovu primenu čini relativno jednostavnom. Posebno je koristan ukoliko učestalost prisustva određenog sadržaja u okviru jedinice proučavanja nije od značaja za predmet istraživanja pa se registruje samo (ne)javljanje. Učestalost javljanja kategorija analize je najčešće upotrebljavan vid kvantifikacije u analizi sadržaja. Prilikom njegove upotrebe se, za razliku od binarnog određenja, registruje svako javljanje jedinice analize. Ovaj vid kvantifikacije je precizniji od prethodnog jer je učestalost javljanja proučavane pojave sadržinski potpuniji podatak od saznanja da li se javlja u građi ili ne. Međutim, on počiva na pretpostavci da je učestalost javljanja indikator važnosti, što nije nužno tačno, kao i da su sve jedinice analize istog značaja, a ukoliko nisu, različit značaj im se može pridati ponderisanjem. Kvantifikovanje količine prostora posvećene nekoj jedinici analize se takođe smatra izrazom važnosti, a mera zavisi od vrste sadržaja (centimetri za štampanu građu, minuti za audio i video materijal itd.). U ranim studijama nastalim upotrebom analize sadržaja je ovaj vid kvantifikacije bio posebno zastupljen, a učestalost je uslovljena pre svega jednostavnošću i pouzdanošću upotrebe. Osnovni problem je to što prostor posvećen određenoj kategoriji ne izražava intenzitet sadržaja, kao ni prethodna dva načina. Merenje ovog tipa je prikladno za opis sadržaja masovnih medija, ali ne i za analiziranje vrednosti, stavova itd. Procena intenziteta predstavlja za-

seban i složen vid kvantifikacije, kojim se utvrđuje intenzitet iskazanih tvrdnji u sadržaju, najčešće konsturisanjem adekvatne skale. Intenzitet po pravilu procenjuje tim koderama, radi objektivnosti naučnog saznanja, a kompleksnost često onemogućava navođenje svih kriterijuma kojima treba da se rukovode pri klasifikovanju građe. Izbor načina pripisivanja numeričkih oznaka zavisi od prirode proučavanog problema, potrebnog stepena preciznosti analize, obima građe, raspoloživog vremena itd.

Na preciznost analize sadržaja u znatnoj meri utiče i način definisanja pojmova koji se upotrebljavaju u istraživanju. Oni izražavaju pojavu koja se proučava, i to na teorijskoj i operacionalnoj ravni. Teorijska definicija izražava osnovni sadržaj pojma, određen pre svega naučnom teorijom upotrebljenom u istraživanju, a operacionalna definicija iskustvena obeležja preko kojih će se pojava proučavati. Što su definicije pojmova preciznije, to se može očekivati i preciznije analiziranje pojava, pod uslovom da se dosledno primenjuju. Osnovni istraživački instrument koji se upotrebljava u analizi sadržaja je klasifikacijski okvir, uslovljen operacionalnom definicijom, a njegova preciznost znatno utiče na preciznost samog empirijskog poduhvata. Klasifikacijski okvir treba da bude dovoljno iscrpan, odnosno da se pri njegovoj izradi što manje upotrebljavaju kategorije nepotpuno određenog smisla. One moraju biti precizne, što podrazumeva visok stepen saglasnosti po pitanju njihovog značenja i razvrstavanja jedinica analize, kao i jasno navođenje svih sadržaja koji potpadaju pod svaku kategoriju. Značajan zahtev u vezi sa preciznošću je i međusobna isključivost kategorija analize, jer delimično preklapanje njihovog obima uslovljava neujednačeno razvrstavanje građe. Kompleksnost predmeta proučavanja ne uslovljava samo zahtevani stepen preciznosti istraživanja već i složenost kategorija analize. Što su kategorije kompleksnije, to ih je teže operacionalizovati, povećava se verovatnoća njihovog različitog tumačenja, samim tim i nesaglasnost pri razvrstavanju materijala pa se može očekivati manja pouzdanost i preciznost istraživanja. Uobičajen postupak proveravanja tačnosti podataka u analizi sadržaja je testiranje pouzdanosti kodiranja, o kom je ranije bilo reči. Preciznost je uslovljena i upotrebljenim postupcima za analizu podataka, a mogućnost njihove primene preciznošću postupaka za prikupljanje iskustvenih obaveštenja i izdvajanje podataka iz njih. Nije potrebno posebno naglašavati da se iz podataka ne može izvesti više informacije nego što oni poseduju, a da upotreba neadekvatnih metoda analize ne doprinosi većoj egzaktnosti nego stvaranju njenog privida.

Viši stepen preciznosti zahteva više resursa za realizaciju istraživanja pa se oni nepotrebno rasipaju ako preciznost postane sama sebi cilj. Što je potreba za preciznošću analize sadržaja veća, to će troškovi istraži-

vanja biti veći jer zahtevaju znatno više vremena za njegovu realizaciju. Zahtevi za maksimalnom mogućom preciznošću, zbog prirode proučavanih podataka i kategorija analize, ne samo da potražuju znatne resurse, već mogu umanjiti pouzdanost istraživanja i uticati na rezultate analize (Holsti, 1968). Prilikom određenja potrebne preciznosti, istraživač pre svega treba da ima u vidu da svaki sistem merenja počiva na određenim pretpostavkama u vezi sa prirodom podataka na koje se primenjuje, kao i po pitanju zaključaka koji se mogu izvesti iz njih. „Najrazumnija strategija u pogledu povećanja preciznosti jeste da se teži za onim što se u datim uslovima i na određenom stupnju razvoja neke nauke maksimalno može postići” (Milić, 1996: 284).

Ne treba gubiti iz vida da zahtev za preciznošću naučnog saznanja nema apsolutni karakter jer nauka pre svega traga za teorijski značajnim saznanjima, a kada je reč o sociologiji takvim saznanjima se smatraju ona koja doprinose širenju fonda znanja o društvu. Sociologija traga i za praktično značajnim saznanjima, koja omogućavaju očovečavanje odnosa u društvu. Podrazumeva se da teorijska i praktično značajna saznanja treba da budu i precizna. Viši stepen preciznosti doprinosi njihovoj uključenosti u naučna razmatranja, uticajnosti, a samim tim i kumulativnom karakteru.

Opštost analize sadržaja

Za razliku od prethodno razmatranih epistemoloških principa, koji su osobeni za metodologiju svih nauka, opštost je karakteristika teorijskih nauka i predstavlja njihovu najznačajniju osobinu. Opštost se može odrediti kao mogućnost proveravanja opštih teorijskih stavova, kao i važenje određenog iskustvenog stava za sve slučajeve proučavane pojave, koji ispunjavaju uslove definisane stavom. Cilj teorijskih nauka je utvrđivanje opštih osobina istraživanih pojava, nepromenljivih odnosa među pojavama u proučavanom delu stvarnosti, determinističkih činioca pod čijim uticajem nastaju i menjaju se, kao i njihovo povezivanje sa opštijim univerzalnim stavovima. Nastojanju da se dođe do što opštijeg saznanja podređena je celokupna struktura teorijske nauke, a u isto vreme se očekuje da saznanje bude i objektivno, sistematično, validno, pouzdano i precizno. Sistematičnost teorijskih nauka zapravo počiva na njihovoj opštosti, tačnije stepen sistematičnosti uslovljen je stepenom opštosti saznanja pa se može reći da je znanje epistemološki vrednije što je opštijeg karaktera. Opštost teorijskih nauka, kao i njihova sistematičnost, ispoljavaju se najizrazitije u naučnim zakonima i teorijama, koje otkrivaju i proveravaju. Značaj otkrivanja naučnih zakona i teorija počiva u mogućnosti objašnjavanja pojava koje su predmet istraživanja.

Princip opštosti svakako ne podrazumeva zapostavljanje poznavanja pojedinačnih pojava jer je njihovo detaljno poznavanje osnova uopštavanja. „Samo zahvaljujući tome što složene pojave može da rastavi na njihove prostije elemente, nauka uspeva da razgraniči ono što je zajedničko, trajno i nepromenljivo od onoga što je manje ili više slučajno, osobeno i neuhvatljivo” (Đurić, 1962: 23). Uprkos tome se naučni zakoni i teorije pojedinačnim pojavama bave samo na posredan način jer je neophodno pribegavanje apstrakciji da bi se princip opštosti mogao ostvariti. Iz determinističke strukture se izdvaja samo odnos koji se razmatra, a sama struktura pojednostavljeno prikazuje, navodeći njene relevantne elemente i odnose.

Kada je reč o odnosu principa opštosti sa drugim epistemološkim načelima nauke, može se reći da se međusobno podržavaju, osim kada je u pitanju princip preciznosti naučnog saznanja. Opštost i preciznost su donekle oprečni principi, ne načelno već u istraživačkoj praksi, što znači da veće pridavanje važnosti jednom od njih može uticati na ostvarenje drugog. S druge strane, ne treba gubiti iz vida da pouzdano opšte znanje omogućava najpreciznija predviđanja. „Teorijski stavovi se proveravaju ispitivanjem tačnosti predviđanja koja se iz njih mogu izvesti” (Milić, 1996: 273).

Opštost saznanja se postiže na više načina. Na opštost rezultata istraživanja utiče proučavana iskustvena građa, s tim da se uobičajeno istraživanja vrše na uzorcima, a vrsta uzorka uslovljava opštost nalaza. Ona je uslovljena i postupcima primenjenim u istraživanju. Može se postići ponovnom upotrebom određenih delova istraživačkog postupka i povezivanjem rezultata do kojih se došlo sa rezultatima prethodne primene. Pre svega se misli na delove instrumenta istraživanja, poput baterija stavova za proučavanje vrednosnih orijentacija ispitanika, indikatora njihovog materijalnog položaja itd. Podrazumeva se da uzorci na kojima se vrše istraživanja treba da budu međusobno uporedivi. Opšte saznanje može biti i produkt u potpunosti ponovljenog istraživanja. Ukoliko se upotrebljava isti istraživački postupak, koji je zastupljen u nekom drugom empirijskom poduhvatu, može se vršiti uopštavanje dobijenih nalaza poređenjem sa prethodnim. Bez obzira na više navedenih načina postizanja opštosti naučnog saznanja, najznačajnije sredstvo za njihovo dobijanje predstavljaju uporedna istraživanja, odnosno proučavanja u kojima je primenjen uporedni metod.

Ne treba gubiti iz vida teorijski aspekt opštosti, koji počiva u proveravanju opštih teorijskih stavova. Proveravanje iskustvenih stavova bez teorijskih implikacija ostaje na opisnom nivou. Mogućnost proveravanja opštih teorijskih stavova uslovljena je nizom činilaca: logičkom razvijenošću teorije, opsegom njenog važenja, definisanjem pojmova koji

je sačinjavaju, objašnjavanjem teorijskih odnosa između njih itd. „Teorija mora što preciznije odrediti uslove i način pojavljivanja predviđene pojave da bi se moglo smatrati da je potvrđuju činjenički tačna predviđanja” (Milić, 1996: 273). Značajnu ulogu ima i određivanje opsega važenja hipoteza, naučnih zakona ili objašnjenja, kao i njihovo dedukovanje iz opštijih stavova.

Ranije je naznačeno da se opštost ređe smatra konstitutivnim elementom analize sadržaja, odnosno da ne predstavlja uobičajeni sastavni deo definicije postupka, mada Holsti i Milas navode da gotovo sve definicije analizu sadržaja određuju kao postupak kojim se postiže opštost saznanja (Holsti, 1968; Milas, 2009). Treba imati u vidu da opštost nije nužna karakteristika metode „koja se može široko upotrebljavati i u opisne svrhe, u meri u kojoj se u nauci deskripcija može odvojiti od objašnjenja” (Ilić, 2011: 461). Zapravo se analiza sadržaja najčešće i upotrebljava u opisne svrhe, što svakako ne znači da nije pogodna za dobijanje opštih saznanja. Treba imati u vidu i da opisna istraživanja sadrže implicitne, često nesvesne, teorijske pretpostavke. Holsti smatra da „nalazi moraju imati teorijsku relevantnost; čisto deskriptivne informacije o sadržaju, nepovezane sa drugim atributima sadržaja ili karakteristikama pošiljaoca ili primaoca poruke, od male su naučne vrednosti” (Holsti, 1968: 598). Dakle, opštim saznanjem se može smatrati ono koje predstavlja teorijski značajan rezultat istraživanja.

Opštost rezultata analize sadržaja uslovljena je prvenstveno teorijskim okvirom istraživačkog postupka. Teorijska usmerenost postupka omogućava dolazak do opštijih naučnih saznanja, kao i njihovu teorijsku integraciju. Postiže se i ponovnom primenom delova već upotrebljenog istraživačkog instrumenta, a u analizi sadržaja, zbog specifičnosti samog postupka, instrument predstavljaju kategorije analize. Još značajnije sredstvo za dobijanje opštih naučnih saznanja predstavlja teorijski usmerena izgradnja standardizovanih kategorija analize. Njihova upotreba omogućava dobijanje međusobno uporedivih rezultata istraživanja, koji doprinose kumulativnosti naučnog saznanja. O značaju standardizovanih kategorija svedoči činjenica da su mogućnosti njihove izgradnje razmatrane na *Allerton House* konferenciji 1955. godine. Holsti navodi da su standardizovane kategorije analize razvijene u nekoliko naučnih oblasti, s tim da ne precizira o kojim je oblastima reč, ali se slaže sa Poolovom sumnjom u mogućnost razvijanja takvih kategorija u analizi sadržaja (Holsti, 1969). Preduslov izgradnje standardizovanih kategorija je razvijena teorija o predmetu istraživanja, ali i rad više istraživača na proučavanju iste varijable, kao i formulisanje kvalitetnih kategorija za njenu analizu, a upitno je da li se u oblastima u kojima se primenjuje analiza sadržaja oni mogu ispuniti (Pool, 1959).

Postoji barem nekoliko razloga za ograničen napredak po pitanju izgradnje standardizovanih kategorija analize (Holsti, 1969). Pre svega problem počiva u tome što mnogi izveštaji o realizovanim istraživanjima ne sadrže dovoljno informacija o načinu izbora i definisanja kategorija analize. Pored toga kategorije analize učestalo nisu dovoljno precizno određene. Samim tim je teško zainteresovanom istraživaču da ponovo primeni iste kategorije na drugu iskustvenu građu, što onemogućava dobijanje opštih saznanja, iako se opštost ne svodi na uporedivost, kao i na istu građu, radi testiranja objektivnosti istraživanja. Ne manje značajan problem se odnosi i na očekivanja o originalnim doprinosima istraživača u određenoj naučnoj oblasti, koje uslovljava nerado preuzimanje kategorija analize od drugih autora, a još više potpuno ponavljanje celokupnog istraživačkog postupka. Treba svakako imati u vidu i da potencijalno razvijanje standardizovanih kategorija analize ne znači da je problem definisanja kategorija okončan. Pomaci u razvoju metode analize sadržaja se, između ostalog, ostvaruju razvijanjem kategorija specifičnih za predmet i iskustvenu građu istraživanja, pod uticajem odgovarajuće naučne teorije.

Podsetićemo da je još sredinom prošlog veka zapaženo da istraživanja primenom analize sadržaja karakteriše upotreba merila koja nisu primenjivana u ranijim istraživanjima (Janis, 1949), odnosno kategorija analize, a da je situacija bila ista i na početku XXI veka (Neuendorf, 2002). S druge strane, mogućnosti primene računara u analizi sadržaja doprinele su povoljnijim uslovima za razvijanje i upotrebu standardizovanih kategorija. Istraživač uz znatno manje napora može primeniti više klasifikacijskih shema na istu iskustvenu građu, ukoliko se za njeno razvrstavanje po kategorijama koristi odgovarajući softver, što je gotovo neizvodljivo kada se ručno kodiraju velike količine materijala. Ne treba zanemariti ni značaj konstruisanja rečnika, koji omogućavaju izbor širokog spektra kategorija analize. Ukoliko se primenjuju u više empirijskih poduhvata, omogućavaju opštost naučnog saznanja usled standardizovanog klasifikovanja građe.

U analizi sadržaja se do opštih saznanja može doći i ponavljanjem već realizovanih empirijskih istraživanja, odnosno njihovom replikacijom. Ovde treba praviti jasnu razliku između objektivnosti i opštosti. Radi ocene objektivnosti realizovana istraživanja se ponavljaju od strane kompetentnih istraživača na istoj iskustvenoj građi. Podrazumeva se da se procedure upotrebljene u prvom istraživanju primenjuju u potpuno istom obliku. Ukoliko je reč o postizanju opštosti, istraživački postupak se primenjuje na iste izvore društvene komunikacije (novine, televizijske stanice i sl.) u drugom vremenskom periodu, uporedivu građu na drugom prostornom okviru u istom vremenskom periodu itd. „Efikasna

replikacija studija i izgradnja koherentnog tela istraživanja može zahtevati upotrebu identičnih mera i tehnika analize podataka za maksimalnu uporedivost između studija” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 175).

Opšte naučno saznanje u analizi sadržaja dobija se i njenom komplementarnom primenom sa uporednim metodom. Smatra se da uporedni metod „predstavlja najprikladnije analitičko sredstvo za dolaženje do naučnih saznanja o društvu, koja mogu da pretenduju na veći stepen opštosti” (Ilić, 2006: 161). Usled toga se analiza sadržaja povezuje sa uporednim istraživanjem radi dobijanja opštijih saznanja o proučavanoj društvenoj komunikaciji. U nesumnjivo najznačajnije poduhvate ovog tipa spada RADIR projekat, kojim je obuhvaćeno proučavanje simbola u najuglednijim listovima u SAD-u, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Nemačkoj i Rusiji u periodu od 1890. do 1950. godine, a praćen je proučavanjem sastava njihovih elita (Pool, 1970). Projekat predstavlja pokušaj pružanja objašnjenja društvenog razvoja u svetu tokom više od pola veka primenom analize sadržaja, a najznačajnija uloga u njegovoj realizaciji pripadala je Lasswellu. O odnosu analize sadržaja i uporednog metoda, kao i o RADIR projektu, biće više reči u narednim poglavljima.

Naposletku, ostaje još da se razmotri mogućnost postizanja opštih naučnih saznanja primenom kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja. S tim u vezi treba podsetiti da među zagovornicima kvalitativnog oblika postupka ne postoji saglasnost po pitanju uloge hipoteza u istraživačkom poduhvatu. Kracauer smatra da kvalitativna analiza sadržaja omogućava testiranje hipoteza (Kracauer, 1952–1953), a George da je pretežno usmerena na njihovo formulisanje (George, 2009). Nesaglasnost po pitanju mogućnosti postizanja opštih naučnih saznanja u kvalitativnim istraživanjima nije prisutna samo među navedenim autorima, a svakako se ne odnosi isključivo na analizu sadržaja. Nije naodmet podsetiti da se prema Fajgelju podaci za testiranje hipoteza mogu dobiti samo merenjem (Fajgelj, 2010). Usled toga kvalitativna istraživanja nisu pogodna za testiranje hipoteza, a ni teorija, već samo za njihovo stvaranje. S druge strane, Bogdanović razmatrajući metod pojedinačnog slučaja, koji se tradicionalno smatra kvalitativnim metodom, ukazuje na mogućnost njegove primene prilikom proveravanja naučne teorije. „To znači, kada teorija sadrži niz jasno formulisanih pretpostavki i precizno određenih uslova njihovog važenja a veruje se da dati slučaj odgovara uslovima njenog proveravanja – da je potvrdi, proširi ili naznači novu teoriju. Tada proučavanje pojedinačnog slučaja daje odgovore na pitanja u kojoj meri su date teorijske pretpostavke tačne, odnosno, da li je u određenoj situaciji relevantniji neki alternativni set objašnjenja” (Bogdanović, 1993: 97). Iako po pitanju postizanja opštih saznanja upotrebom analize sadržaja u kvalitativnom obliku ne postoji saglasnost među njenim pobornicima,

autorica ovog rada je saglasna sa Kracauerovim ukazivanjem na postojanje mogućnosti testiranja hipoteza, a samim tim i do njihovog dolaska. Dileme ovog tipa nisu karakteristične za kvantitativan oblik postupka, kom se mogućnost postizanja opštih saznanja ne osporava, ali ga ne treba svoditi ni samo na testiranje hipoteza jer u tom slučaju kvantitativne metode ne bi mogle otkrivati nova saznanja.

Ukazano je na još nekoliko načina postizanja opštosti u ranijem tekstu, a smatraju se podjednako izvodljivim za oba oblika analize sadržaja. Najpouzdaniji način proveravanja eksterne validnosti istraživanja, shvaćene kao mogućnost uopštavanja, predstavlja njegova replikacija, odnosno ponavljanje istraživanja u drugoj situaciji, radi provere primenljivosti zaključaka izvedenih na osnovu prethodnog proučavanja. Ukoliko se pretenduje na širi stepen važenja dobijenih nalaza, analizu sadržaja treba primeniti komplementarno sa uporednim metodom.

ODNOS ANALIZE SADRŽAJA SA DRUGIM ISTRAŽIVAČKIM POSTUPCIMA I SA POSTUPCIMA ANALIZE UZROČNIH ODNOSA

Pre nego što se usredsredimo na odnos analize sadržaja i drugih istraživačkih postupaka i postupaka analize uzročnih odnosa, ukazaćemo na njene prednosti i nedostatke. Holsti je uočio nekoliko prednosti primene postupka prilikom proučavanja društvene komunikacije, najpre ukazujući na pogodnost pri analiziranju opsežnog sadržaja (Holsti, 1968). Analiza sadržaja je korisna kada je istraživač zbog obimnosti iskustvenog materijala primoran da proučava samo uzorak iz univerzuma iskustvene građe i/ili angažuje tim saradnika. Adekvatan je postupak i kada je pristupačnost podataka upitna, tačnije kada je istraživač ograničen samo na upotrebu postojećih sadržaja kao izvora informacija relevantnih za predmet proučavanja. Pre svega se imaju u vidu prostorna i vremenska ograničenja pristupa informantima i usmerenost na proučavanje „na daljinu”, bez mogućnosti upotrebe aktivnih postupaka za prikupljanje podataka. Naposljetku, Holsti smatra analizu sadržaja često neophodnom kada je jezik subjekta istraživanja od izuzetne važnosti za proučavani problem, recimo prilikom analiziranja psihijatrijskih razgovora. Nijedna od naznačenih situacija nije preduslov primene analize sadržaja, ali ukazuju na mogućnosti njene upotrebe.

Jedna od prednosti primene postupka je mogućnost proučavanja najrazličitijih sadržaja. Prvenstveno se bavi analizom poruka, nastalih u okviru društvene komunikacije, bez obzira na to šta je njihov nosač. Može se primeniti na gotovo svaki produkt ljudske delatnosti, koji je zabeležen u nekom obliku. Havelka, Kuzmanović i Popadić navode da se najčešće analizira verbalni sadržaj, pod kojim podrazumevaju udžbenike, romane, dnevnike, ali predmet analize može biti i neverbalni sadržaj, u koji ubrajaju muziku, filmove, reklame i sl. (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Prema Fajgelju se ovaj postupak koristi za analizu teksta, ikoničkog materijala i zvukova (Fajgelj, 2010). Dakle, analiza sadržaja se može primeniti na poruke koje su tekstualne u svom primarnom obliku, ali i na razne oblike ikoničkog materijala kada se njihov sadržaj prikaže u tekstualnoj formi, kao što su recimo televizijske emisije u originalnom

obliku ili analiziranje njihovih transkripata. Pod ikoničkim materijalom se podrazumevaju crtani filmovi, radijske emisije, televizijske emisije, stripovi, plakati, a pod zvukovima muzički sadržaji. Bez obzira na vrstu materijala koja se analizira, naposljetku se analiza sadržaja svodi na analizu teksta jer se proučavana građa razvrstava u tekstualne kategorije, koje se obrađuju i analiziraju. Prema predmetu koji se proučava Branković razlikuje analizu medijskih sadržaja i sadržaja dokumenata (Branković, 2009). U medijske sadržaja spadaju tekstovi objavljeni u štampi, radijske i televizijske emisije i sadržaji dostupni na internetu. Dokumenta deli na pismena, tj. lična dokumenta (razne vrste ličnih isprava, privatne prepiske) i službena dokumenta (izveštaji, zvanična prepiska), slikovna (fotografije, crteži), zvučna (izjave, zapisi događaja u zvučnoj formi) i audio-vizuelna (filmski zapisi). Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook napominju da se analizom sadržaja mogu proučavati nestrukturirani intervjui, lična dokumenta, evidencija o interakciji između pacijenta i terapeuta, iako se najčešće koristi za istraživanje medijskih sadržaja (Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook, 1959). Pogodan izvor podataka za analizu sadržaja predstavljaju i karikature (Giarelli i Tulman, 2003), kao i video igre (Martins, Williams, Harrison i Ratan, 2009). Evidentno je da su mogućnosti upotrebe analize sadržaja višestruke, kako po pitanju nosača poruka, tako i po pitanju oblasti proučavanja, a njima se detaljnije bavimo u sedmom poglavlju.

Analiza sadržaja omogućava proučavanje velike količine iskustvene evidencije, a najznačajnije pomake na ovom polju doneli su upotreba računara i razvoj različitih programa primenjivih u izvođenju postupka. U prvoj polovini prošlog veka su za analiziranje opsežnog materijala bili neophodni timovi istraživača, pre svega u fazi kodiranja građe, koja je bila dugotrajna i zahtevala znatnu količinu materijalnih sredstava. Usled toga je mogućnost proučavanja velike količine materijala bila dostupna ograničenom broju istraživača. Drugu polovinu XX veka obeležila je pojava i sve rasprostranjenija upotreba računara, razvoj različitih programa za analiziranje građe, između ostalog i onih koji omogućavaju automatsko kodiranje, što je olakšalo i ubrzalo analiziranje obimnog sadržaja, a učinilo ga je i pristupačnijim zainteresovanim istraživačima. Svoj doprinos su dale i sve veća dostupnost iskustvene evidencije u elektronskoj formi, kao i mogućnost lakšeg i bržeg dolaska do nje pojavom interneta. Ipak, mogućnost analiziranja opsežne evidencije je prvenstveno uslovljena metodološkim aspektima postupka, tačnije preciznim pravilima za njegovo sprovođenje (Krippendorff, 2004a).

Izuzetno značajna karakteristika analize sadržaja je to što omogućava proučavanje društava u koje istraživač ne može da dospe, tačnije

društava o kojima ne može neposredno da prikuplja podatke. Preduslov proučavanja je postojanje i dostupnost izvora podataka o društvenom opštenju, koje se u njima odvija(lo). Samim tim je analiza sadržaja korisno sredstvo za proučavanje događaja koji su prošli i ne mogu se neposredno posmatrati. Postupak ima vremensku dubinu, jer je proučavanju podlozan onoliko dug vremenski period koliko je dostupna društvena komunikacija stara, tačnije koliko u njoj sadržane informacije sežu u prošlost. Analiza sadržaja ne omogućava proučavanje samo nekog drugog vremenskog okvira, već i prostornog. Mogu se analizirati pojave u bilo kom društvu, ukoliko je o njima raspoloživa iskustvena evidencija, a pojava interneta znatno olakšava mogućnosti istraživanja drugog prostora. Analiza sadržaja svakako omogućava i proučavanje pojava u vremenskom i prostornom okviru koji su dostupni istraživaču. Može se primeniti ukoliko je onemogućeno aktivno prikupljanje podataka o predmetu interesovanja ili ako je istraživač jednostavno zainteresovan za istraživanje postojeće društvene komunikacije.

Evidentno je da se analiza sadržaja uglavnom vrši na sekundarnim podacima. Pod sekundarnim podacima se podrazumevaju oni koje nije prikupio istraživač već neko drugo lice, grupa ili ustanova, a koji su po pravilu nastali iz nekih drugih razloga i zbog drugih ciljeva. Sekundarni podaci su, s obzirom na to da ih istraživač nije stvorio za potrebe svog istraživanja, lišeni uticaja njegovih subjektivnih i teorijskih shvatanja (Selltiz, Jahoda, Deutch i Cook, 1959), barem tokom nastanka iskustvene građe koja se empirijski proučava. S obzirom na to da se podaci, na kojima analiza sadržaja počiva, uglavnom ne prikupljaju na terenu, prilikom primene postupka ne dolazi do uspostavljanja društvenog odnosa između respondenta i istraživača. Izuzetak predstavlja primena analize sadržaja na građu prikupljenu razgovorom. Aktivno prikupljanje podataka nužno predstavlja društveni odnos u kom na jednoj strani učestvuju pojedinci, grupe ili ustanove od kojih se prikupljaju obaveštenja, a na drugoj lica koja traže obaveštenja, kao i ustanove koje prikupljaju podatke. Interakcija između onoga ko daje informacije i onoga ko ih prikuplja nosi sa sobom niz teškoća, o kojima će biti reči kasnije. Društveni odnos koji se uspostavlja je složen i uslovljen činjenicom da svako aktivno prikupljanje podataka unosi promene u ispitivanu sredinu, da nisu sve društvene pojave podjednako vidljive, kao i da društveni ugled pojedinca (grupe, ustanove) zavisi od toga koja su obaveštenja o njemu poznata (Milić, 1996). Dakle, analize sadržaja spada u grupu neometajućih postupaka.

Upotreba sekundarnih podataka istovremeno predstavlja i prednost i nedostatak analize sadržaja. Njenom primenom se mogu proučavati sadržaji koje su autori stvarali bez saznanja da će biti predmet

istraživanja, ali je vrlo teško utvrditi koji činioci utiču na validnost izvorne građe. Među sistematskim faktorima koji ugrožavaju validnost građe Fajgelj razlikuje selektivno odlaganje, selektivno preživljavanje i reaktivnost (Fajgelj, 2010). Selektivno odlaganje se naziva još i selektivnim depozitom i odnosi se na selektivnost beleženja sadržaja građe. Pod selektivnim preživljavanjem se podrazumeva selektivno čuvanje građe, a reaktivnost se odnosi na prilagođavanje ponašanja situaciji, što znači da su subjekti o kojima građa pruža podatke mogli iz određenih razloga da daju iskaze koji su oprečni njihovom stvarnom mišljenju. Dakle, društveni odnos ne deluje prilikom prikupljanja podataka, ali je delovao prilikom nastajanja izvora podataka, a izuzetno je teško doći do saznanja o tome kako je delovao.

Analiziranje sekundarnih podataka može predstavljati ograničavajuć faktor primene analize sadržaja i u smislu dostupnosti relevantne i adekvatne građe. Ako je analiza ograničena na materijal nastao nezavisno od naučnog istraživanja, ne može se iz građe izvući više od onoga što sadrži. Evidencija može biti nedovoljno obimna, nepotpuna, neprecizna, nepouzdana itd. S druge strane, sekundarni podaci „odražavaju široke aspekte društvene klime u kojoj su proizvedeni” (Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook, 1959: 330) pa su više nego značajan izvor u sociološkim istraživanjima.

Analiza sadržaja i drugi istraživački postupci

Odnos analize sadržaja sa posmatranjem, razgovorom i anketnim istraživanjima razmatra se zato što potonji spadaju u najznačajnije sociološke postupke aktivnog prikupljanja podataka (Milić, 1996), mada posmatranje manje od ostalih pomenutih. Analiza sadržaja, s druge strane, pripada postupcima koji se primenjuju na obaveštenja nastala mimo potreba naučnih istraživanja, iako nije nužno ograničena samo na njih. Koristi se kao jedini istraživački postupak, kao osnovni istraživački postupak uz komplementarnu upotrebu drugih dopunskih postupaka i kao pomoćni postupak drugim osnovnim istraživačkim postupcima. U zavisnosti od predmeta i ciljeva konkretnog empirijskog poduhvata analiza sadržaja može imati različite uloge u istraživanju. Riffe i Freitag su, proučavajući izveštaje nastale primenom analize sadržaja i objavljene u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* od 1971. do 1995. godine, uočili da je u 10,1% komplementarno primenjen i neki drugi postupak, kao što su eksperiment i anketno istraživanje (Riffe i Freitag, 1997). S obzirom na to da se analiza sadržaja koristi komplementarno sa drugim istraživačkim postupcima, razmatraćemo prednosti i nedostatke posmatranja,

razgovora i anketnih istraživanja, tačnije vrednosti njihove komplementarne primene. Analiza sadržaja se može primenjivati komplementarno i sa istraživačkim postupcima koji ovde nisu predmet interesovanja, kao što je metod slučaja (Kohlbacher, 2006).

Mogućnost komplementarne primene nije jedini razlog zbog kog se razmatra odnos analize sadržaja i drugih istraživačkih postupaka. „Analiza sadržaja ima mnogo sličnosti sa drugim tehnikama strukturiranja nekog nestrukturisanog materijala, kao što su analiza pitanja otvorenog tipa u upitnicima, ili tehnike strukturisanog posmatranja; ove postupke mogli bismo i tretirati kao specifične slučajeve analize sadržaja” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 241). Videćemo kasnije da Mozer analizu sadržaja spominje kao način obrade podataka dobijenih primenom razgovora sa otvorenim pitanjima (Mozer, 1962). Dakle, analiza sadržaja se ponekad poistovećuje sa strukturiranjem podataka dobijenih primenom posmatranja, razgovora i pitanja otvorenog tipa u anketnim istraživanjima. Osnovna sličnost počiva u analiziranju građe izdvajanjem elemenata, koji se kodiraju i klasifikuju prema unapred pripremljenom okviru. Razlika počiva u tome što se analiza sadržaja pretežno primenjuje na sekundarnu građu, a strukturiranje podataka prilikom primene drugih postupaka na primarnu građu, iako se i analiza sadržaja može primeniti na građu nastalu za potrebe naučnog istraživanja. Ne treba gubiti iz vida suštinsku razliku da analiza sadržaja predstavlja jedan od socioloških istraživačkih postupaka, čijim smo se određenjem bavili u drugom poglavlju, a načinu izvođenja je posvećeno naredno poglavlje, dok je kodiranje samo jedna od faza u primeni različitih istraživačkih postupaka.

Analiza sadržaja i posmatranje

Za potrebe razmatranja odnosa analize sadržaja sa posmatranjem dovoljno je navesti Milićevo određenje posmatranja (o različitim shvatanjima posmatranja u sociologiji i antropologiji videti u Ilić, 2013a), pod kojim podrazumeva naučni postupak prikupljanja iskustvenih podataka neposrednim čulnim opažanjem proučavanih pojava (Milić, 1996). Definisanje posmatranja kao prikupljanje podataka posredovano čulima se ne može osporiti, ali ni aktivna uloga posmatrača u procesu sakupljanja pa tako nastali iskustveni podaci nisu produkt samo čulnih opažaja. Milić razmatrajući odnos između prikupljanja podataka i posmatranja ukazuje da je posmatračev čulni opažaj „više ili manje aktivna sinteza neposrednih čulnih utisaka, oseta i ranijih iskustava” (Milić, 1996: 381). Posmatrač tokom primene metode ne beleži ono što je opazio već svoje

zaključke o onome što je opazio. To ne znači da je posmatranje nepouzdanije od nekog drugog postupka u kom pojedinac opaža, a šire gledano je posmatranje osnova bilo kog prikupljanja podataka. „Razgovor je zasnovan na samoposmatranju; evidencija dobijena iz medija ili iz istorijskih izvora na posmatranju drugih i, u krajnoj liniji, često (i) na njihovom samoposmatranju” (Ilić, 2013a: 519).

Posmatranju se pridaje poseban epistemološki status, u odnosu na druge aktivne postupke za prikupljanje podataka, jer je veza sa pojavama o kojima se prikupljaju podaci neposrednog karaktera. „Kako je put između nekog sadržaja u stvarnosti i iskustvenog podatka o njemu skraćen do najmanje mere i lišen svih posrednika, jer se čitav proces stvaranja podataka odvija u istraživanju, opravdano je pretpostaviti da će iskustveni podaci dobijeni naučnim posmatranjem biti tačniji od podataka čije je stvaranje dugotrajnije i u kome učestvuje više lica bez stručnih i ostalih osobina potrebnih za naučno posmatranje” (Milić, 1996: 431). Prilikom primene drugih aktivnih postupaka, kao što su razgovor i anketna istraživanja, ispitivač i ispitanik mogu uticati na iskrivljavanje podataka time što produžuju lanac iskustvenih obaveštenja. Za analizu sadržaja je takođe osoben posredniji odnos između istraživača i pojave koja se istražuje, s obzirom na to da je u proces analize iskustvene evidencije uglavnom uključeno više osoba, različitih kvalifikacija, posebno u fazi kodiranja iskustvene građe, koja predstavlja najzahtevniji deo istraživanja. Ne treba zanemariti ni činjenicu da poruka na putu od odašiljača do primaoca prelazi put različite dužine, posebno kada su u pitanju medijski sadržaji, a da posrednici mogu (ne)svesno uticati na izmenu njene sadržine.

Značajna prednost posmatranja nad drugim istraživačkim postupcima je i sticanje realističnog utiska o predmetu proučavanja pa se može reći da je nezamenjivo sredstvo za obogaćivanje istraživačevog primarnog iskustva. Duže posmatranje omogućava dobijanje celovite predstave o predmetu istraživanja. Analiza sadržaja obezbeđuje saznanja o društvenoj klimi u kojoj je proučavana evidencija nastala, mada ne i celovitu sliku pa se upotrebom posmatranja kao dopunskog postupka mogu dobiti sadržinski potpunija saznanja o analiziranoj pojavi.

Posmatranje ima i niz nedostataka zbog kojih je njegova primena ograničena. Osnovno ograničenje je to što se mogu posmatrati samo aktuelni sadržaji, dok je analiza sadržaja pogodna za proučavanje pojava po njihovom okončanju. S obzirom na to da posmatranje nema vremensku dubinu, njegovom primenom se ne može gotovo ništa saznati o događajima koji su prošli, a ni doći do saznanja o očekivanjima i pretpostavkama u vezi sa budućnošću. Za razliku od posmatranja, analiza sadržaja ima vremensku dubinu, ukoliko je raspoloživa građa omogućava, a predstav-

lja i korisno prediktivno sredstvo. Lazarsfeld je ukazivao na potrebu dopune podataka o aktuelnom stanju predmeta istraživanja onima koji se odnose na prethodne faze njegovog razvoja (Bogdanović, 1981), a upotreba analize sadržaja kao dopunskog postupka posmatranju to omogućava.

Za istraživanje dugotrajnih društvenih procesa posmatranje nije pogodan postupak, bar ne za njihovo celovito proučavanje, s obzirom na to da je brzina prikupljanja podataka uslovljena brzinom samih procesa koji se posmatraju. Imajući u vidu da se mogu posmatrati samo pojave tokom njihovog trajanja, javlja se i problem kada treba započeti sa proučavanjem dužih razvojnih procesa. Analiza sadržaja omogućava proučavanje dugotrajnih procesa i to od njihovih početaka, pod uslovom da postoji adekvatna iskustvena evidencija, što opet ukazuje na prednosti njene komplementarne primene sa posmatranjem.

Mogućnosti posmatranja ograničene su i prilikom proučavanja mišljenja posmatranih. „Ima situacija kod kojih je veza između mišljenja i ponašanja tako tesna da posmatranje ponašanja daje mogućnost da se utvrdi mišljenje (na primer, posmatranje koju robu ljudi u dućanima kupuju), ali je uglavnom direktno postavljanje pitanja bolji put” (Mozer, 1962: 218). Posmatranje je pogodno za proučavanje spoljašnjih oblika ponašanja, ali se na taj način teško može doći do sadržaja psihičkog života posmatranih. Pored toga nisu sve pojave dostupne oku posmatrača jer je teško dobiti dozvolu za posmatranje privatnih i tajnih oblika ponašanja. Analiza sadržaja omogućava proučavanje sadržaja unutrašnjeg psihičkog života i oblika ponašanja nedostupnih posmatranju, preko istraživanja iskustvenog materijala u kojima su informacije ovog tipa sadržane. Jasno je da posmatranje nije uvek pogodan postupak za stvaranje iskustvene evidencije, mada ima neospornih prednosti zbog kojih ne treba zanemariti njegovu primenu u sociologiji, kao i da rešenje problema počiva u komplementarnoj upotrebi više metoda za prikupljanje iskustvenih podataka, u ovom slučaju analize sadržaja.

Na osnovu osobenosti analize sadržaja i posmatranja uočava se i nekoliko sličnosti između postupaka. Upotreba oba je pogodna kada se proceni da ispitanici ne bi želeli ili nisu u stanju da pruže potrebne informacije, s tim da je u tom slučaju preduslov primene posmatranja aktuelnost predmeta proučavanja, a analize sadržaja da o njemu postoji zabeležena i dostupna iskustvena evidencija. Jedna od oblasti u kojima posmatranje može dati tačnije rezultate od razgovora ili anketnih istraživanja je proučavanje javnog ponašanja koje odstupa od društvenih normi jer ispitanici mogu svoje iskaze više prilagoditi nego ponašanje. „Umesto da ljude pitamo šta su *učinili*, možemo posmatrati šta oni *rade* i na taj način izbeći pristrasnost od preterivanja, prestižnih efekata i

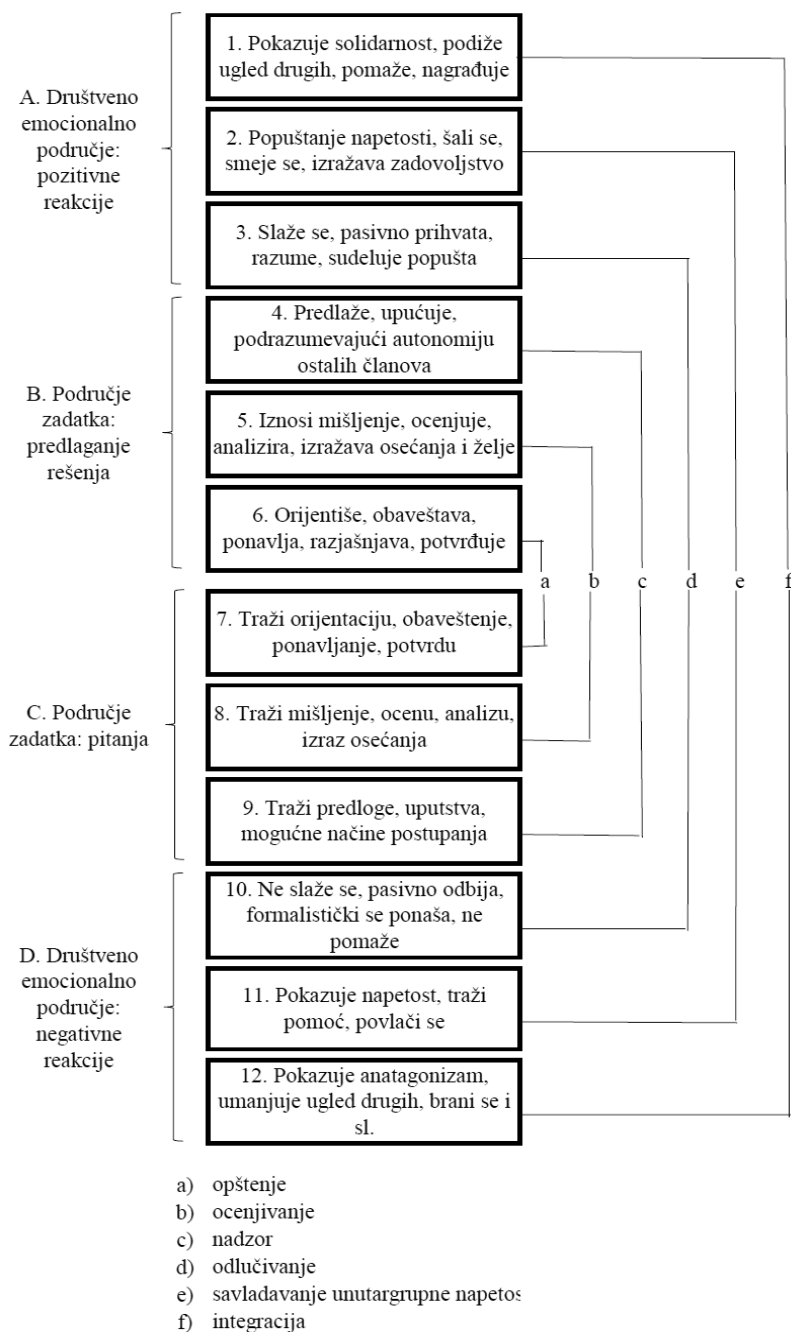
grešaka usled slabog pamćenja" (Mozer, 1962: 219). Javno ponašanje je podložno i analizi sadržaja, posebno prilikom proučavanja medijskih sadržaja. Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie kao zajedničku karakteristiku uočavaju i odsustvo kontrole nad proučavanim ponašanjem, ukazujući na sličnost problema koji se javljaju u analizi sadržaja i posmatranju pri terenskom radu (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966). Uočavaju i probleme pri procenjivanju značaja uticaja spoljnih varijabli. „Nedostaje bilo fizička, bilo statistička kontrola mnogih značajnih nezavisnih varijabli" (Ilić, 2013b: 79). Analizi sadržaja, za razliku od posmatranja, pripisuju mogućnost sistematičnog prikupljanja i analiziranja podataka o verbalnom ponašanju. Iako se posmatranje suočava sa problemima postizanja sistematičnosti, ne može mu se osporiti mogućnost njenog ostvarivanja, a upravo na ovom polju dva postupka mogu ostvariti saradnju.

Sistematičnost posmatranja otežavaju njegove objektivne osobine (podređenost spontanom ritmu događaja, (ne)pravilnost javljanja pojava, njihova složenost, vremensko-prostorna ograničenost opažajnog polja, ograničenost pamćenja sadržaja), ali i teorijsko-metodološki nedostaci (nerazrađene klasifikacijske sheme za razvrstavanje podataka, nerazvijene operacionalne definicije posmatranih pojava, nepotpuna proučenost kretanje posmatrača u vremenu i prostoru, nerazvijene metode stvaranja uzoraka u vremenu) (Milić, 1996). Plan istraživanja prilikom posmatranja takođe utiče na sistematičnost poduhvata, a njegov sadržaj je uglavnom manje razrađen nego pri primeni drugih postupaka zbog podređenosti istraživanja spontanom ritmu dešavanja proučavanih pojava. Nepotpuna definisanost istraživanja povećava verovatnoću da se primenom postupka ne izgradi sistematska iskustvena evidencija, kao i učešće posmatrača u aktivnostima proučavane sredine, kada ne može potpuno da se posveti svojoj posmatračkoj ulozi. Preciznost plana istraživanja uslovljena je i dužinom posmatranja i obrnuto joj je srazmerna. Sistematičnost zavisi i od načina beleženja, koji je prevashodno uslovljen strukturisanošću posmatranja, a sama strukturisanost predmetom istraživanja, njegovim ciljevima, načinom registrovanja podataka, okruženjem u kom se realizuje posmatranje itd. Strukturisano posmatranje podrazumeva izradu klasifikacijskog sistema, na osnovu kog se vrši beleženje posmatranog sadržaja.

Imajući u vidu sličnost između strukturisanog posmatranja i analize sadržaja, koja se sastoji u unošenju podataka u odgovarajući klasifikacijski okvir, tačnije u njihovom razvrstavanju u unapred pripremljene kategorije, detaljnije ćemo se osvrnuti na način beleženja prilikom posmatranja. Beleženje u strukturisanom posmatranju obično podrazumeva upotrebu dnevnika posmatranja, koji se naziva i zapisnikom po-

smatranja. Zasnovan je na protokolu posmatranja, u kom su sadržane instrukcije za posmatrača o tome šta treba posmatrati i beležiti. Ključna je uloga obrasca koji služi za prikupljanje podataka, a predstavlja klasi-fikacijski okvir sa jedinicama ponašanja i vremenskim intervalima, na osnovu kog posmatrač evidentira kada se dešavalo određeno ponašanje. Podrazumeva se da uputstva za prepoznavanje ponašanja, kao i primeri, treba da budu što detaljniji, a obrazac tako osmišljen da omogućava brzo i lako vođenje evidencije. Po pravilu je predviđen i prostor za beleženje posmatračevih komentara, koji se unose tako da se razlikuju od opa-žajnih podataka. Treba ukazati da su teškoće pri beleženju podataka, a samim tim i sistematičnosti, delimično otklonjene pojavom i razvojem različitih tehničkih sredstava za beleženje slike i zvuka, ali se prvenstve-no rešavaju razvijanjem sistematičnosti posmatranja.

Po pitanju sistematičnosti je najviše pomaka učinjeno na planu posmatranja malih grupa, mada nisu izostali ni naponi da se poveća si-tematičnost kompleksnijih oblika posmatranja. Jedan od najpoznatijih sistema za posmatranje malih grupa razvio je Robert Bales, primenjujući teoriju delanja Talcotta Parsonsa na grupe pred kojima je kolektivno re-šavanje određenog zadatka. Reč je o sistemu iz 1950. godine, koji počiva na neprekidnom posmatranju članova male grupe, uz beleženje svakog opaženog čina, a primenjen način analize nazvan je analizom procesa interakcije (Bales, 2009). Posmatranje nije ograničeno na verbalnu ko-munikaciju između članova grupe, već obuhvata i beleženje različitih oblika neverbalne komunikacije (emocionalne znake, gestove, izraze lica itd.). Beleženje opaženih činova je zasnovano na dvanaestočlanom klasi-fikacijskom sistemu, koji se sastoji iz dva osnovna područja: društveno-emocionalnog i područja zadatka (Slika 1). Društveno-emocionalno po-dručje tiče se ponašanja koja uslovljavaju saglasnost i atmosferu u grupi, a područje zadatka na načine njegovog rešavanja. Pod opaženim činom Bales podrazumeva jednu interakciju, najmanji deo (ne)verbalnog pona-šanja koji posmatrač može zabeležiti u klasifikacijski sistem, a beleške koje nastaju njihovim kodiranjem naziva jedinicama analize. „On je tu u pravu, pošto se radi o jedinicama kodiranja, a ne posmatranja” (Ilić, 2014: 74). Primera radi, jedinicu analize predstavlja prosta rečenica, dok se složene rečenice dekomponuju i beleže više puta. Izvršeno je i vre-mensko uzorkovanje pomoću aparata koji nakon svakog minuta svetli, omogućavajući lociranje interakcija u vremenu i pružajući im kontekst. Prikupljeni podaci su analizirani izgradnjom profila svakog člana grupe, kao i grupe kao celine.

Slika 1. Balesov klasifikacijski sistem
(Milić, 1996: 451)

Berelson ukazuje da je u Balesovom klasifikacijskom sistemu analiza sadržaja upotrebljena kao pomoćno sredstvo u analiziranju grupnog ponašanja (Berelson, 1952). Smatra da je kvantitativnom analizom sadržaja (ne)verbalnog ponašanja članova grupe utvrđen profil grupne interakcije. Pored toga su odeljci Balesove studije *Interaction process analysis: A method for the study of small groups* više od pola veka kasnije uključen u zbornik tekstova *The Content Analysis Reader* (Krippendorff i Bock, 2009). Urednici zbornika ukazuju da je Balesov način proučavanja grupne interakcije i dalje relevantan, imajući u vidu kodiranje u okviru konteksta. Ponovićemo da se analiza sadržaja ne može svesti na izgradnju klasifikacijskog okvira i razvrstavanje iskustvene evidencije, iako je klasifikovanje jedinica analize osnova postupka. Pravila na kojima je zasnovana njena primena mogu doprineti prevazilaženju teškoća ostvarivanja sistematičnosti pri upotrebi posmatranja, barem kada je u pitanju klasifikovanje opaženih podataka, posebno imajući u vidu da se sistematičnost smatra značajnom karakteristikom analize sadržaja.

Sistematičnost analize sadržaja uslovljena je, između ostalog, izgradnjom klasifikacijskog sistema i kodiranjem empirijske građe, kojima se detaljno bavimo se u sledećem poglavlju. Ovde se samo ukratko može reći da se pod jedinicama analize podrazumevaju celine koje istraživači razlikuju u sadržaju proučavane komunikacije. Kodiranje predstavlja izdvajanje jedinica analize iz iskustvene evidencije i klasifikovanje u odgovarajuće kategorije, a ova faza se smatra analizom sadržaja u užem značenju te reči. Primena postupka počiva na klasifikacijskom sistemu pa izgradnja njegovih kategorija mora biti adekvatna. Preduslovi uspešnog kodiranja su precizno određenje jedinica analize, izgradnja klasifikacijskog sistema, izrada protokola, kodne knjige sa preciznim uputstvima za razvrstavanje, obrasca za kodiranje, kvalifikovanost koder, njihove osobine, obuka koder, nadzor nad njihovim radom itd.

Analiza sadržaj i razgovor i anketna istraživanja

Razgovor i anketna istraživanja Milić smatra različitim oblicima jednog postupka, s tim da razgovor ili intervju određuje kao „svako prikupljanje podataka putem govornog opštenja, s ciljem da se dobijena obaveštenja upotrebe u naučne svrhe” (Milić, 1996: 478), dok pod anketnim istraživanjima podrazumeva postupak za prikupljanje podataka o jednostavnijem sadržaju, na većem broju ispitanika i uz kraće trajanje. Za razliku od razgovora koji se najčešće vodi na osnovu upitnika, a Milić ga naziva osnovom razgovora, anketna istraživanja počivaju na ovom instrumentu, s tim da se podaci mogu prikupljati putem govornog opštenja ili pismeno. Supek smatra da upitnik zapravo predstavlja pisani oblik razgovora

(Supek, 1968). Prelazak sa usmenog na pisani oblik prikupljanja podataka može uslovljavati promenu forme u kojoj se podaci prikupljaju, u zavisnosti od stepena strukturisanosti razgovora, poput nuđenja setova odgovora na postavljena pitanja. Izbor oblika postupka za prikupljanje podataka zavisi prvenstveno od predmeta i cilja istraživanja.

Učestalost korišćenja razgovora i anketnih istraživanja u sociologiji uslovljena je prednostima njihove primene. Već je ukazano da spadaju u aktivne postupke za prikupljanje iskustvenih podataka, što znači da se njihovom primenom dobijaju obaveštenja za potrebe nauke, čije je sakupljanje podređeno određenom naučnom cilju i u skladu je sa naučnim načelima. Analiza sadržaja ima pasivan karakter i počiva na evidenciji nastaloj nezavisno od potreba naučnih istraživanja, mada se može koristiti i za sređivanje podataka prikupljenih razgovorom. Prilikom razmatranja epistemoloških teškoća videćemo da granica između podataka nastalih za potrebe nauke i nezavisno od nje nije tako izrazita.

Razgovorom i anketnim istraživanjima se mogu prikupljati iskustvena obaveštenja nezavisna od trenutne situacije. „Istraživač koji se interesuje za delatnost ili događaje iz prošlosti mora da se osloni na dokumenta ili, verovatnije, na ono što mu ljudi kažu, iako zna da ovo drugo podleže greškama u pamćenju” (Mozer, 1962: 218). Razgovor i anketna istraživanja su podjednako podesni za prikupljanje podataka o budućnosti, namerama i očekivanjima respondenata. Vremenska dubina predstavlja njihovu zajedničku osobenost sa analizom sadržaja, kao i mogućnost dobijanja informacija o budućim događajima, s tim da je kod prvih prevashodno uslovljena sećanjima i pretpostavkama ispitanika, a kod potonje postojanjem adekvatne iskustvene evidencije.

Za razgovor i anketna istraživanja je karakteristična i mogućnost prikupljanja sistematičnih iskustvenih obaveštenja. Sistematičnost je, između ostalog, uslovljena njihovom strukturisanošću, koja nije upitna kod anketnih istraživanja i strukturisanih razgovora, ali jeste kod polustrukturisanih i nestrukturisanih razgovora, o čemu će biti reči docnije. Mogućnost dobijanja sistematičnih podataka smatra se i značajnom osobenošću analize sadržaja.

Za primenu razgovora i anketnih istraživanja su karakteristične i određene teškoće, koje Milić deli na epistemološke, psihološke i društvene, iako se međusobno prepliću, a ukazaćemo na neke od njih (Milić, 1996). Epistemološke teškoće podrazumevaju upotrebu informacija prikupljenih putem (samo)posmatranja osoba koje nisu kvalifikovane za primenu naučnog posmatranja, što utiče na kvalitet podataka i njihovu uporedivost. Iste teškoće su karakteristične i za sadržinu društvene komunikacije, na koju se primenjuje analiza sadržaja. Zapravo iskustvo

nastalo nezavisno od potreba nauke predstavlja osnovu podataka kod sva tri postupka, samo što razgovor i anketna istraživanja, u poređenju sa analizom sadržaja, aktivnije izdvajaju obaveštenja iz njega. U psihološke teškoće spadaju različit stepen psihičke razvijenosti iskustva respondenta, njihova sposobnost verbalnog izražavanja, selektivnost pamćenja, a navedeni problemi su karakteristični i za iskustvenu evidenciju čiji se sadržaj analizira. Društvene teškoće se javljaju prilikom uspostavljanja društvenog odnosa između onoga ko podatke prikuplja i ispitanika, a uslovljene su postojećim društvenim razlikama između njih, s tim da ove teškoće nisu karakteristika analize sadržaja zbog njenog pasivnog karaktera.

Mogućnosti komplementarne primene analize sadržaja i anketnih istraživanja razmatrane su još četrdesetih godina XX veka. Komplementarna primena anketnih istraživanja sa analizom sadržaja omogućava da se dođe do podataka o reakcijama publike na upućene poruke. Proučavanje sadržaja društvene komunikacije može dati podatke o tome kako autor poruke percipira primaoce, ali ne i kako publika reaguje na poruke, ukoliko se ne jave spontane reakcije u vidu obraćanja medijima. Reakcije se retko proučavaju, zbog njihove složenosti, a jedan od načina predstavlja prikupljanje podataka od pretpostavljenih primalaca poruka primenom anketnih istraživanja. Najpoznatija istraživanja ovog tipa su realizovali Lazarsfeld i saradnici, a u pitanju su studije *The People Look at Radio* (Lazarsfeld i Field, 1946) i *Radio Listening in America: The People Look at Radio – Again* (Lazarsfeld i Kendall, 1948), u kojima je proučavana radijska publika. Studija *The People Look at Radio* predstavlja prvo nacionalno istraživanje stavova slušalaca radija u SAD-u, a o metodološkim aspektima obe će biti više reči u poglavlju o oblastima i primerima primene analize sadržaja.

Interesovanje za odnos između ova dva postupka se posebno ticalo proučavanja javnog mnjenja. DeWeese jednim od nedostataka anketnih istraživanja, kao primarnog postupka za proučavanje javnog mnjenja, smatra nemogućnost utvrđivanja da li ispitanici zaista delaju onako kako su rekli da nameravaju (DeWeese, 1976). Uočeni su i problemi koji prizilaze iz društvenog odnosa između ispitivača i ispitanika, kao i ograničene mogućnosti proučavanja promena tokom vremena jer se odgovori ispitanika prikupljaju tek nakon što istraživač prepozna postojanje određenog problema. Analiza sadržaja se smatra obećavajućim komplementarnim postupkom, čijom se primenom može proučavati pažnja koju mediji pridaju određenim pojavama, neometajućeg je karaktera, a pogodna je i za proučavanje promena, u onoj meri u kojoj to iskustvena evidencija dopušta. Neki od njenih nedostataka se odnose na dugotrajnu realiza-

ciju istraživanja, visoke troškove sprovođenja, ograničenu mogućnost rukovanja kompleksnim jedinicama analize, potrebu za kvalifikovanim koderima, a prevazilaženju nedostataka doprinosi upotreba računara. „Upotrebjeni zajedno, analiza sadržaja štampanih medija i istraživanje javnog mnjenja mogu otkriti međusobne odnose između medija i javnog mnjenja” (DeWeese, 1976: 93).

Retki su primeri komplementarne primene analize sadržaja i anketnog istraživanja u domaćoj nauci, a jedan od njih sadrži studija *Verska štampa* (Baćević, 1985). Radi utvrđivanja tematskih i funkcionalnih karakteristika lista *Pravoslavlje*, izvođenja zaključaka o ciljevima koje crkva nastoji da ostvari i potencijalnim efektima koje postiže među čitaocima vernicima, Ljiljana Baćević je realizovala istraživanje eksplorativnog karaktera na uzorku brojeva objavljenih od 1968. do 1984. godine. Iako je analizom sadržaja proučavan samo list *Pravoslavlje*, anketno istraživanje se odnosilo na čitanje celokupne verske štampe u Beogradu.⁵ „Traženje čitalaca „Pravoslavlja” u Beogradu nalikuje traženju igle u plastu sena: čak pod pretpostavkom da se glavnina tiraža ovog lista rastura u Beogradu, tiraž je tako mali da bi se postotak (redovnih) čitalaca mogao kretati maksimalno negde oko 5% (što sa greškom uzorka iste veličine može da znači da čitanost „Pravoslavlja” uopšte ne bi morala biti registrovana istraživanjem na uzorku)” (Baćević, 1985: 40). Istraživački rezultati su pokazali da versku štampu čita samo 6% ispitanika, 1% redovno, a 5% povremeno, kao i da je, pored religioznosti kao primarnog uslova, čitaju obrazovaniji ispitanici, povoljnijeg materijalnog položaja i mlađe životne dobi. Istovremeno je realizovan još jedna pionirski poduhvat analize sadržaja lista *Pravoslavlje*, s tim da autori nisu znali za istraživački poduhvat onog drugog (Baćević, 1987). Ljudevit Plačko je analizirao sadržaj listova *Pravoslavlje* i *Glas koncila*, koji su činili iskustvenu građu istraživanja zbog usmerenosti na širok krug čitalaca vernika, a uzorkom su obuhvaćeni svi brojevi časopisa iz 1972. i 1982. godine (Plačko, 1985). Komplementarno je primenjeno i anketno istraživanje u Zagrebačkoj regiji, kojim je utvrđeno da versku štampu čita manje od polovine stanovnika, s tim da je redovno čita 11%. Imajući u vidu više puta naglašenu društvenu uslovljenost primene analize sadržaja, treba ukazati i da glasila crkava u domaćoj nauci počinju da se proučavaju primenom ovog postupka tek u periodu kada su uočeni znaci desekularizacije, tačnije osamdesetih godina XX veka.

Analiza sadržaja se može komplementarno primeniti i sa razgovorom, i to u različite svrhe. Jedan od aspekata primene analize sadr-

⁵ Istraživanje se odnosilo i na čitanje verskih knjiga i stavove prema položaju crkve u medijskom sistemu.

žaja u oblasti nauke je njena upotreba u sređivanju izvornih podataka prikupljenih primenom naučnih razgovora. O proučavanju transkripata izgovorene komunikacije primenom analize sadržaja pisao je John A. Starkweather 1969. godine, ukazujući da su i rečnici u okviru *General Inquirer*a razvijeni, između ostalog, za potrebe proučavanja psihijatrijskih intervjua (Starkweather, 1969). Krippendorff, pišući o razvoju postupka nakon Drugog svetskog rata, ukazuje da su ga psiholozi upotrebljavali u nekoliko oblasti, od kojih se jedna odnosi na analizu podataka prikupljenih postavljanjem pitanja otvorenog tipa u intervjuima, konverzaciju razvijenu u okviru fokus grupa i verbalnih odgovora dobijenih prilikom upotrebe različitih testova (Krippendorff, 2004a). Da bi značaj primene analize sadržaja pri sređivanju podataka prikupljenih razgovorom bio jasniji, ukazaćemo najpre na različite oblike naučnih razgovora prema strukturisanosti.

Razgovori se prema stepenu strukturisanosti mogu klasifikovati na strukturisane, polustrukturisane i nestrukturisane. Strukturisani razgovor se vodi na osnovu upitnika u kom su sva pitanja formulisana pre no što se pristupilo izvođenju razgovora i ispitivač nema mogućnost izmene formulacije pitanja. Uloga ispitivača je znatno aktivnija kod primene nestrukturisanog razgovora jer su pre njegovog izvođenja određene samo osnovne teme za razgovor i ključna pitanja, dok ostala ispitivač formuliše tokom prikupljanja podataka. Između navedene dve vrste javljaju se različiti oblici polustrukturisanih razgovora, koje karakteriše formulisanje većine pitanja unapred, uz ostavljanje mogućnosti ispitivaču da izmeni formulacije i doda nova pitanja ukoliko se javi potreba za tim. Havelka, Kuzmanović i Popadić smatraju da je nestrukturisan razgovor nepodesan za primenu u naučnom istraživanju, tačnije ne može biti osnovni postupak za prikupljanje podataka. „Zbog krajnje nestandardizovanosti (nekontrolisane varijabilnosti) ne obezbeđuje pouzdane i upotrebive podatke” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 95). Mozer takođe ukazuje na manju pouzdanost nestrukturisanih razgovora, ali i na duge nedostatke. Nestrukturisanim razgovorima se zamera „da rezultati „sadrže isuviše anketarovog”, tako da ih je ponekad teško upoređivati i kumulirati” (Mozer, 1962: 215).

Nesumnjivo je da primena nestrukturisanih naučnih razgovora nosi sa sobom niz problema. Mozer izdvaja tri aspekta: pitanje uporedivosti dobijenih obaveštenja s obzirom na to da ispitivači određuju tok razgovora, pitanja koja će postaviti i koja će obaveštenja zabeležiti, što znači da se ne moraju od svakog ispitanika dobiti istovrsne informacije o proučavanom problemu; razlike u formulisanju pitanja mogu onemogućiti uporedivost čak i kada ispitivači postavljaju ispitanicima ista pitanja; dobijena obaveštenja se teže mogu podvrći statističkoj analizi

(Mozer, 1962). Što je metod prikupljanja obaveštenja manje formalan, to je neophodniji stručan ispitivač, kome je ostavljena znatna količina prostora za unošenje pristrasnosti, što svakako utiče na pouzdanost podataka. Kako Mozer zapaža, pouzdanost je jedna strana medalje, a druga je vrednost odgovora. Osnovna prednost nestrukturiranih razgovora je mogućnost poniranja u dubinu proučavanog problema, odnosno primenost primene postupka zavisi od složenosti problema.

Uprkos poteškoćama koje se javljaju prilikom primene nestrukturiranih razgovora, preoštira je ocena da su nepodesni za prikupljanje podataka u naučne svrhe. Zbog nestrukturisanog oblika postupka je obrada podataka zahtevnija jer se prikupljena obaveštenja moraju klasifikovati prema nekim kriterijumima i tu značajnu ulogu može imati analiza sadržaja. Mozer analizu sadržaja čak smatra specijalizovanom tehnikom kodiranja. „Možemo se pravovaljano koristiti terminima kodiranje ili analiza sadržaja, jer se oba naziva odnose na isti proces” (Mozer, 1962: 351). Iako označavaju isti proces, Mozer smatra da se u praksi termini primenjuju u različitim situacijama: termin kodiranje kada se obrađuju podaci dobijeni za potrebe naučnog istraživanja, a termin analiza sadržaja prilikom obrade podataka nastalih nezavisno od potreba naučnog istraživanja. Njegovo poistovećivanje kodiranja i analize sadržaja nije održivo jer kodiranje predstavlja samo jednu od faza u primeni analize sadržaja, kao i razgovora i anketnih istraživanja. Pored toga analiza sadržaja nije ograničena samo na proučavanje podataka nastalih nezavisno od naučnih istraživanja.

Mozer nije jedini autor koji poistovećuje kodiranje i analizu sadržaja. „Postupak kodiranja odgovora ispitanika na otvorenim pitanjima u upitniku može se uzeti i kao primer analize sadržaja” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 241). Iako to ne navodi eksplicitno, evidentno je da i Scott razmišlja na isti način (Scott, 1955). U tekstu pod naslovom *Reliability of Content Analysis: The Case of Nominal Scale Coding* predstavio je π indeks saglasnosti među koderima, koji je razvijen za potrebe kodiranja odgovora na pitanja otvorenog tipa prikupljenih razgovorom. Termin analiza sadržaja je, osim u naslovu, upotrebljen još samo jednom u tekstu i to u značenju kodiranja odgovora na pitanja otvorenog tipa. To ne znači da se Scottov indeks ne može koristiti za merenje pouzdanosti klasifikovanja građe u skale nominalnog tipa u različitim istraživačkim postupcima, a svoju primenu je našao i u analizi sadržaja. Scottov indeks nije ni jedini koji je primenjiv u analizi sadržaja, a nastao je u druge svrhe. Bennett i saradnici su predložili upotrebu indeksa konzistentnosti S vršeci metodološko istraživanje o saglasnosti informacija dobijenih upotrebom upitnika sa pitanjima zatvorenog tipa

i nestrukturisanog razgovora na istom uzorku respondenata (Bennett, Alpert i Goldstein, 1954).

Čak se i u Berelsonovoj metodološkoj studiji mogu naći poistovećivanja analize sadržaja i kodiranja (Berelson, 1952). Baveći se problemima u vezi sa pouzdanošću, Berelson navodi malobrojne studije u kojima se izveštava o pouzdanosti primenjene analize sadržaja. U njih ubraja i testiranje pouzdanosti kodiranja odgovora na pitanja otvorenog tipa dobijenih primenom anketnih istraživanja (Woodward i Franzen, 1948). Reč je o istraživanju malog obima, kod kog je merena pouzdanost kodiranja odgovora na tri pitanja, s tim da je kod jednog pitanja merena saglasnost dva kodera, a kod dva pitanja saglasnost tri kodera, od kojih je jedan klasifikovao građu u dva različita vremenska perioda.

Analiza sadržaja može biti upotrebljena kao dopunski postupak razgovoru i obratno. Ranije je navedeno da su Lazarsfeld i Merton komplementarno primenjivali oba postupka prilikom proučavanja primalaca poruka (Lazarsfeld i Merton, 1959). Analiza sadržaja je po pravilu prethodila prikupljanju podataka od slušalaca radija ili gledalaca filmova. Osnovna svrha njene primene bilo je upoznavanje se mogućim odgovorima koje kod publike može izazvati sadržaj upućenih im poruka. Primenom fokusiranih intervjua proučavani su odgovori primalaca poruka na njihov sadržaj, tačnije upotrebljavani su radi provere da li se pretpostavljeni odgovori zaista javljaju. Lazarsfeld i Merton navode da uobičajena tehnika intervjuisanja nije bila dovoljna za dobijanje upotrebljivih odgovora jer se većina ispitanika suočava sa teškoćama prilikom ispoljavanja svojih reakcija na sadržinu društvenog opštenja. S tim u vezi razlikovali su dve široke grupe respondenata, one koji imaju razvijenu sposobnost artikulisanja i izražavanja svojih reakcija i one koji u tim situacijama nailaze na ozbiljne poteškoće. Prikupljanje podataka od obe grupe ispitanika zahtevalo je prilagođavanje postupka. Za ispitanike koji nemaju poteškoća sa izražavanjem svog mišljenja je karakteristično postavljanje u savetodavnu ulogu, što znači da su skloni sugerisanju na koji način treba izmeniti sadržaj opštenja da bi se povećala njegova delotvornost. Prilikom vođenja razgovora sa ovom grupom respondenata razvijena je taktika izbegavanja konsultantskih zapažanja da bi se dobili neposredni odgovori na sadržaj primljenih poruka. Za drugu grupu respondenata je razvijena taktika vođenja razgovora koji će ih podstaći da što veštije artikuliraju svoja zapažanja, što znači da su govorili o onim sadržajima koji su im privukli pažnju i o svojim reakcijama koje smatraju značajnim. Tek nakon što bi ispitanik iscrpeo važne teme, istraživač bi tražio podatke o pitanjima značajnim za istraživanje o kojima nije bilo reči.

Primena fokusiranih intervjua u proučavanju društvene komunikacije je prema Lazarsfeldu i Mertonu značajna u meri u kojoj omo-

gućava da se ostvari nekoliko ciljeva. Njihovom upotrebom treba da se utvrde aspekti društvene komunikacije koji su efektivni. Pod efektivnim aspektima se podrazumevaju oni na koje su primaoci poruka odgovorili, odnosno oni koji su izazvali reakcije publike. Usmereni intervjui omogućavaju otkrivanje raznovrsnih tipova odgovora primalaca na sadržaj opštenja. Ovim postupkom se mogu prikupiti detaljne informacije o njima. Rezultati prethodno primenjene analize sadržaja poruka se mogu proveriti njihovom primenom. Razgovori otkrivaju da li se na osnovu analize sadržaja pretpostavljeni odgovori zaista javljaju kod primalaca. Naposljetku, razgovori otkrivaju i reakcije koje nisu predviđene. Ne samo da određene reakcije nisu predviđene na osnovu analize sadržaja, već ih odašiljači poruka nisu očekivali te su u tom smislu nalazi korisni za predupređenje bumerang efekta. Poslednji cilj ima izuzetan praktičan značaj za odašiljače poruka radi njihove efektivnosti. Dakle, usmereni intervjui je koristan za prikupljanje podataka o primaocima poruka ukoliko: pokaže efektivne aspekte sadržaja društvene komunikacije, otkrije pravu prirodu odgovora primalaca poruka, omogući proveravanje postizanja efekata očekivanih na osnovu analize sadržaja i otkrije neočekivane odgovore publike. Nije naodmet naglasiti da su Lazarsfeld i Merton smatrali da je proučavanje određene iskustvene građe primenom analize sadržaja neophodan korak da bi se došlo do relevantnih informacija na osnovu kojih će se voditi intervjui. S druge strane, sami intervjui, tačnije saznanja do kojih se došlo njihovom realizacijom omogućavaju preduzimanje adekvatnije analize sadržaja. Značaj njihove komplementarne upotrebe je za ove autore neupitan, a primer primene predstavlja studija *The People's Choice* Lazarsfelda i saradnika (Lazarsfeld, Berelson i Gaudet, 1948). Ona je bila usmerena na proučavanje formiranja, promene i razvoja javnog mnjenja, a njome ćemo se detaljnije baviti u jednom od narednih poglavlja.

Treba ukazati na još jednu specifičnost prikupljanja podataka o primaocima poruka, koja je karakteristična za Lazarsfeldova i Mertonova istraživanja. Ne samo da su radi dobijanja potpunijih podataka koristili različite istraživačke postupke već su primenjivali i logiku eksperimentalnih istraživanja. Razgovore su obavljali ne samo sa onima koji su bili izloženi određenim porukama, koji u ovom smislu predstavljaju eksperimentalnu grupu, već i sa kontrolnom grupom, koja nije bila pod uticajem proučavanog sredstva društvene komunikacije. Ako su grupe iste prema relevantnim obeležjima, razlike koje se javljaju među njima pripisuju se izloženosti sadržini određenih poruka. Ukoliko se razlike ne javljaju, iskustvena građa prikupljena razgovorima može omogućiti izvođenje objašnjenja zašto poruke nisu bile efektivne.

Analiza sadržaja i postupci uzročne analize

Nakon razmatranja odnosa analize sadržaja sa drugim istraživačkim postupcima, sledi razmatranje njenog odnosa sa postupcima uzročne analize: uporednim metodom i multivarijantnom analizom. Odnos analize sadržaja i postupaka uzročne analize razmatra se jer je za sociologiju, i nauku uopšte, najznačajnije otkrivanje, a zatim i objašnjavanje determinističkih odnosa u analiziranom delu stvarnosti.

U proučavanju društvenog determinizma razlikuju se dva pristupa: uzročni i funkcionalni. Prvi se odnosi na proučavanje uzročnog dejstva različitih činilaca na proučavane društvene pojave, a vrši se radi utvrđivanja uzročnog značaja činilaca koji čine neophodne i dovoljne uslove posmatranih pojava. Proučavanje društvene uzročnosti može biti eksperimentalno i neeksperimentalno. Eksperiment se smatra najefikasnijim sredstvom za vršenje uzročne analize. Pod njim se podrazumeva posmatranje, koje se vrši u kontrolisanim uslovima, radi otkrivanja ili potvrđivanja postojanja pretpostavljene uzročne veze među pojavama koje su predmet posmatranja (Milić, 1996). „Najveća snaga eksperimentalnog metoda je u tome što, uspostavljanjem potpune kontrole nad svim činiocima koji mogu biti izvor promene, to jest koji mogu uticati na predmet istraživanja, istraživač ima mogućnost da posmatra odnos između pretpostavljenog uzroka i pretpostavljene posledice u idealno čistom obliku” (Đurić, 1962: 201). Primena eksperimenta je ograničena u proučavanju društvene uzročnosti zbog osobenosti društva, specifičnog karaktera društvene uzročnosti i etičkih ograničenja koja se nameću naučnom eksperimentisanju u društvenom životu. „Prilikom proučavanja odnosa između pojava, u sociologiji je mnogo više uobičajena upotreba nekih drugih metoda koji obezbeđuju samo manje ili više uspešno približavanje eksperimentalnom tipu istraživanja” (Đurić, 1962: 212). Neeksperimentalno proučavanje društvene uzročnosti obezbeđuje primena multivarijantne analize.

Funkcionalni pristup se odnosi na utvrđivanje funkcija „raznih delova neke složene društvene celine u njenom održavanju, opštem ili nekom posebnom delovanju, menjanju, ili nestajanju” (Milić, 1996: 659). Uzročni i funkcionalni pristup proučavanju društvenih pojava nisu međusobno isključivi, a Slobodan Cvejić navodi da se funkcionalna analiza „pre shvata kao uzročno-funkcionalna analiza” (Cvejić, 1996: 50). Milić ukazuje na neosnovanost razdvajanja ova dva pristupa proučavanju društvenog determinizma jer ako se funkcija shvati „kao realan odnos između neke organizovane celine i nekog njenog dela, čijim se ispitivanjem želi saznati kakv značaj ima taj deo za celinu, očigledno je da naučno

utvrđivanje funkcija pojedinih delova mora polaziti od nekih teorijskih pretpostavki o osnovnim determinističkim strukturama date društvene celine, njenim potrebama, i o uzročnom značaju pojedinih njenih delova za njeno održavanje, za njenu sposobnost da obavlja određenu delatnost, za neko stanje celine ili neku drugu njenu osobinu” (Milić, 1996: 660).

Značaj uporednog metoda u sociološkim istraživanjima takođe počiva u mogućnostima proučavanja postojećih uzročnih odnosa u društvu. Émile Durkheim je, pod uticajem Augustea Comtea i Johna Stuarta Milla, smatrajući da eksperiment nije široko primenljiv u proučavanja društva, zamenu video u uporednom metodu. „Kada nam stvaranje činjenica ne stoji na raspolaganju i kad možemo samo da ih upoređujemo onakve kakve su same od sebe nastale, metoda koja se koristi jeste posredno vršenje ogleada ili uporedna metoda” (Dirkem, 1963: 113). Njegov doprinos razvoju uporednog metoda karakteriše, između ostalog, pokušaj povezivanja sa idejom multivarijantne analize u delu *Suicide*. U međuvremenu je uporedni metod u sociologiji prešao dug put do status najpogodnijeg analitičkog sredstva za postizanje opštosti naučnog saznanja.

Analiza sadržaja i uporedni metod

Pre nego što se razmotri odnos analize sadržaja i uporednog metoda treba odrediti šta se pod potonjim podrazumeva, posebno imajući u vidu da se uporednim metodom ne može smatrati svako poređenje. „Uporedni metod se može definisati kao nastojanje da se pojedine vrste društvenih pojava ili društvo u svom kompleksnom obliku proučavaju u svim svojim ili bar u što mnogobrojnijim, različitim oblicima, koji nastaju usled različitih društveno-istorijskih i prirodnih uslova” (Milić, 1996: 757). Njegova specifičnost je nastojanje da se pojava, koja je predmet proučavanja, ispita u svim ili bar najrazličitijim oblicima u kojima se ispoljava, da bi se utvrdilo koje ih društvene okolnosti uslovljavaju. „Primena uporednog metoda podrazumeva sistematsko i kontrolisano ispitivanje sličnosti i razlika oblika ili varijeteta pojedinih društvenih ili kulturnih pojava, u skladu s prethodno razvijenim teorijskim pretpostavkama i s ciljem otkrivanja činilaca s pretpostavljenim uzročnim dejstvom” (Ilić, 2006: 13). Nije naodmet podsetiti da je još Durkheim smatrao da se ne može izvesti zaključak o postojanju uzročnog odnosa između dve pojave bez teorijskih razloga (Dirkem, 1963).

Uporedni metod predstavlja jedan od socioloških postupaka analize, koji je disciplini neophodan za ispunjavanje naučnih zadataka. Sužene mogućnosti upotrebe eksperimenta nameću uporedni metod kao najprikladniji postupak za istraživanje uzročnih odnosa u društvu. In-

teresovanja u vezi sa uporednim metodom su tokom poslednjih nekoliko decenija usmerena na četiri grupe problema: pravljenje adekvatnih baza podataka za sprovođenje uporednih istraživanja, standardizaciju postupka, razvoj teorijskog okvira kojim će istraživački poduhvati biti usmereni i polemike o kvantitativnom i kvalitativnom pristupu u uporednom metodu (Ilić, 2006). „Najnovija nastojanja u metodološkoj kritici i razvijanju uporednog metoda usredsređena su na širenje izvora i načina prikupljanja podataka, pošto poslednjih decenija postoji neopravdano velika zastupljenost anketnih podataka, kao i na tzv. kontekstualizaciju uporednih studija, pri čemu se pažnja usredsređuje na istraživačko uklaпанje uporedno posmatranih sličnosti i razlika u njihove šire društvene i kulturne kontekste” (Ilić, 2006: 15). Kada je reč o načinima i izvorima podataka, treba ukazati da se uporedni metod primenjuje i na iskustvenu evidenciju nastalu u okvirima društvene komunikacije komplementarno sa analizom sadržaja.

Osnovna vrednost uporednog metoda počiva u tome što se njegovom primenom može doći do saznanja o proučavanom društvu, kojima se ostvaruje veći stepen opštosti, u poređenju sa drugim sredstvima analize. Samim tim je jasno šta analiza sadržaja dobija komplementarnom primenom sa uporednim metodom. Radi zadovoljavanja epistemološkog načela opštosti vrše se uporedna istraživanja primenom analize sadržaja. „Pokušaji teorijskog usmeravanja i teorijske integracije rezultata istraživanja dobijenih primenom ovog postupka iziskuju izvođenje uporednih istraživanja” (Ilić, 2011: 467). Ona povećavaju potencijalne domete istraživanja, ali i zahteve da bi analiza bila valjana.

Primena uporednog metoda ima i svojih poteškoća, a biće razmotrene one koje su relevantne za uporedna istraživanja primenom analize sadržaja. Osnovni problem se tiče uporedivosti proučavanih podataka. Uporedna istraživanja u analizi sadržaja uglavnom se vrše na podacima dostupnim u različitim sredstvima informisanja. Jedan od problema sa kojim su se susreli istraživači u RADIR projektu, usmerenom prvenstveno na analiziranje sadržaja uvodnika uglednih listova pet zemalja, bio je kako identifikovati uvodnike, tačnije kako obezbediti uporedivu građu (Pool, 1970). Dok su neke od proučavanih novina imale ustaljen uređivački koncept, koji je obezbeđivao lako identifikovanje uvodnika, koncepcija većine listova nije omogućavala utvrđivanje jasne razlike između uvodnika i vesti. Uporedivom građom sa uvodnicima smatrani su članci bogati stavovima jer su zbog te karakteristike uvodnici izabrani kao materijal pogodan za analizu. Ne manje značajan problem u uporednim istraživanjima primenom analize sadržaja odnosi se na ekvivalentnost prevoda analizirane građe, koja zahteva angažovanje poznavalaca jezika,

ali i kulture iz koje proučavana društvena komunikacija potiče. S tim u vezi se javlja i problem validnosti analize. Ukoliko istraživači ne potiču iz kultura čiju sadržinu društvene komunikacije analiziraju, upitna je mogućnost tumačenja njenog značenja. „U uporednim istraživanjima, dakle, baš u onima koja jedina obezbeđuju opštost saznanja, ovaj problem upotrebe pisanih izvora i drugih dokumenata je uvećan, pošto istraživač obično razume značenja jedne kulture bolje nego značenja druge” (Ilić, 2012: 485).

Na mogućnosti koje uporedni metod pruža analizi sadržaja ukazivao je još Berelson. Jedna od oblasti, u kojoj je analiza sadržaja našla svoju primenu, predstavlja proučavanje postojećih sličnosti i razlika u sadržaju društvene komunikacije više zemalja. Istraživači mogu biti zainteresovani za utvrđivanje načina prikazivanja istog događaja u različitim zemljama, poređenje načina izveštavanja sredstava komunikacije istog tipa u različitim prostornim okvirima itd. „Na takva pitanja može se odgovoriti preko uporedne analize sadržaja koja će otkriti razlike u fokusu pažnje nacionalnih publika” (Berelson, 1952: 35). Kao jedan od primera primene Berelson navodi *World Attention Survey*, istraživanje koje je Lasswell sa svojim saradnicima realizovao tokom Drugog svetskog rata, a proučavana je zastupljenost političkih simbola i njihova vrednosna usmerenost u vodećim listovima nekoliko zemalja (Velika Britanija, Nemačka, SSSR, Italija itd.) (Lasswell, 1941). Istraživanje štampe velikih nacija je realizovano zbog proučavanja promena u izveštavanju do kojih dolazi u ratnom periodu.

U nesumnjivo najznačajnija uporedna istraživanja nastala primenom analize sadržaja spada već spomenut RADIR projekat (Pool, 1970), na čiji je značaj ukazano i prilikom razmatranja epistemoloških osnova postupka, a detaljnije će biti opisan u poglavlju o primerima primene analize sadržaja. Na širokoj uporednoj osnovi su Lasswell i saradnici pokušali da objasne društvene promene u periodu od 1890. do 1950. godine. Analizirali su sadržaj najuglednije dnevne štampe velikih svetskih sila (Francuske, Nemačke, SAD-a, Rusije i Velike Britanije), proučavajući prisutnost 416 simbola u 19.553 uvodnika. Uz analizu sadržaja je komplementarno proučavan sastav elite navedenih zemalja. Može se slobodno reći da je Lasswell uviđao mogućnost postizanja opštosti naučnog saznanja komplementarnom primenom analize sadržaja i uporednog metoda, kao i da su njegova istraživanja uticala na njihovo povezivanje.

Rezultati petogodišnjeg RADIR projekta, čija je realizacija započela 1948. godine na *Hoover Institute*, a prva izdanja istraživačkih nalaza objavljena početkom pedesetih godina prošlog veka, uticali su na pojavu sličnih uporednih istraživanja. J. Zvi Namenwirth i Thomas L. Brewer su proučavali političku integraciju evro-atlantskih zemalja analizirajući

sadržinu uvodnika ugledne štampe iz 1953. i 1963. godine (Namenwirth i Brewer, 1966). Iskustvenu građu istraživanja su činili listovi: *Le Monde* (Francuska), *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (Zapadna Nemačka), *The Times* (Velika Britanija) i *The New York Times* (SAD). Pažnja istraživača je prvenstveno bila usmerena na promene orijentacija elita navedenih zemalja, kao jedan od konstitutivnih elemenata procesa nadnacionalne integracije. U periodu između RADIR projekta i ovog istraživačkog poduhvata je došlo do razvoja *General Inquirer*a, prvog računarskog sistema za analizu sadržaja, što je omogućilo analiziranje građe upotrebom Harvardskog III psiho-sociološkog rečnika, kao i primenu faktorske analize.

U isto vreme je Holsti nastojao da primenom analize sadržaja na uporednoj osnovi proučava kompleksne odnose između SSSR-a i Kine (Holsti, 1966). Analiza je sprovedena na uzorku od 34 sovjetska i 44 kineska dokumenta, koje su napisali vodeći donosioci odluka dveju zemalja. Dokumenta su nastala tokom sedam značajnih događaja u sovjetsko-kineskim odnosima od 1950. do 1963. godine: početak Korejskog rata 1950. godine, poseta Nikite Hruščova SAD-u 1959. godine, invazija na Kubu dve godine kasnije, najizrazitiji period Kubanske raketne krize 1962. godine, njeno razrešavanje iste godine, potpisivanje sporazuma o delimičnoj zabrani nuklearnih proba između SAD-a, SSSR-a i Velike Britanije 1963. godine i donošenje odluke u SAD-u o bombardovanju Severnog Vijetnama dve godine kasnije. I u ovom istraživačkom poduhvatu je evidencija proučavana upotrebom *General Inquirer*a.

Iako su demonstrirani dometi uporednih istraživanja primenom analize sadržaja, nije postojalo potpuno slaganje po pitanju njihovih mogućnosti. John E. Mueller se bavio analiziranjem primene postupka u proučavanju međunarodnih odnosa, prvenstveno proučavanjem diplomatskih dokumenata, čije sadržinski potpunije istraživanje omogućavaju uporedna istraživanja (Mueller, 1969). Svoja razmatranja je ilustrirao nizom istraživanja, realizovanih primenom ovog postupka na međunarodna diplomatska dokumenta, pretežno sprovedenih pod vođstvom Roberta C. Northa u okviru *Stanford University*. Najopširnije je proučavana svetska kriza 1914. godine, u predratnom i ratnom periodu, što je između ostalog uslovljeno dostupnošću obimne iskustvene evidencije, ali i činjenicom da su istraživanja međunarodnih odnosa mahom usmerena na postojeću komunikaciju u pisanoj formi. Mueller navodi i karakteristike građe, koje treba imati u vidu prilikom njenog analiziranja, a odnose se na selektivnu dostupnost, nepouzdanost, nepotpunost, razliku između pisane i usmene komunikacije, u smislu uzdržanosti prve u odnosu na drugu itd. „Analiza sadržaja, onda, može dati samo deo slike” (Mueller, 1969: 189) prilikom proučavanja međunarodnih odnosa, imajući u vidu

nedostatke iskustvene evidencije, a problematična je i nemogućnost istraživača da kontroliše uslove pod kojim je nastala. Za Muellera je nesumnjivo da se analiza sadržaja pokazala kao korisno sredstvo za proučavanje ponašanja u uslovima krize, ali se „koleba između uloge analize sadržaja kao pomoćnog sredstva istorijskog istraživanja i kao postupka koji omogućuje postizanje uopštenih znanja u uporednom okviru”. (Ilić, 2011: 468). Istovremeno ukazuje da zaključci izvedeni u vezi sa krizom 1914. godine imaju status studije slučaja, jer poređenja sa drugim istorijskim događajima, pretežno sa Kubanskom raketnom krizom 1962. godine, nisu dobijena istim načinom primene analize sadržaja, kao i da su moguća poređenja unutar dokumenata koji se odnose na krizu.

U novijoj metodološkoj literaturi o analizi sadržaja, barem u onoj koja je upotrebljena za potrebe pisanja ovog rada, odnos sa uporednim istraživanjima gotovo uopšte nije razmatran. Moglo bi se reći da se mogućnosti njihovog povezivanja više ne dovode u pitanje, s obzirom na to da se komplementarno primenjuju prilikom proučavanja različitih društvenih pojava. „Istraživanja poput Lasswellovih i Holstijevih otvorila su pitanje mogućnosti povezivanja analize sadržaja sa uporednim istraživanjima, što je samo konkretizacija epistemološkog pitanja mogućnosti posmatranog postupka da posluži na planu postizanja opštih znanja” (Ilić, 2012: 494).

Analiza sadržaja i multivarijantna analiza

Naposletku ostaje da se razmotri odnos analize sadržaja i multivarijantne analize. Kao osnovni izvor podataka o primeni multivarijantne analize u sociologiji upotrebljena je Cvejićeva magistarska teza, pretežno zasnovana na primerima obrade podataka prikupljenih u anketnim istraživanjima, uz ukazivanje „da sve o čemu će biti reči vredi i za podatke dobijene analizom sadržaja, sistematskim posmatranjem, pregledom različitih izvora podataka (arhive, popisni podaci, izveštaji raznih službi i sl.) itd.” (Cvejić, 1996: 7). S tim u vezi treba ukazati da Cvejić koristi naziv multivarijantna analiza, da se kao sinonimi koriste i multivarijaciona i multivarijantna analiza, a da se ovde upotrebljava potonji naziv. Terminološka neusaglašenost je najizraženija kod Milića, koji govori o uzročnoj analizi podataka dobijenih neeksperimentalnim putem (Milić, 1996). Imajući u vidu nemogućnost široke primene eksperimenta u proučavanju društva, ukazuje na značajnu ulogu sociološkog proučavanja društvene uzročnosti na neeksperimentalnim podacima, koja se izvodi „obično na statistički način” (Milić, 1996: 713).

U sociologiju je pojam multivarijantna analiza uveo Lazarsfeld, s tim da je pod njim podrazumevao istovremenu analizu povezanosti više

promenljivih kroz tabele kontigencije. „On je bio jedan od kreatora i nosilaca talasa empirizma, tako da je samo „iskoristio pravo“ da načinu analize koji je primenjivao pripiše ime (Cvejić, 1996: 63). Ideja o primeni multivarijantne analize u sociologiji javila se pre Lazarsfelda, isto kao što se i primena analize sadržaja, mada ne u tehnički razvijenom obliku, javila znatno pre nego što je prvi put 1941. godine u engleskom jeziku upotrebljen termin *content analysis* (Krippendorff, 2004a). Začeci ideje o multivarijantnoj analizi prisutni su u studiji *Suicide*, koju je 1897. godine napisao Durkheim, prikazujući popisne podatke o samoubistvima preko tabela u kojima su oni bili ukršteni.

Pod multivarijantnom analizom se podrazumevaju „statističke tehnike koje istovremeno analiziraju višestruka merenja na proučavanim pojedincima ili objektima“ (Hair, Black, Babin, Anderson i Tatham, 2006: 4). Višestruka merenja obuhvataju više od dve varijable, a treba da budu međusobno povezana. Može se reći da multivarijantna analiza služi pouzdanom merenju osobina složenih društvenih pojava. Obuhvata niz metoda, koje omogućavaju proučavanje kompleksnih uzročnih veza te ne iznenađuje njen značaj u sociološkim i drugim društvenim istraživanjima. Metode multivarijantne analize se mogu klasifikovati na osnovu različitih kriterijuma (Cvejić, 1996). Ukoliko je kriterijum klasifikovanja usmerenost na varijable ili ispitanike, razlikuju se korelaciona matrica i matrica odstojanja između objekata. Drugi kriterijum, koji deluje značajnije, počiva na tome da li je svrha metoda multivarijantne analize da se zavisnost proučava između dve grupe varijabli ili veza između svih varijabli u posmatranom skupu. Prva grupa metoda se naziva metodama zavisnosti, a u njih spadaju: multivarijantna regresija, logistička regresija, logit analiza, probit analiza, kanonička korelaciona analiza, diskriminaciona i multivarijantna analiza varijanse. Drugu grupu čine metode međuzavisnosti, a reč je o: loglinearnim modelima, analizi glavnih komponenti, faktorskoj analizi, analizi grupisanja i višedimenzionalnom skaliranju. Sve nabrojane metode su primenjive u sociološkim istraživanjima, s tim da je njihova upotreba uslovljena ciljevima empirijskog poduhvata, kao i tipom varijabli.

Primeni metoda multivarijantne analize mora prethoditi zadovoljavanje nekoliko preduslova. Već su navedena višestruka merenja, odnosno klasifikovanje bar tri varijable o jedinicama posmatranja. U okviru RADIR projekta, klasifikacijski okvir analize činilo je 416 simbola (Pool, 1970), s tim da se obično u analizi sadržaja meri manji, ali dovoljan broj osobina jedinica posmatranja. Jedan od preduslova je i masovnost, odnosno sprovođenje istraživanja na velikom broju slučajeva, što poduhvati nastali primenom analize sadržaja često zadovoljavaju. Njenom prime-

nom se mogu proučavati velike količine iskustvene evidencije, a jedan od najambicioznijih poduhvata je analiza 19.553 uvodnika u francuskim, nemačkim, ruskim, američkim i britanskim elitnim novinama u okviru navedenog poduhvata. Multivarijantna analiza nije našla svoju primenu u RADIR projektu, što je i razumljivo imajući u vidu da je njegovo petogodišnje sprovođenje započelo 1948. godine, kada obim građe i tehnički uslovi nisu omogućavali ni upotrebu manje sofisticiranih statističkih oruđa, čime je uslovljen primenjen metodološki okvir istraživanja. Navedenjem karakteristika ovog projekta se samo želi ilustrovati da istraživanja nastala upotrebom analize sadržaja mahom omogućavaju primenu metoda multivarijante analize, o čemu svedoče i ukazivanja autora koji se bave metodološkim aspektima postupka (Weber, 1990; Neuendorf, 2002; Krippendorff, 2004a; Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004; Milas, 2009).

Osnovno pitanje koje se ovde nameće je šta upotreba multivarijantne analize obezbeđuje analizi sadržaja. Zadatak utvrđivanja postojanja uzročne veze između pojava u neeksperimentalnim uslovima je izuzetno složen, ali ne i nemoguć. Složenost, između ostalog, počiva u činjenici da je cilj nauke otkrivanje uzročnih odnosa koji se ne mogu opaziti na pojavnj ravnj stvarnosti. Nema potrebe šire obrazlagati da nauka proučava i one teorijske pojmove čiji sadržaj nije dostupan neposrednom opažanju pa se operacionalm definisanjem naznačavaju iskustvena obeležja preko kojih su teorijski pojmovi zastupljeni u empirijskom istraživanju. Složenost iskustvenih pojava onemogućava i zaključivanje o njihovoj međusobnoj vezi, a „svojim epistemološkim statusom multivarijantna analiza u sociologiji nudi pouzdano zaključivanje o višestrukim uzročno-funkcionalnim odnosima na iskustvenoj ravni i mogućnost otkrivanja latentnih osobina” (Cvejić, 1996: 61). Ona empirijskom istraživanju omogućava dolazak do saznanja, koja su iznad deskriptivnog nivoa proučavanja, a samim tim i građu za naučno objašnjenje proučavanih pojava. „Time i multivarijantna analiza koja je razvila niz metoda za proučavanje uzročnih veza, dobija na značaju u sociološkim empirijskim poduhvatima, i tu se, u stvari, prepoznaju njeni najveći epistemološki dometi i doprinosi naučnom objašnjenju (Cvejić, 1996: 51).

Upotreba metoda multivarijantne analize omogućava analizi sadržaja izdizanje istraživačkih nalaza iznad deskriptivnog nivoa. Ranije je naznačeno da opštost nije nužna osobenost analize sadržaja i da se ona može upotrebljavati i u opisne svrhe. Uočeno je da se njena primena najčešće i svodi na deskripciju proučavanih podataka (McMillan, 2000; Weare i Lin, 2000), između ostalog zbog odsustva teorijske usmerenosti postupka. S tim u vezi, kako Cvejić s pravom ukazuje, ne treba precenjivati ulogu koju metode multivarijantne analize imaju u sociologiji, s obzirom

na to da predstavljaju samo metodološko sredstvo, čije su mogućnosti uslovljene teorijskom i metodološkom usmerenošću primene. „One su kvantitativno oruđe za efikasnu primenu uzročno-funkcionalne analize ili za pouzdanu primenu uporednog metoda ili za simulaciju eksperimenta u neeksperimentalnim uslovima putem modela” (Cvejić, 1996: 61). Usled toga primenom multivarijantne analize utvrđena uzročnost ne može se smatrati osnovanom bez odgovarajućih teorijskih razloga.

Multivarijantna analiza doprinosi i poniranju ispod manifestne ravni proučavanih pojava, a „pouzdana ustanovljavanje veze između izmerenih ili klasifikovanih pojava može integrisati novi pojam na višem nivou apstraktnosti” (Cvejić, 1996: 53). S tim u vezi ukazaćemo na mogućnosti jedne od metoda multivarijantne analize, koja je svoju učestalost primenu našla u analizi sadržaja (Weber, 1990). Faktorska analiza je metoda međuzavisnosti „čija je primarna svrha da definiše osnovne strukture među varijablama u analizi” (Hair, Black, Babin, Anderson i Tatham, 2006: 104). Ona omogućava analizu strukture međuodnosa, koji se javljaju između velikog broja varijabli, pomoću seta povezanih varijabli-faktora. Merenjem velikog broja pojavnih obeležja, faktorska analiza utvrđuje postojanje latentne strukture, omogućavajući na taj način saznavni prodor ispod pojavne ravni stvarnosti.

Učestala primena faktorske analize zapaža se u istraživanjima čiji su rezultati objavljeni u knjizi *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis* (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966): prilikom proučavanja promena u malim grupama na osnovu izveštaja njihovih članova (Dunphy, 1966), govora američkih predsedničkih kandidata (Smith, Stone i Glenn, 1966), strukture ličnosti Jenny Masterson (Paige, 1966), političke integracije evro-atlantskih zemalja (Namenwirth i Brewer, 1966) itd. Evidentno je da je primena računara u analizi sadržaja omogućila upotrebu sofisticiranijih statističkih sredstava, a danas predstavljaju nezaobilazno sredstvo u njihovoj primeni.

Mogućnosti faktorske analize ilustruje istraživanje realizovano primenom analize sadržaja na transkripte poruka čelnika Al Kaide (Pennabaker i Chung, 2009). S obzirom na to da istraživanje ukazuje i na mogućnosti primene *Linguistic Inquiry and Word Count* (LIWC) programa u analizi sadržaja, detaljnije ćemo se njime baviti o poglavlju o računarima, a ovde samo ukratko ukazati na rezultate faktorske analize. Istraživači nisu izgradili klasifikacijski sistema za razvrstavanje građe već su na osnovu zajedničkog javljanja učestalih reči izdvojili osnovne teme prisutne u materijalu. Primenili su eksplorativnu faktorsku analizu. Upotrebljeni metod ekstrakcije je analiza glavnih komponenti, a metod rotacije *Varimax*. Izdvojilo se 18 faktora, koji zajedno objašnjavaju 22% varijanse, a zbirno izražavaju sledeće teme: religioznost, rat i

džihad, emocije, ekonomija, srednjeistočna i zapadna politika i geografija. Primena faktorske analize je omogućila autorima da uz minimalne napore dođu do saznanja o temama zastupljenim u proučavanoj građi, ali i da uvide da su njihova tumačenja rezultata površna usled nedovoljnog poznavanja odašiljača poruka i društvenog konteksta proučavane komunikacije. Faktorska analiza, pored svojih nesumnjivih prednosti u proučavanju latentne strukture, gotovo uvek izdvaja faktore. Njihovo značenje uslovljeno je konceptualnom podlogom analiziranih varijabli, što zahteva ne samo pojmovno određenje proučavanih pojava, kako teorijsko, tako i operacionalno, već i razvijene pretpostavke o vezama koje se javljaju između njih. Samo uz ispunjenje navedenih preduslova može se očekivati otkrivanje onih pojmova čiji sadržaj nije dostupan neposrednom opažanju.

Može se zaključiti da multivarijantna analiza omogućava istovremeno proučavanje višestrukih međusobnih veza društvenih pojava, precizno ocenjivanje njihovih osobnosti, kao i utvrđivanje pouzdanosti ocena. Primenjiva je i značajna u proučavanju uzročnih odnosa u sociološkim istraživanjima, uključujući i ona nastala primenom analize sadržaja. Ovom postupku multivarijantna analiza omogućava postizanje saznanja iznad opisnog nivoa analize, kao i proučavanje latentnih struktura.

IZVOĐENJE ANALIZE SADRŽAJA

Svako naučno istraživanje mora sadržati precizan i detaljan plan, pre svega da bi se mogli prikupiti relevantni i sadržinski potpuni iskustveni podaci o problemu, koji je predmet interesovanja. „Proceduralna mreža analitičkih koraka kroz koju se naučni podaci obrađuju zove se dizajn istraživanja” (Krippendorff, 1981: 49). On obuhvata faze istraživačkog procesa, krenuvši od određenja predmeta proučavanja do interpretacije rezultata, s tim da se planovi mogu razlikovati po svojoj iscrpnosti. „Nacrt (design) je garancija protiv neuspjeha; on je ekonomičan u dužim postupcima jer nas manje izlaže besplodnom istraživanju” (Supek, 1968: 59). Dakle, ne samo da omogućava izvođenje kvalitetnijeg istraživanja, već i uštedu materijalnih troškova i potrebnog vremena za njegovu realizaciju. Ne manje značajan razlog za postojanje plana istraživanja i njegovu dostupnost stručnoj javnosti je proverljivost dobijenih naučnih saznanja. Izveštaji u kojima se predstavljaju rezultati istraživanja, moraju sadržati opis plana, tačnije faza istraživanja, da bi zainteresovani kompetentni istraživači mogli ponoviti proučavanje radi ocene njegove objektivnosti.

Polazna osnova istraživanja i izrade nacрта treba da bude dostignuto stanje u proučavanju određenog problema, što znači da se moraju poznavati osnovna teorijska shvatanja, najbitniji metodološki pristupi, kao i izvori iskustvenih podataka koji već postoje. Podrazumeva se da je nužno konsultovati postojeća empirijska istraživanja u proučavanoj oblasti. Neophodno je i neposredno upoznavanje sa predmetom istraživanja u realnim društvenim okolnostima da bi se mogao napraviti idealan plan istraživanja, a zatim došlo do optimalnih rešenja imajući u vidu stvarne mogućnosti. Osnovni kriterijum prema kom se ocenjuje vrednost plana istraživanja je mogućnost da se njegovom primenom dobiju odgovori na istraživačka pitanja (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Dobar plan istraživanja omogućava istraživaču da na precizan način i uz minimalno trošenje raspoloživih resursa pronade podatke, koji će omogućiti davanje odgovora na postavljena pitanja.

Plan istraživanja kod analize sadržaja ne razlikuje se bitno, prema fazama iz kojih se sastoji, od plana istraživanja pri primeni drugih metoda. Ukazaćemo na nekoliko različitih navođenja faza istraživanja, koja se razlikuju po svojoj opštosti i iscrpnosti, a pretežno ih karakteriše odsustvo uviđanja značaja formulisanja hipoteza. Fajgelj daje uprošćen prikaz osnovnih faza u primeni analize sadržaja, navodeći definiciju problema, prikupljanje podataka i njihovu analizu (Fajgelj, 2010), dok Riffe, Lacy i Fico ukazuju na značaj konceptualizacije (identifikovanja predmeta proučavanja, upoznavanja relevantne literature, jasnog određenja namene istraživanja), izrade nacrtu istraživanja, prikupljanja i analize podataka (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Uz manje razlike je pretežno prisutan konsenzus po pitanju detaljnijih faza plana istraživanja. Havelka, Kuzmanović i Popadić razlažu analizu sadržaja na nekoliko postupaka: određivanje populacije saopštenja, formiranje uzorka, određivanje jedinica analize, kategorija, kodiranje i interpretaciju nalaza (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004), kao i Milas: uzorkovanje, određenje jedinica analize, sadržaja kategorija analize, kodiranje i statistička analiza (Milas, 2009). Robert C. North, Ole R. Holsti, M. George Zaninovich i Dina A. Zinnes smatraju da se plan istraživanja pri primeni analize sadržaja obično sastoji iz nekoliko faza: formulisanje istraživačkih pitanja, hipoteza i teorije; izbor uzorka; definisanje kategorija analize; proučavanje izvora podataka i kodiranje; obrada i analiza podataka; interpretacija nalaza u skladu sa odgovarajućom teorijom (North, Holsti, Zaninovich i Zinnes, 1963).

Karakteristika po kojoj se plan istraživanja u analizi sadržaja razlikuje od drugih metoda je zahtev za osetljivošću prema društvenom kontekstu (Krippendorff, 1981). To ne znači da se pri planiranju istraživanja primenom drugih istraživačkih postupaka zanemaruje društveni kontekst već da je njegova uloga u analizi sadržaja naglašenija. Sadržina društvene komunikacije uslovljena je, između ostalog, kontekstom u kom se komunikacija odvija pa mora postojati veza između analitičkih procedura i njegovih osobenosti. Analiza sadržaja kao sociološki istraživački postupak mora uzimati u obzir društveni kontekst u kom nastaje proučavana komunikacija i od kog zavisi. Ne manje značajnu ulogu poznavanje društvenog konteksta ima za izvođenje zaključaka o analiziranom materijalu.

Postoji više klasifikacija istraživačkih planova u analizi sadržaja. Kriterijum deobe na osnovu kog je nastala ranije spomenuta Holstijeva klasifikacija je svrha istraživanja, tačnije istraživačka pitanja, a razlikuju se plan istraživanja radi opisa karakteristika proučavane komunikacije, zaključivanja o uzrocima ili događajima koji su joj prethodili i njenim učincima (Holsti, 1968). Najčešće je analiza sadržaja upotrebljavana radi opisa svojstava poruka, bez osvrtnja na namere odašiljača i efekte poru-

ka na primaocce. Istraživanja ovog tipa su usmerena na dobijanje odgovora na pitanje *šta*, a mogu pružiti i odgovore na pitanja *kome* i *kako*. Drugi tip plana istraživanja primenjuje se radi izvođenje zaključaka o uzrocima ili događajima koji prethode komunikaciji (procesu enkodiranja), tačnije o odašiljaču poruke, a cilj je dobiti odgovore na pitanja *ko* i *zašto*. Analiza sadržaja se primenjuje i radi proučavanja efekata poruka na primaocce (proces dekodiranja), a osnovno pitanja koje se postavlja u istraživanju je *sa kakvim efektom*.

Krippendorff razlikuje tri vrste plana istraživanja pri primeni analize sadržaja, a klasifikacija je zasnovana prvenstveno na mestu njenih rezultata u širim istraživačkim nastojanjima (Krippendorff, 1981). Najosnovniji tip dizajna istraživanja služi proceni analizirane pojave u kontekstu podataka, a koristi se kada je analiza sadržaja jedini postupak na kom proučavanje počiva. Suštinska osobenost ovog tipa plana je da istraživač za tumačenje podataka upotrebljava celokupno svoje znanje o predmetu proučavanja jer nije u mogućnosti da istovremeno razmatra druge podatke radi dodatnih uvida, a ne oslanja se ni na pomoć drugih metoda za potvrdu rezultata analize. Drugi tip plana istraživanja primenjuje se radi testiranja mogućnosti zamene nekog metoda analizom sadržaja. Na iste podatke, ili različite dobijene u istoj istraživačkoj situaciji, primenjuje se dva ili više postupaka radi testiranja da li se mogu dobiti uporedivi rezultati ili utvrđivanja koji postupak daje bolje nalaze. Poslednji je tip dizajna za testiranje hipoteza, a počiva na poređenju rezultata dobijenih analizom sadržaja sa nezavisno dobijenim podacima o pojavama na čije proučavanje nije primenjena. U ovom slučaju je analiza sadržaja sastavni deo širih istraživačkih nastojanja. Upotrebom ovog tipa plana istraživanja mogu se istraživati veze između sadržaja opštenja proučavanim analizom sadržaja i karakteristika primalaca poruka. Treba imati u vidu da pri primeni analize sadržaja uvek postoji nastojanje da se u istraživanje uključe drugi raspoloživi izvori podataka.

Plan istraživanja pri primeni analize sadržaja, odnosno način njenog izvođenja, razložićemo na sledeće faze: izbor predmeta i ciljeva istraživanja, koji obuhvata i analizu pojmova, razvijanje i formulisanje hipoteza, određenje uzorka, njegove vrste i veličine, jedinica analize sadržaja, odnos jedinica analize i kategorija klasifikacije, pretestiranje, kodiranje i analizu iskustvene građe. U relevantnoj literaturi se ne poklanja podjednaka pažnja svim fazama istraživačkog postupka što uslovljava različit obim podpoglavlja koja slede. Bez obzira na različitu količinu pažnje pridatu fazama istraživanja, ne postoje razlike po pitanju njihovog značaja. Adekvatno izvođenje svakog dela istraživačkog procesa je od suštinskog značaja za dobijanje valjanih rezultata.

Neophodno je ukazati da je mahom razmatrano izvođenje analize sadržaja u njenom kvantitativnom obliku. Pretežno ograničavanje na kvantitativan oblik izvođenja postupka uslovljeno je raspoloživom metodološkom literaturom. S obzirom na to da se analiza sadržaja tradicionalno smatra kvantitativnim postupkom, metodološkim aspektima izvođenja ovog oblika postupka posvećena je gotovo sva pažnja u relevantnoj literaturi, barem u onoj upotrebnoj za pisanje ove knjige. Kvalitativni oblik postupka dobio je znatno manje prostora (Kracauer, 1952–1953; George, 2009; Mayring, 2000; Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005; Hsieh i Shannon, 2005; Kohlbacher, 2006, Branković, 2009), a mešoviti još manje (Branković, 2009; Fajgelj, 2010).

Izbor predmeta i ciljeva istraživanja

Prva faza plana istraživanja odnosi se na određenje predmeta istraživanja, formulaciju proučavanog problema i ciljeva istraživanja (Supek, 1968). Predmet istraživanja može zavisiti od programa istraživačke ustanove u okviru koje se realizuje proučavanje, interesa istraživača, naručioca istraživanja, teorijskog ili aktuelnog značaja predmeta. Njegovo određenje uvek prethodi izboru postupka za prikupljanje podataka i uslovljava ga. Dakle, najpre se mora odrediti šta će biti predmet proučavanja i u kom iskustvenom delokrugu, što podrazumeva precizno definisanje prostornog i vremenskog opsega istraživanja.

Poznavanje postojećih istraživanja u oblasti proučavanja ne štiti istraživača samo od ulaganja resursa u otkrivanje nečega što je već poznato, već omogućava i preciznije formulisanje predmeta istraživanja. Njihova analiza olakšava formulisanje istraživačkih pitanja ili hipoteza, od kojih zavisi plan prikupljanja i analize podataka, jer različiti ciljevi zahtevaju različite istraživačke nacрте. Realizovana istraživanja mogu usmeravati i izbor varijabli koje će biti analizirane, kao i način na koji će biti prikupljeni podaci preko kojih će varijable biti merene. Upotreba merenja u primeni postupka je uslovljena njegovim oblikom. Dok je za kvantitativnu analizu sadržaja merenje uobičajeno, za kvalitativnu nije, mada se njenom primenom dobijeni podaci mogu izraziti i u kvantitativnoj formi, ukoliko za tim postoji potreba (Mayring, 2000).

Bez obzira na izvor iz kog proizilazi, ili neposrednu praktičnu prirodu predmeta istraživanja, on mora biti teorijski razrađen da bi se mogao naučno proučiti. Dakle, teorijska priprema ima veoma značajnu ulogu prilikom stvaranja plana istraživanja. „Iz teorijske razrade predmeta istraživanja izvode se zaključci o tome koji su iskustveni podaci neophodni, i u kom vremensko-prostornom okviru treba da se organizuje njihovo prikupljanje” (Milić, 1996: 387).

Formulacija problema nužno zahteva pojmovnu analizu, koja ima dva povezana i različita aspekta (Đurić, 1962). Prvi aspekt je metod definicije, odnosno teorijsko definisanje pojma. Zadatak ovog aspekta pojmovne analize je da izrazi osnovni sadržaj pojma, odnosno opšti karakter iskustvenih pojava koje pripadaju pojmu, čime dolazi do povezivanja teorijskih pojmova sa drugima u pojmovnoj mreži nauke, kao i sa postojećim fondom naučnog znanja o istraživanoj pojavi. Tako se omogućava postizanje opštosti, to jest teorijskog karaktera naučnog saznanja. Teorijsko određenje pojma usled svoje apstraktnosti nije dovoljno da bi se mogao analizirati iskustveni sadržaj. Neophodno je odrediti način na koji predmet proučavanja može biti prepoznat u sadržaju podvrgnutom analizi.

Drugi aspekt analize pojmova je metod specifikacije značenja, tačnije operacionalno definisanje pojma. Termin operacionalna definicija koristi se za obeležavanje načina određenja pojma koji je u neposrednoj vezi sa pojavnom ravni stvarnosti. Operacionalno definisanje treba da naznači iskustvena obeležja preko kojih će teorijski pojam biti zastupljen u istraživanju. Pojmovi se dovodenjem u vezu sa iskustvenim pojavama pretvaraju u instrumente za prikupljanje empirijskih podataka, a u analizi sadržaja klasifikacijski okvir predstavlja istraživački instrument. Operacionalno definisanje kategorija analize zahteva njihovo precizno određenje u smislu navođenja svih sadržaja koji pripadaju datoj kategoriji. Što je predmet proučavanja kompleksniji, biće i kategorije analize, kao i njihove podkategorije, i to ih je teže operacionalno definisati. Kompleksnije kategorije povećavaju mogućnost različitog tumačenja građe istraživanja, nesaglasnost između koderata po pitanju njenog razvrstavanja i utiču na pouzdanost analize.

Pre početka istraživanja je, pored pojmovne analize, neophodno izvršiti i analizu društvenog konteksta proučavane pojave. Društveni kontekst u kom komunikacija nastaje i odvija se ne uslovljava samo njenu sadržinu već i mogućnost tumačenja rezultata analize. Samim tim se društveni kontekst mora dobro poznavati već prilikom planiranja izvođenja istraživanja da bi plan bio odgovarajuć kontekstu iz kog proučavana građa potiče, tačnije kontekstu u odnosu na koji će podaci biti analizirani. Zagovornici kvalitativnog oblika postupka ukazuju da se prilikom njegove primene više pažnje obraća na kontekstualne faktora, na osnovu kojih se vrši procena značenja komunikacije (George, 2009), ali je i za njenu primenu u kvantitativnom obliku uloga društvenog konteksta izuzetno značajna.

Iz formulacije problema, odnosno predmeta istraživanja, proizilaze njegovi ciljevi, koji moraju biti konkretni i precizni. Namena analize sadržaja može biti veoma raznolika, ali se na najopštijoj ravni mogu ra-

zlikovati tri osnovna cilja zbog kojih se primenjuje: opisivanje karakteristika proučavane komunikacije, izvođenje zaključaka o događajima koji prethode društvenoj komunikaciji, kao što su namere odašiljača poruke, i izvođenje zaključaka o učincima komunikacije, poput efekata na primaocu poruka (Holsti, 1968). Prema Fajgelju je cilj analize sadržaja obično testiranje pretpostavki o odašiljaču, primaocu ili i o jednom i o drugom, a njegova klasifikacija ciljeva je nešto razuđenija. „Detaljnije, može se reći da svrha analize sadržaja može biti: a) ispitivanje sadržaja komunikacije u odnosu na ciljeve, b) identifikacija namera i ostalih svojstava komunikatora, c) otkrivanje fokusa pojedinčeve, grupne, institucionalne ili društvene pažnje, d) opis trendova u sadržaju komunikacija, e) sastavljanje i primena standarda za komunikaciju, f) ispitivanje stavova, interesovanja i vrednosti delova populacije i g) kodiranje odgovora na otvorena pitanja u anketama” (Fajgelj, 2010: 407). Imajući u vidu različita određenja analize sadržaja, o kojima je ranije bilo reči, cilj primene postupka može biti i opis poruke, tačnije njenog sadržaja, izvođenje zaključaka o značenju proučavanih poruka, kao i izvođenje zaključaka o kontekstu u kom su poruke nastale ili se konzumiraju.

Najčešće je cilj primene analize sadržaja dobijanje opisa predmeta proučavanja, dakle zadržavanje na pojavnoj ravni stvarnosti. Pretežno je upotreba postupka ograničena na sređivanje podataka dobijenih analiziranjem sadržaja komunikacije i njihovo sintetičko opisivanje, mahom u kvantitativnom obliku. To ne znači da cilj ne može biti otkrivanje dejstva determinističkih činioaca na proučavanom području, odnosno opštih pravilnosti. Ukoliko je cilj istraživanja otkrivanje uzročnosti, neophodno je voditi računa o zadovoljavanju tri uslova da bi se ona mogla dokazati: utvrđivanje vremenskog redosleda pojava jer uzrok nužno mora prethoditi posledici; proučavane varijable, između kojih se pretpostavlja uzročna veza, moraju biti u korelaciji, što podrazumeva da promena vrednosti jedne uslovljava promenu vrednosti druge varijable; sva rivalska objašnjenja proučavane veze moraju biti pod kontrolom, tačnije moraju biti odbačena (Riffe, Lacy i Fico, 2005). S obzirom na preduslove, otkrivanje determinističkih činilaca u analizi sadržaja obično podrazumeva longitudinalna ili uporedna istraživanja. Bez obzira na to šta su ciljevi istraživanja, analiza sadržaja može biti adekvatno sprovedena samo ako su oni unapred formulisani, a analiza njima vođena.

Iz određenja problema i ciljeva istraživanja mogu se izvesti hipoteze, ukoliko se raspolaze dovoljnom količinom znanja da bi se mogao predvideti rezultat analize. Mogućnost testiranja hipoteza prilikom primene kvantitativnog oblika postupka nije upitna, ali među zagovornicima kvalitativnog oblika ne postoji saglasnost po ovom pitanju. Dok Kracauer smatra da se hipoteze mogu testirati (Kracauer, 1952–1953),

George ukazuje da je kvalitativna analiza sadržaja pretežno usmerena na formulisanje hipoteza (George, 2009). One se formulišu u vidu dovoljno određenih iskaza da bi mogle izdržati test. Povezane su sa pretpostavljenim objašnjenjem proučavane pojave i dedukovane iz njega, a objašnjenje koje treba empirijski proveriti utemeljeno je u relevantnoj naučnoj teoriji ili realizovanim istraživanjima. S tim u vezi, (ne)mogućnost testiranja hipoteza u kvalitativnom obliku postupka povlači i (ne)mogućnost proučavanja uzročnih odnosa njegovom primenom. Riffe, Lacy i Fico smatraju da formulisanje istraživačkih pitanja, koja su manje precizna od hipoteza i ne predviđaju ishod istraživanja, ili hipoteza usmerava plan istraživanja ka prikupljanju relevantnih podataka, bez trošenja resursa na pribavljanje nepotrebne građe (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Iako je uloga istraživačkih pitanja i hipoteza nesumnjivo značajna, teško da bi njihovo određenje bilo dovoljno za sistematično prikupljanje podataka, a i moguće bez teorijske usmerenosti istraživanja.

Nakon izbora predmeta istraživanja, formulacije problema i određenja cilja sledi odabir postupka za prikupljanje iskustvenih podataka u istraživanju. S obzirom na to da je knjiga posvećena analizi sadržaja, ova faza istraživanja se ne razmatra, već se prelazi na sledeću, koja se bavi određenjem uzorka. Treba napomenuti da istraživanja primenom analize sadržaja po pravilu koriste dodatne izvore podataka o predmetu istraživanja i podsetiti da se mogu komplementarno primenjivati sa drugim istraživačkim postupcima, radi celovitog proučavanja društvene komunikacije.

Uzorak

U sledećoj fazi vrši se izbor izvora podataka, a on prvenstveno zavisi od predmeta i ciljeva istraživanja. Jasno je da donošenje odluka u bilo kojoj fazi istraživanja nije nezavisno od onih donetih prethodno. Samo određenje istraživačkog problema uslovljava izbor iskustvenog materijala koji predstavlja najadekvatniju građu za proučavanje. Pod adekvatnom građom se podrazumeva ona koja svojom sadržinom omogućava analiziranje problema, tačnije sadrži podatke na osnovu kojih se predmet interesovanja može proučiti. Univerzum dostupnog materijala uslovljava donošenje odluke o populaciji, čije je precizno određenje neophodno da bi se znalo koja je građa predmet proučavanja, kao i okvir važenja dobijenih rezultata. Određenje populacije ograničava dalji izbor građe, u smislu da jedinice uzorkovanja moraju poticati iz nje. Istraživanje Richarda Sparkmana ukazuje da to nije uvek slučaj (Sparkman, 1996). Proučavao je istraživanja o oglašavanju u SAD-u, izvedenih primenom analize sa-

držaja, na uzorku od 163 studije objavljene od 1977. do 1993. godine. Ustanovio je da je u više od 97% istraživanja analizirano i regionalno i lokalno oglašavanje iako je u 94% studija navedeno da se bave proučavanjem oglašavanja na nacionalnom nivou, što je uticalo na mogućnost uopštavanja zaključaka na nacionalno oglašavanje. Nalazi Sparkmanovog proučavanja su, između ostalog, uslovljeni prirodom iskustvene građe u analiziranim istraživanjima, odnosno sadržinom reklama nacionalnih medija u SAD-u, koje nisu samo nacionalnog karaktera već i regionalnog i lokalnog. Tačnije, nalazi Sparkmanovog istraživanja treba da ukažu na značaj izbora jedinica uzorkovanja iz definisane populacije, a ne da naведу na zaključak da je njihov izbor uglavnom problematičan.

Treba imati u vidu da je građa na koju se može primeniti analiza sadržaja postajala sve raznovrsnija i dostupnija sa razvojem tehnologije, od teksta preko audio i video materijala do multimedijalnih izvora, a raznovrsnost i dostupnost proširile univerzum iskustvene građe. Pristup građi olakšava i formiranje arhiva, koje predstavljaju uređene kolekcije poruka (Neuendorf, 2002). Mogućnost izbora u mnoštvu podataka se istovremeno može smatrati i prednošću i nedostatkom pri primeni analize sadržaja. Bez poznavanja osnova teorije uzoraka i tehnika uzorkovanja, odnosno adekvatnog izbora vrste uzorka, istraživač se može utopiti u obilju građe, čije analiziranje prevazilazi njegove mogućnosti. Pored toga se istraživač može ograničiti na premali uzorački okvir, a zatim izvesti pristrasan zaključak koji sadrži informacije o jednom delu populacije.

Takođe treba imati u vidu da, bez obzira na prethodne navode, nije uvek lako ili čak moguće obezbediti najpogodniju građu za predmet istraživanja pa može počivati na građi koja je dostupna, iako nije potpuno odgovarajuća. Primer je istraživanje Thomasa Hamiltona realizovano radi utvrđivanja da li u američkom protestantizmu dominira društveni optimizam ili pesimizam (Hamilton, 1942). Analiza sadržaja je primenjena na propovedi objavljene u mesečniku *The Christian Century Pulpit* od 1929. do 1940. godine, čiji je svaki broj sadržao šest ili sedam propovedi protestantskih pastora različitih denominacija. Hamilton je bio svestan da objavljene propovedi nisu reprezentativne za univerzum beseda sa protestantskih propovedaonica u SAD-u, ali su predstavljale jedini dostupan izvor informacija. Usmena komunikacija je najnepristupačnija analizi, što ne znači da to ne može biti i komunikacija zabeležena u nekom obliku. Poruke mogu biti selektivno čuvane, a selektivnost može biti namerna i/ili posledica nemara. Isto tako i u potpunosti sačuvana društvena komunikacija može biti selektivna, ukoliko je prilikom njenog beleženja određena sadržina (ne)namerno izostavljena. Zaključci se izvode na osnovu dostupnih podataka i odnose samo na njih.

Univerzum dostupnog materijala uslovljava ne samo donošenje odluke o tome koji je materijal relevantan za proučavanje određenog problema već i da li će predmet analize biti celokupna populacija ili uzorak poruka. Ukoliko korpus poruka nije velik, sve jedinice populacije mogu biti obuhvaćene analizom, a u tom slučaju govorimo o popisu. Analiziranje sadržaja sabranih dela nekog autora može isključiti uzorkovanje iako zahteva ulaganje napora u prikupljanje svih njegovih napisa. Ono može biti nepotrebno i kada je predmet analize izveštavanje medija o određenom događaju, ukoliko objavljena građa nije preobimna. Dilemu da li izvršiti popis ili izbor uzorka ne uslovljava samo veličina korpusa poruka već i ciljevi istraživanja i raspoloživi resursi, pre svega u vidu vremena, ljudstva i materijalnih troškova.

Sa porastom korpusa poruka raste i potreba za izborom uzorka istraživačke evidencije. Analiziranje uzorka građe povlači i pitanje na kakvom i kolikom uzorku će istraživanje biti realizovano, tačnije kolika je količina podataka potrebna za testiranje postavljenih hipoteza ili dobijanje odgovora na istraživačka pitanja (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Izbor uzorka počiva na dva osnovna principa: izbegavanje pristrasnosti tokom procedure izbora i postizanje što veće preciznosti uz ograničenu količinu materijalnih troškova (Mozer, 1962), a prethodi mu određenje okvira uzorkovanja, tačnije liste jedinica iz koje će se izvršiti selekcija. Istraživanje na uzorku je ekonomičnije od popisa, efikasnije, a može obezbediti i prikupljanje kvalitetnijih podataka jer zahteva anagažovanje manjeg broja saradnika, što znači da se mogu angažovati samo lica stručna za obavljanje datog posla.

Uzorak predstavlja deo osnovnog skupa i služi za dobijanje informacija o njegovim karakteristikama, za što kraće vreme i uz što manje troškove (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001). Kada je o analizi sadržaja reč, uzorak se najjednostavnije može odrediti kao izbor jedinica sadržaja koje će biti podvrgnute analizi (Riffe, Lacy i Fico, 2005). On treba da bude reprezentativan i adekvatan da bi bio pogodan za donošenje zaključaka o populaciji, odnosno da bi se dobili relevantni i pouzdani rezultati istraživanja. Pod reprezentativnošću se podrazumeva verno odražavanje strukture populacije iz koje uzorak potiče, a obezbeđuje se upotrebom teorije verovatnoće, što znači da je verovatnoća uključivanja svakog elementa osnovnog skupa u uzorak unapred poznata. Adekvatnost se odnosi prvenstveno na veličinu uzorka, koja mora biti dovoljna za realizaciju ciljeva istraživanja. Adekvatan uzorak svojim obimom, strukturom, kao i kvalitetom dobijenih podataka omogućava da se izvrši planirana obrada građe. „Gledano sa statističkog stanovišta, da bi uzorak valjano realizovao svoju osnovnu funkciju, a to je jeftino i brzo dobijanje pouzdanih in-

formacija o celoj populaciji, najbitnije je maksimalno redukovati grešku u zaključivanju” (Cvejić, 1994: 260). Osnovno sredstvo za redukovanje grešaka predstavlja izrada adekvatnog plana istraživanja, kao i njegovo dosledno sprovođenje.

Da bi uzorkovanje bilo uspešno realizovano, potrebno je da budu ispunjeni određeni preduslovi. Podrazumeva se da je jedan od preduslova poznavanje metoda uzorkovanja. Ipak, da bi se uopšte mogla doneti odluka o metodu uzorkovanja nužno je dobro upoznati populaciju, odnosno njena bitna obeležja, s tim da je nekad teško, pa čak i neizvodljivo, doći do relevantnih podataka. Odluke o karakteristikama uzorka nisu uslovljene samo osobinama populacije, već i predmetom istraživanja, njegovim ciljevima, objektivnim uslovima u kojima se vrši izrada plana istraživanja i njegova primena (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004), kao i vrstom zaključaka koje treba izvesti iz građe (Weber, 1990). Primer uticaja objektivnih uslova na izbor uzorka ilustruje proučavanje političke integracije evro-atlantskih zemalja na osnovu promena orijentacija njihovih elita (Namenwirth i Brewer, 1966). Analiziran je sadržaj uvodnika ugledne štampe, a uzorkom su obuhvaćeni brojevi iz 1953. godine jer je to prva godina za koju su istraživačima bili dostupni svi brojevi časopisa *Le Monde* (Francuska), *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (Zapadna Nemačka), *The Times* (Velika Britanija) i *The New York Times* (SAD), kao i brojevi iz 1963. godine jer je to poslednja godina iz koje su svi brojevi bili dostupni u trenutku započinjanja realizacije istraživanja. „Odnos ciljeva istraživanja i plana uzorka mora biti interaktivan u tom smislu da granice populacije, pojavni oblici istraživanih osobina (eksperimentalne varijable) i nivo zaključivanja budu definisani koliko teorijskim pristupom toliko i logikom rada na uzorku” (Cvejić, 1994: 260). Izbor uzorka uslovljen je i okvirom uzorkovanja, koji mora ispuniti određene zahteve: adekvatnost, potpunost, tačnost, ažurnost itd. Takođe treba imati u vidu specifičnosti uslovljene postupkom za prikupljanje podataka upotrebljenim u istraživanju, o kojima će dalje biti reči.

Uzorkovanje prilikom primene analize sadržaja, najopštije posmatrano, počiva na istim principima kao i uzorkovanje prilikom primene anketnih istraživanja, što ne znači da ne postoje razlike, koje su pre svega uslovljene samom populacijom. Neuendorf ukazuje da izbor uzorka u analizi sadržaja mogu činiti dve faze: u jednog se vrši izbor pojedinaca ili grupa koje proizvode poruke, a u drugoj samih poruka koje su proizveli (Neuendorf, 2002). Ovaj pristup je zastupljen pri primeni analize sadržaja u proučavanju psiholoških aspekata komunikacije, kao i interpersonalne komunikacije.

Učestala je i tročlana klasifikacija selekcije građe u analizi sadržaja, koja zapravo predstavlja proširenje prethodno navedene: izbor izvora

komunikacije, uzorkovanje dokumenata i uzorkovanje unutar dokumenata (Holsti, 1968; Weber, 1990). Dakle, problem uzorkovanja u analizi sadržaja otežan je činjenicom da je prilikom izbora uzorka neophodno doneti tri odluke, odnosno postoje tri univerzuma materijala iz kojih treba odabrati jedinice (Berelson, 1952). Pre svega se ima na umu primena analize sadržaja na proučavanje medijskih materijala radi jasnijeg prikaza različitih nivoa izbora. Prva odluka se odnosi na izbor naslova, odnosno izvora komunikacije, što znači da treba odabrati novine, radio ili televizijske stanice čiji će sadržaj biti predmet analize. Prilikom donošenja odluke neophodno je voditi računa o nizu objektivnih karakteristika medija, imajući u vidu predmet i ciljeve istraživanja: geografsko područje (nacionalni, regionalni ili lokalni medij), tiraž/gledanost, vlasnička struktura, uređivačka politika itd. Ukoliko je količina građe nakon izbora izvora komunikacije dovoljno smanjena, pristupa se njenoj analizi, što je ređi slučaj. Češće je neophodno nastaviti sa izborom jedinica zbog obimnosti materijala, koja onemogućava analizu. U tom slučaju sledi izbor brojeva novina ili datuma emitovanja programa koji će se analizirati, tačnije uzorkovanje dokumenata. Neophodno je praviti razliku između planom istraživanja određenog vremenskog okvira, na koji se istraživanje odnosi, i izbora brojeva/datuma koji će se analizirati, a treba ih odabrati unutar unapred definisanog vremenskog perioda. Uzorkovanjem dokumenata se smanjuje količina iskustvenog materijala istraživanja, ali je njen obim obično i dalje prevelik da bi se izvršila valjana analiza pa se pristupa uzorkovanju unutar dokumenata: izbor određenih rubrika u okviru odabranih brojeva ili emisija prikazanih određenog datuma. Ni tu se ne završava proces donošenja odluka jer postoji još niz karakteristika koje ukazuju na značaj pridat temi proučavanja, a prikazaćemo ih na primeru štampe: veličina prostora koji zauzima tema, strana na kojoj se nalazi, lokacija na strani, praćenost fotografijom ili ilustracijom, veličina slova, veličina naslova itd.

Uzorkovanje u analizi sadržaja predstavlja specifičan slučaj opšte teorije uzorkovanja. Krippendorff navodi nekoliko pretpostavki po kojima se uzorkovanje tekstualne građe razlikuje od opšte teorije uzorkovanja (Krippendorff, 2004a). Najčešće su prilikom realizacije naučnog istraživanja jedinice uzorkovanja pojedinci, koji predstavljaju međusobno nezavisne i nedeljive jedinice, pojedinačno prebrojive prema karakteristikama relevantnim za predmet proučavanja. Za razliku od pojedinaca, tekstualne jedinice mogu biti ustrojene na različite načine. One mogu predstavljati celinu, čiji su delovi međusobno zavisni, što znači da se mogu oslanjati jedan na drugog, uslovljavati itd. Izbor uzorka podrazumeva i izbor jedinice uzorkovanja, koja je jednaka jedinici analize kada je reč o

pojedincima. Kod analize sadržaja jedinica uzorkovanja ne mora biti ista kao i jedinica analize, a najčešće i nije. Jedinice uzorkovanja mogu biti brojevi časopisa, a jedinice analize teme u njima objavljenih tekstova, simboli itd. Razlike se odnose i na relevantnost jedinica analize. Prilikom primene anketnih istraživanja ili razgovora istraživač formulisanjem pitanja kontroliše prikupljanje podataka za potrebe naučnog istraživanja, dok se analiza sadržaja uglavnom primenjuje na tekstualnu građu nastalu za neke druge potrebe. To znači da se u prvom slučaju pojedinci, koji su ušli u uzorak, smatraju podjednako relevantnim da informišu o predmetu proučavanja, samim tim što čine deo ciljne populacije, dok se različitim tekstualnim jednicama ne može pripisati jednaka mogućnost informisanja. Naposljetku, i po pitanju reprezentativnosti postoje različite pretpostavke. Reprezentativni uzorak ispitanika treba verno da izražava strukturu populacije iz koje potiče, po pitanju distribucije relevantnih osobina, a jedinice populacije da imaju istu ili poznatu verovatnoću izbora. Krippendorff smatra da je analiza sadržaja retko zainteresovana za reprezentativnost populacije određene tekstualne građe, već za relevantnost u odnosu na istraživačka pitanja. Dakle, uzorkovanje teksta se vrši pre svega imajući u vidu mogućnost pružanja potrebnih informacija. To ne znači da se ne vodi računa i o populaciji tekstova, već da se razmatra i populacija odgovora, odnosno da se uzorkovanje tekstualne građe vrši tako da se obezbedi mogućnost dobijanja odgovora na istraživačka pitanja. Planom uzorkovanja se obezbeđuje dobijanje nepristrasnih odgovora. Krippendorff zapravo prenaglašava razlike između uzorkovanja tekstualne građe i opšte teorije uzorkovanja. Jedinice analize u analizi sadržaja odgovaraju varijablama u anketnim istraživanjima, a kao što se vrši izbor jedinica analize pri primeni prvog postupka, biraju se i neke od mogućih varijabli za proučavanje posmatrane osobine kada se primenjuje drugi. Pored toga princip reprezentativnosti populacije tekstualne građe i njene relevantnosti za istraživačka pitanja nisu u nesaglasnosti. Tekstualna građa bi trebalo da zadovolji oba zahteva.

Riffe, Lacy i Fico navode još jednu karakteristiku uzorkovanja u analizi sadržaja, a reč je o značaju vremenske dimenzije (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Analiza sadržaja je mahom usmerena na proučavanje dužeg vremenskog perioda, za razliku od anketnih istraživanja, koja se uglavnom odnose na proučavanje u jednom vremenskom trenutku. Teško je adekvatno proučiti sadržaj komunikacije bez analize građe iz različitih perioda pa okvir uzorkovanja pored sadržaja iskustvene građe treba da obuhvati i vremensku dimenziju. Dakle, uzorci u analizi sadržaja mogu počivati na sadržaju građe, vremenskoj dimenziji ili i jednom i drugom. Riffe, Lacy i Fico očigledno gube iz vida vremensku dubinu anketnih istraživanja, koja bez obzira na prikupljanje u određenom vremenskom

trenutku, omogućava dobijanje podataka kako o prošlim dešavanjima, tako i o očekivanjima u budućnosti, kao i trend i panel istraživanja. Treba istaći i da se vremenska dimenzija analize sadržaja može postići definisanjem interpretativnog okvira za rezultate analize za svaku referentnu vremensku tačku.

Naposletku nije naodmet ukazati da su doprinosi mnogih studija realizovanih u periodu uspona analize sadržaja umanjeni zbog neadekvatnog uzorkovanja (Backman, 1956). Problem je najpre počivao u nerazvijenoj teoriji uzorkovanja pa je Woodward, kao jedan od osnovnih metodoloških problema u primeni analize sadržaja na proučavanje štampe tridesetih godina prošlog veka, naglašavao potrebu da se razviju odgovarajuće tehnike uzorkovanja (Woodward, 1934). Iako na smanjenje potrebe za izborom uzroka utiče sve prisutnija mogućnost obuhvatanja svih relevantnih podataka u elektronskoj formi, kao i obrada građe upotrebom računara, uzorkovanje ostaje jedna od značajnih faza u primeni analize sadržaja te ćemo se osvrnuti na vrste uzoraka, koje se najčešće koriste u ovom postupku.

Vrste uzoraka u analizi sadržaja

Do početka pedesetih godina XX veka moglo se naći malo informacija o metodama uzorkovanja primenjivim, odnosno primenjenih u analizi sadržaja. Oko 17 objavljenih studija nastalih upotrebom ove metode sadržalo je informacije o uzorku istraživanja, ali pretežno samo o tome koji je deo građe obuhvaćen (Berelson, 1952). Pored toga se činilo da je selekcija građe pretežno arbitrarna. Berelson je na osnovu postojećih studija, u kojima je bila opisana procedura izbora uzorka, zaključio da se u analizi sadržaja koriste tri vrste uzorka i njihove kombinacije: slučajni, a može se pretpostaviti da je reč o prostom slučajnom uzorku, s obzirom na to da i ostali navedeni spadaju u ovu grupu; rotirajući, u kom se izbor vrši na osnovu određenog intervala ili rasporeda, što znači da je u pitanju sistematski uzorak; stratifikovani uzorak.

Prikaz odabira uzorka tokom vremena dobija sve više prostora u izveštajima o istraživanjima primenom analize sadržaja pa Krippendorff početkom osamdesetih godina XX veka navodi sledeće vrste uzoraka koji se koriste: prost slučajan, stratifikovani, uzorak varirajuće verovatnoće, sistematski, uzorak skupina i višetajni (Krippendorff, 1981). Dvadesetak godina kasnije listu dopunjuje „grudva” uzorkom, relevantnim i pogodnim uzorkom, a višetajni uzorak ne navodi (Krippendorff, 2004a). Neuendorf listi primenjivih uzoraka dodaje i kvotni (Neuendorf, 2002). Dakle, evidentno je da analiza sadržaja ima na raspolaganju gotovo sve poznate tipove uzoraka, a svaki će biti detaljnije razmotren.

Najpre valja podsetiti da se uzorci prema načinu izbora jedinica populacije dele na probabilističke (slučajne) i neprobabilističke (namerne). Kod probabilističkih uzoraka svaki element osnovnog skupa ima poznatu verovatnoću izbora različitu od nule. Ona omogućava objektivno ocenjivanje pouzdanosti zaključaka o osnovnom skupu, odnosno izračunavanje greške uzorka, koja predstavlja razliku vrednosti odgovarajućeg parametra populacije i statistike uzorka. Probabilistički uzorci se mogu razlikovati na osnovu verovatnoće izbora, odnosno dele se na one kod kojih sve jedinice populacije imaju istu verovatnoću izbora i one kod kojih nemaju. U prvu grupu spada prost slučajan uzorak, a u drugu stratifikovani, uzorak varirajuće verovatnoće, sistematski, uzorak skupina i višestapni uzorak. Kod druge grupe verovatnoća izbora svih elemenata osnovnog skupa u uzorak nije jednaka, ali je poznata. „Slučajnost je osnova svakog solidnog plana uzorka; oni se uglavnom razlikuju po poboljšanjima koja se unose sa ciljem umanjivanja grešaka uzorkovanja uz date troškove ili, obrnuto, da bi se postigla određena preciznost uz minimalne troškove” (Mozer, 1962: 97). Neuendorf smatra da pri primeni analize sadržaja izbor uzorka treba da bude slučajan da bi se rezultati mogli smatrati važećim za populaciju proučavanih poruka (Neuendorf, 2002).

Verovatnoća izbora elemenata skupa u uzorak nije poznata kod neprobabilističkih uzoraka pa se ne može objektivno utvrditi pouzdanost dobijenih zaključaka, tačnije izračunati greška uzorka. Upitna je i reprezentativnost uzorka, za razliku od probabilističkih, jer se jedinice skupa biraju prema ličnom uverenju istraživača o reprezentativnosti. Neuendorf navodi da upotreba neprobabilističkih uzoraka u analizi sadržaja nije poželjna i da treba da se koriste samo onda kada ne postoji druga mogućnost, s obzirom na to da rezultati istraživanja nisu podobni uopštavanju na nivo populacije (Neuendorf, 2002). U neprobabilističke uzorke spadaju „grudva” uzorak, namerni, prigodni i kvotni uzorak.

Dakle, pod prostim slučajnim uzorkom, koji se naziva i jednostavnim slučajnim (Mozer, 1962; Supek, 1968), podrazumeva se uzorak prilikom čijeg formiranja svaka jedinica osnovnog skupa ima istu verovatnoću izbora. „Time stvaramo uslove za reprezentativnost uzorka: ako sve jedinice imaju istu verovatnoću izbora, na osnovu teorije verovatnoće uzorak bi trebalo da sadrži najveći broj jedinica sa osobinama koje su najčešće u skupu i najmanji broj onih jedinica kojih i u skupu ima najmanje” (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001: 145). Ukoliko se koristi prost slučajan uzorak prilikom analiziranja sadržine novina, u uzorku bi najzastupljenije trebalo da budu najučestalije teme, a ređe one o kojima se manje izveštava. „Prosto slučajno uzorkovanje se koristi u situacijama kada je jednostavnost od primarnog značaja i kada su prednosti drugih, kompleksnijih

tehnika, kao što je preciznija procena, podređene potrebi za jednostavnošću" (Henry, 1990: 96). Izbor jedinica uzorka se pretežno sprovodi korišćenjem tablica slučajnih brojeva. Na sistematičan način se vrši izbor n brojeva iz tablice u kojoj su jedinice populacije označene brojevima od 1 do N, što znači da se koriste jedinice populacije koje su već numerisane ili im istraživač pripisuje numeričke oznake. Za izbor prostog slučajnog uzorka može se koristiti i metod lutrije ili ruleta, koji podrazumeva da je svaka jedinica populacije predstavljena, recimo, na nekoj kartici, a sve kartice ubačene u posudu iz koje se bira uzorak potrebne veličine. Izbor procedure zavisi pre svega od veličine populacije, a obe omogućavaju slučajnost i nezavisne su od ljudske ocene. Sa razvojem tehnologije primenu u izboru uzorka našli su i kompjuterski programi za slučajno generiranje brojeva.

Primena prostog slučajnog uzorka je moguća samo ako postoji jasno određen okvir uzorkovanja, odnosno popis čitave populacije koja se istražuje, a neophodnost njegovog postojanja je istovremeno i osnovni nedostatak. Istraživač koji primenjuje analizu sadržaja mora posedovati spisak svih jedinica osnovnog skupa: brojeva časopisa koji su predmet analize, radio ili televizijskih emisija emitovanih u proučavanom periodu itd. Preduslov upotrebe prostog slučajnog uzorka u analizi sadržaja je i smatranje svakog izvora društvene komunikacije podjednako značajnim za potrebe istraživanja (Holsti, 1968), tačnije njegovu primenu olakšava to što ne zahteva izvođenje pretpostavki po pitanju varijacija o obeležjima populacije i njihovoj raspodeli, koje se javljaju u sadržini iskustvene građe (Riffe, Aust i Lacy, 1993). Primer primene prostog slučajnog uzorka u analizi sadržaja predstavlja proučavanje mizoginije u rep muzici (Weitzer i Kubrin, 2009). Istraživanjem je obuhvaćen period od 1992. godine, kada gangsterski rep postaje popularan, do 2000. godine, kada dolazi do povećane komercijalizacije rep muzike. Na osnovu podataka *Recording Industry Association of America* (RIAA) napravljen je spisak svih albuma koji su izašli u navedenom periodu i prodati u više od milion primeraka, a zatim je na osnovu sajta *ARTISTdirect* (www.artistdirect.com) identifikovano 130 rep albuma. Sadržali su ukupno 1.922 pesme, a istraživanje je realizovano na prostom slučajnom uzorku od 403 pesme.

Prost slučajan uzorak je pogodan za primenu na relativno homogen osnovni skup, ali ne i na relativno heterogen, pa se u slučaju postojanja bitnih razlika između njegovih elemenata koristi stratifikovani uzorak. Najpre se vrši podela na stratum koji predstavljaju određen broj relativno homogenih podskupova, prema karakteristikama značajnoj za predmet istraživanja, a iz svakog se bira po jedan slučajan uzorak. Stratifikacija ne doprinosi samo preciznosti i reprezentativnosti uzor-

ka, koje obezbeđuje predznanje o distribuciji jedinica u populaciji, već omogućava i zasebnu analizu svakog stratuma, pod uslovom da uzorak iz svakog stratuma sadrži dovoljan broj jedinica za pouzdanu analizu. Dakle, kod stratifikovanog uzorka jedinice unutar stratuma imaju istu verovatnoću izbora u uzorak, ali jedinice skupa nemaju zbog nejednake veličine stratuma i ona je unapred poznata. Deoba osnovnog skupa se vrši na osnovu neke osobine elemenata skupa, a osobina koja predstavlja kriterijum deobe mora biti u čvrstoj vezi sa posmatranim obeležjem. Prilikom primene analize sadržaja na proučavanje štampe može se izvršiti stratifikacija prema visini tiraža, učestalosti izlaženja, području distribucije, strukturi čitalaca itd.

Osnovna prednost primene stratifikovanog uzorka odnosi se na obezbeđivanje zastupljenosti svakog stratuma iz populacije, koji je značajan za predmet istraživanja. Uzorak koji se bira iz stratuma može biti proporcionalan ili neproporcionalan njegovoj veličini. U drugom slučaju govorimo o neproporcionalnom stratifikovanom slučajnom uzorku, čija je upotreba pogodna pri analiziranju masovnih medija jer dozvoljava ponderisanje jedinica proučavanja prema relevantnim kriterijumima (Holsti, 1968). Izbor proporcionalan veličini stratuma bi u slučaju malog stratuma uslovio i mali broj jedinica u uzorku. Samim tim se ne bi mogli izvesti validni zaključci o stratumu te se pribegava izboru neproporcionalnom veličini stratuma, što uzorak čini nereprezentativnim u odnosu na populaciju. Neproporcionalni uzorci se biraju i kada su neki stratumi heterogeniji od drugih. Stratifikovani uzorak je upotrebljen prilikom već spomenutog proučavanja političke integracije evro-atlantskih zemalja (Namenwirth i Brewer, 1966). Iskustvenu građu činili su brojevi listova *Le Monde*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *The Times* i *The New York Times* objavljeni 1953. i 1963. godine. Stratume su predstavljali brojevi svakog lista za svaku godinu ponaosob. Analiza je realizovana na uzorku od 192 uvodnika, po 24 za svaki list i godinu radi omogućavanja poređenja između listova i vremenskih perioda.

U analizi sadržaja je svoju primenu našao i uzorak varirajuće verovatnoće (Krippendorff, 2004a), koji se naziva još i metodom uzorkovanja sa promenljivom verovatnošću (Mozer, 1962). Primenjuje se kada su skupovi jedinica uzorkovanja nejednake veličine pa se selekcija vrši sa verovatnoćom proporcionalnom veličini skupa. Pogodnost primene uzorka varirajuće verovatnoće u analizi sadržaja je osetljivost na nejednaku informativnu vrednost tekstualnih jedinica u odnosu na istraživačka pitanja. Upotrebom uzorka varirajuće verovatnoće se svakoj jedinici uzorkovanja pripisuje individualna verovatnoća sa kojom može doprineti dobijanju odgovora na postavljeno pitanje. Dakle, „uzorkovanje varirajuće verovatnoće dodeljuje verovatnoću uključivanja u uzorak svakoj je-

dinici prema nekom a priori kriterijumu” (Krippendorff, 1981: 68), koji mora biti eksplicitan i u skladu sa planom istraživanja. Ovaj tipa uzorkovanja je od značaja za analizu sadržaja zbog njene upotrebe za izvođenje zaključaka o pojavama koje nisu eksplicitno zastupljene u proučavanoj građi, odnosno uslovljen je istraživačevim poznavanjem društvenog konteksta i zastupljenošću proučavane pojave u iskustvenom materijalu. S obzirom na to da nije lako pripisati verovatnoću jedinici uzorkovanja, istraživači mogu koristiti pomoć eksperata ili konsultovati različite izvore o značaju, informativnosti ili uticaju izvora, poput prikaza knjiga objavljenih u prestižnim časopisima, citatnih indeksa, dodeljenih nagrada itd. Saznanja na kojima počiva uzorak varirajuće verovatnoće su često nedovoljno pouzdana pa ga treba primenjivati veoma oprezno.

Primer primene uzorka varirajuće verovatnoće u analizi sadržaja je istraživanje koje su realizovali Nathan Maccoby, Freddie O. Sabghir i Bryant Cushing (Maccoby, Sabghir i Cushing, 1950–1951). Proučavali su mesečno izveštavanje o 21 velikoj kompaniji iz različitih vrsta industrija (automobilska, hemijska, naftna itd.), vršeći stratifikaciju populacije na osnovu visine tiraža i geografske lokacije proučavane štampe. Univerzum iskustvene građe je predstavljao ukupan tiraž svih 1.461 dnevnih novina, s obzirom na to da su autori istraživanja bili zainteresovani za informacije kojima su izloženi čitaoci. Bili su svesni da tiraž ne predstavlja precizan indikator izloženosti publike sadržaju jer jedan broj može čitati više čitalaca, isto kao što ga ni ne moraju pročitati oni koji su ga kupili. Stratume je činilo devet popisnih okruga u SAD-u, a za svaki su izlistane dnevne novine prema visini tiraža, krenuvši od najtiražnijih. Nakon toga je prema udelu u ukupnom tiražu od 47.5 miliona brojeva, a imajući u vidu da uzorak može činiti približno 50 listova, za svaku novinu izračunata individualna verovatnoća izbora u uzorak. Slučajnim putem je izabran prvi elemenat uzorka, a ostali na osnovu intervala od 950.000, što je uslovalo da uzorak čini 49 listova ukupnog tiraža od 13 miliona. Dakle, verovatnoća izbora svake jedinice u uzorak izračunata je prema izloženosti čitalaca sadržini štampe, merene preko visine tiraža. Potencijalna izloženost čitalaca tekstu o kompanijama merena je preko veličine prostora koji zauzima i množena sa tiražom časopisa u kom je objavljena.

Sistematski uzorak je varijanta prostog slučajnog uzorka, a razlikuje se od njega po tome što nemaju sve jedinice populacije istu verovatnoću izbora. Izbor elemenata uzorka se vrši po nekom sistematskom redu krenuvši od slučajno izabranog početka. Dakle, slučajnim putem se bira prvi element uzorka iz spiska jedinica obeleženih rednim brojevima, a zatim i ostali na osnovu određenog intervala uzorkovanja do popune uzorka. Osnovna prednost primene je jednostavnost jer slučajan izbor

prvog elementa određuje i ostale. Izuzetno je važno poznavati osobine osnovnog skupa pri izboru sistematskog uzorka jer on neće davati zadovoljavajuće rezultate ako redosled elemenata u osnovnom skupu nije slučajan. „Ovaj metod ne može se upotrebiti ako postoji neki sistematski uticaj koji remeti podjednaku šansu ulaska u uzorak svih jedinica populacije” (Krnet, 1987: 129). Navedeni problem se može rešiti izborom većeg broja sistematskih uzoraka.

Pri primeni analize sadržaja sistematski uzorak je pogodan ako se proučava građa koja se redovno pojavljuje: novine, radio emisije, televizijski serijali itd. S obzirom na to da interval na osnovu kog se vrši izbor elemenata uzorka predstavlja konstantu, treba obratiti pažnju na ciklične pravilnosti koje karakterišu građu da uzorak ne bi bio pristrasan. O tome koliko neadekvatan izbor sistematskog uzorka može uticati na rezultate analize sadržaja svedoči istraživanje koje su realizovali David L. Hatch i Mary A. Hatch, proučavajući najave venčanja u nedeljnom izdanju lista *The New York Times* od 1932. do 1942. godine (Hatch i Hatch, 1947). Analiza je realizovana radi utvrđivanja zajedničkih karakteristika pripadnika viših društvenih slojeva, koje oni smatraju važnim te ih navode u najavama, vođena Parsonsovom teorijom društvene stratifikacije. Na uzorku od 413 najava zaključili su, između ostalog, da se čak 57,63% odnosi na venčanja u episkopalskoj crkvi, kojoj je pripadalo samo 2,5% populacije, a nijedna na venčanja u sinagogi, niti ukazuje na vezu sa judaizmom. Kasnije se ispostavilo da su se junski brojevi novina, koji su jedino ušli u sistematski uzorak, poklopili sa periodom tradicionalnog neodržavanja venčanja u jevrejskoj zajednici (Cahnman, 1948). Venčanja se ne održavaju tokom sedam nedelja od drugog dana Pesaha do praznika Šavuot, kao ni tokom tri nedelje žalosti koje prethode danu razaranja hrama u Jerusalimu, a jedan od ova dva perioda je gotovo uvek u junu mesecu.

Kada se sistematski uzorak koristi prilikom primene analize sadržaja na proučavanje štampe, treba voditi računa o mesecima koji ulaze u uzorak jer se medijski sadržaji bitno razlikuju tokom sezone godišnjih odmora, u periodu koji prethodi i tokom verskih praznika i sl. Nedelje u mesecu takođe mogu biti važne, kao i dani u nedelji jer neke novine određenim danima imaju specifične teme u odnosu na ostale. Razlike u sadržaju listova određenim danima ilustrovane su prilikom analiziranja lokalnih vesti jednih dnevnih novina u šestomesečnom periodu 1988. godine (Riffe, Aust i Lacy, 1993). Obuhvaćena su 182 dana, svaki dan u nedelji po 26 puta, a utvrđena je sledeća distribucija, izražena u vidu prosečnog broja lokalnih priča tokom dana u nedelji: ponedeljak 12.00; utorak 14.42; sreda 16.39; četvrtak 16.15; petak 12.81; subota 9.81; ne-

delja 24.77.⁶ Jednaka distribucija dana u nedelji u uzorku obezbeđuje se ispunjenjem sledećih uslova: interval uzorkovanja ne sme biti sedam, a broj proučavanih nedelja mora biti deljiv sa intervalom uzorkovanja (Holsti, 1968). Robert L. Jones i Roy E. Carter Jr. razvili su proceduru konstruisane nedelje, čijom se primenom izbegava uticaj cikličnih pravilnosti (Jones i Carter, 1959). Konstruisana nedelja podrazumeva podelu proučavanog perioda na sedam podgrupa, koje predstavljaju dane u nedelji pa se građa objavljena svakog ponedeljka grupiše, kao i građa svakog sledećeg dana u nedelji ponaosob, a naposljetku se iz svake podgrupe vrši izbor uzorka slučajnim putem.

Uzorak skupina, koji se naziva i uzorkovanjem skupova (Mozer, 1962) i klaster biranjem (Fajgelj, 2010), pogodan je za primenu kada je osnovni skup izuzetno velik, a ne mogu se utvrditi sve njegove jedinice ili nije dostupan njihov spisak. Dakle, za razliku od prostog slučajnog, stratifikovanog i sistematskog, uzorak skupina ne zahteva listu jedinica populacije već spisak skupina. Slučajnim izborom se sa spiska skupina bira određen broj i svi elementi izabranih skupina ulaze u uzorak. Skupine predstavljaju celine unutar skupa, grupe sadržaja kada je u pitanju primena analize sadržaja, i najčešće se međusobno razlikuju po veličini. Osnovna karakteristika po kojoj se skupine razlikuju od stratuma je to što su po svojoj strukturi slične strukturi osnovnog skupa. Problem pri upotrebi uzorka skupina je učestala manja preciznost od prostog slučajnog ili stratifikovanog uzorka podjednake veličine.

Primena uzorka skupina je pogodna u analizi sadržaja, usled čega je njegova upotreba zastupljena u većini istraživanja pri proučavanju medija (Backman, 1956), odnosno učestalija nego što se obično uviđa (Krippendorff, 2004a), ali ima i određene poteškoće. Carl W. Backman je testirao hipotezu da se pri primeni analize sadržaja u uzorku skupina, čiji se klasteri sastoje od brojeva istog lista, češće nego u prostom slučajnom uzorku iste veličine, javlja korelacija između elemenata skupine koja uslovljava veću varijansu (Backman, 1956). Hipoteza je potvrđena u tri od pet proučavanih slučajeva. Rezultati testiranja ukazuju da istraživač pri opredeljivanju za primenu uzorka skupina mora imati u vidu ovu mogućnost, koja može usloviti potrebu za povećanjem veličine uzorka radi postizanja odgovarajućeg nivoa pouzdanosti.

Višestapni uzorak različiti autori smatraju situacijom kada postoji određeno poduzorkovanje (Mozer, 1962) ili praksom koja obuhvata primenu jednog ili više različitih vrsta slučajnih uzoraka u različitim etapama izbora (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Prilikom njegove primene se osnovni skup deli u hijerarhijski organizovane celine, odnosno skupine,

⁶ Prosek za celokupnu populaciju iznosio je 15.20.

krenuvši od većih ka manjim. Izbor može imati dve ili više etapa, počevši od biranja većih skupina, odnosno jedinica prvog stepena, preko manjih, tačnije jedinica drugog stepena, do konačnih jedinica uzorka. Ranije je navedeno Berelsonovo viđenje izbora uzorka u analizi sadržaja, koje se svodi na izbor iz tri univerzuma materijala i ilustruje primenu višeetapnog uzorka (Berelson, 1952). Njegova upotreba omogućava uštedu vremena i sredstava, i posebno je pogodan kada je populacija velika, ali je manje precizan od prostog slučajnog i stratifikovanog uzorka.

Primer primene višeetapnog uzorka u analizi sadržaja predstavlja istraživanje koje su realizovali Jon F. Hale, Jeffrey C. Fox i Rick Farmer, proučavajući zastupljenost negativnih televizijskih reklama u kampanji za Senat SAD-a, tačnije njihovu uslovljenost kontekstualnim faktorima (statusom kandidata, konkurentnošću trke i veličinom države u kojoj se kampanja vodi) (Hale, Fox i Farmer, 1996). Uzorak je činilo 420 reklama za Senat SAD-a, emitovanih između 1984. i 1994. godine. Najpre je izvršen izbor sedam kampanja po izbornoj godini sa njihove kompletne liste. Nakon toga su izabrani spotovi upotrebljeni u kampanjama sa liste iz *Political Commercial Archive* na *University of Oklahoma*, a zbog nepotpunosti građe delimično i iz arhive C-SPAN-a⁷. Naposletku je izvršen izbor od po pet spotova po kandidatu, a u svakoj etapi je primenjen slučajan izbor.

„Grudva” uzorak, koji se naziva još i mrežnim uzorkovanjem i biranjem lanca preporuka (Fajgelj, 2010), počiva na istraživačevom odabiru početne grupe jedinica uzorkovanja, koje ga dalje vode ka novim jedinicama uzorkovanja. Istraživač bi proučavajući postojeću literaturu o određenoj pojavi najpre mogao da analizira najnoviji tekst koji je o njoj objavljen, a zatim druge u njemu citirane jedinice. Prvi tekst predstavlja preporuku za sledeće i tako redom sve dok ne dođe do zasićenja, tačnije odsustva javljanja novih referenci. Ovaj tip uzorkovanja može dovesti do uzorka suviše velikog da bi se na njemu vršila analiza, što zahteva upotrebu određenih strožih kriterijuma za izbor jedinica uzorkovanja. „U osnovi „grudva” uzorka je ideja o intertekstualnosti, shvatanje da su jedinice teksta povezane, da one formiraju stvarne ili virtuelne mreže unutar prirodnih granica” (Krippendorff, 2004a: 118). Posebno je pogodan za izbor sadržaja sa interneta, o čemu će biti više reči u pretposljednem poglavlju knjige. Iako je „grudva” uzorak primenjiv u analizi sadržaja, nije pronađen nijedan primer njegove primene.

Nazivi namerni uzorak (Supek, 1968), svrsishodan uzorak (Riffe, Lacy i Fico, 2005), relevantno uzorkovanje (Krippendorff, 2004a) i uzorak zasnovan na subjektivnom sudu (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001)

⁷ C-SPAN (*Cable-Satellite Public Affairs Network*) je američka televizijska mreža, koja emituje program o aktivnostima Vlade SAD-a, kao i drugim javnim poslovima.

označavaju istu vrstu uzorka, koji nastaje tako što istraživač na osnovu svoje stručnosti i uvida u osobenosti populacije vrši izbor svake jedinice u skladu sa predmetom istraživanja, odnosno radi dobijanja odgovora na istraživačka pitanja. Njegova primena je pogodna kada se svaki izvor ne smatra podjednako značajnim za potrebe istraživanja (Holsti, 1968). Uzorak se formira izborom jedinica, koje se smatraju najtipičnijim za osnovni skup, što podrazumeva postojanje kriterijuma na osnovu kog se određuje šta se smatra tipičnom karakteristikom proučavane populacije. Izbor jedinica se vrši na osnovu njihovog preliminarnog ispitivanja, a može biti i višestepeno, iako je ono često površno. Jedinice se razmatraju u skladu sa određenom hijerarhijom i njihov broj se konstantno smanjuje dok se uzorak ne svede samo na one koji sadrže podatke relevantne za analizu. Ukoliko se proučava određena problematika o kojoj se izveštava u štampi, izabraće se oni listovi za koje se smatra da su najrelevantniji za predmet analize. Najpoznatiji primer primene ove vrste uzorka predstavlja istraživanje *World Attention Survey*, koje je ograničeno na proučavanje uticajne štampe, uz zanemarivanje manje značajnih lokalnih novina (Lasswell, 1941). Pretpostavljeno je da uticajna štampa adekvatnije reprezentuje stavove proučavanih političkih elita. Nije neuobičajeno ni da se istraživač prilikom izbora uzorka oslanja na pomoć onih za koje pretpostavlja da dobro poznaju iskustvenu građu podložnu analizi. Richard W. Burkhardt je prilikom izbora uzorka za analizu sadržaja zastupljenosti SSSR-a u američkim udžbenicima koristio pomoć eksperata: izdavača, profesora i nadzornika za društvene nauke, da bi istraživanjem bili obuhvaćeni najčešće upotrebljavani udžbenici (Burkhardt, 1947–1948).

Prigodni uzorci, koji se nazivaju i pogodnim, počivaju na izboru elemenata populacije dostupnim za proučavanje u datom trenutku. Prilikom primene analize sadržaja istraživač se može opredeliti za građu koja mu je poznata i raspoloživa za istraživanje, odnosno neće vršiti izbor iz celokupne populacije. Samim tim se ne može tvrditi da uzorak reprezentuje populaciju, što ograničava izvođenje zaključaka o njoj, a osnovni problem odnosi se na pristrasnost izazvanu izborom građe. Njegova upotreba se smatra opravdanom ukoliko je ispunjen neki od sledećih uslova: teško je doći do analizirane građe, ograničene su mogućnosti izbora slučajnog uzorka, analizira se važan problem koji nije dovoljno proučavan (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Razlika između namernog i prigodnog uzorka počiva u tome što se prvi, za razliku od drugog, ne može obrazložiti nedostatkom resursa ili nedostupnošću građe. On zahteva obrazloženje uslovljeno predmetom proučavanja.

Prigodni uzorak se uprkos nedostacima često koristi u analizi sadržaja, Weare i Lin ga smatraju tipičnim za ovu metodu (Weare i Lin, 2000), a učestalost počiva na odsustvu raspoloživosti celokupne popu-

lacije građe i teškoćama pri kreiranju uzoračkog okvira, koje nisu neuobičajene usled pretežnog analiziranja materijala nastalog za neke druge, a ne za potrebe istraživanja. Našao je svoju učestalu primenu u proučavanju političke propagande na dostupnim izvorima podataka o aktivnostima neprijatelja. Kolbe i Burnett su proučavajući izveštaje o analizi sadržaja u oblasti ponašanja potrošača, na uzorku od 128 članaka objavljenih od 1978. do sredine 1989. godine, ustanovili da je u 80,5% slučajeva upotrebljen prigodni uzorak (Kolbe i Burnett, 1991). To svakako ne znači da je njegova upotreba uvek opravdana. Kako Neuendorf navodi, ponekad je nejasno zašto istraživači ne koriste prost slučajan uzorak već prigodni (Neuendorf, 2002), kao što je Jane M. Simoni analizirajući heteroseksizam u udžbenicima psihologije (Simoni, 1996). Uzorak su činila 24 fakultetska udžbenika objavljena od 1991. do 1995. godine, po šest iz svake oblasti: uvoda u psihologiju, socijalne, razvojne i abnormalne psihologije. Ne navodi se nijedan uslov pod kojim se primena prigodnog uzorka smatra opravdanom, kao ni obrazloženje zašto su izabrani udžbenici baš iz navedenih oblasti. Simoni je svesna da se uzorak ne može smatrati reprezentativnim za populaciju udžbenika psihologije, ali smatra da uočene sličnosti ukazuju da su rezultati istraživanja podložni uopštavanju.

Kvotni uzorak, koji se naziva i kvota uzorkom (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001), vrsta je stratifikovanog uzorka, s tim da izbor jedinica unutar stratuma nije slučajan (Mozer, 1962; Neuendorf, 2002). Pored određenja stratuma, izbor kvotnog uzorka sa vrši tako što se odaberu određena obeležja populacije, koja usmeravaju uključanje elemenata u uzorak. Nakon toga se utvrđuje proporcija zastupljenosti modaliteta izabranih obeležja u populaciji, a zatim i na njoj utemeljene kvote. Dakle, kvote predstavljaju izabrana obeležja proporcionalna njihovoj zastupljenosti u populaciji. Samim tim istraživač koji primenjuje kvotni uzorak, za razliku od onog koji koristi namerni uzorak, podleže ograničenjima, a ne vrši izbor samo na temelju svoje stručnosti i slobodne procene. „Struktura uzorka mora da odgovara cilju istraživanja i da odražava strukturu skupa” (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001: 142). Preduslovi izbora obeležja populacije su njihova relevantnost za predmet istraživanja, kao i mogućnost njihovog preciznog utvrđivanja, a ustanovljavanja zastupljenosti obeležja u populaciji poznavanje njihove distribucije na osnovu raspoloživih podataka. Ni za kvota uzorak nije pronađen nijedan primer primene u analizi sadržaja.

Upotreba neprobabilističkih uzoraka je česta u analizi sadržaja, pre svega usled teškoća koje se javljaju prilikom prikupljanja iskustvene građe istraživanja. Obično se primenjuju namerni i prigodni uzorak (Riffe,

Lacy i Fico, 2005). Riffe i Freitag su proučavajući članke o istraživanjima nastalim primenom analize sadržaja, objavljene u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* od 1971. do 1995. godine, ustanovili da je u 68,1% upotrebljen namerni uzorak, a pogodan u 9,7% izveštaja (Riffe i Freitag, 1997). Dakle, u 77,8% istraživanja su upotrebljeni neprobabilistički uzorci, a samo u 22,2% probabilistički uzorci ili popis.

Izbor vrste uzorka zavisi od niza činilaca. Odabir odgovarajućeg uzorka uslovljavaju priroda predmeta istraživanja, teorijska pitanja koja ga usmeravaju, kao i praktični problemi koji se javljaju tokom njegove realizacije (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Način uzorkovanja zavisi i od raspoloživih resursa, opredeljenja samog istraživača, ali i oblika analize sadržaja koja se primenjuje. „Postoji jedan generalni stav u domenu analize sadržaja da kvantitativan pristup zahteva reprezentativne uzorke” (Fajgelj, 2010: 414). Za razliku od kvantitativnog oblika postupka, prilikom primene kvalitativnog oblika se ne insistira na reprezentativnom uzorku, odnosno na slučajnom uzorkovanju, jer predmet analize ne moraju biti tipične poruke. Ukoliko se proučavaju ekstremne ili retke poruke potpuno je opravdano prilagoditi izbor uzorka sadržaju istraživanja.

U okviru iste studije mogu se koristiti i različite vrste uzoraka, odnosno njihove kombinacije, da bi se predmet proučavanja što potpunije analizirao. Istraživanje koje su realizovali Wayne A. Danielson i Dominic L. Lasorsa predstavlja primer primene različitih vrsta uzoraka (Danielson i Lasorsa, 1994). Proučavali su simbolički sadržaj rečenica objavljenih na naslovnica listova *New York Times* i *Los Angeles Times* tokom stogodišnjeg perioda (1890–1989), radi proučavanja društvenih promena, a istraživanje je utemeljeno na doprinosima RADIR projekta (Pool, 1970). Koristili su tri vrste uzoraka: stratifikovani, višestapni i uzorak skupina. Najpre su upotrebili stratifikovani uzorak vršeći selekciju listova na osnovu tiraža (dnevni tiraž oba lista prevazilazi milion), dugotrajnosti (*New York Times* je osnovan 1851, a *Los Angeles Times* 1882. godine) i uticaja (u SAD-u se i jednom i drugom listu pripisuje visok uticaj na javno mnjenje). Nakon toga je slučajnim putem za proučavanje izabrano tri dana na godišnjem nivou, a naposljetku skupine od po 10 rečenica iz svakog broja (6.000 rečenica ukupno). U analizi sadržaja je uobičajena kombinovana upotreba različitih vrsta slučajnih uzoraka, posebno u studijama u kojima se analizira sadržaj masovnih medija (Neuendorf, 2002). Na taj način se omogućava sadržinski potpuno analiziranje kompleksnih pojava.

Veličina uzorka

Nakon odabira vrste uzorka, postavlja se pitanje njegove veličine. Treba doneti odluku o tome koliko velik uzorak omogućava procenu proučavanih karakteristika populacije na određenom nivou pouzdanosti. Veličina uzorka, isto kao i izbor vrste uzorka, zavisi od niza činilaca: plana istraživanja, njegovih ciljeva, raspoloživih resursa (Riffe, Aust i Lacy, 1993). Navedene okolnosti utiču na varijabilitet proučavane pojave, s tim da veličina uzorka ne zavisi samo od varijabiliteta pojave već i od dozvoljene greške. Takođe je uslovljena istraživačkim pitanjima i prirodom proučavanih podataka (Holsti, 1968). Pitanje veličine uzorka je izuzetno značajno jer izbor premalog broja elemenata uzorka može usloviti netačne nalaze i zaključke, u odnosu na populaciju iz koje je uzorak izabran, a izbor prevelikog broja elemenata nepotrebno troši vreme i novac. Dakle, treba pronaći odgovarajuću ravnotežu između prihvatljivog stepena preciznosti uzorka i raspoloživih resursa. „Pod mjerenjem preciznosti jedne ocjene misli se na to koliko će se usko jedan niz mogućih ocjena na osnovu uzorka poklapati s pravim vrijednostima populacije” (Supek, 1968: 205). Po pravilu se smatra da je uzorak precizniji što je njegova veličina bliža veličini populacije iz koje je izabran, ali preciznost zavisi i od drugih varijabli poput veličine osnovnog skupa, jedinice uzorkovanja, varijabilnosti posmatranog obeležja itd. Iako povećanje uzorka doprinosi povećanju preciznosti rezultata istraživanja, ono ne uklanja pristranosti tokom selekcije jedinica.

Veličinu uzorka uslovljavaju tri elementa: tip uzorka, parametar ocene i dozvoljena greška (Henry, 1990). Milorad Krneta u najznačajnije faktore koji utiču na veličinu uzorka svrstava nivo pouzdanosti ocene, disperziju proučavane populacije i maksimalnu prihvatljivu grešku (Krneta, 1987), a Fajgelj varijabilnost i distribuciju proučavane pojave (Fajgelj, 2010). Tip uzorka utiče na veličinu preko „efekta dizajna”, koji predstavlja količnik uzoračkih varijansi plana uzorka i prostog slučajnog uzorka (Cvejić, 1994). Najčešće upotrebljavan nivo poverenja je 95% ili 99% (Cvejić, 1994; Riffe, Lacy i Fico, 2005), i iako se obično smatra da ne sme pasti ispod 95%, Neuendorf ukazuje da se često u analizi sadržaja izveštava i o upotrebi nivoa poverenja od 68% (Neuendorf, 2002). Što je proučavana populacija više disperzivna, odnosno standardna devijacija veća, to je potrebniji veći uzorak. Manja prihvatljiva standardna greška, zahteva veći uzorak i obrnuto, a na istraživaču je da odredi koliko rezultati dobijeni na osnovu uzorka moraju biti precizni. „Odluka o veličini uzorka će, u stvari, najviše zavisiti od načina na koji rezultate treba analizirati, tako da istraživač mora od samog početka uzeti u obzir – makar i u grubim crtama – podelu koja će se izvršiti u konačnom tabeliranju”

(Mozer, 1962: 152–153). Veličinu uzorka uslovljavaju i ciljevi istraživanja, koji su po pravilu u vezi sa više promenljivih, a za svaku od njih treba postići zadovoljavajuću preciznost. Može se reći da veličinu uzorka uslovljava i oblik primenjenog postupka jer je za kvantitativnu analizu sadržaja osoben veći, a za kvalitativnu manji obuhvat.

Uprkos značaju veličine uzorka za valjano izvođenje istraživanja primenom analize sadržaja, nisu razvijeni univerzalni kriterijumi za njegovo određenje (Neuendorf, 2002). Konkretan odgovor na pitanje o veličini uzorka ne postoji pa istraživači učestalo odluku o veličini donose na osnovu realizovanih istraživanja u istoj oblasti. Beyer i saradnici su prilikom analiziranja razlika u predstavljanju polova u nastavnim planovima iz seksualnog obrazovanja odredili veličinu uzorka razmatrajući postojeće slične studije (Beyer, Ogletree, Ritzel, Drolet, Gilbert i Brown, 1996). Nakon ustanovljavanja da je u relevantnim istraživanjima proučavano od pet do 12 udžbenika, u uzorak je ušlo 14 udžbenika za osnovnu i srednju školu, a njihov broj je ograničen dostupnošću nastavnih planova, datumom objavljivanja (nakon 1985. godine) i dozvolom izdavača da se analizira njihov sadržaj. To svakako ne znači da ne postoje i drugi načini određenja veličine uzorka. Radi postizanja odgovarajuće veličine mogu se primeniti tri različita pristupa: statistička teorija uzorkovanja, eksperimentisanje sa različitim vrstama uzoraka ili tehnika deljenja na pola (Krippendorff, 2004a).

Kada je reč o statističkoj teoriji uzorkovanja, ranije su navedene osnovne razlike između izbora uzorka u anketnim istraživanjima i analizi sadržaja, koje pre svega proističu iz specifičnosti populacije. S tim u vezi se jedno od pravila statističke teorije uzorkovanja može primeniti u analizi sadržaja: što su jedinice uzorkovanja koje uslovljavaju razlike u odgovorima ređe, uzorak mora biti veći i obrnuto. Dakle, preporuka po pitanju veličine uzorka je ista kao i kod drugih metoda. Ako je osnovni skup visoko homogen dozvoljava se izbor manjeg uzorka, a heterogeni osnovni skup zahteva izbor većeg uzorka, koji će bolje reprezentovati populaciju. Rezultati će biti manje pristrasni ukoliko je uzorak veći, ali će za realizaciju istraživanja biti potrebno znatno više resursa.

Veličina uzorka se pri upotrebi slučajnog uzorka u analizi sadržaja može izračunati primenom formula za određenje standardne greške i intervala poverenja (Neuendorf, 2002). Ukoliko se proučavani podaci mogu iskazati na intervalnoj ili skali odnosa, izračunava se standardna greška aritmetičke sredine skupa (SG) primenom sledeće formule⁸, u kojoj σ^2 predstavlja varijansu osnovnog skupa, a n veličinu uzorka:

⁸ Sve četiri formule su prikazane u istom obliku u kom ih i Neuendorf navodi, uz prevođenje skraćenica koje koristi: SE=SG (*standard error*, odnosno standardna greška), *samp. error* (*sampling error*)=greška uzorka.

$$SG = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}$$

Samim tim će se veličina uzorka za kontinuirana obeležja izračunavati upotrebom obrasca u kom z_c označava standardizovanu normalnu promenljivu, koja odgovara datom nivou pouzdanosti, a σ ocenu standardne devijacije populacije. Greška uzorka je pokazatelj njegove tačnosti, koji izražava dozvoljenu grešku, a predstavljena je standardnom greškom:

$$n = \left(\frac{z_c \sigma}{\text{greška uzorka}} \right)^2$$

Prilikom proučavanja binarnih podataka, izraženih u vidu dihotomne klasifikacije, izračunava se standardna greška ocene proporcije skupa. Primenjuje se sledeća formula, u kojoj P označava proporciju elemenata koji imaju traženu osobinu, Q proporciju elemenata koji je nemaju, a n veličinu uzorka.

$$\sqrt{\frac{P \cdot Q}{n}}$$

Veličina uzorka se u tom slučaju izračunava upotrebom sledeće formule:

$$n = (P \cdot Q) \left(\frac{z_c}{\text{greška uzorka}} \right)^2$$

Drugi pristup za procenu odgovarajuće veličine uzorka odnosi se na eksperimentisanje sa različitim vrstama uzoraka i veličinama, radi utvrđivanja njihove preciznosti, odnosno pronalaženja kombinacije koja je najpogodnija za dobijanje odgovora na istraživačka pitanja. Eksperimentalna proučavanja ovog tipa treba vršiti kada istraživač ima predstavu o veličini analizirane populacije i kada namerava da izvede zaključke o najmanjem potrebnom uzorku za dobijanje preciznih podataka. Postojeća istraživanja se pretežno odnose na proučavanje sadržaja medija (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Predmet proučavanja su bile dnevne novine, nedeljne novine, časopisi i televizijski program, što znači da preciznost uzoraka pri analiziranju radija i interneta nije bila predmet interesovanja i da su na ovom području neophodna dodatna istraživanja. Mediji se razlikuju prema svojim osobenostima pa se rezultati dobijeni prilikom testiranja preciznosti uzoraka jednih ne mogu primeniti na druge. To ne znači da metodološka istraživanja ovog tipa nemaju zajedničke

karakteristike (Krippendorff, 2004a). Ona podrazumevaju analiziranje populacije iskustvene građe i izračunavanje odgovarajuće mere, koja predstavlja meru preciznosti. Nakon toga sledi izbor različitih vrsta i veličina uzoraka, izračunavanje mera koje se odnose na njih i poređenje sa merom populacije radi utvrđivanja veličine odstupanja.

Alexander Mintz je verovatno realizovao prvo metodološko istraživanje sa različitim vrstama uzoraka i njihovim veličinama u analizi sadržaja (Mintz, 1949). Proučavani su naslovi u listu *Pravda* od 01. aprila do 30. septembra 1941. godine. Na osnovu prethodnih razmatranja karakteristika iskustvene građe izabrane su tri vrste nekonzekutivnih uzoraka: trodnevni uzorak (uključuje 5, 10. i 25. dan svakog meseca), šestodnevni uzorak (obuhvata 5, 10, 15, 20, 25. i 30. dan u svakom mesecu) i petnaesto/šesnaestodnevni uzorak (uključuje svaki neparni dan u mesecu) i konsekutivni nedeljni uzorak, koji obuhvata svih sedam dana u nedelji. Podaci dobijeni na osnovu uzoraka poređeni su sa podacima za celokupnu populaciju na mesečnom nivou. Potvrđena je pretpostavka da su nekonzekutivni uzorci (sačinjeni od dana razdvojenih određenim intervalom) precizniji od konsekutivnih (sačinjeni od susednih dana), odnosno da su šestodnevni i petnaesto/šesnaestodnevni uzorci precizniji od trodnevnih i nedeljnih uzoraka jer se nisu značajno razlikovali od proseka za mesečnu populaciju. F. James Davis i Lester W. Turner su došli do sličnih rezultata, proučavajući vesti o kriminalu u četiri lista u Koloradu (Davis i Turner, 1951–1952). Analizirani su brojevi objavljeni tokom dva meseca 1948. i 1949. godine, a izabrano je po 12 uzoraka za svaki list. U uzorak je ulazio svaki šesti broj, krenuvši uvek od drugog izabranog početka u mesecu. Adekvatnost je merena poređenjem aritmetičke sredine uzorka sa aritmetičkom sredinom na mesečnom nivou i zaključeno je da je svaki uzorak bio pogodan. Nalazi su konzistentni sa Mintzovim, što dovodi do uspostavljanja hipoteze da je nekonzekutivni uzorak, koji počiva na izboru svakog petog ili šestog broja lista pogodan za analiziranje sadržaja novina. Međutim, problematična je mala veličina populacije i prevelik obuhvat uzoraka na kojima su realizovana navedena metodološka istraživanja. Populaciju u Mintzovom istraživanju su predstavljali brojevi novina objavljeni tokom mesec dana pa je šestodnevni uzorak obuhvatio 20%, a petnaesto/šesnaestodnevni 50% populacije. Davis i Turner su istraživali na duplo većoj populaciji, koja je obuhvatila brojeve novina objavljene tokom dva meseca, a svaki uzorak je obuhvatio 20% populacije.

U novije vreme su se eksperimentisanjem sa različitim vrstama i veličinama uzoraka u analizi sadržaja pretežno bavili Riffe i Lacy sa saradnicima. U jednom od istraživanja su poredili pogodnost tri vrste uzo-

raka za procenjivanje karakteristika populacije novina: prostog slučajnog, sistematskog-konsekutivnog nedeljnog (obuhvata sedam dana od slučajno izabranog prvog elementa uzorka, čime se zanemaruju razlike u izveštavanju koje se javljaju između nedelja) i stratifikovanog-konstruisanog nedeljnog (obuhvata sve dane u nedelji izabrane slučajnim putem sa spiska brojeva svakog dana ponaosob, da bi se izbegli sistematski uticaji) (Riffe, Aust i Lacy, 1993). Analiziran je sadržaj lokalnih vesti jednih dnevnih novina u šestomesečnom periodu (od februara do jula 1988), dakle znatno veća populacija nego u prethodnim istraživanjima, kojom je obuhvaćeno 2.774 članaka. Izabrano je po 20 prostih slučajnih, konsekutivnih i konstruisanih nedeljnih uzoraka različitih obuhvata: 7, 14, 21 i 28 dana (ukupno 240 uzoraka). Rezultati istraživanja su ukazali da je konstruisani nedeljni uzorak efikasniji od konsekutivnog nedeljnog i od prostog slučajnog uzorka. Prednost konstruisanog uzorka, u odnosu na prost slučajni, počiva u obezbeđivanju podjednake zastupljenosti svih dana u nedelji, što obezbeđuje i konsekutivni, ali je ovaj drugi od konstruisanog uzorka manje pouzdan za analiziranje sadržaja. Istraživanjem se nastojala utvrditi i dovoljna veličina konstruisanog uzorka za izvođenje zaključaka o šestomesečnoj populaciji novina. Utvrđeno je da je obuhvat od 7 dana podjednako efikasan kao i obuhvat od 28, tačnije da je nedeljni obuhvat dovoljan za ocenu populacije. Preciznost konstruisanog uzorka se neznatno povećava pri porastu obuhvata na 14 i 21 dan, ali zahteva i ulaganje znatnije količine resursa te se primena ne smatra isplativom. Konsekutivni uzorak se ni u jednom slučaju nije pokazao adekvatnim, a prost slučajni samo pri obuhvatu od 28 dana.

Za proveravanje da li je uzorak dovoljno velik koristi se i tehnika deljenja na pola. Uzorak se deli na dva jednaka dela slučajnim izborom elemenata. Ako se na osnovu oba dela dobijaju isti zaključci sa istim prihvatljivim nivoom pouzdanosti, može se smatrati da je veličina uzorka adekvatna. Poželjno je da analitičar primeni tehniku više puta, ponovo deleći uzorak slučajnim izborom, a nepovoljni rezultati uslovljavaju povećanje veličine uzorka sve do postizanja zadovoljavajuće pouzdanosti. Osnovne prednosti primene tehnike deljenja na pola su to što ne zahteva poznavanje tačne veličine populacije i ustanovljavanje mere za ocenu adekvatnosti uzorka. S druge strane, ona ne dozvoljava uopštavanje rezultata na druge uzorke izvučene iz građe istog tipa. Tehniku deljenja uzorka na pola primenili su Wendell J. Coats i Steve W. Mulkey proučavajući zastupljenost tema o vojsci na uzorku od 100 američkih dnevnih novina tokom 15 dana pa je u analizu uključeno 1500 brojeva (Coats i Mulkey, 1950). Na osnovu niza objektivnih karakteristika (geografska lokacija, tiraž, političko opredeljenje, vlasništvo itd.) uzorak su podelili

na dva poduzorka sa istom strukturom i poredili dobijene rezultate. Visoka korelacija među poduzorcima smatrana je dokazom da je izabrani uzorak validan.

Jedinice analize sadržaja

Klasifikovanje jedinica analize je osnova analize sadržaja, a njihovom izboru prethodi upoznavanje sa realizovanim empirijskim istraživanjima, relevantnim teorijskim shvatanjima, određenje predmeta proučavanja, definisanje ciljeva, hipoteza ili istraživačkih pitanja i izbor građe na kojoj će istraživanje biti vršeno. Izbor jedinica analize spada u najosnovnije korake pri primeni ovog postupka, a nazivaju se još i jednicama klasifikacije. Pod jednicama analize se podrazumevaju celine koje istraživači razlikuju u sadržaju komunikacije, a mogu predstavljati deo poruke ili poruku u celosti. Analiza sadržaja je uvek ograničena samo na neke aspekte sadržaja jer se svaki može analizirati na više različitih načina.

Izdvajanje jedinica analize počiva na uočavanju relevantnih razlika koje postoje u proučavanoj građi, a može obuhvatati segment sadržaja različite veličine u zavisnosti od predmeta analize, cilja, vrste iskustvene građe na koju se primenjuje itd. Jedinice analize istraživači tretiraju kao nezavisne elemente i izdvajaju se iz poruka u vidu delova koji se međusobno ne preklapaju, a proces izdvajanja se ponekad naziva segmentacijom. One se klasifikuju u unapred određene kategorije pod pretpostavkom da imaju slična značenja. Pod značenjem se podrazumeva uobičajeno značenje koje se pridaje posmatranoj jedinici analize, a ne individualno.

Prema različitim analitičkim funkcijama koje imaju u analizi sadržaja Krippendorff razlikuje tri vrste jedinica: uzorkovanja, beleženja/kodiranja i konteksta (Krippendorff, 2004a). Pod jednicama uzorkovanja se podrazumevaju one koje se izdvajaju radi uključenja u analizu, odnosno one među kojima se vrši selekcija građe istraživanja. Istraživač koji primenjuje analizu sadržaja mora odrediti jedinice uzorkovanja tako da moguće veze među njima ne utiču na analizu, kao i da su sve neophodne informacije sadržane u svakoj pojedinačnoj jedinici uzorkovanja, ukoliko je to izvodljivo. Zadatak nije jednostavan zbog prirode iskustvene građe koja se analizira. Naime, ako se proučava sadržaj novina, brojevi nisu međusobno nezavisni jer se o iole značajnijim temama piše tokom dužeg vremena, pa je često za potpuno razumevanje jednog teksta potrebno poznavati sadržinu prethodnog na istu temu.

Jedinice beleženja/kodiranja analitičar izdvaja radi njihovog opisa ili klasifikovanja. One predstavljaju određeni segment proučavanog sadržaja, koji se svrstava u odgovarajuću kategoriju analize. Sadržane su u

jedinicama uzorkovanja, mogu se preklapati sa njima, što nije poželjno zbog njihove kompleksnosti, pa su po pravilu znatno manjeg obima, a nikada obimnije. Mogu biti različitog nivoa opštosti i formirati hijerarhijsku strukturu. Jedinice beleženja treba da budu najmanje moguće jedinice, koje sadrže informacije od značaja za predmet analize, da bi se među koderima mogla postići saglasnost po pitanju njihovog razvrstavanja u kategorije, odnosno da bi analiza bila pouzdana. Ova vrsta jedinica se obično naziva jedinicama analize, a Janis i Fadner ih nazivaju jedinicama sadržaja i određuju kao „jedinicu značenja izabranu za analizu” (Janis i Fadner, 1949: 156).

Naposletku, jedinice konteksta određuju koje informacije treba imati u vidu prilikom opisivanja jedinica beleženja. Njihova uloga je izuzetno značajna jer je klasifikovanje jedinica analize uslovljeno poznavanjem konteksta u kom se javljaju. Jedinice konteksta nisu podložne prebrojavanju, za razliku od prethodne dve vrste jedinica, nije potrebno da se međusobno ne preklapaju i budu nezavisne. Ista jedinica konteksta može se istovremeno koristiti kao okvir za nekoliko jedinica beleženja. Ne postoje ograničenja po pitanju veličine jedinice konteksta, ukoliko sadrži dovoljno informacija za opis jedinice beleženja, ali ona utiče na količinu truda neophodnu da se izvede opis, kao i na samu pouzdanost istraživanja.

Prilikom izbora jedinica beleženja i konteksta istraživač treba da vodi računa o dva pitanja (Holsti, 1968). Osnovno pitanje je koje će jedinice u najvećoj meri uspeti da zadovolje potrebe istraživanog problema, a odgovor se može dobiti razmatranjem prirode analiziranih podataka i hipoteza koje se testiraju. Drugo pitanje se odnosi na efikasnost analize, a svodi se na donošenje odluke o jedinicama koje će dati zadovoljavajuće rezultate uz najmanju potrošnju resursa. Najpouzdaniji odgovor dobija se primenom različitih vrsta jedinica na istu građu i poređenjem njihove efikasnosti, ali su metodološka istraživanja ovog tipa retka. Adolf Geller, Kaplan i Lasswell su realizovali eksperiment primenjujući različite jedinice beleženja i konteksta prilikom analiziranja vrednosne usmerenosti pisanja (povoljno, neutralno, nepovoljno) o demokratiji u uredničkim tekstovima⁹ (Krippendorff, 2004a; Holsti, 1968). Upotrebili su četiri različite kombinacije jedinica beleženja i konteksta, s tim da su se one međusobno razlikovale samo u prvom slučaju: simbol kao jedinica beleženja i rečenica kao jedinica konteksta; pasus; tri rečenice; članak. Primenom sve četiri kombinacije dobijeni su rezultati saglasni po pitanju smera,

⁹ Geller, Adolf, Kaplan, Abraham and Harold. D. Lasswell, 1942. An Experimental Comparison of Four Ways of Coding Editorial Content, *Journalism Quarterly*, Vol. 19, No. 3: 362–370.

ali ne i po pitanju stepena pristrasnosti. Uočeno je da se sa povećanjem obima jedinice beleženja povećava i stepen pristrasnosti u tekstovima, kao i da se sa povećanjem obima jedinice konteksta značajno smanjuje broj neutralnih ocena. Nalazi ukazuju kako izbor jedinica beleženja i konteksta uslovljava rezultate analize sadržaja.

Pored jedinica beleženja i konteksta, Holsti razlikuje i jedinice enumeracije (Holsti, 1968). Krippendorff s pravom zapaža da je izdvanje ovog tipa jedinica uglavnom produkt određenja analize sadržaja kao kvantitativnog postupka, pre svega zastupljenog u Berelsonovim i Lasswellovim razmatranjima metode (Krippendorff, 2004a). Jedinica enumeracije podrazumeva mogućnost kvantifikacije proučavane građe, odnosno izražavanje rezultata analize u numeričkom obliku. Ona može biti ista kao i jedinica beleženje, ali ne mora.

Neuendorf navodi sličnu podelu razlikujući jedinice uzorkovanja, prikupljanja podataka, koje se ponekad nazivaju jedinicama posmatranja, i analize (Neuendorf, 2002). Pod jedinicama prikupljanja podataka se podrazumevaju elementi na osnovu kojih se vrši merenje svake proučavane varijable, a pod jedinicama analize elementi na osnovu kojih se vrši analiza podataka i izveštava o rezultatima istraživanja. Učestalo se jedinice prikupljanja podataka i analize poklapaju.

Klasifikacije jedinica analize primenjivih u analizi sadržaja su višestruke, ali među njima ne postoje suštinske razlike. Berelson smatra da su osnovne jedinice analize za proučavanje verbalnih simbola reči, teme, karakteri, ajtemi i prostorno-vremenske mere (Berelson, 1952). Milić izdvaja samo teme, skup simbola ili pojmova i karaktere (Milić, 1996). Havelka, Kuzmanović i Popadić smatraju da su najčešće jedinice analize reč, iskaz, tema, ajtem i karakter (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Weber kao osnovne jedinice beleženja, odnosno analize naznačava reč, smisao reči, rečenicu, temu, pasus i ceo tekst, a pretežno ih razmatra u kontekstu upotrebe računara za analizu teksta, što je i razumljivo zbog znatno razvijenih mogućnosti njihove primene na engleskom govornom području (Weber, 1990). Fajgeljova klasifikacija najčešće upotrebljivanih jedinica analize u analizi sadržaja je slična: reč ili simbol, reči grupisane prema smislu, rečenica, pasus, dokument, lik, ikonička celina (Fajgelj, 2010), kao i Holstijeva: reč ili simbol; tema; karakter; pasus, rečenica ili neka druga gramatička jedinica; ajtem (Holsti, 1968). Janis i Fadner u najzastupljenije jedinice analize pri proučavanju verbalnog materijala svrstavaju: pojmove, tvrdnje, subjekat-predikat fraze, pojedinačne rečenice i funkcionalne grupe rečenica, poput novinskog teksta (Janis i Fadner, 1949).

Treba imati u vidu da se opseg pojedinih jedinica analize razlikuje kod navedenih autora, tačnije dolazi do njihovog preklapanja. Jedinice

analize se pre svega međusobno razlikuju prema obimu, odnosno veličini i stepenu složenosti. „Bez obzira koje jedinice analize se primenjuju uvek se radi o njihovoj relativnoj učestalosti unutar određenih celina koje čine iskustveni okvir proučavanja” (Kaljević, 1972: 219).

Najjednostavnija jedinica analize je reč, koja se naziva još i simbolom, pojmom i terminom. O prednostima i ograničenjima upotrebe reči kao jedinice analize je već bilo pisano, ali nije naodmet ukratko ponoviti. Osnovna prednost upotrebe reči kao jedinice analize je jednostavnost, kako u prepoznavanju jedinice, tako i u njenom klasifikovanju, što doprinosi objektivnosti, preciznosti i pouzdanosti istraživanja. Njena upotreba ima i niz nedostataka, a osnovni predstavlja neadekvatnost jedinice za izvođenje zaključaka o proučavanoj komunikaciji usled istrgnutosti iz društvenog konteksta, što otežava zadovoljavanje epistemoloških principa. Kako Holsti navodi, upotreba reči kao jedinice analize se u ranim fazama razvoja analize sadržaja izbegavala prilikom proučavanja masovnih medija (Holsti, 1968). Njena upotreba je pre svega bila zapostavljena zbog obimnosti proučavanih podataka, odnosno visokih troškova realizacije istraživanja i niske pouzdanosti analize, a olakšana je razvijanjem različitih računarskih programa za analiziranje građe pa je postala jedna od najčešće upotrebljivanih jedinica analize. Reč je, kao jedinica analize, svoju primenu pretežno našla u nekoliko tipova proučavanja: političkih simbola, čitljivosti, književnog stila, psihoterapije (Berelson, 1952; Holsti, 1968).

Ukoliko se kao jedinica analize upotrebljava reč, javlja se problem zastupljenost sinonima i homonima u proučavanoj građi, posebno pri upotrebi računara u analizi sadržaja. Rezultati istraživanja mogu sadržati greške koje proističu iz ograničenja pojedinih softvera u vezi sa razlikovanjem više značenja koja jedna reč može imati (Weber, 1990). S druge strane, postoje programi koji mogu klasifikovati iste reči prema različitim značenjima pa jedinica analize može biti i smisao reči.

Kao što jedinica analize može biti smisao jedne reči, tako mogu biti i reči grupisane prema smislu, odnosno skup pojmova ili simbola (Milić, 1996). Berelson ovu jedinicu podvodi pod reč, smatrajući da se pod rečju podrazumevaju kako pojedinačne reči, tako i njihova jedinjenja poput fraza (Berelson, 1952). Ako se posmatra klasifikacija Havelke, Kuzmanovića i Popadića, govorimo o iskazu, koji se ne mora poklopiti sa rečenicom, a kao jedinica analize se upotrebljava češće od reči zbog naznačenih problema (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Za Fajgelja reči grupisane prema smislu mogu biti fraze, sintagme ili teme, a nazivaju se i kontekstnim jedinicama (Fajgelj, 2010). Ovde se verovatno mogu svrstati i jedinice koje Janis i Fadner nazivaju tvrdnjama i subjekat-predikat frazama, a ne određuju ih preciznije (Janis i Fadner, 1949).

Rečenica je jedinica analize šira po obimu od reči grupisanih prema smislu. Ona se upotrebljava kao jedinice analize onda kada je istraživač zainteresovan za reči ili fraze koje se učestalo javljaju zajedno (Weber, 1990). Može se odrediti na različite načine, između ostalog kao skup reči određenog značenja, a da bi se razlikovala od prethodne jedinice pod njom ćemo smatrati deo teksta koji sadrži glagol u ličnom glagolskom obliku.

Više rečenica takođe može biti jedinica analize, a u tom slučaju govorimo o pasusu. Pri klasifikovanju celih pasusa je neophodno odrediti šta se tačno pod njima podrazumeva da bi se razvrstavanje moglo adekvatno izvesti. Pasusi predstavljaju jedinice analize onda kada se ne mogu koristiti računari u izvođenju analize sadržaja, a ne raspolaže se dovoljnim brojem kodera pa se teži umanjenju istraživačkih napora (Weber, 1990). Osnovni problem pri analiziranju pasusa je teže postizanje visoke pouzdanosti nego prilikom proučavanja manjih jedinica.

Tema je nesumnjivo najčešće upotrebljavana jedinica u analizi sadržaja i nezaobilazan je element svake klasifikacije jedinica analize. Fajgelj temu ne izdvaja kao zasebnu jedinicu već je smatra oblikom reči grupisanih prema smislu (Fajgelj, 2010), što ona i krajnjoj liniji i jeste. Berelson temu vidi kao jedinicu koja se u svom najkompaktnijem obliku svodi na prostu rečenicu, a može predstavljati i skup rečenica (Berelson, 1952). Tema je najvažnija jedinica analize kao „nosilac nekog srazmerno celovitog smisla” (Milić, 1996: 593). Njena primena je nezaobilazna u proučavanju stavova, vrednosti, propagande itd. (Holsti, 1968). Međutim, njena upotreba utiče na pouzdanost analize usled kompleksnosti jedinice, a specifična priroda analiziranih tema uslovljena je predmetom i sadržajem proučavanja. Holsti, razmatrajući upotrebu računara u analizi sadržaja, daje operacionalnu definiciju teme kao jedinice analize. Ona predstavlja jedinicu teksta koja može sadržati samo po jedan od sledećih elemenata: posmatrač, izvršilac akcije, akcija i meta akcije (North, Holsti, Zaninovic i Zinnes, 1963).

Kada je određena osoba centralna figura analiziranog narativa, najpodesnija je upotreba karaktera ili lika kao jedinice analize. Dakle, pod karakterom se podrazumeva lik osobe, koja može biti izmišljena ili stvarna. Analiza je usmerena na zastupljenost karaktera u građi, njihovih relevantnih osobina itd. Upotreba karaktera pogodna je pri proučavanju književno-umetničkih dela: pripovedaka, romana, stripova, filmova, radio drama, a zahteva isčitavanje, gledanje ili preslušavanje cele jedinice proučavanja da bi se moglo izvršiti klasifikovanje.

Ajtem predstavlja određenu prirodnu celinu, koja se u celosti klasifikuje u adekvatnu kategoriju analize. Kao sinonimi za ajtem koriste

se i dokument (Fajgelj, 2010) i ceo tekst (Weber, 1990). „Kada su jedinice analize prirodne celine kao što su knjige, filmovi, pesme, vicevi, slike, oglasi itd., pa se te celine, a ne njihovi elementi, klasifikuju u odgovarajuće kategorije, takva jedinica analize naziva se *ajtem*” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 244). Primena ajtema je pogodna kada su varijacije u okviru njega male ili nisu značajne za predmet proučavanja, odnosno kada je za potrebe analize dovoljno razvrstati velike količine građe u veoma opšte kategorije. Za većinu istraživačkih problema upotreba ove jedinice analize nije pogodna, posebno imajući u vidu da ga je teško klasifikovati u samo jednu kategoriju analize. Veličina ajtema (dužina teksta, filma itd.) uslovljava pouzdanost analize, što predstavlja dodatnu otežavajuću okolnost za njegovu primenu. Za Webera je preporučljivo analiziranje poruka u celosti radi očuvanja njihove semantičke koherentnosti (Weber, 1990). Ukoliko je nužan izbor dela poruke, neophodno je razmotriti njenu strukturu, a iz svake poruke treba izvršiti selekciju jednog ili više paragrafa da bi se semantička koherentnost očuvala u određenoj meri. S obzirom na to da izdvajanje rečenica iz teksta razara semantičku koherentnost, protivi se njihovom analiziranju, jer onemogućava ili barem narušava mogućnost njihove interpretacije i proveru validnosti.

Berelson razlikuje i prostorno-vremenske mere, koje se svode na klasifikovanje građe prema prostoru koji zauzima ili dužini trajanja, u zavisnosti od karaktera proučavanog materijala, a omogućava preciznije razlikovanje nego kada je ajtem jedinica analize (Berelson, 1952). Kao jedinice analize Fajgelj izdvaja i ikoničke celine (Fajgelj, 2010). Pod njima se podrazumevaju slike, ilustracije ili neke druge slične celine. Drugi autori ne razlikuju ovu vrstu jedinica, a može se pretpostaviti da je uglavnom smatraju tipom ajtema.

Treba imati u vidu da su se sa pojavom interneta, odnosno dostupnošću obimne građe na svetskoj mreži, koja je podložna primeni analize sadržaja, pojavile bar još dve nove jedinice analize. U pitanju su *web* sajtovi i *web* stranice. Sajtovi su kompleksnije jedinice, celine sastavljene od *web* stranica, a mogu sadržati širok spektar sadržaja u različitoj formi (tekstualna, audio, video itd.), što otežava njihovo kodiranje i analiziranje. Stranice su sastavni delovi sajtova, pogodniji za analizu, pre svega zbog manjeg obima informacija u odnosu na ceo sajt, ali takođe mogu imati multimedijalni karakter.

Istraživanje svakako ne mora biti ograničeno na upotrebu samo jedne vrste jedinica analize. Izbor same jedinice uslovljen je sadržajem i predmetom proučavanja, a njegovo potpuno analiziranje može zahtevati korišćenje više jedinica. Berelson i Patricija J. Salter su, na primer, pri-

likom proučavanja prikaza različitih etničkih grupa u pričama objavljenim u najtiražnijim američkim časopisima 1937. i 1943. godine, koristili kao jedinice analize karaktere i ajteme (Berelson i Salter, 1946), a njihovo istraživanje ne predstavlja jedinstveni slučaj. Uprkos zastupljenosti upotrebe više jedinica u istom istraživanju, retke su informacije o međud odnosu koji se tom prilikom javlja između jedinica analize.

Navedene jedinice analize su prvenstveno karakteristične za kvantitativan oblik analize sadržaja. Zagovornici kvalitativnog oblika postupka, barem oni čija su shvatanja navedena u knjizi, nisu se bavili vrstama jedinica analize, što ne znači da ne razlikuju određene celine u proučavanoj komunikaciji. Mayring je opisujući izvođenje kvalitativnog oblika postupka kao jednu od faza naveo i definisanje jedinica analize (Mayring, 2000), a Kracauer navodi da se kvalitativnom analizom sadržaja proučava tekst kao celina radi utvrđivanja bitnih kategorija (Kracauer, 1953–1954).

Odnos jedinica analize i kategorija klasifikacije

Klasifikacijski sistem osnovnih jedinica analize sadržaja, koji se naziva još i kodnim sistemom ili kodnom shemom, mora biti što potpunije izgrađen pre njegove sistematske primene. Upotrebi klasifikacijskog sistema, tačnije razvrstavanju jedinica analize u precizno definisane kategorije, prethodi njihovo izdvajanje iz proučavane građe. „Nakon što smo odredili jedinice analize (bez obzira na to radi li se o riječi, rečenici, odeljku ili članku, potrebno je svaku od njih procijeniti u odnosu na unaprijed određene kategorije, čime se tekst prevodi u varijable pogodne za obradu)” (Milas, 2009: 509).

Analiza sadržaja počiva na klasifikacijskom sistemu, tačnije na njegovoj primeni, što jasno ukazuje koliko je značajno adekvatno definisanje kategorija. Validnost klasifikacijske sheme je od suštinskog značaja, tačnije da li se zaista istražuje ono što se misli da se istražuje. „Problem izgradnje kategorija smatra se najvažnijim aspektom analize sadržaja” (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966: 9). Vrednost realizovanih istraživanja primenom ovog postupka ocenjuje se prema preciznosti definisanih kategorija analize, njihovoj prilagođenosti građi istraživanja i predmetu proučavanja. Dakle, kategorije analize se moraju izgraditi u skladu sa ciljevima istraživanja i to tako da obezbeđuju dobijanje odgovora na postavljena istraživačka pitanja. „S obzirom na to da kategorije sadrže suštinu istraživanja, analiza sadržaja ne može biti bolja od svog sistema kategorija” (Berelson, 1952: 147). To ne znači da vrednost istraživanja ne zavisi i od drugih faza istraživačkog postupka, već da definisanje adekvatnih kategorija analize ima presudan značaj.

Broj i vrsta kategorija zavise od složenosti predmeta istraživanja, a predstavljaju osnovu za kodiranje. „Kategorije mogu biti bilo koja svojstva jedinica analize koja su od interesa za istraživanje” (Fajgelj, 2010: 422). Najčešće kategorije predstavljaju određene pojmove, ali se mogu odnositi i na položaj koji jedinica zauzima u građi, vremenski trenutak u kom se ona pojavljuje itd. Istraživač prilikom definisanja kategorija klasifikacije donosi dve osnovne odluke (Weber, 1990). Prva se odnosi na međusobnu isključivost kategorija, koja se preporučuje radi dobijanja preciznih rezultata analize. Ukoliko se kategorije međusobno ne isključuju, neće biti uvek jasno kako treba razvrstati građu. Samim tim će se koderi pri klasifikovanju manje rukovoditi pravilima kodiranja, a više sopstvenim nađenjem. Druga odluka se tiče širine kategorija, tačnije njihovog obuhvata, koja je prvenstveno uslovljena kompleksnošću predmeta istraživanja. S obzirom na to da se uže kategorije uvek mogu grupisati u opštije, dok suprotno nije izvodljivo bez ponovnog kodiranja materijala, treba im dati prednost kad god je to moguće i svrsishodno, imajući u vidu predmet analize. Podrazumeva se da klasifikacijski sistem mora biti iscrpan. Logički zahtev za što većom iscrpnošću klasifikacije zahteva što manju upotrebu grupa čiji smisao nije dovoljno određen, tačnije upotrebu jedne rezidualne grupe u koju se ne sme razvrstati velika količina iskustvene građe. U protivnom će klasifikacija biti manje iscrpna usled čega istraživaču mogu promaći teže uočljive, ali saznajno značajne razlike.

Kategorije klasifikacije mogu se odrediti na osnovu formalnih i sadržinskih kriterijuma (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Pod formalnim kriterijumima podrazumevaju se oni koji su nezavisni od smisla proučavane građe, ali su značajni za predmet istraživanja. Ukoliko se novinski tekst kategoriše prema veličini prostora koju zauzima, stranici na kojoj se nalazi, većini naslova govorimo o klasifikovanju na osnovu formalnih karakteristika. Sadržinski kriterijumi odnose se na smisao koji je prisutan u iskustvenom materijalu, što znači da ih je teže primeniti, tačnije da se prilikom njihove primene nužno javlja problem interpretacije. Ako se svrstavanje u kategorije klasifikacije vrši na osnovu teme novinskog teksta, u pitanju je primena sadržinskih kriterijuma.

Kao što je već navedeno, Mayring razlikuje deduktivni i induktivni pristup definisanja kategorija analize, a prvenstveno ih razmatra imajući u vidu kvalitativan oblik postupka (Mayring, 2000). Ukazuje da i ovaj oblik postupka počiva na klasifikovanju jedinica analize u izgrađene kategorije, a George smatra da su diskriminativnije i specifičnije nego kategorije u kvantitativnoj analizi sadržaja (George, 2009). Kategorije analize u kvalitativnoj analizi sadržaja predstavljaju suštinu proučavanog teksta u sažetom obliku (Kracauer, 1953–1954).

Pod deduktivnim pristupom se podrazumeva definisanje kategorija na osnovu saznanja koja prethode upoznavanju sa iskustvenom građom, dakle, na osnovu primarnog iskustva i teorijskih shvatanja istraživača. Fajgelj deduktivno određene kategorija naziva predefinisanim i smatra da se njihova upotreba može označiti kao metoda za merenje konstrukta. „Predefinisane kategorije mogu biti: a) rečničke – standardne, b) iz prethodnih istraživanja, ili c) formirane na osnovu istraživačkih pitanja ili hipoteza” (Fajgelj, 2010: 423). Standardne kategorije odnose se na rečnike, koji pretežno postoje na engleskom jeziku i često se upotrebljavaju prilikom primene analize sadržaja na ovim govornim područjima. Oni sadrže listu reči, pravila na osnovu koji se vrši razvrstavanje reči prema kategorijama i određeni broj kategorija. Podrazumevaju upotrebu računara u primeni analize sadržaja. Kategorije iz prethodnih istraživanja se pre svega upotrebljavaju kada se vrše longitudinalna istraživanja ili radi uporedivosti podataka i kumulativnosti naučnog saznanja kada se ponovno istražuje pojava koja je već bila proučavana. Kategorije se mogu formirati i na osnovu pitanja koja se postavljaju u istraživanju, teorijskog okvira kojim se rukovodi istraživanje, definicija osnovnih pojmova itd. Deduktivni pristup se češće primenjuje, posebno imajući u vidu potencijalni primenjeni karakter istraživanja realizovanih upotrebom analize sadržaja.

Induktivni pristup označava definisanje kategorija na osnovu upoznavanja sa izvornom građom na kojoj će istraživanje biti zasnovano. Može se pregledati celokupna građa, što se po pravilu ne čini zbog uštede u vremenu, odnosno osobeno je za istraživanja zasnovana na materijalu koji nije obiman, ili njen reprezentativni deo, a nakon toga se pristupa formulisanju kategorija, koje su podložne izmeni ako kasnije klasifikovanje pokaže da postoje propusti. Fajgelj induktivno određene kategorija naziva izvedenim, a njihova upotreba se može označiti pristupom stvaranja konstrukta. „Ako se odabere ova vrsta kategorija, onda analiza sadržaja postaje ekvivalentna utemeljenoj teoriji” (Fajgelj, 2010: 424).

Pristupi koje navode Mayring i Fajgelj mogu se smatrati idealnopskim, što znači da za postavljanje valjanog klasifikacijskog okvira treba koristiti oba. „Klasifikacijska shema se, naravno, može izgraditi samo ako se prethodno dobro upozna sadržaj na koji će ona biti primenjena, i ako je sasvim jasno u kom pravcu treba da se kreće ispitivanje” (Milić, 1996: 594). Da bi bilo jasno u kom se pravcu istraživanje kreće, odnosno da bi se pored manifestnih mogla vršiti i interpretacija latentnih značenja, neophodna je teorijski usmerena primena postupka. Tačnije, klasifikacijski sistem se mora graditi u okviru aktivnog odnosa iskustvene građe istraživanja i teorije koja ga usmerava.

Postojeća proučavanja istraživanja realizovanih primenom analize sadržaja ukazuju da teorijska usmerenost postupka nije dovoljno učestala. Riffe i Freitag proučavajući radove u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* uočavaju da je samo 27,6% sadržalo eksplicitan teorijski okvir (Riffe i Freitag, 1997). Ponovićemo da su Kolbe i Burnett proučavajući studije u oblasti istraživanja potrošača uočili da je testiranje teorije bilo zastupljeno samo u 5,5% izveštaja (Kolbe i Burnett, 1991). Treba imati u vidu da ako istraživač eksplicitno ne naznači svoju teorijsku perspektivu u istraživanju, ne znači da je nema. „Neka vrsta teorijske orijentacije implicitno je sadržana u svakom empirijskom istraživanju, a čak i najapstraktniji teorijski pojmovi nisu lišeni svakog iskustvenog sadržaja” (Đurić, 1962: 52). Po pravilu se izbor teorijske perspektive vrši znatno pre nego što se započne istraživanje, a iz nje proizilaze sam koncept i osobenosti istraživanja. Preduslov primene određene teorijske perspektive sastoji se ne samo u njenom temeljnom poznavanju već i u posedovanju znanja o njoj rivalskim perspektivama.

Osnovni problem koji se javlja u vezi sa teorijskim usmeravanjem definisanja kategorija analize počiva u odsustvu teorije koja objašnjava odnos između varijabli i njihovog izražavanja u jeziku (Stone, Dunphy, Smith and Ogilvie, 1966). Nedostaje adekvatna teorija simboličke komunikacije, koja treba da ukaže kako se proučavane varijable ispoljavaju u sadržaju opštenja, kojim sve terminima mogu biti izražene, odnosno u okviru kojih termina mogu biti sakrivene. Odsustvo ovakve teorije vraća postupak analize sadržaja na područje intuitivnog razumevanja proučavane građe, koje analizu čini manje pouzdanom. Winham naglašava da mogućnosti primene analize sadržaja ne zavise samo od razvijenosti postupka već i od stepena razvijenosti društvenih i političkih teorija (Winham, 1969). Dosadašnji razvoj metoda je uslovio šire mogućnosti primene, kao što će doprineti i budući razvoj, ali metodološka ojačanja nisu dovoljna. Neophodan je i razvoj društvenih teorija, novih saznanja o odnosu između varijabli, koja zatim treba povezati sa njihovim izražavanjem u društvenoj komunikaciji da bi mogućnosti primene analize sadržaja bile još šire.

U domaćoj sociologiji je Gredelj načinio pomak na planu teorijskog usmeravanja istraživanja primenom analize sadržaja utkavši teorijski okvir u samo istraživanje (Gredelj, 1986). Proučavao je odnos koji se uspostavlja između dominantnih vrednosti i stavova u SFRJ i sadržine masovnih medija, polazeći od pretpostavke da je političkom podsistemu komunikacijski sistem izrazito podređen. „Akcentat je s razlogom stavljen na sadržaj, uz pretpostavku da analiza promena u sadržaju tokom vremena dovodi i do nalaza o uslovljenosti tih promena promenama u

društvu, koje zahtevaju ispitivanje „slike realnosti” i njene korespondencije sa društvenom stvarnošću” (Gredelj, 1986: 10). Analiziran je odnos štampe, *Borbe* i *Politike* od 1945. do 1975. godine, prema nekoliko grupa problema: sadržaju pojma socijalizam, predstavi strukture jugoslovenskog društva, identifikovanju društvenih snaga koje su nosioci društvenog preobražaja i suprotnih nastojanja, međunarodnim odnosima koji utiču na koncept razvoja SFRJ.

Naposletku treba ukazati da pouzdanost primene klasifikacijskog okvira u analizi sadržaja nije uslovljena samo teorijskim problemima već i njegovom širinom, tačnije brojem modaliteta. Česta je primena dihotomnih kategorija, koje su opštijeg karaktera i trebalo bi da olakšaju kategorizaciju mada ni u ovom slučaju posao istraživača nije lak. Dihotomne kategorija mogu biti pozitivno – negativno, za – protiv, a njihovo formulisanje zavisi od prirode proučavanog problema. Modaliteti mogu biti iskazani i u nivoima intenziteta pa bi tako imajući u vidu prethodno navedene mogli biti upotrebljeni sledeći: potpuno pozitivno – umereno pozitivno – neutralno – umereno negativno – potpuno negativno itd. Broj modaliteta klasifikacijskog okvira uslovljen je kompleksnošću predmeta proučavanja, a što je broj veći, to je klasifikovanje teže i manje pouzdano.

Pretestiranje

Izuzetno je teško napraviti potpuno adekvatnu klasifikacijsku shemu iz prvog pokušaja. Istraživačima koji primenjuju analizu sadržaja savetuje se da najpre izrade probnu klasifikacijsku shemu i pravila za razvrstavanje jedinica analize. Probna klasifikacijska shema počiva na istraživačevom poznavanju predmeta proučavanja, realizovanim relevantnim empirijskim istraživanjima, ali i na upoznavanju sa iskustvenim materijalom istraživanja. "Da bi klasifikacija kategorija u koje će se razvrstavati odabrane jedinice analize uopšte bila upotrebljiva, istraživač je mora izvesti *na osnovu prethodnog iskustva sa sadržajem koji se analizira, i vodeći računa o ciljevima samog istraživanja*" (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 244). Pravila za razvrstavanje jedinica analize takođe moraju biti definisana pre pretestiranja klasifikacijske sheme. Ona moraju ne samo da odrede jedinice kodiranja, već i da sadrže tipične primere, koji ilustruju način primene definicija, kao i sva druga relevantna uputstva. Podrazumeva se da njima moraju biti obuhvaćene sve proučavane kategorije analize. Nakon toga se pristupa pretestiranju sheme, koje se obično vrši na manjim reprezentativnim uzorcima.

Pretestiranje počiva na kodiranju građe istraživanja, to jest razvrstavanju sirovih iskustvenih podataka u unapred definisane kategorije. Ono se zapravo sastoji iz dva procesa: najpre se proučavani kvalitativni podaci izdvajaju i razvrstavaju po jedinicama analize, a zatim se jedinicama analize dodeljuju oznake ili kodovi. Izgradnja kategorija i kodiranja su dva nužno povezana postupka u analizi sadržaja. „U prvome od njih određuje se pojmovni okvir unutar kojeg će se opisati sadržaj dokumenta, a u drugome se u njega svrstava postojeći sadržaj” (Milas, 2009: 510). Pretestiranje treba da omogući prikupljanje iskustava u primeni klasifikacijske sheme i pravila kodiranja, na osnovu kojih će se oceniti njihova valjanost.

Zamišljeni koncept istraživanja često biva izmenjen nakon pretestiranja klasifikacijskog sistema osnovnih jedinica analize, što znači da se vrši modifikovanje kodne sheme u vidu izmene kategorija, uvođenja novih, njihovog spajanja itd. Izmene sheme uslovljavaju i izmenu pravila kodiranja, njihovo preciziranje, navođenje novih primera. Nakon toga se ponovo pristupa primeni klasifikacijske sheme, a proces se obično ponavlja više puta sve dok se ne postignu zadovoljavajući rezultati. Dakle, klasifikacijskoj shemi se mora pristupati razvojno i modifikovati je sve dok se za tim javlja potreba, kao i pravilima kodiranja.

Weber ukazuje na nastojanje da se ostvare dva cilja prilikom pretestiranja klasifikacijske sheme, u zavisnosti od toga ko vrši klasifikovanje (Weber, 1990). Ukoliko se koriste računari za klasifikovanje teksta, cilj je postići tačnost prilikom kodiranja, koja se razlikuje od pouzdanosti. Kada razvrstavanje teksta u kategorije vrše ljudi, osnovni cilj je što veća pouzdanost kodiranja, koju treba oceniti pre nego što se reše nesuglasice među koderima po pitanju klasifikovanja građe. Utvrđivanje postojanja grešaka u računarskom klasifikovanju zahteva izmenu softvera, a nezadovoljavajuća pouzdanost pravila kodiranja. Ciklus se ponavlja sve dok se ne postignu adekvatni rezultati.

Treba imati u vidu da zagovornici kvalitativnog oblika analize sadržaja ne ukazuju na značaj pretestiranja klasifikacijske sheme, što nije iznenađujuće imajući u vidu fleksibilniju primenu plana istraživanja. Pravila sprovođenja analize se prilagođavaju predmetu analize, s obzirom na to da je veza istraživanja sa njim presudna za kvalitetnu realizaciju istraživanja. Pored toga se prilikom primene induktivnog pristupa kategorije analize građe korak po korak, pretežno procedurom sumiranja (Spannagel, Gläser-Zikuda i Schroeder, 2005).

Kodiranje

Nakon usavršavanja klasifikacijskog sistema, u skladu sa rezultatima pretestiranja, odnosno postizanja zadovoljavajuće pouzdanosti kodiranja ili tačnosti u primeni softvera, pristupa se kodiranju podataka. S obzirom na to je upotrebi računara u analizi sadržaja posvećeno posebno poglavlje, ovde ćemo se baviti kodiranjem na najopštijoj ravni, kao i kodiranjem poverenim ljudima. Kodiranje se može definisati kao izdvajanje jedinica analize iz proučavanog materijala i njihovo razvrstavanje u kategorije. Faza kodiranja bi se zbog svog značaja mogla označiti kao primena analize sadržaja u užem smislu.

Kodiranje se može vršiti na različite načine, a uslovljeno je vrstom iskustvenog materijala koji se proučava, njegovim oblikom, ali i jedinica-ma analize i klasifikacijskom shemom pa ovaj posao može imati različitu težinu, krenuvši od rutinskog karaktera do vrlo zahtevnog razvrstavanja. Ukoliko građu istraživanja predstavljaju štampani mediji kodiranje se može vršiti: registrovanjem jedinica po učestalosti pojavljivanja, prostoru koji zahvataju, strani na kojoj se nalaze, merenjem veličine naslova, registrovanjem da li je prisutna ilustracija itd. Prilikom analize sadržaja elektronskih medija meri se učestalost pojavljivanja analiziranog sadržaja, trajanje emitovanja, prostor koji u odnosu na neki drugi sadržaj zauzima u emisiji određenog tipa i sl. Ponovićemo da način izdvajanja jedinica analize iz proučavane građe i njihovo kodiranje zavise i od oblika same građe, kao i od određenja kategorija. Kod strukturisane građe, kao što je novinski tekst, jedinica može biti napis u celosti, pasus, iskaz itd. Što su delovi teksta koje treba kodirati veći po obimu, kao što su tekst i pasus, to ih je teže klasifikovati jer sadrže znatnu količinu često raznovrsnih informacija. Nestrukturisana građa, poput transkripta dubinskog intervjua, uslovljava drugačije određenje jedinica analize, a to mogu biti teme. Određenje kategorija zavisi, između ostalog, i od složenosti proučavanog problema. Preusko definisana jedinica analize može stvarati probleme prilikom razvrstavanja u kategorije ne odgovarajući nijednoj, isto kao i preširoko određena koja može biti pogodna za razvrstavanje u više kategorija. „Drugim rečima, prikupljanje kvalitativnih podataka, njihova transkripcija, kodiranje i analiza su isprepleteni i jedno na drugo utiču u presudnoj meri” (Fajgelj, 2010: 426).

Uobičajena procedura ručnog kodiranja podrazumeva umnožavanje građe u dovoljan broj primeraka, obeležavanje jedinica kodovima, njihovo fizičko izdvajanje iz građe i smeštanje u fascikle koje sadrže materijal o određenoj kategoriji. Ono se može vršiti i obeležavanjem kodova po marginama proučavanog teksta, posebno ako istraživanje nije obimno, a ni tim istraživača, i njihovim unošenjem u obrazac za kodi-

ranje. U primeni analize sadržaja u domaćoj nauci još uvek je primarno ručno kodiranje, pre svega zbog nepostojanja adekvatnih računarskih programa, a i zbog toga što znatna količina građe još uvek nije dostupna u elektronskoj formi.

Bez obzira na to da li se analiza sadržaja primenjuje u kvantitativnom, kvalitativnom ili mešovitom obliku, vrši se kodiranje kvalitativnih podataka. Osnovna razlika počiva u načinu na koji se kodiranje primenjuje. Po pravilu se kodiranje prilikom primene kvantitativnog oblika postupka vrši pripisivanjem numeričkih oznaka kvalitativnim podacima radi njihove statističke obrade. U kvalitativnoj analizi sadržaja se kodiranje vrši razvrstavanjem podataka prema kvalitativnim kodovima, a može se vršiti i utvrđivanje da li su određene kategorije prisutne u građi ili ne. Suština kodiranja u kvalitativnoj analizi sadržaja počiva u izdvajanje kategorija iz iskustvene građe radi razumevanja njihovog značenja. Ona građi pristupa holistički, nastojeći da obuhvati celinu analizirane komunikacije.

Postoji niz uslova za uspešnost kodiranja u analizi sadržaja. U njih spadaju precizno određenje uputstava za kodiranje, kvalifikovanost koderi, kao i obuka koderi za obavljanje zadatka. Neuendorf smatra da je radi smanjenja pristrasnosti, koja može ugroziti validnost istraživanja, poželjno da koderi ne budu upoznati sa ciljem proučavanja, a istog mišljenja je i Fajgelj (Neuendorf, 2002; Fajgelj, 2010). Tačnije, smatra se da koderi ne treba da imaju saznanja o istraživačkim pitanjima ili hipotezama, što ne isključuje razumevanje varijabli i načina njihovog merenja. Tako se može izbeći eventualna potreba koderi da pruže istraživačima ono što pretpostavljaju da žele. Krippendorff smatra da uputstva za beleženje treba da sadrže informacije koje se odnose na četiri područja: potrebne kvalifikacije koderi, obuku za kodiranje, sintaksu i semantiku jezika, kao i prirodu i upotrebu proizvedenih podataka (Krippendorff, 2004a). Pri tom treba imati u vidu da pod beleženjem podrazumeva analitičarevo tumačenje proučavane građe i njegovo predstavljanje u pojmovima analize, a pod kodiranjem termin koji analitičari sadržaja primenjuju da bi označili podređivanje procesa tumačenja pravilima nezavisnim od onoga ko analizu vrši.

Ne može se očekivati da će klasifikovanje proučavane građe biti izvršeno adekvatno, ukoliko se ne postave precizna uputstva za kodiranje. Dokument koji sadrži uputstva za kodiranje naziva se kodnom knjigom i mora biti usaglašen sa obrascem za kodiranje (Neuendorf, 2002). Obrazac za kodiranje služi za beleženje kodova analiziranih varijabli. Njegova organizacija je uslovljena prirodom predmeta istraživanja, ali treba nastojati da, što je više moguće, prikaz varijabli u obrascu za kodiranje odgovara njihovom redosledu u protokolu, radi lakšeg snalaženja

kodera. Mogu se razlikovati dva tipa obrasca za kodiranje: pojedinačnog i višestrukog slučaja, koji se razlikuju u zavisnosti od toga za koliko se slučajeva, tačnije jedinica beleženja, informacije mogu uneti u obrazac.

Protokol se sastoji iz nekoliko celina: uvodnog dela, koji sadrži osnovne informacije o projektu (ciljeve istraživanja, određenje osnovnih pojmova značajnih za istraživanje); procedura za analizu proučavanog sadržaja; preciznog prikaza proučavanih kategorija (operacionalnih definicija varijabli) (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Dakle, protokolom su ustanovljena pravila kojih koderi moraju da se pridržavaju prilikom izbora i klasifikovanja proučavanog sadržaja, što doprinosi povećanju pouzdanosti istraživanja. Primenom protokola se eliminišu individualne razlike među koderima, koliko god je to moguće, a modifikuje se sve dok se ne postigne zadovoljavajući stepen saglasnosti među njima. Upotreba protokola omogućava i zainteresovanim kompetentnim istraživačima da provere rezultate analize pa on predstavlja i sredstvo za postizanje objektivnosti istraživanja. Usled toga protokol mora biti dovoljno sveobuhvatan, da bi omogućio ponavljanje istraživanja bez traženja dodatnih informacija od onih koji su analizu prvobitno sprovedi, i dostupan stručnoj javnosti.

Kodere treba da karakterišu određene osobine da bi bili uspešni u obavljanju poverenog im posla. Oni najpre moraju imati razvijene kognitivne sposobnosti, odnosno biti u stanju da razumeju pravila kodiranja, kao i da ih dosledno primenjuju tokom čitavog procesa razvrstavanja građe (Krippendorff, 2004a). Jedna od izuzetno važnih osobina je i tačnost i preciznost u radu, a njihovim odsustvom se u građu unose greške koje utiču na validnost rezultata. Izvor nepreciznosti može biti i nepoznavanje problema koji se proučava pa je poželjno da koderi budu osobe koje imaju predznanja o predmetu istraživanja. Preporučuje se čak angažovanje kodera koji pripadaju istoj obrazovnoj, profesionalnoj ili kulturnoj grupi, odnosno kodera sličnih relevantnih karakteristika, smatrajući da sličnost uslovljava saglasnost klasifikovanja proučavanog materijala.

Kodiranju mora prethoditi obuka onih koji treba da vrše procenjivanje iskustvene građe, bez obzira na postojanje preciznih uputstava za kodiranje u pisanoj formi. Osnovni rezultat obuke treba da bude usvajanje pravila primene klasifikacijske sheme, što znači da se koderi moraju dobro upoznati sa njima, kao i drugim relevantnim uputstvima, ali i usklađivanje ličnih jednačina kodera radi vršenja ujednačene procene. Može se očekivati da će teškoće usklađivanja ličnih jednačina kodera biti veće što je kodna shema manje precizna, a kategorije analize obimnije. Radi prevazilaženja nesaglasnosti obuka mora biti što plastičnija da bi kodna shema bila razumljivija i dosledno primenjena. Ona može uklju-

čivati upoznavanje sa karakteristikama građe istraživanja, zajedničko kodiranje iste građe, nakon kog sledi tumačenje sheme i usaglašavanje razlika među koderima, nadgledanje rada od strane iskusnog koder a i pružanje saveta procenjivačima, upotrebu primera kako vršiti razvrstavanje itd. U kodnu knjigu bi trebalo da se unesu svi oni argumenti na osnovu kojih se postiže saglasnost koder a pri klasifikovanju, da bi budući napori u postizanju saglasnosti bili olakšani. Samim tim je jasno da su proces izgradnje kodne knjige i obuke koder a neraskidivo povezani.

Nakon izrade konačnih uputstava i obuke koder a pristupa se klasifikovanju analizirane građe. Odluke o pripisivanju jedinica kategorijama analize treba da počivaju samo na informacijama prisutnim u proučavanoj poruci, a ne na spoljašnjim izvorima informacija, naravno imajući u vidu pravila kodiranja. Koderi vrše razvrstavanje individualno, odnosno nezavisno jedni od drugih, a treba im omogućiti da razmatraju građu onoliko koliko je potrebno da bi je adekvatno klasifikovali, imajući u vidu objektivne mogućnosti. Nakon završetka kodiranja je poželjno voditi razgovore sa koderima o njihovim iskustvima pri obavljanju zadatka, na osnovu kojih istraživač može doći do dragocenih informacija u vezi sa poboljšanjima kodne knjige za buduće primene.

MacQueen i saradnici su formulisali preporuke istraživačima u vezi sa organizacijom kodiranja, koje su produkt višegodišnje prakse razvijanja kodne knjige i njene primene (MacQueen, McLellan, Kay i Milstein, 2009). Primarnu odgovornost za kreiranje i dopunjavanje kodne knjige treba da ima jedan istraživač, radi obezbeđivanja njene konzistentnosti i minimiziranja razlika po pitanju stila pisanja i upotrebljene terminologije. Uporedo sa knjigom kodova treba razviti i plan deljenja složenog teksta na manje prirodne celine. Proces kodiranja treba organizovati tako da se povećava saglasnost među koderima tokom njegovog trajanja. Svi članovi tima koder a treba da razmotre kodnu knjigu u saradnji sa njenim urednikom, a neophodno je i redovno održavanje sastanaka tima koder a radi razmatranja kodova i njihovih definicija. Prilikom određenja kodova ne treba smatrati da se nešto podrazumeva već eksplicitno naznačiti šta je njima obuhvaćeno. Neophodno je voditi računa i o obimu knjige kodova, čiji opseg treba da omogući njeno savladavanje za nekoliko sati. Koderi uglavnom uspevaju istovremeno da rade sa 30 do 40 kodova, a njihov veći broj zahteva kodiranje građe u etapama, tačnije podelu kodne knjige na nekoliko oblasti. Kodna knjiga se mora smatrati podložnom izmenama, problematični kodovi redefinisaju, a neupotrebljivi isključenju iz analize. Sam proces kodiranja se takođe mora smatrati podložnim izmenama, u skladu sa poboljšanjima kodne sheme. Neophodno je opredeliti se i za odgovarajuću meru saglasnosti među koderima, kao i za prihvatljiv stepen pouzdanosti kodiranja.

U metodološkoj literaturi se ne posvećuje dovoljno pažnje standardizaciji kodiranja kvalitativnih podataka. „Iako metodološke studije i udžbenici o metodama pružaju uputstva o obuci koderu, nema *empirijskih* dokaza o tome iz čega se obuka koderu sastoji u praksi” (Hak i Bernts, 2009: 220). Nedovoljna proučenost obuke koderu smatra se posledicom nedovoljnog poznavanja problema koji se javljaju prilikom kodiranja u sociološkim istraživanjima. Relevantna literatura obuku koderu mahom razmatra samo kao sredstvo za postizanje saglasnosti među njima, a upitno je koliko razmatranja ovog tipa doprinose korpusu znanja, koja će poboljšati obuku koderu u praksi, jer retki podaci o empirijskom sprovođenju procesa kodiranja ukazuje da je reč o obukom nedovoljno kontrolisanom složenom interpretativnom postupku. Kodiranje se sastoji iz dve faze: u prvoj se utvrđuje smisao analiziranog sadržaja, a u drugoj se on povezuje sa odgovarajućom kategorijom u klasifikacijskoj shemi (Hak i Bernts, 2009). Određenje smisla sadržaja počiva u svakodnevnom iskustvu koderu i nije obuhvaćeno obukom, dok je povezivanje smisla i kategorija podložno odgovarajućim uputstvima, što podrazumeva i objašnjenje teorijskog usmerenja kodne sheme. Pridavanje različitog smisla se može prevazići samo kroz dijalog koderu pronalaženjem zajedničkog tumačenja po pitanju konkretnog spornog sadržaja. Ono se može sprečiti uspostavljanjem neformalnih pravila kodiranja na osnovu forme sadržaja, a ne na osnovu njegovog smisla, koja ugrožavaju validnost kodiranja. Da bi kodiranje bilo adekvatno nije dovoljno samo uspešno povezati obe faze postupka, jer saglasnost po pitanju smisla ne znači da neće biti problema pri pripisivanju sadržaja kategoriji, posebno ukoliko su one apstraktnije, već i kontrolisati način utvrđivanja smisla.

Jedan od autora koji je postupak kodiranja smatrao nekontrolisanim, tačnije prepuštenim rasuđivanju koderu, a samim tim i izvorom nepouzdanosti istraživanja, bio je psiholog William C. Schutz. On je predložio proceduru klasifikovanja kvalitativnih podataka prilikom primene kvantitativne analize sadržaja, smatrajući da se ono može učiniti pouzdanijim izborom kvalifikovanih koderu, ali da to nije dovoljno (Schutz, 1958-1959). Predložena procedura započinje prikupljanjem kvalitativnih podataka, izvođenjem preciznih hipoteza istraživanja, određenjem varijabli koje će se meriti radi njihovog testiranja i kategorija analize koje predstavljaju varijable. Schutz predlaže upotrebu binarnog ili polinarnog metoda klasifikovanja, koji počivaju na razvrstavanju građe zasnovanom na dihotomnim shemama. Binarni metod podrazumeva postepeno kodiranje jedne po jedne kategorije na osnovu dihotomne podele. „Odluka je dihotomna ako zahteva samo jednu operaciju da poznavalac donese odluku” (Schutz, 1958-1959: 508). Metod je ilustrovan

primerom proizašlim iz istraživanja *A Content Analysis of Sunday Comic Strips: A Study in a Mass Medium of Communication*¹⁰, tačnije upotrebom kategorija koje su u istraživanju označavale mesto radnje stripa.¹¹ Za razliku od binarnog, polinarni metod počiva na upotrebi nekoliko kategorija, koje predstavljaju kombinaciju svih kriterijuma iz dihotomnih shema. Tačnije, polinarni metod počiva na podeli u dihotomne kategorije, koje se zatim grupišu prema svojim karakteristikama.¹² Oba metoda po Schutztzu omogućavaju prevazilaženje problema koji se javljaju prilikom kodiranja kvalitativnih podataka: logičkih, psiholoških i interpretativnih. Pod logičkim se pre svega podrazumeva da se kategorije često međusobno ne isključuju, tačnije da odluke po pitanju nekih kategorija treba da prethode primeni drugih, što nije izvodljivo kada se kodiranje ne vrši postepeno. Psihološke teškoće se odnose na otežanu upotrebu velikog broja kategorija u isto vreme, što utiče na pouzdanost kodiranja. Interpretativne teškoće upućuju na nepoznavanje uzroka različitog mišljenja kodera o istom sadržaju i stepena u kom se razlike javljaju. Binarni i polinarni metod prevazilaze logičke i interpretativne teškoće, a binarni i psihološke. Oba metoda omogućavaju lakše utvrđivanja uzroka razlika u mišljenju kodera i njihov stepen jer se mogu analizirati prilikom primene svake dihotomne sheme.

Tony Hak i Ton Bernts su se bavili proučavanjem obuke kodera i kodiranja, analizirajući načine rešavanja spornih slučajeva pri razvrstavanju sadržaja u kategorije. Reč je o studiji slučaja, koja počiva na proučavanju kodiranja 800 odgovora dobijenih na pitanje otvorenog tipa o ispitanikovom viđenju najbolje definicije zdravlja, tačnije analiziranju transkripata konverzacije tokom dva sastanka kodera¹³ (Hak i Bernts,

¹⁰ Spiegleman, Marvin, Terwilliger, Carl and Franklin Fearing, 1952. *A Content Analysis of Sunday Comic Strips: A Study in a Mass Medium of Communication*, *Journal of Social Psychology*, Vol. 35, No.1: 37–57.

¹¹ Koderi su najpre izvršili klasifikovanje sadržaja na osnovu kategorije međuzvezdani prostor – Zemlja. Nakon toga je građa čija se radnja dešava na Zemlji grupisana u dve kategorije u zavisnosti od toga da li je u pitanju inostranstvo ili SAD. Treća odluka se odnosila na razvrstavanje stripova koji se dešavaju u SAD na one čiji je sadržaj istorijskog i savremenog karaktera. U poslednjem koraku se stripovi koji se dešavaju u sadašnjosti razvrstavaju na ruralne i urbane, prema prostoru u kom se odvija radnja. Evidentno je da se neke kategorije izuzimaju iz dalje analize zato što se ne smatraju značajnim, kao što je međuzvezdani prostor, inostranstvo itd.

¹² U slučaju već navedenog primera bi te kategorije bile sledeće: inostranstvo (uključuje kriterijume inostranstvo i Zemlja), istorija (Zemlja, SAD, istorija), ruralno (Zemlja, SAD, savremeno, ruralno), urbano (Zemlja, SAD, savremeno, urbano) i međuzvezdano (uključuje samo kriterijum međuzvezdano).

¹³ Prvi sastanak je usledio nakon dobijanja uputstava za kodiranje i testiranja njihove primene bez razjašnjenja pravila. Nezadovoljavajući rezultati su uslovlili razmatranje razlika u kodiranju, objašnjenje uputstava i formulisanje dodatnih pravila. Kodiranje

2009). Osnovno istraživačko pitanje je da li se obuka koderi sastoji samo iz teorijskog dela, koji podrazumeva obučavanje za preciznu primenu pravila kodiranja, ili i iz praktične socijalizacije u vidu primene neformalnih pravila. Predmet interesovanja Haka i Berntsa je i način na koji se razgovaralo o nesaglasnostima među koderima i njihovo rešavanje, kao i da li postizanje saglasnosti po pitanju kodiranja konkretnog spornog sadržaja utiče na kodiranje drugih sadržaja. Na osnovu proučavanja transkripata potvrđena je pretpostavka da se prilikom kodiranja razgovara o postizanju saglasnosti među koderima, a ne o teorijskoj adekvatnosti kodiranja, što znači da se ne raspravlja o slučajevima kada koderi vrše klasifikovanje na isti način. Takođe je utvrđeno da postizanje saglasnosti među koderima po pitanju spornih odluka u prvoj fazi ne utiče na kodiranje drugih sadržaja, dok u drugoj utiče. Tačnije, utvrđivanje smisla sadržaja se smatra jedinstvenim problemom, a način njegovog rešavanja nije povezan sa kodiranjem drugih delova građe. S druge strane, rešavanje problema pripisivanja sadržaja odgovarajućoj kategoriji za posledicu ima specifikovanje pravila kodiranja, koja su primenjiva i na druge slučajeve. Zaključuje se da se saglasnost među koderima ne postiže samo teorijskom obukom o kodnoj shemi, već i njihovom praktičnom socijalizacijom, odnosno usvajanjem neformalnih pravila kodiranja. Ona se sastoje u instrukcijama istraživača da se nesaglasnost koderi rešava mehaničkim klasifikovanjem odgovora, što znači prema formi sadržaja, a ne prema smislu, čije utvrđivanje nije podložno obuci. Instrukcije ovog tipa se razvijaju tokom kodiranja, umanjuju njegovu validnost i ne navode se u istraživačkim izveštajima. Hak i Bernts su proučavali samo jedan slučaj, što nalaze ne čini opštim, ali predstavljaju osnovu za dalje empirijsko istraživanje obuke koderi i kodiranja.

Analiza

Proces analize podataka sledi nakon izrade konačne verzije klasifikacijske sheme i kodiranja celokupne građe istraživanja, barem kada je u pitanju kvantitativan oblik analize sadržaja. Sređenu iskustvenu građu, prema unapred utvrđenim pravilima, treba analizirati da bi se predmet proučavanja mogao opisati ili objasniti, odnosno da bi se mogle testirati postavljene hipoteze ili odgovoriti na istraživačka pitanja. Analiza podataka pretežno podrazumeva upotrebu statističkih metoda, posebno pri primeni kvantitativne analize sadržaja. Kako Berelson zapaža, numerič-

nakon prvog sastanka je takođe bilo nezadovoljavajuće, što je uslovalo novo okupljanje tima, formulisanje još detaljnijih pravila i postizanje zadovoljavajuće saglasnosti među koderima.

ki pokazatelji dobijeni primenom analize sadržaja mogu se analizirati i predstavljati isto kao i kvantitativni podaci dobijeni primenom drugih metoda (Berelson, 1952). On ukazuje na primenu apsolutnih i relativnih frekvencija, korelacionih tehnika i konstrukciju indeksa u analizi sadržaja. Riffe, Lacy i Fico smatraju da su osnovne statističke metode koje se upotrebljavaju deskriptivne mere, korelaciona analiza, testovi statističke značajnosti, kao i analiza varijanse i višestruka regresiona analiza (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Havelka, Kuzmanović i Popadić ukazuju na dva načina naknadne obrade podataka: izračunavanje indeksa sažimanjem postojećeg broja kategorija i proučavanje interrelacija između kategorija korelacijama, klaster ili faktorskom analizom (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004). Krippendorff navodi nekoliko tehnika za analiziranje podataka i prikazivanje rezultata, čija je primena posebno korisna u analizi sadržaja, svestan nemogućnosti navođenja svih upotrebljivih statističkih metoda, kao i njihovog detaljnog prikaza: tabeliranje; krostabulacije, mere asocijacije i korelacije; multivarijantne tehnike; faktorska analiza i multidimenzionalno skaliranje; analiza slika, portreta, semantičkih čvorova i profila; analiza kontingencije; klaster analiza (Krippendorff, 2004a). Jasno je da su statističke metode primenjive u analizi sadržaja brojne, a ukazaćemo na one koje se najučestalije koriste. Namera nije da se detaljno prikažu statistička oruđa, o kojima se informacije mogu pronaći u brojnim statističkim udžbenicima, kao i u literaturi koja se bavi analizom podataka pri primeni analize sadržaja (Berelson, 1952; Krippendorff, 2004a; Neuendorf, 2002; Riffe, Lacy i Fico, 2005; Milas, 2009).

Nije nužno posebno naglašavati da je mogućnost upotrebe statističkih metoda, i njima uslovljenog izvođenja zaključaka, povezana sa ostalim fazama istraživačkog postupka: određenjem predmeta proučavanja, ciljevima, prikupljanjem podataka, načinom njihovog merenja itd. Planom prikupljanja podataka određuju se modaliteti proučavanih obeležja, a time i način merenja i iskazivanja, uslovljen prirodom proučavane pojave i samih obeležja. Obeležja mogu biti izražena atributivno i numerički, to jest mogu biti kvalitativna i kvantitativna, a u zavisnosti od prirode obeležja mogu se primeniti četiri različita nivoa merenja, odnosno četiri merne skale: nominalna, ordinalna, intervalna i skala odnosa (Stevens, 1946). Od nivoa merenja varijable zavisi mogućnost primene statističkih metoda, kao i od drugih pretpostavki o prirodi osnovnog skupa.

Najčešće je cilj upotrebe analize sadržaja opis predmeta proučavanja pa se primenjuje najbazičniji način analize, koji se svodi na prebrojavanje učestalosti javljanja jedinica analize po kategorijama i izražavanje njihovih frekvencija. Rezultati mogu biti prikazani u apsolutnim

frekvencijama, kao što je broj jedinica analize u proučavanoj građi prema kategorijama, ili relativnim frekvencijama, to jest stavljanjem broja jedinica analize po kategorijama u odnos prema ukupnom broju jedinica analize, čime se dobijaju procenti. Relativne frekvencije predstavljaju precizniji pokazatelj od apsolutnih frekvencija i omogućavaju poređenje rezultata različitih istraživanja. Dakle, osnovni produkt analize sadržaja su prikazi sređenih podataka, koji izražavaju strukturu proučavane građe prema posmatranim obeležjima. Uobičajeno se prikazuju tabelarno, a koriste se i različite vrste grafičkih prikaza. Za istraživanja primenom analize sadržaja do sredine XX veka osobeno je izražavanje rezultata uglavnom samo u vidu apsolutnih ili relativnih frekvencija.

U analizi sadržaja je zastupljeno i konstruisanje sintetičkih indeksa, uslovljeno prirodom proučavane građe. Pod indeksom se podrazumeva grupisanje zasebnih kategorija u kompleksnije jedinice sadržaja (Berelson, 1952), odnosno matematičko kombinovanje dve ili više mera obeležja radi dobijanja jednog indikatora (Neuendorf, 2002). Indeksi se stvaraju na bazi objektivnih podataka, koji mogu biti ponderisani u skladu sa svojim pretpostavljenim značajem. Svrha upotrebe indeksa je sažimanje velikog broja podataka radi lakše statističke obrade i jasnijeg uočavanja odnosa među dobijenim podacima. Još je Sorokin, proučavajući istoriju zapadne kulture u svom najambicioznijem i najobimnijem delu *Društvena i kulturna dinamika*, bio svestan značajne uloge sintetičkih indeksa u analizi sadržaja (Sorokin, 2002). „U oblasti filozofije Sorokin je ispitivao kretanje osnovnih ontoloških, gnoseoloških, etičkih, političko-filozofskih i socioloških stanovišta, trudeći se da pokaže kako postoji paralelizam u svim oblastima duhovne kulture uslovljen cikličnim promenama njenog osnovnog tipa” (Milić, 1996: 580). Društveni uticaj ideja određenih mislilaca utvrđen je na osnovu merila, koje se sastoji iz više indikatora: navođenje mislioca u delima savremenika i onih koji su živeli nakon njega, posebno u udžbenicima teorije saznanja; posmrtno objavljivanje i prevođenje njegovih dela; stvaranje originalnog i celovitog filozofskog shvatanja; osnivanje filozofske škole i broj sledbenika; broj monografija o misliocu. Na osnovu navedenih indikatora oformljen je indeks uticajnosti, koji može imati vrednost od 1 do 12, a izražava specifičnu uzročnu težinu shvatanja značajnih mislilaca. Valja spomenuti i sintetičke indekse koje je Milica Bogdanović koristila u svom diplomskom radu, analizirajući pisanje o Otporu 2003. godine u dnevnim listovima *Politika* i *Danas* (Bogdanović, 2004). Kombinujući Gredeljeve i Brankovićeve doprinose na ovom polju, izgradila je indekse za veličinu tekstova, tip spominjanja i komunikacijsku vrednost tekstova. Ukazaćemo na način merenja komunikacijske vrednosti, prilikom čijeg je konstruisanja uzeta u obzir različita uređivačka koncepcija listova: tekst na naslovnoj

strani oba lista je vrednovan sa 5, tekst u rubrici politika u novinama *Politika* (strane 7 i 8) i rubrikama događaj dana i prvom delu hronike u listu *Danas* (strane 2 i 3) sa 4, tekst u rubrici društvo u *Politici* i drugom delu rubrike hronika u *Danasu* (strane 4 i 5) sa 3, tekstovi u ekonomskoj rubrici oba lista sa 2, a u lokalnim i drugim rubrikama sa 1.

Evidentno je da se indeksi najčešće kreiraju za potrebe konkretnih istraživanja, odnosno ne stvaraju se opšti indeksi primenjivi u različitim proučavanjima, što ne znači da nije bilo takvih slučajeva. Za potrebe primene analize sadržaja kreiran je koeficijentu neravnoteže (Janis i Fadner, 1949). Reč je o opštoj formuli primenjivoj pri klasifikovanju podataka radi ocene ukupnog stepena neravnoteže iskazanog u njima, tačnije stepena vrednosne usmerenosti napisa o proučavanoj temi ili simbolu. Izražavanje neravnoteže u vidu jednog kvantitativnog pokazatelja omogućava testiranje hipoteza o vrednosnoj neutralnosti sadržaja primenom statističkih metoda. Smatra se da je koeficijent primenjiv na proučavanje svih tipova društvene komunikacije (osim onih oblika u kojima je komunikacija ograničena voljom istraživača, poput pitanja zatvorenog tipa u upitnicima), čiji se sadržaj može klasifikovati u kategorije: povoljno, nepovoljno, neutralno i nerelevantan sadržaj za predmet proučavanja. Koeficijent treba da zadovolji 10 kriterijuma, koji izražavaju koncept neravnoteže.¹⁴ Ključni faktori za merenje neravnoteže su prosečno predstavljanje relevantnog sadržaja i ukupnog sadržaja, a njihov uticaj se može iskazati preko dve formule, da bi svih 10 kriterijuma bilo zadovoljeno. Koeficijent povoljne neravnoteže je primenjiv kada je ukupan broj jedinica povoljne vrednosne usmerenosti veći od broja nepovoljne. Obeležava se sa C_f i izračunava primenom sledeće formule:

¹⁴ Kriterijumi su sledeći: koeficijent uvek treba da se poveća u pozitivnom smeru sa povećanjem učestalosti jedinica povoljne usmerenosti; on uvek treba da se poveća u negativnom smeru sa povećanjem učestalosti jedinica nepovoljne usmerenosti; njegova apsolutna vrednost uvek treba da se smanji sa povećanjem učestalosti neutralnih jedinica; apsolutna vrednost koeficijenta uvek treba da se smanji sa povećanjem ukupnog broja jedinica; njegova vrednost mora biti 0 ako u proučavanoj građi nisu zastupljene jedinice koje se odnose na predmet proučavanja; vrednost koeficijenta mora biti 0 i ako su sve jedinice koje se odnose na predmet proučavanja neutralne; očekivana vrednost koeficijenta je 0 i kada je broj jedinica povoljne i nepovoljne vrednosne usmerenosti jednak; dakle, vrednost koeficijenta ne sme biti 0 ako broj jedinica povoljne i nepovoljne vrednosne usmerenosti nije jednak; ukoliko su sve jedinice koje se odnose na predmet proučavanja povoljne ili nepovoljne, varijacija učestalosti jedne ili druge grupe jedinica treba da uslovi proporcionalne varijacije koeficijenta; pri odsustvu neutralno usmerenih jedinica, uz konstantnu razliku između povoljnog i nepovoljnog sadržaja, vrednost koeficijenta mora direktno varirati u skladu sa odnosom povoljno i nepovoljno usmerenih jedinica.

$$C_f = \frac{f^2 - fu}{rt}$$

Koeficijent nepovoljne neravnoteže se koristi kada je ukupan broj jedinica nepovoljne vrednosne usmerenosti veći od broja jedinica povoljne. Označen je sa C_u , a izračunava se upotrebom formule:

$$C_u = \frac{fu - u^2}{rt}$$

U navedenim formulama f označava ukupan broj jedinica povoljne vrednosne usmerenosti, u ukupan broj jedinica nepovoljne vrednosne usmerenosti, r ukupan broj jedinica relevantnog sadržaja, a t broj jedinica ukupnog sadržaja.

Dalje se analiza podataka pri primeni analize sadržaja može vršiti upotrebom deskriptivnih mera (centralne tendencije i disperzije), a frekvencije predstavljaju osnovu na kojoj počiva. Pomoću deskriptivnih mera se mnoštvo podataka izražava jednim ili većim brojem numeričkih pokazatelja da bi se značenje prikupljenih podataka što bolje opisalo. Najzastupljenija je primena aritmetičke sredine, izračunate mere centralne tendencije, koja se dobija deljem zbira svih vrednosti obeležja njihovim brojem. Ona predstavlja srednju vrednost, „odnosno sintetički pokazatelj lokacije skupa ili uzorka” (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001: 41). Aritmetička sredina ukazuje na najzastupljeniju kategoriju analize u proučavanom sadržaju opštenja, ako između članova serije ne postoje velike apsolutne razlike, a raspored je simetričan. Prednost njene upotrebe, u odnosu na ostale mere centralne tendencije, počiva u manjoj varijabilnosti ukoliko se analizira više uzoraka iz iste populacije (Riffe, Lacy i Fico, 2005).

Statističko zaključivanje je takođe primenjivo u analizi sadržaja jer se pretežno analiziraju uzorci građe, a na osnovu podataka dobijenih iz uzorka mogu se donositi zaključci o vrednostima parametara populacije. U zavisnosti od toga kojim se informacijama raspolaže o nepoznatom parametru populacije, primenjuje se statističko ocenjivanje ili testiranje hipoteza. Statističko ocenjivanje je pogodno kada se ne može pretpostaviti vrednost nepoznatog parametra, jer se ne raspolaže odgovarajućim podacima, pa se ona ocenjuje. Testiranje statističkih hipoteza je primenjivo kada se može pretpostaviti vrednost nepoznatog parametra pa se ispituje prihvatljivost pretpostavke, a može biti zasnovano na jednom ili dva uzorka.

Za proučavanje aritmetičkih sredina više od dva skupa koristi se analiza varijanse, a omogućava istovremeno testiranje razlika među nji-

ma. Osnovni cilj njene primene je proučavanje uticaja faktora (jednog ili više) na varijabilitet pojave, koja je predmet interesovanja. Počiva na razlaganju varijabiliteta proučavane pojave na faktorski i rezidualni varijabilitet, odnosno onaj koji je posledica kontrolisanog faktora i nekontrolisanih faktora. Ukoliko je varijabilitet nastao pod uticajem kontrolisanog faktora znatno veći od onoga nastalog pod dejstvom nekontrolisanih faktora, smatra se da je kontrolisani faktor statistički značajan.

Utvrđivanje frekvencija proučavanih obeležja je dovoljno ukoliko predmet istraživanja ne zahteva proučavanje veza koje postoje između njih. Najjednostavniji način utvrđivanja veza predstavlja ukrštanje dve kategorije analize i proučavanje na taj način dobijenih unakrsnih tabela (tabela kontigencije, krostabulacija). „Tabele kontigencije su klasifikacijski i analitički instrument koji sadrži podatke simultanog merenja za dve ili više varijabli, najčešće kategorijalnih” (Cvejić, 1996: 5). Treba imati u vidu da se pri primeni analize sadržaja mogu proučavati veze između različitih obeležja, u smislu načina njihovog dobijanja. Predmet interesovanja istraživača može biti odnos između obeležja dobijenih tokom primene samog postupka, ali i između obeležja dobijenih u okviru analize sa onima dobijenim nezavisno od nje. Ukoliko se proučava veza između obeležja dobijenih tokom analiziranja sadržaja, postoji opasnost da je utvrđena veza posledica klasifikacijskog okvira jer je definisanje kategorija analize pod kontrolom istraživača (Krippendorff, 2004a). U drugom slučaju je opasnost manja jer se obeležja međusobno razlikuju prema načinu prikupljanja podataka.

Ukoliko je potrebno testirati hipotezu o saglasnosti frekvencija više od dva modaliteta koristi se χ^2 test. On počiva na odstupanjima očekivanih od empirijskih frekvencija, a mera odstupanja je χ^2 (Pearsonova statistika). Što je odstupanje empirijskih frekvencija od očekivanih veće, to je veća i vrednost χ^2 statistike, koja se kreće od 0 (potpuna saglasnost empirijskih i očekivanih frekvencija) do ∞ . Vrednost χ^2 statistike poredi se sa odgovarajućom tabličnom vrednošću χ^2 statistike, radi prihvatanja ili odbacivanja hipoteze. Nulta hipoteza se prihvata (nepostojanje značajnog odstupanja između empirijskih i očekivanih frekvencija) ukoliko je izračunata χ^2 vrednost manja ili jednaka tabličnoj, a odbacuje ako je izračunata vrednost χ^2 veća od tablične, na izabranom nivou značajnosti (najčešće 95% ili 99%).

O primeni korelacione analize pisao je još Berelson, ukazujući na njenu retku upotrebu u analizi sadržaja sredinom prošlog veka (Berelson, 1952). Korelacionom analizom se proučava stepen kvantitativnog slaganja varijacija između pojava, da bi se utvrdilo njihovo postojanje. Ukoliko slaganje varijacija postoji, korelacijom se utvrđuje i njihov ste-

pen, odnosno jačina veze, kao i njen smer. Postoje različite mere korelacione veze poput koeficijenta Spearmanove korelacije ranga (r_o), primenjivog na ordinalne veličine, kao i koeficijenta Pearsonove linearne korelacije (r), pogodnog za intervalne i skale odnosa. Ako je predmet proučavanja odnos dve promenljive, upotrebljava se prosta korelaciona analiza (linearna ili krivolinijska), dok proučavanje više promenljivih zahteva primenu višestruke korelacije (linearne ili krivolinijske). Ukoliko se za analiziranje podataka koristi softver SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*) može se proučavati i odnos između dve promenljive, uz kontrolu treće, kada je reč o parcijalnoj korelaciji. Pri primeni proste korelacione analize dobija se isti rezultat bez obzira koja pojava ima status zavisne, a koja nezavisne promenljive. Višestruka korelaciona analiza zahteva da se unapred jednoj pojavi pripiše status zavisne, a ostale se tretiraju kao nezavisne promenljive. Pripisivanje statusa zavisne ili nezavisne promenljive počiva na pretpostavkama o analiziranim pojavama, odnosno na postojećim teorijskim ili empirijskim saznanjima. Treba imati u vidu da se korelacionom analizom ne može utvrditi postojanje kauzalnih veza među proučavanim pojavama.

Regresiona analiza, isto kao i korelaciona, služi za proučavanje stepena kvantitativnog slaganja varijacija između pojava, ali se bez obzira na vrstu regresije unapred mora odrediti koja je promenljiva zavisna, a koja nezavisna. Primenjuje se za utvrđivanje prirode veze između proučavanih pojava, tačnije oblika zavisnosti koji se među njima javlja, omogućavajući sofisticiranije proučavanje međusobnih veza promenljivih primenom regresionog modela. „Regresioni model je takav statistički model koji kroz matematičke formule i niz odgovarajućih pretpostavki najbolje opisuje kvantitativnu zavisnost između varijacija posmatranih pojava u realnosti” (Žižić, Lovrić i Pavličić, 2001: 275). Regresiona analiza, popute korelaciona, može biti prosta i višestruka (linearna ili krivolinijska), u zavisnosti od broja proučavanih promenljivih, a osnovne vrste višestruke regresije su: standardna (istovremena, simultana), hijerarhijska (sekvencijalna) i postepena (stepenasta). Ni regresionom analizom se ne može ustanoviti postojanje kauzalnih veza među posmatranim promenljivim.

Analiza sadržaja omogućava i upotrebu složenijih statističkih tehnika. Ukoliko je predmet interesovanja istraživača povezanost između većeg broja kategorija, podaci se mogu obraditi metodama multivarijantne analize, kojima smo se detaljnije bavili u prethodnom poglavlju. Ovde ćemo ukazati ukratko na mogućnosti klaster analize, s obzirom na to da se ona, pored faktorske analize, primenjuje u analizi sadržaja. Klaster analiza obezbeđuje zamenu većeg broja međusobno povezanih

pokazatelja manjim brojem opštijih, što omogućava jednostavnije tumačenje podataka. Njenom primenom se vrši grupisanje posmatranih obeležja u međusobno isključive klustere, celine formirane na osnovu sličnosti varijabli. Najpre se vrši izračunavanja međusobne udaljenosti svih varijabli, a nakon toga se formiraju klasteri tehnikom spajanja ili razdvajanja. Pravac grupisanja uslovljen je analitičarevim odabirom kriterijuma grupisanja, kao i mere sličnosti. Istraživači koji primenjuju klaster analizu u okviru analize sadržaja „moraju uvek da opravdaju njihovu upotrebu određenih tehnika grupisanja u odnosu na kontekst njihove analize” (Krippendorff, 2004a: 208). Obrazloženje izbora procedure grupisanja je potrebno jer ona u značajnoj meri uslovljava rezultate analize. „Uz primjerene podatke moguće su i sve druge, manje robusne, multivarijantne tehnike, a dopuštena je i primjena složenih tehnika kazalnog modeliranja” (Milas, 2009: 515).

Pri proučavanju izveštaja nastalih primenom analize sadržaja i objavljenih u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* od 1971. do 1995. godine, utvrđeno je da je u 40,1% napisa primenjena samo deskriptivna statistička analiza (Riffe i Freitag, 1997). Posmatrano prema petogodišnjim intervalima, uočava se upotreba sve sofisticiranijih statističkih oruđa. U periodu od 1971. do 1975. godine je u više od polovine tekstova bila primenjena samo deskriptivna analiza (51,7%), a u intervalu od 1991. do 1995. godine u 32,3% radova. Uprkos tome rezultati neobjavljenog istraživanja, zasnovanog na analizi 239 studija u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* od 1986. do 1995. godine, ukazuju da analiza sadržaja ipak pretežno počiva na nekoliko osnovnih statističkih metoda (Riffe, Lacy i Fico, 2005). U 28% radova je građa analizirana samo utvrđivanjem učestalosti javljanja kategorija, upotrebom aritmetičke sredine ili proporcije. Ukoliko su primenjivane druge statističke metode, najčešće su kombinovane sa aritmetičkom sredinom ili proporcijom. Za utvrđivanje korelacije između prikupljenih podataka upotrebljavani su χ^2 test i Cramerov V koeficijent u 37% istraživanja, kao i Pearsonov produkt – moment koeficijent u 15% izveštaja. U 17% napisa su upotrebljene metode za ocenu razlika između aritmetičkih sredina i proporcija dva uzorka. Analiza varijanse je prisutna u samo 6% studija, višestruka regresiona analiza u 8%, a još sofisticiranije metode u 7% istraživanja.

Ostaje još da se osvrnemo na analizu u kvalitativnom obliku postupka. Mayring navodi tri analitičke tehnike, koje se mogu primenjivati zajedno ili nezavisno, a u pitanju su sumiranje, eksplikacija i strukturiranje (Mayring, 2000). Ponovićemo da se sumiranjem redukuje količina iskustvene građe da bi se njome lakše rukovalo. Njegovom primenom se

građa uopštava tako da zadržava suštinu. Eksplicacija se odnosi na označavanje, razjašnjenje i tumačenje iskustvene evidencije, čiji je rezultat objašnjenje materijala imajući u vidu njegov kontekst. Osnovu postupka predstavlja strukturiranje, a obuhvata definisanje jedinica analize, kategorija, pravila kodiranja, kodiranje građe, neophodne izmene klasifikacijske sheme, ponovno kodiranje i analizu rezultata. Završni korak u sprovođenju postupka je tumačenje.

Nakon analiziranja podataka, a i tokom trajanja same analize, pristupa se izvođenju zaključaka. „Problem zaključivanja leži u srcu svih sistematskih istraživanja, uključujući i ona koja se sprovode putem analize sadržaja” (Holsti, 1969: 109). Sve faze istraživačkog procesa uslovljavaju izvođenje kvalitetnih zaključaka, ali usmeravajuća uloga pripada odgovarajućoj naučnoj teoriji. To ne znači da odnos prema teoriji ne treba da bude aktivan tokom trajanja čitavog istraživanja, već da se samo primenom naučne teorije rezultati analize mogu adekvatno protumačiti i objasniti. „Da bi se iz sadržaja izvukli zaključci o posledicama konzumiranja sadržaja ili o proizvodnji sadržaja, istraživanje se mora rukovoditi teorijom” (Riffe, Lacy, Fico, 2005: 35).

Naposletku, Neuendorf navodi nekoliko korisnih saveta istraživačima u vezi sa predstavljanjem rezultata analize sadržaja (Neuendorf, 2002). Istraživač pre svega treba da vodi računa o direktnoj vezi rezultata sa hipotezama koje se testiraju ili istraživačkim pitanjima. Dakle, njima treba da bude usmereno izlaganje rezultata, što ne znači da ne može doći do otkrivanja i prikazivanja značajnih nalaza koji nisu predviđeni. Izbor statističkih metoda mora biti izvršen u skladu sa osobenostima istraživačkog postupka: načinom izbora uzorka, nivoima merenja proučavanih obeležja i modelom koji se testira. Ne treba zanemariti ni značaj vizuelnog prikaza analize podataka i njihovih rezultata, koji doprinosi njihovoj razumljivosti.

OBLASTI I PRIMERI PRIMENE ANALIZE SADRŽAJA

Analiza sadržaja se primenjuje već više od tri veka, s tim da tek sredinom XX veka dobija metodološki razvijen oblik, dok je sam pojam analiza sadržaja u engleskom jeziku počeo da se koristi 1941. godine (Krippendorff, 2004a). Postupak je prema Krippendorffu prošao kroz nekoliko faza razvoja: kvantitativna analiza novina, rana analiza sadržaja, analiza propagande, uopštena analiza sadržaja i kompjuterska analiza teksta (Krippendorff, 1981), s tim da u drugom izdanju ukazuje i na razvoj kvalitativnih pristupa (Krippendorff, 2004a). Krippendorffova periodizacija ne predstavlja vremenski čisto linearni sled. Zapravo se odnosi na oblasti širenja primene postupka. Primera radi, iako analiza propagande dobija masovne razmere tokom trajanja Drugog svetskog rata, primenjivala se i u predratnom periodu, koji Krippendorff naziva ranom analizom sadržaja, kao i u posleratnom periodu, posebno tokom Hladnog rata, dakle i u periodu uopštene analize sadržaja i kompjuterske analize teksta. On zanemaruje vrlo značajno područje na kom se primenjuje analiza sadržaja, a u pitanju su pedagoška proučavanja različitih udžbenika.

U ovom poglavlju dat je istorijat analize sadržaja, kojim je obuhvaćen put od prvih empirijskih istraživanja društvene komunikacije, preko javljanja njenog tehnički razvijenog oblika i sticanja statusa sociološkog istraživačkog postupka, do razvoja uslovljenog pojavom računara i interneta. Zatim sledi prikaz oblasti primene analize sadržaja, u kojima je našla svoju najučestaliju upotrebu, a u pitanju su obrazovanje, politika, kultura, umetnost i nauka. Naposletku su navedeni primeri upotrebe postupka. U skladu sa istorijskim značajem i dometima, metodološki su analizirana istraživanja Harolda D. Lasswella i Paula F. Lazarsfelda sa saradnicima. Prikazana je i uloga postupka u proučavanju (po)ratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama, kao i njena upotreba u istraživanju naučne uticajnosti.

Istorijat analize sadržaja

Krajem XVII veka realizovana su prva empirijska proučavanja sadržaja komunikacije. Izvedena su u okviru teoloških studija usled zabrinutosti crkve u vezi sa širenjem nereligioznih sadržaja putem štampe, što ne iznenađuje imajući u vidu potrebu crkve za kontrolom društvene komunikacije. Ona su bila „motivisana pre svega „bdenjem” teologa nad verskom „podobnošću” nereligioznih sadržaja” (Gredelj, 1986: 15). Prvi dobro dokumentovan primer kvantitativne analize sadržaja štampanog materijala potiče iz XVIII veka, a izveden je da bi se dokazalo da nekoliko listova predstavlja izvore ideja neprihvatljivih za crkvu.

U XVIII veku izvedena je i prva komparativna analiza sadržaja, a predmet analize bila je zbirka *Songs of Zion* objavljena 1743. godine u Švedskoj (Dovring, 1954–1955). Uprkos tome što autor pesama nije bio poznat, zbirka je štampana nakon državne cenzure, ali je posle zahteva za štampanje drugog izdanja Luteranska crkva iznela optužbu da pesme šire jeretičke ideje. Luteranska crkva se u vreme njenog objavljivanja suočavala sa uticajem nemačkog pijetizma, kao i sa delovanjem Moravskog pokreta predvođenog grofom Nikolausom Ludwigmom von Zinzendorfom, „koji je prihvatio pijetizam, dao mu originalno ustrojstvo i proširio ga u tom novom obliku po čitavom svetu” (Leonar, 2002: 106). Zainteresovani za značenje pesama tražili su odgovor na pitanja sa kojima se suočavaju analitičari sadržaja društvene komunikacije: kakav je sadržaj poruke, ko je njen odašiljač, ko je primalac, kakvi su efekti poruke, kako prepoznati simbole u tekstu, utvrditi vrednosnu usmerenost teksta itd. Jedan od istraživača sadržaja zbirke bio je sveštenik Kumblaeus, koji je podvrgao pesme kvantitativnoj analizi uz pretpostavku da menjaju ortodoksnu doktrinu. „Kumblaeus je na osnovu svoje analize zaključio da su se isključivanjem određenih osnovnih hrišćanskih tema i naglašavanjem nekih drugih nastojale stvoriti nove koncepcije koje su pretile doktrini zvanične crkve” (Dovring, 1954–1955: 392). Njegov metod analize je višestruko kritikovan, između ostalog zbog zanemarivanja značaja konteksta, pa je pristupio poređenju spornih reči u zbirci i u *Bibliji*, imajući u vidu kontekst javljanja. Komparacijom je ustanovljeno da reči dobijaju nov smisao tako što se u zbirci pozitivno značenje pridaje nekim rečima koje u *Bibliji* imaju negativno značenje. Kumblaeusovi rezultati su opovrgnuti u studiji anonimnog autora, čija je analiza ukazala da je učestalost spornih izraza u *Songs of Zion* ista kao i u drugim nezvaničnim crkvenim pesmaricama. Do suprotnih nalaza došao je i državni službenik Johan Breant, koji je analizirajući sadržaj zbirke i zvanične crkvene pesmarice opovrgao optužbe upućene Moravskom pokretu da naglašava simbole o Isusovoj krvi i ranama, ukazavši da je učestala upotreba nave-

denih simbola karakteristična za celokupnu iskustvenu građu, a crkva je smatrala da su nalazi produkt zanemarivanja kontekst javljanja simbola. Debata je okončana zaključkom vlasti da prisustvo simbola u zvaničnoj crkvenoj pesmarici nije sporno, dok je u *Songs of Zion* opasno. Zastupnici ortodoksne doktrine pažljivo su pratili propovedi, beležili izražavanje koje je delovalo suprotno doktrini, poredili ga sa zbirkom i drugim spisima Moravskog pokreta, a zatim izvodili zaključke o odašiljačima i primaocima poruka. Iako se u naznačenom periodu ne može govoriti o analizi sadržaja kao metodološki razvijenom postupku, poduhvat proučavanja *Songs of Zion* je izuzetno dragocen. Njegova analiza nagoveštava niz metodoloških problema sa kojima će se kasnije suočavati istraživači: nestandardizovan postupak analize, zanemarivanje značaja društvenog i smisaonog konteksta, izvođenje zaključaka neutemeljenih u empirijskoj građi itd. Primer ukazuje i da se analiza sadržaja društvene komunikacije pokazala kao korisno sredstvo za rešavanje praktičnih problema i na početku njene primene, odnosno na društvenu uslovljenost primene postupka pri proučavanju verskog sadržaja.

Na prelazu iz XIX u XX vek razvija se kvantitativna analiza novina i to prevashodno u SAD-u. Povećan broj štampanih medija uslovio je empirijska istraživanja koja se bave njihovom analizom. Istraživanja su se svodila na merenje prostora koji zauzimaju novinski članci sa određenom tematikom i predstavljaju početne pokušaje kvantifikacije proučavanog sadržaja. Prvo istraživanje ovog tipa verovatno je realizovao Gilmer J. Speed 1893. godine, proučavajući nedeljna izdanja četiri njujorška lista objavljena 1881. i 1893. godine, radi utvrđivanja promene količine prostora posvećene različitim temama.¹⁵ Među realizovanim istraživačkim poduhvatim izdvajaju se i tematska analiza 240 najtiražnijih dnevnih novina u SAD-u 1898. godine (Wilcox, 1900) i proučavanje uticaja izveštavanja o kriminalu i drugim antidruštvenim aktivnostima na njihov porast, na osnovu sadržine američkih dnevnih novina objavljenih 1909. i 1910. godine (Fenton, 1910a; Fenton, 1910b). Kvantitativna analiza novina je pretežno sprovedena u *School of Journalism* na *Columbia University*, a najznačajnije je istraživanje *The Country Newspaper*, koje je 1926. godine realizovao sociolog Malcolm M. Willey.¹⁶

Početakom XX veka je Max Weber istražujući vezu između protestantske etike i osobina evropskog kapitalizma koristio, između ostalog, i osnovnu ideju analize sadržaja (Veber, 2011). Smatrao je da je prote-

¹⁵ Speed, Gilmer J, 1893. Do newspapers now give the news?, *Forum*, Vol. 15: 705–711.

¹⁶ Willey, Malcolm M, 1926. *The Country Newspaper: A Study in Socialization and Newspaper Content*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

stantska etika, posebno pod uticajem kalvinizma, osobenim poimanjem životne prakse doprinela razvijanju kapitalističkog duha, koji je pogodovao uspostavljanju kapitalističkog načina proizvodnje u Zapadnoj Evropi. „Nasuprot tradicionalističkom shvatanju, po kome je privredna delatnost nešto sramno, prljavo i nedostojno ili, u najboljem slučaju, nešto što se mora prihvatiti kao nužno zlo, kao sredstvo za zadovoljenje životnih potreba, kapitalistički duh donosi novo vrednosno određenje – da sticanje materijalnih dobara zaslužuje poštovanje kao cilj po sebi” (Đurić, 1987: 123). Da bi dokazao svoju pretpostavku, Weber je najpre analizirao protestantske dogme i etička shvatanja koja proizilaze iz njih, povezujući ih sa osobinama evropskog kapitalizma koje je smatrao bitnim. Njega je zanimalo „šta je u životu vernika bio *važeci* moral, kako je, dakle, *delovala* verska orijentacija pozivne etike” (Veber, 2011: 202). Radi potvrde svoje teze morao je pokazati i da su etička shvatanja proizašla iz protestantizma bila zastupljena u najširim slojevima, odnosno širena preko organizovane verske delatnosti. Usled toga je analizirao sadržaj verskih i drugih publikacija, nastojeći da utvrdi da li su pastori prilikom rada sa vernicima podsticali stavove pogodne razvoju kapitalističkog duha. Još je značajnije njegovo opredeljenje da se usredsredi na analizu sadržaja pastoralne, a ne ezoterične teološke literature. „Weber u slučaju protestantizma nije proučavao sadržaje idejno najizgrađenijih bogoslovskih dela (pri istraživanju privredne etike hinduizma postupiće drugačije), nego ona popularna, koja su manje od složenih teoloških rasprava skrivala teorijski značajne indikatore” (Ilić, 2011: 467). Osnovni sadržaj koji je Weber analizirao bila su dela puritanskog teologa Richarda Baxtera, *Christian Directory* i *Saints' Everlasting Rest*. Na izbor njegovih dela kao osnovnog iskustvenog materijala uticalo je više kriterijuma: Baxterov engleski puritanizam, koji prema Weberu sadrži najdoslednije koncipiranu ideju poziva; posvećenost praktičnom poboljšanju moralnog života vernika; rasprostranjenost Baxterovih dela, merena učestalošću objavljivanja, prevođenja i primene, s tim da su njegova dela bila primaran izvor, ali ne i jedini. Weber je analizirao i dela *Theologische Bedenken* pijetističkog teologa Philippa Jakoba Spenera, *Apology* kvekerskog teologa Roberta Barclaya, kao i drugih zastupnika askeze: *Theologia practica* Johannes Hoornebeeka, *Praxis pietatis* Lewisa Baileya, *The Worth of the Soul*, *Works of the Puritan Divines* Matthewa Henrya itd. Weberov pokušaj primene analize sadržaja nije tehnički razvijen, ali je značajan za razvoj analize sadržaja kao metodološkog postupka. „On, naime, predstavlja, pokušaj da se o sadržaju jednog institucionalizovanog oblika masovnog opštenja u prošlosti (etički uticaj crkve) zaključuje ne na osnovu neposrednih podataka, koji nisu očuvani, nego posredno, analizom sadržaja obaveznih uputstava za svakodnevnu delatnost lica koja su bila organi-

zatori ili sprovodnici toga oblika opštenja" (Milić, 1996: 579). Weberovo proučavanje svetskih religija karakteriše još širi iskustveni okvir. „Pri proučavanju konfučijanizma i taoizma Weber koristi moderne istoričare Kine, velika klasična dela kineske literature u prevodu na engleski jezik, razne udžbenike istorije religije, disertacije branjene čak u Njujorku (od doktoranata Kineza)” (Ilić, 2006: 261). Učestalo je kao izvor podataka koristio *Peking Gazette*, kao i nemačke, engleske i francuske časopise.

Snažan podsticaj za razvoj analize sadržaja dolazi krajem tridesetih godina XX veka. Fazu rane analize sadržaja uslovio je niz faktora: novi i moćniji elektronski mediji, ekonomska kriza koja je donela brojne društvene i političke probleme u SAD-u, razvoj metoda empirijskog istraživanja u društvenim naukama itd. (Krippendorff, 2004a). „Analiza sadržaja ubrzo je prerasla početne pokušaje odvagivanja važnosti i prostora pruženog pojedinim novinskim temama i prerasla u istinsku znanstvenu metodu koju su prihvatili i dalje razvijali najpoznatiji stručnjaci s područja društvenih znanosti, pružajući joj statistička oruđa stvorena za analizu eksperimenata i anketnih istraživanja” (Milas, 2009: 500-501). Rana analiza sadržaja ima tehnički razvijeniji oblik, a od kvantitativne analize novina razlikuju je pre svega: razrađeniji teorijski okvir istraživanja, pokušaji teorijskog usmeravanja i teorijske integracije rezultata, precizno definisani pojmovi, razvijeniji statistički metodi za obradu građe, primena analize sadržaja kao pomoćnog metoda u kompleksnim istraživačkim projektima, kao i uporedna istraživanja vršena preko analize sadržaja.

Jednu od prekretnica u razvoju postupka predstavljala je pojava radija. U prva istraživanja sadržaja radio emitovanja spada analiza programa svih 19 njujorških radio stanica, emitovanog tokom februara 1927. godine (Lundberg, 1928). U to vreme se procenjivalo da svaka treća porodica u gradu ima radio prijemnik (Beuick, 1927). Upoznavanje sa karakteristikama novog medija i njegova rasprostranjenost doprineli su javljanju interesovanja za postojeće trendove pa je Albig analizirao program devet američkih radio stanica u periodu od 1925. do 1935. godine, kao i jedne engleske (Albig, 1938). U oba navedena istraživanja analiza počiva na programu objavljenom u štampi, a ne na slušanju radija. Nesumnjivo je najistaknutiju ulogu u proučavanju radio programa i njegovih slušalaca imao *Bureau of Applied Social Research* na čelu sa Lazarsfeldom, kojim ćemo se baviti kasnije. Ovde je dovoljno reći da je spektar Lazarsfeldovih doprinosa sociologiji znatno širi od proučavanja sadržaja radio programa i njegove publike. „Praćenje njegovog rada nije samo praćenje njegove intelektualne karijere već razvoja empirizma koji je bio pod snažnim uticajem ovog naučnika” (Bogdanović, 1981: 70).

Primena postupka dobija masovne razmere pre i posebno tokom Drugog svetskog rata kada su istraživanja mahom bila usredsređena na proučavanje političke propagande. Pre Drugog svetskog rata je propaganda analizirana prvenstveno zbog utvrđivanja ko su njeni odašiljači, a tokom rata mahom u obaveštajne svrhe (Krippendorff, 2004a). „Neposredni ciljevi istraživanja bili su najčešće političko-operativne prirode, a u pojedinim slučajevima i strategijsko-obaveštajne prirode bez dublje teorijske zasnovanosti, a često i bez šire naučne osnove” (Milić, 1996: 578), a dva glavna centra za analizu propagande vodili su Lasswell i Hans Speier. Posleratnu upotrebu analize sadržaja karakteriše i dvodecenijsko interesovanje za Hladni rat. Evidentno je da su praktične potrebe uticale na masovniju primenu postupka. „Razvoj nauke odvija se ne samo pod uticajem unutrašnjih činilaca same nauke, nego i pod uticajem spoljašnjih, to jest društvenih potreba” (Šušnjić, 2007: 224).

Nakon Drugog svetskog rata analiza sadržaja počinje široko da se primenjuje u brojnim naučnim disciplinama: sociologiji, pedagogiji, antropologiji, psihologiji, istoriji, lingvistici, teoriji književnosti itd. „Analiza sadržaja je višenamenska istraživačka metoda razvijena naročito za istraživanje širokog spektra problema u kojima sadržaj komunikacije služi kao osnova zaključivanja” (Holsti, 1968: 597). Iako postupak masovnu primenu pretežno duguje upotrebi u proučavanju politike, političke nauke nisu prigrlile analizu sadržaja kao značajan metod u posleratnom periodu (Winham, 1969). Tek šezdesetih godina XX veka dolazi do ponovnog porasta interesovanja, koje je uslovljeno razvojem same metode. U novije vreme analiza sadržaja nalazi svoju primenu i u medicini (Hsieh i Shannon, 2005). Prema podacima *Cumulative Index to Nursing and Allied Health Literature* količina studija u kojima se primenjuje analiza sadržaja konstantno raste. Broj ovih studija je 1991. godine iznosio 97, šest godina kasnije 332, a 2002. godine 601.

Snažan podsticaj analizi sadržaja dala je i pojava televizije, čija je rasprostranjenost zajedno sa filmom „otvorila razdoblje preokupacije merenjem” (Ilić, 2011: 462). Uprkos predratnom razvoju, televizija je uzela maha po završetku Drugog svetskog rata. U SAD-u je 1949. godine postojalo četiri miliona televizijskih prijemnika, a godinu dana kasnije 10 i po miliona (Kaznev, 1976), što je uslovlilo i interesovanje za televizijski program. *National Association of Educational Broadcasters* počela je 1951. godine da vrši monitoring televizijskog programa radi utvrđivanja njegove sadržine, a u proučavanju sledeće godine je posebna pažnja usmerena na učestalost prikazivanja nasilja (Head, 1954). Narednih decenija je interesovanje naučnika prvenstveno bilo usmereno ka proučavanju nasilja u televizijskom programu (Neuendorf, 2002), ali i dobijanju odgovora na pitanje kakvom su sadržaju izložena deca pa je analizirano predstavlja-

nje sveta rada preko prikaza zanimanja (DeFleur, 1964), sadržaj reklama tokom dečijeg programa (Byrd-Bredbenner, 2002), kao i mnoge druge oblasti.

Kao odgovor na sve veće interesovanje za analizu sadržaja *Committee on Linguistics and Psychology of the Social Science Research Councila* organizovao je 1955. godine na *University of Illinois* prvu konferenciju o analizi sadržaja. S obzirom na to da je jedan od ciljeva konferencije bila interdisciplinarna saradnja, na *Allerton House* konferenciji su učestvovali predstavnici raznih disciplina: istorije, antropologije, političkih nauka, psihologije, lingvistike itd. Konferenciju je pre svega obeležilo nastojanje da se postupak analize sadržaja epistemološki ojača. Proces izvođenja zaključaka je bio centralna tema, prevashodno zaključaka o izvorima poruka (Pool, 1959), a rasprava je bila usmerena na nekoliko područja: određenje jedinica analize, standardnih kategorija, odnos kvantitativnog i kvalitativnog u analizi sadržaja, primenjive teorije i modele komunikacije itd. (Holsti, 1969). Kao produkt konferencije 1959. godine pojavila se knjiga *Trends in Content Analysis* (Pool, 1959).

U isto vreme, tačnije krajem pedesetih godina XX veka, računari postaju sve zastupljeniji u sprovođenju analize sadržaja. Njihova upotreba je prvenstveno pozdravljena zbog mogućnosti obrade velike količine podataka i tačnosti vršenja poverenog im zadatka. Prvi računarski sistem za analizu sadržaja bio je *General Inquirer*, koji su stvorili Stone i Bales, a čija je inicijalna verzija razvijana i primenjivana u različitim naučnim oblastima (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966). Nakon *General Inquirer*a su razvijeni raznovrsni računarski programi pogodni za analiziranje sadržaja, pre svega za proučavanje tekstualne građe. Deceniju nakon primetne upotrebe računara u analizi sadržaja Holsti ukazuje da izrada softvera za analizu teksta predstavlja najznačajniji razvoj u primeni postupka (Holsti, 1968), koji je uslovio i porast njegove aktuelnosti. Vrstama programa i mogućnostima upotrebe računara u analizi sadržaja detaljnije ćemo se baviti u narednom poglavlju.

Značajnu ulogu u razvoju postupka imala je i grupa naučnika, koja je 1958. godine osnovala *Studies in International Conflict and Integration* na *Stanford University* i proučavala međunarodnu politiku u kriznim situacijama (Winham, 1969). Predmet interesovanja je prvenstveno bio sadržaj komunikacije iz Prvog svetskog rata, ali i iz hladnoratovskog perioda, a izbor analize sadržaja kao istraživačkog postupka uslovlila su dva faktora. Članovi grupe su se suočili sa problemom aktivnog prikupljanja relevantnih podataka o ponašanju pripadnika političke elite. Mogućnost pristupa donosiocima odluka u međunarodnoj politici je po pravilu otežana, posebno u uslovima Hladnog rata, pa je upotreba anketnih istraživanja i razgovora kao pogodnih metoda odbačena. Pored toga se analiza

sadržaja metodološki razvila, što je uz dostupnost komunikacije iz Prvog svetskog rata, odredilo da se istraživanja vrše njenom upotrebom. Ova grupa je iznedrila značajna istraživanja o evropskoj krizi 1914. godine i Sovjetsko-kineskom sporu tokom Hladnog rata (North, Holsti, Zaninovich i Zinnes, 1963), kao i o Kubanskoj krizi 1962. godine (Holsti, Brody i North, 1964).

Za istorijat analize sadržaja nezaobilazna je i konferencija, koju je organizovala *Annenberg School of Communications* 1967. godine, a privukla je više od 400 naučnika iz SAD-a i Kanade. Razgovaralo se o potrebi za postojanjem standardizovanih kategorija analize, teškoćama koje se javljaju prilikom beleženja neverbalne komunikacije, problemima u vezi sa izvođenjem zaključaka, kao i o ulozi teorije i analitičkih konstrukcija. Dakle, teorijsko usmeravanje istraživanja primenom analize sadržaja bilo je jedna od centralnih tema, s tim da je predmet razmatranja bila i upotreba računara, s obzirom na to da je konferenciji prethodilo objavljivanje knjige *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis* (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966). Produkti konferencije sadržani su u knjizi *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques* (Gerbner, Holsti, Krippendorff, Paisley i Stone, 1969).

Nekoliko decenija docnije porast interesovanja za postupak uslovila je pojava interneta, kao i njegova sve šira upotreba, a u međuvremenu se razvoj postupka pretežno odnosio na primenu računara. Internet ne pokreće samo pitanja o prirodi društvene komunikacije, koja se posredstvom njega odvija, već i o prilagođavanju analize sadržaja specifičnostima iskustvene građe. Postavlja se pitanje kako se modifikuju faze istraživačkog procesa i na koji način se zadovoljavaju epistemološka načela prilikom proučavanja materijala sa svetske mreže. Ovim pitanjima se bavimo u sledećem poglavlju, a u daljem tekstu su prikazana najznačajnija istraživanja nastala primenom postupka, kojima prethodi osvrt na tematske oblasti primene analize sadržaja.

Oblasti primene analize sadržaja

Oblasti primene analize sadržaja su višestruke i mogu se klasifikovati na različite načine. Berelson je proučavajući upotrebu analize sadržaja identifikovao 17 različitih vrsta primene, s tim da klasifikacija ne zadovoljava osnovne logičke kriterijume, čega je u potpunosti bio svestan. „Ako spisak nije dovoljno koherentan i sistematičan, nije ni oblast” (Berelson, 1952: 26). Prema Berelsonu se većina tipova primene analize sadržaja odnosi na proučavanje sadržaja poruka, ali su predmet interesovanja

vanja i odašiljači i primaoci poruka. Sledi prikaz njegove klasifikacije uz navođenje primera koji ilustruju primenu.

Analiza sadržaja se upotrebljava radi opisivanja trendova u društvenoj komunikaciji i njihovih promena, proučavanjem građe nastale u različitim vremenskim trenucima i poređenjem učestalosti javljanja kategorija. Primeri primene su brojni, što ne iznenađuje jer ovakvi poduhvati omogućavaju bolje razumevanje aktuelnog sadržaja komunikacije. Jedno od istraživanja realizovao je Albig, analizirajući radio program devet stanica u SAD-u u periodu od 1925. do 1935. godine (Albig, 1938).

Sadržaj poruke je predmet analize i radi praćenja interesovanja u različitim naučnim oblastima. Za razliku od prethodnog tipa primene, koji se bavi opštim trendovima u komunikaciji, pre svega u medijima, ovde se proučavaju trendovi u okviru jedne ili nekoliko naučnih disciplina. Jedno od najznačajnijih istraživanja ovog tipa u sociologiji realizovala je Ethel Shanas proučavajući sadržaj časopisa *American Journal of Sociology* u pedesetogodišnjem periodu (Shanas, 1945).

Analiza sadržaja je pogodno sredstvo za otkrivanje sličnosti i razlika u sadržaju komunikacije različitih zemalja. Radi ostvarenja navedenog cilja nužna je komplementarna primena postupka sa uporednim metodom, što povećava potencijalne domete istraživanja, ali i zahteve da bi analiza bila valjana. U najpoznatija istraživanja ovog tipa spada *World Attention Survey* u kom je proučavana zastupljenost političkih simbola i njihova vrednosna usmerenost u vodećim novinama nekoliko zemalja (Lasswell, 1941).

Uporedna analiza nije značajna samo za proučavanje opštenja na međunarodnom nivou već i za uočavanje sličnosti i razlika u izveštavanju različitih sredstava komunikacije. Sadržaj njihovih poruka treba dovesti u vezu sa karakteristikama konzumenata, s obzirom na to da različiti mediji privlače različitu publiku. Jedan od najznačajniji primera je analiza sadržaja radijskog programa, dnevne štampe i časopisa o predsedničkoj kampanji u SAD-u 1940. godine (Lazarsfeld, Berelson i Gaudet, 1948).

Analiza sadržaja se koristi i za utvrđivanje u kojoj meri sadržaj poruke izražava ciljeve, koje odašiljač želi da ostvari. Poređenje se može vršiti u odnosu na proklamovane ili pretpostavljene ciljeve odašiljača. Primer potonjeg je istraživanje prikaza različitih etničkih grupa u časopisima (Berelson i Salter, 1946). Pretpostavlja se da cilj izdavača i uredništva nije promovisanje nejednakosti različitih etničkih grupa, koje je analiza otkrila. U ovom smislu analiza sadržaja može služiti kao korektiv načina izveštavanja o određenim temama.

Još jedan vid primene analize sadržaja odnosi se na doprinos izgradnji i primeni komunikacionih standarda za medije, proučavanjem

njihovog sadržaja i preciznim utvrđivanjem zastupljenih praksi. Standarde, za razliku od prethodne vrste primene, ne može odrediti odašiljač poruka. Primer je proučavanje načina izveštavanja 50 časopisa o Zakonu o upravljanju radnim odnosima, donetom 1947. godine u SAD-u, čiji nalazi ukazuju na jednostrano pisanje, koje odstupa od standarda balansirano izveštavanja medija (Ash, 1948). Analizom sadržaja u navedene svrhe bavi se Novosadska novinarska škola, između ostalog, proučavajući javni servis Radio-televizije Vojvodine (Valić Nedeljković, 2007).

Analiza sadržaja može imati i pomoćnu ulogu pri sprovođenju empirijskih istraživanja. Pre svega se razmatra primena u kodiranju kvalitativnih podataka dobijenih razgovorom, kao i u sređivanju podataka prikupljenih posmatranjem. Može se koristiti i pri oceni validnosti izbora uzorka i utvrđivanju karakteristika određenih koncepata. Primer potonjeg je analiziranje najava venčanja u listu *New York Times* radi ustanovljavanja osobenosti koje viši društveni slojevi smatraju značajnim (Hatch i Hatch, 1947).

Upotreba postupka je dragocena pri analiziranju izloženosti propagandnim tehnikama, a može obuhvatati različite kategorije analize poput tema, emocionalnosti i sl. Martin Kriesberg je analiziranjem pisanja lista *New York Times* o SSSR-u utvrdio niz tehnika sprovođenja propagande: naslovi neopravdani u odnosu na sadržinu teksta, upotreba emocionalnih termina, diskutabilnih izvora informacija itd. (Kriesberg, 1946–1947).

Analizom sadržaja se može meriti čitljivost građe, preko koje se odvija društvena komunikacija, a rukovođena je potrebom za utvrđivanjem olakšavajućih ili otežavajućih elemenata njenog razumevanja. O značaju proučavanja čitljivosti svedoči analiza sadržaja 38 edukativnih materijala o holesterolu, kojom je ustanovljeno da je čitljivost suviše teška za mnoge odrasle osobe (Glanz i Rudd, 1990), a samim tim ne može u potpunosti ostvariti svoju svrhu.

Otkrivanje stilskih karakteristika je podložno analizi sadržaja, a koristi se za proučavanje jezika i književnosti, kao i retorike i govorništva. Analizom sadržaja se može utvrditi autorstvo dela, na osnovu proučavanja rečnika, vrste rime itd. Alfred Hart je analiziranjem sadržaja drame *The Reign of King Edward the Third* ustanovio da je napisao William Shakespeare.¹⁷ Reč je o anonimnom delu objavljenom 1596. godine, a polemike o njegovom autorstvu se još uvek vode.

Analiza sadržaja se koristi i za proučavanje odašiljača poruka, tačnije njihovih namera i drugih karakteristika, a može se istraživati i po-

¹⁷ Hart, Alfred, 1934. *Shakespeare and the Homilies*, Melbourne: Melbourne University Press.

stojanje veze između grupa odašiljača. Predmet interesovanja američkih vlasti tokom trajanja Drugog svetskog rata bila je povezanost nemačke i italijanske propagande, a proučavana je analizom sadržaja radio programa (Berelson i de Grazia, 1947).

Postupak je pogodan i za utvrđivanje psihološkog stanja pojedinaca i grupa, a podrazumeva analiziranje ličnih dokumenata koje su proizveli (pisama, dnevnika, autobiografija), književnih dela, razgovora vođenih u okviru terapije itd. Struktura ličnosti Jenny Masterson proučavana je analizom sadržaja njenih pisama (Paige, 1966).

Analizom sadržaja je proučavano postojanje propagande, pored propagandnih tehnika, prevashodno u pravne svrhe. Tokom Drugog svetskog rata su u SAD-u rezultati istraživanja, dobijeni primenom postupka na različite kanale komunikacija, korišćeni kao dokazni materijal u federalnim sudskim postupcima protiv organizacija koje su smatrane subverzivnim. Lasswell je bio angažovan u upotrebi analize sadržaja u navedene svrhe (Lasswell, 1949b).

Primenom analize sadržaja mogu se obezbediti obaveštajni podaci, kako u vojne, tako i u političke svrhe. Tokom Drugog svetskog rata su posebno bila zastupljena nastojanja da se ovim postupkom dođe do obaveštajnih podataka, a o dometima takvih analiza realizovanih u okviru *The Foreign Broadcast Intelligence Service* pri *Federal Communications Commission* bavio se George u knjizi *Propaganda Analysis: A Study of Inferences Made from Nazi Propaganda in World War II*.¹⁸

Pod pretpostavkom da društvena komunikacija odražava stavove, vrednosti i interese populacije, analiza sadržaja se može upotrebljavati za njihovo proučavanje. Primena se može ilustrovati analizom sadržaja kratkih priča za koje je utvrđeno da reflektuju promene fertiliteta u SAD-u (Middleton, 1960).

Analiza sadržaja može otkriti i fokus pažnje različitih sredstava društvene komunikacije, a samim tim i primalaca poruka. Zapravo se može reći da svaka primena analize sadržaja utvrđuje koje su teme predmet pažnje publike proučavanog sredstva društvenog opštenja. Tako je analiza pisanja 14 istaknutih američkih kolumnista o atomskoj bombi, u periodu od tri godine nakon bombardovanja Japana, ukazala na različit stepen izloženosti njihove publike informacijama, koji se kretao od 0,9% do 30,1% (Besse i Lasswell, 1950).

Naposletku Berelson ukazuje da se postupak upotrebljava i za opisanje odgovora primalaca poruka na sadržaj društvene komunikacije, tačnije njenih efekata. Najčešće se zaključci o efektima izvode iz sadr-

¹⁸ George, Alexander L, 1959. *Propaganda Analysis: A Study of Inferences Made from Nazi Propaganda in World War II*, Evanston, Ill: Row, Peterson & Co.

žaja same komunikacije. Na osnovu nalaza istraživanja prikaza različitih etničkih grupa u časopisima može se zaključiti da je efekat stereotipnog prikazivanja manjina i stranaca osnaživanje takvih shvatanja u američkom društvu (Berelson i Salter, 1946).

Milić nudi sažetiju klasifikaciju oblasti primene analize sadržaja, koja nije iscrpna, ali ukazuje na osnovna područja primene postupka (Milić, 1996). Proučavanje političke propagande predstavlja jednu od najistaknutijih oblasti primene postupka, kojoj ne duguje samo popularnost već i metodološki razvoj, bez obzira na to što su istraživanja tokom Prvog, a posebno tokom Drugog svetskog rata pre svega imala praktične ciljeve. U oblasti istraživanja spada i društvena kultura, tačnije umetnost i masovna kultura. Postupak je pogodan i za proučavanje školskih udžbenika, posebno onih u čijem se sadržaju ispoljava dominantna ideološka orijentacija društva, poput udžbenika istorije. Predmet analize su i različita istraživanja jezika, a u okviru njih se izdvaja proučavanje razumljivosti pisane građe i stilističkih karakteristika književnosti. Analiza sadržaja ima značajnu ulogu i prilikom sređivanja građe prikupljene u naučnim empirijskim istraživanjima, pre svega primenom razgovora.

Osnovni kriterijum klasifikovanja, prema kome se razlikuju oblasti primene analize sadržaja u ovoj knjizi, odnosi se na tematske oblasti. Razlikuje se pet oblasti, u kojima je postupak do sada našao svoju najznačajniju primenu: obrazovanje, politika, kultura, umetnost i nauka. Ni upotrebljena podela ne zadovoljava u potpunosti osnovne logičke kriterijume klasifikovanja, pre svega jer se kategorije međusobno ne isključuju pa je neophodno odrediti šta se pod njima podrazumeva. U oblast obrazovanja su uključena istraživanja nastala analizom sadržaja udžbenika, kao osnovnog sredstva za sticanje znanja u procesu formalnog školovanja. Pod odrednicu politika su podvedena istraživanja koja se pretežno odnose na proučavanje političke propagande. Najproblematičnije je razlikovanje između oblasti kulture i umetnosti pa je njihovo određenje detaljnije. Kultura predstavlja pojam bogat značenjima, koji između ostalog „obuhvata oblike ljudskog samoizražavanja vezane za duhovno, intelektualno, mentalno i simboličko: u širokom smislu, prirodne i društvene nauke, filozofiju, religiju i sve vidove umetnosti, a u užem smislu, praksu i proizvode umetničkog stvaralaštva” (Spasić, 2004: 7). Kompleksnost pojma ne omogućava jedinstveno određenje, a detaljnije bavljenje njegovim sadržajem prevazilazi potrebe rada, pa definisanje ima za cilj okvirno određenje onoga što se pod njim podrazumeva. Oblašću kultura obuhvaćeno je samo njeno razmatranje u širem smislu, i to ne u potpunosti jer su nauka i umetnost izdvojene. Ne manje problematično je definisanje umetnosti, koje je pre svega društveno uslovljeno, a i bitno je estetska pojava. Dovoljno je ukazati da „umetnost obuhvata

opipljive, vidljive i/ili auditivne proizvode stvaralaštva; ne samo tradicionalne lepe umetnosti već i popularne i folk umetnosti” (Aleksander, 2007: 15). Granicu između umetnosti i onoga što se njome ne smatra nije moguće jasno odrediti, posebno imajući u vidu često ograničenu količinu podataka o analiziranoj građi u istraživanjima nastalim upotrebom analize sadržaja, pa će se u kategoriju umetnosti, pored tradicionalne (lepe, „visoke”) umetnosti, svrstati i produkti popularne (masovne, „niske”) umetnosti. Oblast nauke odnosi se na istraživanja koja se bave utvrđivanjem trendova u sociologiji, prevashodno analizom sadržaja naučnih časopisa. Istraživanja ovog tipa karakteristična su i za druge discipline, ali će razmatranja biti ograničena samo na onu za čije je potrebe ovo delo prvenstveno napisano.

Obrazovanje

Primena analize sadržaja u oblasti obrazovanja pretežno se odnosi na proučavanje školskih udžbenika, koji su izraz sistematizacije i prezentacije saznanja u okviru određene naučne discipline, stavova autora, obrazovnog sistema i dominantnih shvatanja u društvu. Socijalizacijska uloga udžbenika je izuzetno značajna jer „mladima prenose važne poruke o tome kako bi trebali da budu uređeni odnosi u jednom društvu, koji sistem vrednosti bi trebalo da usvoje” (Marinković i Pešikan, 1999). Usled toga je posebno značajno proučavanje sadržaja udžbenika za one predmete koji su u vezi sa vladajućom ideologijom jer predstavljaju značajnu polugu u rukama vlasti. „Nastavni plan i program determiniše sadržaj udžbenika i u tom smislu ovaj tekst se može smatrati programskim dokumentom” (Avramović i Vujačić, 2010). Kasnije ćemo se detaljnije baviti sadržajima društveno-integrativne misli o ratovima u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama, a ovde ukazati na različite mogućnosti analiziranja udžbenika.

Proučavanje odnosa između SAD-a i SSSR-a, koje je bilo rasprostranjeno tokom Drugog svetskog i Hladnog rata, vršeno je i analizom sadržaja udžbenika (Burkhardt, 1947–1948). Građu istraživanja činilo je 117 osnovnoškolskih i srednoškolskih američkih udžbenika (geografije, američke istorije, svetske istorije itd.). Analiza je sprovedena radi utvrđivanja koliko informacija o SSSR-u sadrže američki udžbenici, da li su prikazani podaci tačni i kakve se preporuke mogu dati na osnovu izvedenih zaključaka. Rezultati ukazuju na nedovoljnu zastupljenost SSSR-a u američkim udžbenicima, s tim da autori pojedinih udžbenika više pažnje posvećuju Baltičkim državama nego čitavom SSSR-u, a obrađene teme se pretežno odnose na Drugi svetski rat. U udžbenicima su povremeno zastupljene činjenične netačnosti, uočeno je prisustvo vrednosnih sudo-

va o SSSR-u, kao i neadekvatni prilozi u vidu fotografija. Jedan od zaključaka je i da autori udžbenika ignorišu problem američko-sovjetskih odnosa, a pretpostavlja se da bi potpuniji i precizniji prikaz drugih nacija u američkim udžbenicima doprineo stabilnijim međunarodnim odnosima.

Pažnju istraživača privukle su i školske knjige pesama, ali radi proučavanja nacionalnog karaktera Amerikanaca i Nemaca (Sebald, 1962). Odnos prema autoritetu smatran je indikatorom nacionalnog karaktera pa je istraživački poduhvat usmeren teorijom autoritarne ličnosti, a pretpostavljeno je da je karakter Nemaca autoritaran. Analizirana je uporediva građa, američka i nemačka knjiga pesama, koje su namenjene školskoj omladini, slične strukture i objavljene iste godine (1940). Jedinica analize je bila pesma, s tim da su proučene 362 nemačke i 153 američke pesme, koje su razvrstane u sledeće kategorije, sačinjene od podkategorija u zavisnosti od ispoljene vrednosti: sopstveno društvo, druga društva, autoritet, smrt, muževnost, rad, porodica, priroda, udvaranje, detinjstvo, dnevni i noćni život, narodne svečanosti, religija. Rezultati su ukazali da nemačka knjiga naglašava vrednosti i norme koje karakterišu autoritarnu ličnost: apsolutna poslušnost lideru, interesi društva su važniji od interesa pojedinaca, herojska smrt radi slobode nacije, dok su u američkoj vrednosti i norme heterogenije i naglašavaju individualnu sreću i postignuće. Zaključeno je da su istraživački nalazi podržali hipotezu o autoritarnom karakteru Nemaca.

U novije vreme udžbenici postaju predmet interesovanja i zbog proučavanja zastupljenosti polova i LGBT populacije. Osnovnoškolski i srednjoškolski udžbenici su podvrgnuti analizi sadržaja zbog istraživanja razlika u prikazu polova u nastavnim planovima iz seksualnog obrazovanja (Beyer, Ogletree, Ritzel, Drolet, Gilbert i Brown, 1996). Uočena je nejednaka zastupljenost, prisustvo rodnih stereotipa, a jedan od zaključaka istraživanja odnosi se na odsutnost homoseksualnosti u kurikulumima. Predmet istraživanja bio je i heteroseksizam u udžbenicima psihologije, analiziran na uzorku od 24 fakultetska udžbenika iz prve polovine devedesetih godina XX veka (Simoni, 1996). Analizu je podstakla u istoriji psihologije izražena neosetljivost prema različitim seksualnim orijentacijama i smatranje homoseksualnosti patološkom, a na osnovu istraživačkih rezultata o oskudnoj pažnji posvećenoj lezbejskoj i gej populaciji obrazlaže se potreba za uključenjem adekvatnih sadržaja u udžbenike. Proučavani su i udžbenici za obrazovanje nastavnika radi utvrđivanja odnosa prema LGBT populaciji, imajući u vidu ukazivanja na prisutnost negativnih stavova kod nastavnika i njihovu ulogu u obrazovanju (Macgillivray i Jennings, 2008). Treba ukazati na društvenu uslovljenost izbora predmeta istraživanja, odnosno porast značaja zaštite ljudskih prava LGBT populacije poslednjih decenija.

Ni domaću sociologiju nije zaobišlo istraživanje udžbenika upotrebom analize sadržaja. Proučavani su demokratski sadržaji u srednjoškolskim udžbenicima u Republici Srbiji, tačnije način određenja termina demokratija i njegovog prikaza (Avramović, 2000a). Iskustvenu osnovu istraživanja činili su udžbenici za predmete iz društveno-humanističkih oblasti (filozofija, geografija, istorija, sociologija, ustav i pravo građana) odobreni od strane Ministarstva prosvete 1992. godine. Klasifikacijski okvir je činilo pet osnovnih kategorija: shvatanje demokratije, univerzalno i nacionalno u demokratiji, demokratske institucije, demokratska kultura, demokratska stabilnost i promenljivost. Ista iskustvena građa je bila predmet analize zbog proučavanja populacione politike u srednjoškolskim udžbenicima (Avramović, 2000b).

Analiza sadržaja je značajnu primenu našla i u domaćim psihološkim proučavanjima udžbenika i drugih nastavnih sredstava. Udžbenik i radni listovi za predmet *Poznavanje društva* (IV razred osnovne škole) analizirani su radi utvrđivanja primarnog oblika učenja prisutnog u zadacima i pitanjima, a nametnulo se i proučavanje njihove smislenosti (Pešikan i Janković, 1998). Sadržaj udžbenika za predmet *Priroda i društvo* (I-III razred), kao i za *Poznavanje društva* (IV razred), bio je predmet interesovanja i zbog utvrđivanja kvaliteta društvenih pojmova u udžbenicima za niže razrede osnovne škole (Pešikan, 2001). Ista građa je podvrgnuta analizi ženskih, muških, odraslih i dečijih likova, kao i njihovih uloga radi utvrđivanja tretmana polova, s tim da su predmet proučavanja bile ilustracije u udžbenicima (Marinković i Pešikan, 1999).

Politika

Više puta je naznačeno da je snažan podsticaj razvoju analize sadržaja dao Drugi svetski rat, tokom kog je pretežno proučavana politička propaganda. Albig je analizirajući časopis *Public Opinion Quarterly* u periodu od 193–1938. do 1955–1956. godine ustanovio da su tekstovi posvećeni propagandi bili najzastupljeniji pre i tokom Drugog svetskog rata: 11,9% napisa 1937–1938, 14,8% napisa 1939–1940. i 24,7% napisa 1941–1942. godine (Albig, 1957). Najznačajnije metodološke doprinose u oblasti proučavanja politike dao je Lasswell sa saradnicima pa ćemo se njima baviti u zasebnom odeljku. S obzirom na to da je istraživanje sadržaja političke propagande bilo u uskoj vezi sa politikom SAD-a, tokom rata je uglavnom analizirana nemačka, a posle rata sovjetska propaganda (Milić, 1996). Proučavana je i vlastita propaganda pre, tokom i nakon Drugog svetskog rata: propaganda u karikaturama objavljenim tokom Američkog građanskog rata (Lively, 1942), izveštavanje američke štampe

o Prvom svetskom ratu pre stupanja SAD-a u rat (Foster, 1935), simboli u inauguracionim govorima američkih predsednika (McDiarmid, 1937), pisanje dnevne štampe o Afroamerikancima (Gist, 1932), propaganda u kratkim ratnim pričama tokom prvih 18 meseci Drugog svetskog rata (McKenzie, 1941), u govorima Geralda L. K. Smitha tokom nastojanja da bude nominovan za Senat SAD-a (Janowitz, 1944), prikaz Afroamerikanaca u karikaturama objavljenim u časopisu *New Yorker* od 1946. do 1987. godine (Thibodeau, 1989) itd.

Nemačka ratna propaganda analizirana je prevashodno radi predviđanja političkih poteza njenog rukovodstva, posebno ministra propagande Josepha Goebbelsa. „Na osnovu sistematskog proučavanja sadržaja i metoda Gebelsove propagande izvedena (su) neka predviđanja o tome da li Nemci raspolažu nekim tajnim oružjem i kada treba očekivati da će ga primeniti; zatim o raspoloženju pojedinih slojeva nemačkog stanovništva, o međusobnim odnosima Berlina i Rima i o povezanosti nemačke i italijanske propagande” (Milić, 1996: 582). Berelson i de Grazia izvestili su o metodološkim aspektima studija realizovanih pretežno tokom prvih meseci ulaska SAD-a u rat, radi utvrđivanja prirode saradnje između Berlina i Rima, a ponekad i Tokija, po pitanju radio propagande usmerene ka SAD-u (Berelson i de Grazia, 1947). Zainteresovanost za Goebbelsovu propagandu ne jenjava ni sa završetkom Drugog svetskog rata pa je analiziran njegov dnevnik, da bi se ustanovili osnovni propagandni principi kojima se vodio (Doob, 1950).

Iz ratnog perioda nasleđeno i nakon njega pojačano interesovanje za odnose SAD-a i SSSR-a iznedrilo je brojna proučavanja, koja su najčešće vršena analiziranjem štampe. Jedno od prvih istraživanja prikaza Rusije u američkim novinama realizovali su Walter Lippmann i Charles Merz nakon Prvog svetskog rata (Weingast, 1950). Analizirali su prikaz Ruske revolucije u više od hiljadu brojeva *New York Timesa*, objavljenih između 1917. i 1920. godine, a ovaj događaj je proučavan „zbog njegovog suštinskog značaja i zato što je pobudio vrstu strasti koja najozbiljnije testira objektivnost izveštavanja” (Lippmann i Merz, 1920: 1). Osnovni zaključak je da *New York Times* podbacuje u objektivnom informisanju čitalaca, ne pružajući im čak ni osnovne činjenice da bi mogli prosuđivati događaje. Kasnije je u izdanjima istog lista analiziran sadržaja vesti o Sovjetskoj Rusiji, odnosno o SSSR-u, radi utvrđivanja prirode informacija koje plasira čitaocima (Kriesberg, 1946–1947). Obuhvaćen je period od početka pregovora koji su vodili Brest-Litovskom sporazumu 1917. godine do raspuštanja Mirovne konferencije u Parizu 1946. godine, a potvrđena je pretpostavka da teme, količina pridate im pažnje i način izveštavanja zavise od preklapanja sovjetskih i američkih interesa. *New York*

Times češće objavljuje vesti koje SSSR prikazuju u nepovoljnom svetlu, osim kada se preklapaju interesi SAD-a i SSSR-a. Analiziran je i odnos prema SSSR-u proučavanjem uticaja političkih stavova uredništva na sadržinu francuskih dnevnih novina (Zerner, 1946). Predmet interesovanja su bile glasine o bolesti Josifa Staljina i njome izazvanoj unutrašnjoj krizi u SSSR-u tokom jeseni 1945. godine, a istraživački nalazi ukazuju na sklonost komunističkih novina da ignorišu temu ili negiraju glasine, dok ih je antikomunistička štampa objavljivala.

Proučavanju nisu izmakli ni sovjetski časopisi. Jedan od analiziranih bila je *Pravda*, zvanično glasilo Komunističke partije (Dallin, 1947)¹⁹. Iskustvena građa objavljena od februara do decembra 1946. godine razvrstana je u dve grupe: činjenički i propagandni materijal, a posmatrano po mesecima propagandni materijal čini od 73,7% do 92,9% napisa, s tim da količina građe o SAD-u konstantno raste od kraja Drugog svet-skog rata. Uočene su četiri teme u pisanju o SAD-u: militarizam i imperi-jalizam u spoljnoj politici; pro-sovjetski stavovi; reakcionari i fašisti, haj-ka na levičare; ekonomska kriza. Zaključuje se da prikaz SAD-a u *Pravdi* sledi obrazac, koji je rezultat planiranja Ministarstva spoljnih poslova SSSR-a i uredništva časopisa. *Pravda* je analizirana i radi utvrđivanja stepena uticaja članova sovjetskog Politbiroa, a iskustvenu građu su činile izjave objavljene povodom Staljinovog rođendana 1949. godine (Leites, Bernaut i Garthoff, 1951). Analizi sadržaja je podvrgnut i dnevni list *Izvestia*, zvanični list sovjetske vlade, tačnije brojevi objavljeni u prvoj polovini 1945. i 1947. godine, radi opisa slike o SAD-u krajem i nakon Drugog svetskog rata (Bassow, 1948). Vesti su klasifikovane u kategori-je događaji u SAD-u i mišljenje Amerikanaca, a zatim grupisane prema temama. Tokom rata je slika o SAD-u bila pozitivna, pre svega ukaziva-njem na njene vojne, finansijske i druge ratne napore, a mišljenje Ame-rikanaca predstavljeno kao divljenje prema otporu SSSR-a Nemcima, uz poželjnost nastavka saradnje dveju zemalja nakon rata. Dve godine kasnije slika je bila gotovo potpuno suprotna kada su u pitanju događaji, ali je mišljenje Amerikanaca prikazivano kao podrška sovjetskoj politici. „Izgleda da Kremlj nije smatrao rat sa SAD-om tako neminovnim kako su osećali neki američki posmatrači” (Bassow, 1948: 439). Predmet ana-lize bio je i sadržaj časopisa koji su izlazili u Berlinu pod sovjetskom kon-trolom krajem 1946. godine: *Taegliche Rundschau*, *Nacht Express*, *Neues Deutschland* i *Neue Zeit* (Davison, 1947). Cilj istraživanja je utvrđivanje na osnovu kojih kriterijuma se vrši selekcija vesti iz sveta, s tim da su

¹⁹ Predmet analize su bili i drugi sovjetski časopisi (*Izvestia*, *New Times*, *Krasnaya Zvezda* itd.), ali se prikazuju samo rezultati analize sadržaja za *Pravdu*, a napisi iz drugih listova koriste u ilustrativne svrhe.

zbog kontrole i poređenja predmet analize bili i časopisi pod kontrolom SAD-a (*Tagesspiegel*) i Francuske (*Kurier*). Utvrđeno je da časopisi pod američkom i francuskom kontrolom teže da izveštavaju balansirano i vrše selekciju vesti iz sveta prema njihovoj vrednosti, dok sovjetski časopisi izveštavaju izrazito povoljno ili nepovoljno o određenim simbolima (SAD, Velika Britanija, SSSR, Francuska itd.) pa se smatra da je osnovni kriterijum izbora vesti potreba za promovisanjem državne doktrine, a ne informisanje.

Odnosi SAD-a i SSSR-a proučavani su i analizom fotografija objavljenih u novinama, radi poređenja sistema vrednosti američke i sovjetske nacije (Wayne, 1956). Analizirano je po 13 slučajno izbranih brojeva najtiražnijih porodičnih nedeljnih časopisa, američki *Life* i sovjetski *Ogonek*, objavljenih 1948. godine. Fotografije su klasifikovane prema prikazanim aktivnostima i zaključeno je da sovjetska štampa prikazuje propisani ideal, američka realno ponašanje, a da je odabir fotografija uslovljen različitim društvenim ustrojstvima. Prema objavljenim fotografijama se može zaključiti da se žitelji SSSR-a uglavnom opuštaju baveći se sportom, čitajući, družeći se sa članovima porodice, dok su aktivnosti žitelja SAD-a znatno raznovrsnije.²⁰ „Paralelna sa slikom sovjetskog građanina koji se pridržava propisanih obrazaca rekreativnih aktivnosti je i slika savršenog građanina u drugim prilikama” (Wayne, 1956: 320).

Iako je bilo najizrazitije, interesovanje u SAD-u nije bilo usmereno samo na Nemačku i SSSR, već na znatno širi spektar zemalja. Istraživači su proučavali i odnos SAD-a prema Japanu i Kini analizom sadržaja listova *New York Times*, *Chicago Daily News* i *Chicago Tribune* 1937–1938. godine (Wright i Nelson, 1939). U okviru šireg istraživačkog poduhvata analiziran je i sadržaj 10 vodećih dnevnih novina u Meksiku, objavljenih na početku 1960. godine (Merrill, 1963). Predmet analize bio je prikaz SAD-a i njenih stanovnika u štampi, dopunjen podacima dobijenim anketnim istraživanjem i naučnim razgovorom sa novinarima koji pišu za analizirane i druge listove.

I u novijem periodu ratna dešavanja podstiču primenu postupka. Analizom sadržaja fotografija objavljenih u američkim časopisima *Time*, *Newsweek* i *US News & World Report* proučavan je prikaz ratnih dešavanja na Kosovu 1999. godine (Nikolaev, 2009). Analizirane su fotografije objavljene u periodu koji je prethodio NATO bombardovanju do njegovog završetka (februar-jun 1999. godine). Potvrđena je hipoteza o jednostranom prikazu ratnih dešavanja, tačnije o negativnom prikazu srpske strane nasuprot albanskoj. Analizom sadržaja fotografija proučavan je

²⁰ Uočeno je i odsustvo fotografija na kojima je prikazan alkohol i seks u sovjetskom uzorku, dok su ove teme u znatnoj meri prisutne u američkom uzorku.

i Rat u Avganistanu. Predmet istraživanja bio je prikaz avganistanskih žena na fotografijama *The Associated Pressa*, koje američka štampa preuzima u značajnoj meri, tokom talibanskog režima i nakon njegovog pada (2001. godine i januara 2002. godine) (Fahmy, 2004). Najopštiji istraživački nalazi ukazuju na promenu prikaza žena nakon pada talibanskog režima, kao indikatora oslobođenja, uz zadržavanje tradicionalnih elemenata poput nošenja burke. Proučavani su i izvori vizuelnog prikazivanja napada 11. septembra u SAD-u i Rata u Avganistanu tokom jeseni 2001. godine u štampi na engleskom i arapskom jeziku (*The International Herald* i *Al-Hayat*), s obzirom na to da je ranije istraživanje ukazalo na njihov različit prikaz navedenih događaja (Fahmy, 2005). Uočena je upotreba različitih izvora fotografija, mada pretežno potiču iz najznačajnijih novinskih agencija (*Agence Française Press*, *The Associated Press*, *Reuters*), a radi tumačenja nalaza su realizovani razgovori sa urednicima odgovornim za izbor fotografija.

Među događajima koji su privukli pažnju analitičara sadržaja je i Rat u Iraku, proučavan na raznovrsnom iskustvenom materijalu. Analizirane su fotografije objavljene u američkoj i britanskoj štampi, tokom trajanja invazije na Irak (20. mart–01. maj 2003. godine), koju reprezentuju listovi *The New York Times* i *The Guardian*, tačnije razlike u vizuelnom prikazu rata (Fahmy i Kim, 2008). Fotografije su klasifikovane prema temi, prikazu ljudskih žrtava i razaranja, nacionalnosti i podršci ratu, a utvrđeno je postojanje niza razlika, koje se mogu objasniti različitim stepenom vojne angažovanosti dveju zemalja, kao i podrške javnog mnjenja učesću u ratu. Ratna propaganda je proučavana i analiziranjem 60 vrsta letaka, koje su američke vazdušne snage distribuirale u Iraku pre početka rata i na početku invazije²¹ (Clark i Christie, 2005). Istraživanje je realizovano radi analiziranja napora američke vlade da utiče na iračko javno mnjenje i obezbedi podršku za vođenje svoje politike. Potvrđena je hipoteza da većina letaka sadržati poruke koje se odnose na opstanak (79,8%), tačnije promovisanje zaštite civila i uputstva za predaju vojske. Naposljetku, analizirani su i tradicionalniji izvori podataka u vidu programa međunarodnih televizijskih stanica *BBC World*, *CNN International* i *Deutsch Welle-TV* u udarnim večernjim terminima vesti tokom prve dve nedelje Rata u Iraku (Wessler i Adolphsen, 2008). Ispitano je koliko i u koje svrhe navedene stanice koriste sadržaj programa arapskih satelitskih televizija (*Al-Jazeera*, *Abu Dhabi TV*, *Al-Arabiya* itd.), kao i kakav je odnos prema njihovom izveštavanju.

²¹ U periodu od oktobra 2002. do marta 2003. godine su američke vojne snage na području Iraka distribuirale 60 vrsta letaka u 36 miliona primeraka.

Analiza sadržaja je učestalo upotrebljavan postupak za proučavanja politike iz više razloga. Iskustvena građa je dostupna u sredstvima javnog informisanja i drugim izvorima, što olakšava proučavanje konkretnih političkih događaja nezavisno od mogućnosti istraživača da aktivno prikuplja podatke o njima. Na osnovu raspoloživih informacija mogu se proučavati aktivnosti donosilaca odluka, s tim da proces njihovog donošenja nikada nije u potpunosti transparentan. Jedan od problema sa kojima se istraživač tom prilikom suočava odnosi se na izbor donosilaca odluka, otežan nepostojanjem razvijene teorije uticaja u procesu donošenja odluka ili teorije o ponderisanju značaja različitih učesnika u tom procesu (Winham, 1969). Izbor se može izvršiti na osnovu nekoliko indikatora: formalnog položaja koji pojedinac zauzima u političkom životu, značaja koji mu pridaju drugi učesnici procesa donošenja odluka, učestalosti javljanja pojedinca u štampi ili nekom drugom izvoru podataka o datoj temi itd. Ponderisanje se pretežno ne vrši iako je evidentno da su neke političke uloge značajnije od drugih u procesu donošenja odluka.

Kultura

Kako Milić navodi, „najgrandiozniji pokušaj primene analize sadržaja u sociološkom proučavanju gotovo svih aspekata društvene kulture raznih društava i perioda predstavlja Sorokinovo delo *Društvena i kulturna dinamika*” (Milić, 1996: 579). Imajući u vidu značaj navedenog istraživačkog poduhvata, sledi njegov detaljniji prikaz. „Najznačajniji pojedinačni primer analize sadržaja (ako iz nje izuzmemo Weberov način proučavanja protestantskih katehizisa) do danas je ostao Sorokinov po mnogo čemu izvoran i neprevaziđen pokušaj proučavanja istorije celokupne zapadne kulture” (Ilić, 2012: 496). Prikaz dela počiva na Milićevom tumačenju (Milić, 1986).

Sorokin je analizom sadržaja nastojao da istraži istorijat zapadne kulture, proučavajući njene raznovrsne tvorevine iz različitih perioda, radi potvrđivanja pretpostavljenih primarnih tipova kulture: ideacionalnog, senzualističkog i idealističkog. Pod kulturom se podrazumeva nadsistem, sačinjen od više glavnih sistema, koji se dekomponuju na podsisteme, s tim da povezivanjem glavnih nastaju složeni i izvedeni sistemi. „Tip kulture je određen odgovorima na sledeća pitanja: (1) kakva je stvarnost, tj. šta predstavlja njenu najdublju prirodu; (2) kakvog su karaktera osnovne ljudske potrebe i ciljevi, ili šta je čovekov poziv; (3) u kom obimu potrebe i ciljevi treba da budu zadovoljeni; (4) koji su načini njihovog zadovoljavanja prihvatljivi” (Milić, 1986: 295). Sorokinova teorija društvenog razvoja počiva na smenjivanju osnovnih tipova kulture, odnosno cikličnim smenama prevlasti određenog tipa, koji uslovljava

odgovarajući tip ličnosti. „Iskustveno proveravanje teze o zavisnosti tipa ličnosti od kulture izvedeno je pomoću statističkih podataka o karakterološkim osobinama istorijskih ličnosti od 10. veka pr. n. e. do sredine XIX stoleća, koje su uključene u *Britansku enciklopediju*, a zatim posebno rimskih papa i vladara nekih evropskih zemalja” (Milić, 1986: 291). Pretpostavljeno je da svaki tip kulture na svojstven način uslovljava razvitak nauke, kao i tehnološku upotrebu dostignutih saznanja, pa su radi testiranja hipoteze predmet istraživanja bila i kretanja u oblasti prirodno-naučnih i tehničkih otkrića. „O relativnom društvenom značaju nauke i filozofije i njihovom uticaju na tok društvenog života pokušalo se nešto saznati i statističkim utvrđivanjem udela naučnika i filozofa u skupu istaknutih pojedinaca iz raznih oblasti društvenokulturne delatnosti u raznim istorijskim periodima” (Milić, 1986: 304).

Sorokinovi doprinosi u oblasti sociologije nauke i saznanja prepoznati su od strane naučnika koji se bave ovim disciplinama, mada se u sociologiji saznanja pretežno razmatra istraživačko-tehnički aspekt metoda, dok se saznajno-teorijski zanemaruje. Smatra se da je njegova „teorija društvenokulturnih promena vrlo slična tradicionalnim filozofijama istorije” (Milić, 1986: 321), kao i da je u realizovanom istraživanju evidentno nastojanje da se statistički provere iz nje izvedene pretpostavke. Uprkos manjkavostima Sorokinove sociološke teorije, čijom osnovnom slabošću Milić smatra mistički intuicionizam, ne može se osporiti originalan doprinos u vidu primene statistike na sadržinski raznovrsnu građu u širokom vremenskom periodu, koji je po svom obimu ostao neprevaziđen u sociologiji. „Sorokin kao da je hteo da u induktivnom proveravanju svojih teorijskih pretpostavki na vrlo raznovrsnoj građi o kulturi i društvenom životu i u rasponu od dva i po hiljadugodišta ispita i istraživačke mogućnosti istorijsko-statističkog pristupa” (Milić, 1986: 321–322). Dakle, proučavane društvene pojave su podvrgnute kvantifikaciji primenom analize sadržaja, s tim da su prisutna i odstupanja po pitanju primene statističkog pristupa.

Konkretne primere provere već navedenog osnovnog Sorokinovog teorijskog cilja, koji počiva na potvrdi cikličnog smenjivanja osnovnih tipova kulture, Milić razmatra samo u oblasti sociologije saznanja. „Statističkim utvrđivanjem promena osnovnih ideja, načela i formalnih osobina filozofske, naučne i društvenopolitičke misli, i merenjem društvene uticajnosti mislilaca koji su pripadali različitim idejnim pravcima trebalo je utvrditi (1) da li su se u idejnoj oblasti izrazili različiti tipovi kulture, (2) stepen njihove idejne integrisanosti, (3) da li je u toj oblasti postojao pretpostavljeni kružni „nadritam” u smenjivanju tipova kulture, i (4) ako jeste, da li su mogućna predviđanja idejnih osobina njegove naredne faze” (Milić, 1986: 323). Dakle, pažnja je usmerena na potvrđivanje da

su promene naučne, filozofske i društveno-političke misli odgovarajuće smeni primarnih tipova kultura pa je glavni metodološki problem, u konkretnoj primeni analize sadržaja, predstavljalo pronalaženje načina za merenje uticajnosti različitih gledišta u evropskoj kulturi, podeljenoj na dvadesetogodišnje periode. Rešenje problema je iziskivalo „(1) što potpunije i objektivnije izvore o filozofskom i naučnom stvaranju, kao i tehnološkim izumima; (2) da se razne osobine idejnih tvorevina klasifikuju na teorijski adekvatan i dovoljno pouzdan način; i, konačno, (3) da se izgradi merilo društvene uticajnosti osnovnih idejnih stanovišta, u onim slučajevima kada se o tome nije zaključivalo na osnovu relativne i apsolutne učestalosti kulturnih tvorevina određene vrste, odnosno na osnovu udela filozofa i naučnika u skupu istorijskih ličnosti pojedinih istorijskih perioda” (Milić, 1986: 323–324). Društvena uticajnost različitih gledišta merena je na više načina. Upotrebljen je barometar napretka i nazadovanja nauke, koji počiva na količini naučnih i tehničkih otkrića u određenom vremenskom rasponu, bez obzira na njihovu značajnost i kvalitet usled pretpostavke da se kvantitativno ne mogu utvrditi. Složenije merilo odnosilo se na spektar mentaliteta, pod kojim Sorokin podrazumeva različito poimanje istine u kulturi datog vremenskog perioda, kao i uticajnost postojećih shvatanja. Podaci o mentalitetu dobijeni su brojanjem mislilaca koji su zastupali određene ideje, ali i izgradnjom sintetičkog indeksa njihove uticajnosti, o kom je bilo reči u prethodnom poglavlju. „Ideja da se stvori objektivno merilo intenziteta, unutrašnje strukture i uticajnosti ukupnog stvaralaštva u nekoj oblasti kulture, na kojoj su izgrađeni barometar napretka i nazadovanja nauke i spektar mentaliteta, i s ovim povezan indeks uticajnosti, nesumnjivo je teorijski i metodološki vrlo značajna, utoliko više što se ova merila nastoje upotrebiti u širokim uporedno-istorijskim istraživanjima” (Milić, 1986: 326). Značajnost upotrebljenih merila ne znači i odsustvo primedbi u vezi sa njihovim konstruisanjem, među kojima Milić prvenstveno navodi one koje se odnose na spektar mentaliteta. Uprkos nedostacima „nastojanje da istorijsko proučavanje idejnog života i kulture učini egzaktnijim, da pronade način opisivanja idejnih i uopšte kulturnih tokova u najširim društvoistorijskim razmerama, bez obzira na brojne nesavladane teškoće, ne treba potcenjivati” (Milić, 1986: 332).

Naposletku je neophodno navesti da opisani istraživački poduhvat, jedinstven po svojim razmerama, ne bi bio izvodljiv bez angažovanja tima naučnika iz različitih oblasti, koji su pretežno činili ruski emigranti nastanjeni širom Evrope. Ne računajući saradnike sa pomoćnom tehničkom ulogom, u istraživanje su bila uključena dva Amerikanca. H. Crossu je poverena kontrola adekvatnosti klasifikovanja vajarskih i slikarskih dela, sprovedena na njihovom manjem uzorku u Pragu. Drugi

saradnik je bio Merton, čiji su doprinosi značajniji u realizaciji ovog obimnog istraživačkog poduhvata, s obzirom na to da je obavio više uloga. Prvenstveno se bavio izradom statističke građe o naučim i tehničkim otkrićima, a uzeo je učešće i u metodološkim pripremama u istoj oblasti. „Pored toga, on je saradivao i u verbalno-opisnom prikazivanju kretanja opštih i specijalnih naučnih teorija” (Milić, 1986: 283). Treba ukazati i na Sorokinovo usmerenje da se teorijski okvir u istraživačkom poduhvatu primenjuje na isti način, kao i prikupljanje i obrada iskustvenih podataka, pa su radi zadovoljavanja epistemoloških normi češće istu građu uporedo i nezavisno analizirali različiti istraživači.

Umetnost

Različite oblasti umetnosti proučavane su analizom sadržaja. Ukazaćemo na primere primene u književnosti, muzičkoj i filmskoj umetnosti, s tim da mogućnosti upotrebe postupka nisu ograničene samo na njih. Navedeni primeri prvenstveno ilustruju da umetnost može biti predmet proučavanja zarad postizanja raznovrsnih ciljeva.

Književnost postaje predmet analize još u fazi kvantitativne analize sadržaja štampe, kada su se istraživanja kretala u dva pravca. Pored merenja prostora koje članci zauzimaju u štampanim medijima proučavana je i sadržina književnih dela. Analizirane su stilske karakteristike proze i poezije, a jedno od najpoznatijih istraživanja iz ovog perioda je realizovao ruski naučnik Andrey Markov 1913. godine, izvršivši statističku analizu uzorka iz romana u stihovima *Eugene Onegin* Alexandera Pushkina (Krippendorff, 1981). Postupak je primenjen i prilikom proučavanja 50 engleskih romana, popularnih u periodu od 1815. do 1832. godine, s ciljem utvrđivanja političkih i društvenih tema prikazanih u njima (Gossmann, 1956). Vremenski okvir istraživanja obuhvata period od bitke kod Vaterloa do usvajanja Zakona o velikom reformama, odnosno deo engleske istorije obeležen značajnim društvenim promenama. Nalazi ukazuju na konzervativizam, žudnju za prošlim stabilnim poretkom, značaj aristokratije i nacionalne crkve. Analiza sadržaja je upotrebljena i za proučavanje romana u oblasti naučne fantastike, zajedno sa pričama i dramama, radi utvrđivanja stavova prema robotima u različitim vremenskim periodima (Palmquist, Carley i Dale, 2009), s tim da će istraživanje biti detaljnije prikazano u poglavlju o upotrebi računara.

Učestalo su predmet analize četrdesetih i pedesetih godina XX veka u SAD-u bile kratke priče objavljene u štampi, uglavnom polazeći od pretpostavke da su karakterima pripisane uobičajene vrednosti društva u kom autor živi, bez obzira na stepen fikcije prisutan u delu, kao

i da priče doprinose njihovom osnaživanju. U najpoznatija istraživanja ovog tipa spada proučavanje predrasuda u prikazima različitih etničkih grupa, realizovano analiziranjem 189 kratkih priča objavljenih u osam najčitanijih američkih časopisa 1937. i 1943. godine (Berelson i Salter, 1946). Razlikovane su tri grupacije: Amerikanci, pod kojima se podrazumevaju belci protestanti bez prepoznatljivog stranog porekla, zastupljeni u 84% priča, anglosaksonske i nordijske manjine i stranci (7%), a treću kategoriju su činili ostali, tačnije Afroamerikanci, Jevreji, Nemci, Italijani i drugi (9%). U gotovo svakoj analiziranoj kategoriji (uloga u priči, društveni položaj, ciljevi itd.) tretman Amerikanaca je najpovoljniji, zatim sledi anglosaksonska i nordijska grupacija, a naposljetku ostali, s tim da su i u njihovom prikazu uočene razlike pa je opis evropskih i orijentalnih grupacija povoljniji od Afroamerikanaca i Jevreja. Uočeno je i stereotipno prikazivanje manjina i stranaca, koje ih dovodi u inferiorniji položaj u odnosu na Amerikance.

Kratke priče su proučavane i radi utvrđivanja da li izražavaju osnovne vrednosti američke porodice, s tim da je izbor iskustvenog materijala vršen imajući u vidu različite kulturne nivoe čitalaca, koji predstavljaju društvene klase (Albrecht, 1956). Uzorkom su obuhvaćene priče objavljene 1950. godine u štampi koju čitaju niži (*True Story, True Confessions*), srednji (*America, Saturday Evening Post*) i viši kulturni nivoi (*Atlantic, New Yorker*). Ukupno je 91,98% tema izražavalo pretpostavljene porodične vrednosti, s tim da su prisutne razlike po kulturnim nivoima: niži 95,77%, srednji 95,16%, a viši 75,86%. Analiza kratkih priča je vršena i radi utvrđivanja da li reflektuju promene stope fertiliteta u američkom društvu (Middleton, 1960). Istraživanjem su obuhvaćene priče objavljene u osam časopisa 1916, 1936. i 1956. godine, a pretežno je na osnovu utvrđivanja veličine porodice karaktera i njenim poređenjem sa stopama nataliteta u posmatranim periodima potvrđeno da književnost odslikava promene. Proučavane su i priče iz oblasti naučne fantastike da bi se utvrdilo kakva je slika naučnika u periodu od 1926. do 1950. godine, s tim da je vremenski okvir podeljen na šest podperioda prema značajnim istorijskim događajima (Hirsch, 1958). Uočen je niz značajnih promena, od kojih su neke posledica društvenih i istorijskih okolnosti. I nemačka fikcija je proučavana da bi se ustanovilo u kojoj meri postaje realistična, u skladu sa nastojanjima nacista da usmeravaju sadržinu književnosti (Marschak, 1944).

Muzička umetnost je takođe podložna proučavanju analizom sadržaja. Klasičnu muziku je primenom ovog postupka proučavao Dean K. Simonton i to upotrebom računara za kodiranje muzičkih melodija²²

²² Simonton, Dean K, 1994. Computer content analysis of melodic structure: Classical composers and their compositions, *Psychology of Music*, Vol. 22, No. 3: 1–43

(Neuendorf, 2002; Krippenorff, 2004). Iskustvenu građu je činilo 15.618 melodičnih tema, prisutnih u delima 479 klasičnih kompozitora, koji su stvarali u različitim vremenima. Proučavao je muzičke prelaze u melodijama, usled zainteresovanosti za odnos između uspeha i originalnosti kompozitora. Analizi sadržaja su podvrgnuti i repertoari osam najstarijih simfonijskih orkestara u SAD-u, od osnivanja do trenutka vršenja istraživanja (Mueller, 1946). Poređeni su njihovi repertoari, a zatim proučavani faktori koji uslovljavaju razlike u estetskom ukusu, operacionalizovanom preko zastupljenosti kompozitora: uticaj dirigenata, političkih događaja, klasne pripadnosti publike i države (SAD i Engleska). Analitičari sadržaja iskazali su interesovanje i za rep muziku, tačnije u njoj prisutnu mizoginiju, s obzirom na to da se učestalo smatra karakteristikom ovog muzičkog pravca (Weitzer i Kubrin, 2009). Proučavan je prikaz žena na reprezentativnom uzorku od 403 rep pesme, sa albuma izdatih od 1992. do 2000. godine, koji su prodani u više od milion primeraka. Vremenskim okvirom je obuhvaćen period kada je rep muzika bila manje komercijalna, odnosno kada je u većoj meri izražavala svoje primarne vrednosti i uslove afroameričkih susedstava u kojima je nastala. Mizoginija je bila zastupljena u 22% analiziranih pesama, što potvrđuje da je karakteristična za rep muziku, a ustanovljeno je prisustvo pet dominantnih mizoginih tema: seksualna objektivizacija žena (67%), ponižavajuće nazivanje i posramljivanje (49%), nepoverenje prema ženama (47%), slavljenje prostitucije i podvođenja (20%) i legitimacija nasilja nad ženama (18%). Pesme su posmatrane u kontekstu društvenih rodних odnosa, zahteva muzičke industrije i porekla repa. Jedna od oblasti u kojoj su muzička i filmska umetnost ostvarile saradnju su muzički spotovi, čiji sadržaj takođe može biti analiziran, što je ilustrovano proučavanjem spotova emitovanih na *Music Television* (MTV) 1984. godine (Baxter, De Riemer, Landini, Leslie i Singletary, 1985).

Interesovanje za proučavanje filmske umetnosti upotrebom analize sadržaja javilo se još tridesetih godina prošlog veka. Pionirskim poduhvatom u ovoj oblasti smatra se studija Edgara Dalea *Content of Motion Pictures*²³, a bavio se i analizom sadržaja filmskih vesti (Dale, 1937). Nekoliko godina kasnije je Dorothy B. Jones sprovela eksperimentalno istraživanje radi izgradnje instrumenta za kvantitativnu analizu društveno značajnih aspekata sadržine filmova, smatrajući to prvim korakom u razumevanju kako film reflektuje kulturne vrednosti američkog društva i utiče na njih (Jones, 1942). Ukupno je analizirano 100 holivudskih filmova, u različitim fazama izgradnje klasifikacijskih shema, koji obuhva-

²³ Dale, Edgar, 1935. *Content of Motion Pictures*, New York: The Macmillan Company.

taju filmove A i B produkcije svih značajnih filmskih studija, a svi osim jednog su izašli u periodu između aprila 1941. i februara 1942. godine. Filmovi su klasifikovani prema nizu kategorija: vrsti, karakteristika ma glavnih likova, njihovim vrednostima itd. Pored osnovnih rezultata analize priložena je i upotrebljena klasifikacijska shema, sačinjena od 22 kategorije, radi omogućavanja daljeg proučavanja sadržine filmova. Predmet analize postaje specifičniji u narednim proučavanjima filmske umetnosti, krenuvši od Kracauerovog pilot istraživanja prikaza stranaca u američkim filmovima (Kracauer, 1949). Poduhvat je sproveden u okviru projekta proučavanja međunarodnih tenzija, koji je realizovao UNESCO, a usmeren je na analizu britanskih i ruskih likova u holivudskim igranim filmovima izašlim od 1933. godine, tačnije onim koji prikazuju savremene likove u realnim životnim situacijama. Razvoj filmske umetnosti praćen je predmetnom raznovrsnošću realizovanih istraživanja pa je analizirana zastupljenost i priroda seksa i silovanja u filmovima (Bufkin i Eschholz, 2000), prikaz univerzitetskih profesora (Dagaz i Harger, 2011) itd.

Nauka

Kada je o primeni analize sadržaja u oblasti nauke reč, može se govoriti o više aspekata. Jedan od njih je upotreba analize sadržaja kao sredstva za sređivanje izvornih podataka prikupljenih u sociološkim istraživanjima. O ovom aspektu je već bilo reči prilikom razmatranja odnosa analize sadržaja sa drugim istraživačkim postupcima, tačnije sa posmatranjem, razgovorom i anketnim istraživanjima.

Analiza sadržaja se primenjuje i prilikom proučavanja trendova u nauci. U prve primere primene spada analiza *International Catalogue of Scientific Literature* od 1901. do 1913. godine, koju je realizovao E. Wyndham Hulme²⁴ (Berelson, 1952). Proučavao je originalne doprinose u okviru 17 naučnih oblasti, uočivši udvostručenu naučnu produkciju u periodu od 1901. do 1910. godine, kao i njen relativan pad od 1910. do 1913. godine, koji je pripisan razvoju posebnih naučnih oblasti i nepovoljnim ekonomskim prilikama. Značajan je i Sorokinov i Mertonov poduhvat analiziranja intelektualnog razvoja arapske civilizacije u periodu od 700. do 1300. godine (Sorokin i Merton, 1935). Izvor podataka predstavljaju prva dva toma dela *Introduction to the History of Science*

²⁴ Hulme, E. Wyndham, 1923. *Statistical Bibliography in Relation to the Growth of Modern Civilization*, London: Grafton and Co.

Georgea Sartona²⁵, a analiza je vršena klasifikovanjem spomenutih naučnika prema disciplinama (matematika, fizika, hemija, prirodna istorija, medicina, geografija i humanistika) i vremenskim periodima (12 pedesetogodišnjih intervala). Primenjena su tri načina merenja: skala kojom je svim pojedincima pridat isti značaj pripisivanjem oznake 1 u odgovarajuću kategoriju, rangiranje od 1 do 3, kao i od 1 do 15, s tim da je najveći značaj obeležen najvišom numeričkom oznakom. Sva tri načina merenja, kada se grafički prikažu nalazi istraživanja, izražavaju visok stepen pouzdanosti.

Promene u nauci najčešće se manifestuju u sadržaju uglednih naučnih časopisa pa su oni pretežno osnova proučavanja, tačnije teme objavljenih naučnih radova. „Nema potrebe podrobnije obrazlagati značaj stručne periodike ne samo kao najpogodnijeg sredstva za saopštavanje rezultata naučnoistraživačkog rada u svakoj, pa i u sociološkoj naučnoj zajednici, nego i kao najpouzdanijeg izvora podataka o fluktuaciji teorijskih orijentacija, individualnim ili grupnim idejnim preferencijama, uticaju pojedinih teorijskih paradigmi, rezultatima istraživačkog rada i, uopšte, o istorijskom razvoju jedne naučne discipline” (Mimica i Vuletić, 1998: 75). Pored toga naučne časopise čita veći deo profesionalne zajednice, što znači da se osnovano može pretpostaviti da znatno utiču na nju.

Analizom sadržaja je najproučavaniji prvi sociološki časopis u SAD-u, *American Journal of Sociology*, a teme objavljenih radova su postale predmet interesovanja još tridesetih godina XX veka. Becker je analizirao napise izašle u periodu od 1895. do 1927. godine, tačnije 2.537 članaka, radi uočavanja trendova u američkoj sociologiji (Becker, 1930). Klasifikacijski okvir je predstavljala shema, koju je časopis koristio za razvrstavanja apstrakata (*A Tentative Scheme for the Classification of the Literature of Sociology and Social Sciences*). Sastoji se iz 10 kategorija, koje sadrže 48 podkategorija, a svaki tekst je klasifikovan prema primarnoj i jednoj ili više sekundarnih tema: ličnost, porodica, narodi i kulturne grupe, konflikte grupe, zajednice i teritorijalne grupe, društvene institucije, društvena nauka i društveni proces, socijalna patologija, metode istraživanja, opšta metodologija i metodologija društvenih nauka. Analiziran je broj tekstova i količina prostora koji zauzimaju.²⁶ Najučestaliju

²⁵ Sarton, George, 1927–1931. *Introduction to the History of Science*, Baltimore: The Williams and Wilkins Company.

²⁶ Uočeni su sledeći trendovi prema kategorijama analize: ličnost – postepen porast prisutnosti kategorije; porodica – nizak nivo zastupljenosti, osim vrhunca tokom jednogodišnjeg perioda usled održavanja simpozijuma na ovu temu; narodi i kulturne grupe – visoka zastupljenost do 1911. godine, a zatim nagli pad do 1921. godine, uz naknadni ubrzan rast; konflikte grupe – rast do 1916. godine, a zatim pad do najniže

kategoriju u posmatranom periodu predstavlja opšta metodologija i metodologija društvenih nauka, kojoj pripada 28% tekstova, a zauzimaju 34,2% prostora.

Dve godine kasnije objavljen je drugi Beckerov tekst, u kom je iskustvena osnova istraživanja proširena brojevima izašlim nakon pisanja prvog teksta, pa su analizirani brojevi časopisa *American Journal of Sociology* od 1895. do 1930. godine (Becker, 1932). Primenjen je isti način analize uz preciznije navođenje rezultata. Za razliku od prvog teksta, koji karakteriše prikaz rezultata prema osnovnih 10 kategorija, u drugom tekstu su dati nalazi uzimajući u obzir i učestalost javljanja podkategorija. Na osnovu raspodele napisa uočava se trend širenja interesovanja sociologa za mnoge pod teme. Krajem proučavanog perioda uočava se tendencija ujednačavanja količine prostora, koje zauzimaju osnovne kategorije analize, osim porodice, društvenih institucija, društvene nauke i društvenog procesa, pa se zastupljenost preostalih sedam kategorija pretežno kreće u rasponu od 9% do 11%, odnosno neznatno odstupa od potpuno ravnomerne distribucije. Uočeno je i znatno ređe odsustvo interesovanja za pojedine podkategorije jer su u periodu od 1925. godine samo tri od 48 kategorija beležile potpuno odsustvo interesovanja, dok je u periodu od 1904. do 1906. godine 15 podkategorija doživelo istu sudbinu.

Analiziranje tema naučnih radova objavljenih u *American Journal of Sociology* sprovela je i Shanas, u već spomenutom istraživačkom poduhvatu (Shanas, 1945). Analizirano je 2.373 članaka objavljenih između 1895. i 1944. godine. Klasifikacijski okvir su činile sledeće kategorije analize, navedene prema učestalosti: teorija i istorija 17,1%, socijalna psihologija 16%, druge društvene nauke 13,7%, društvene institucije i organizacije 9,4%, stanovništvo 8,7%, status sociologije 7,5%, metode istraživanja 5,4%, ljudska ekologija 5%, socijalne reforme 4,8%, socijalna patologija 4,6%, rase i nacionalnosti 3,7%, disertacije 1,1%, društvena istraživanja 0,9%, specijalne bibliografije 0,9%, sociologija van SAD-a 0,7%, ostalo 0,5%. Članci su klasifikovani na osnovu teme, ali primarno u okviru petogodišnjih perioda, radi uočavanja promena u sociološkim interesovanjima, koje su izraz i istorijskog razvoja discipline, kao i uređivačke politike pa Shanas uzima u obzir i mandate glavnih urednika čas-

prisutnosti 1923. godine; zajednice i teritorijalne grupe – opadajući trend; društvene institucije – pad zastupljenosti; društvena nauka i društveni proces – silazni trend uz oscilacije; socijalna patologija – opadanje prisustva; metode istraživanja – postepen rast od 1918. godine; opšta metodologija i metodologija društvenih nauka – dostiže maksimum 1902. i 1923. godine, uz brzo opadanje nakon oba vrhunca.

pisa: Albion W. Small (1895–1926), Ellsworth Paris (1926–1936), Ernest W. Burgess (1936–1940) i Herbert Blumer (1940–1944).

Dvadesetak godina kasnije je analiza sadržaja upotrebljena pri proučavanju prikaza knjiga u vodećim američkim sociološkim časopisima (Champion i Morris, 1973). Istraživanje je realizovano radi utvrđivanja prirode i vrste kritika u prikazima, kao i regionalne pripadnosti njihovih pisaca. Iskustvenu građu su činila tri časopisa: *American Journal of Sociology* (AJS), *American Sociological Review* (ASR) i *Social Forces* (SF), izabrana zbog značajnosti za profesionalnu zajednicu i odeljka za prikaze knjiga u svakom broju. Obuhvaćen je vremenski period od 1949. do 1971. godine, a analiza izvršena na sistematskom uzorku brojeva objavljenih 1949, 1954, 1959, 1964. i 1969. godine, s tim da su kontrole i poređenja radi analizirani i brojevi iz 1970. i 1971. godine. Ukupno je analizirano 2.378 prikaza knjiga: ASR 1.044, AJS 749, SF 585. Klasifikovani su prema tri dimenzije: smer prikaza (pozitivan, negativan i neutralan), vrsta kritike (suštinska, metodološka i teorijska) i regionalna pripadnost pisca u SAD-u (Zapad, Srednji zapad, Jug, Severne centralne države, Nova Engleska i Njujork). Pretpostavljeno je da su prikazi mahom pozitivni i da regionalno poreklo autora prikaza knjiga nije podjednako. Pretpostavka o učestalosti pozitivnih prikaza je potvrđena ustanovljavanjem da je preko 2/3 pozitivno, uz relativno ujednačenu strukturu po časopisima. Gotovo 1/3 prikaza (28,3%) ne sadrži kritike, okvirno isti broj sadrži suštinske kritike (29,4%), manje od 5% teorijske (4,6%) i metodološke (4,5%), a oko 33% kombinovane kritike. Regionalna pripadnost pisca prikaza u ASR je najujednačenija. Razlike su izraženije u AJS, iako struktura postaje sve ujednačenija tokom godina, kao i u SF, gde se ne uočavaju promene u regionalnoj zastupljenosti. Zaključuje se da prikazi knjiga nisu pouzdane procene njihove vrednosti, s obzirom na to da je manje od 20% negativno, 14% neutralno, a ostatak pozitivan. Analiza vrste kritike u prikazima je izvršena u nadi da će se uočiti metodološki ili teorijski trendovi, ali rezultati to nisu omogućili. Zaključuje se i da uredništva ne favorizuju određene regione iako samo ASR ima ujednačenu strukturu prikaza. S obzirom na to da je ASR publikacija *American Sociological Associationa* očekuje se ujednačeno pokrivanje regiona, a regionalno poreklo AJS i SF nužno nosi sa sobom izvesne disproporcije.

Većina studija u kojima se proučavaju promene u naučnoj delatnosti počiva na jednom izvoru podataka pa prilikom uopštavanja rezultata treba imati u vidu i ograničenja proučavane iskustvene građe. Uočene promene u trendovima ne moraju biti samo posledica promene interesovanja naučne zajednice već i produkt izmene uređivačke politike, nacionalnog porekla časopisa, pojave novih specijalizovanih časopisa za

određene oblasti u okviru discipline, promene načina njihovog klasifikovanja itd. U studijama ovog tipa je takođe uobičajena analiza tema pa bi radi potpunijih naučnih doprinosa valjalo analizirati i druge kategorije, kao što je vrednosna usmerenost.

Primeri primene analize sadržaja

U daljem tekstu će biti razmatrani istraživački poduhvati, kojima su rukovodili Lasswell i Lazarsfeld, imajući u vidu njihove domete, kao i istorijski značaj. O njihovom uticaju svedoči, između ostalog, i Berelsonova ocena stanja komunikacionih istraživanja tokom prvih 25 godina njihovog modernog razvoja (Berelson, 1959). Oba autora smatra inovatorima u navedenoj oblasti, pored Kurta Lewina i Carla Hovlanda, a svu četvoricu predvodnicima glavnih pristupa u komunikacionim istraživanjima. Pre razmatranja Lasswellovih i Lazarsfeldovih doprinosa treba ukazati da će oni biti metodološki analizirani. Njihova brojnost i obuhvat ne dozvoljavaju bavljenje nalazima istraživanja, čiji bi prikaz morao biti krajnje sažet, što bi nesumnjivo uslovljalo pojednostavljenje.

Nakon Lasswellovih i Lazarsfeldovih doprinosa sledi razmatranje istraživanja ratne i poratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama, kao i analize sadržaja kao način istraživanja naučne uticajnosti. U vezi sa ratnom i poratnom propagandom pretežno će biti prikazane analize udžbenika istorije u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Namera nije bila da se izvrši reprezentativan izbor istraživanja iz jugoslovenskih zemalja već da se ilustruju mogućnosti analize sadržaja u proučavanju (po)ratne propagande u udžbenicima. Naposletku sledi ukazivanje na mogućnost upotrebe analize sadržaja kao sredstva procene naučne uticajnosti, koja je u našoj nauci nedovoljno zastupljena pa je zbog svog značaja opsežnije prikazan primer citatne analize uticaja trojice klasika na domaću sociologiju (Mimica i Vuletić, 1998).

Istraživanja Harolda D. Lasswella i saradnika

Harold D. Lasswell (1902–1978) bio je profesor političkih nauka na *University of Chicago*, tokom Drugog svetskog na čelu *Experimental Division for the Study of Wartime Communications* pri *Library of Congress*, nakon rata profesor prava i političkih nauka na *Yale University*, osnivač naučnih časopisa *Public Opinion Quarterly* i *Policy Sciences*, predsednik *American Political Science Association* i *World Academy of Art and Science* itd. Berelson ga smatra predvodnikom političkog pristupa u komunikacionim istraživanjima, usredsređenog na makroskopski aspekt proučavanja u oblasti političkih nauka, usled zainteresovanosti za široke društveno-

političke probleme (Berelson, 1959). Njegovi doprinosi u proučavanju političke moći, elita i političkog ponašanja primenom psihoanalitičkih načela su višestruki (Janowitz, 1968–1969). Krippendorff ukazuje da je zajedno sa svojim saradnicima, analizirajući sadržaj nacističke propagande u *Experimental Division for the Study of Wartime Communications* pri *Library of Congress*, posebnu pažnju posvetio problemima merenja, pouzdanosti i validnosti kategorija za klasifikaciju sadržaja, kao i osnovnim pitanjima uzorkovanja (Krippendorff, 2004a). Plačko ukazuje da su Lasswell i njegovi saradnici dali podstreke za „teoretske temelje kao i za nove političke vrijednosti analize sadržaja” (Plačko, 1990: 29). Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook smatraju da je naglašeni kvantitativni karakter postupka u značajnoj meri posledica rada grupe okupljene oko njega, koja je unapredili proučavanje društvene komunikacije čineći ga preciznijim (Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook, 1959). Imajući u vidu doprinose postupku i njihove ocene, može se reći da Lasswell „spada u osnivače sociološke naučno zasnovane analize sadržaja” (Ilić, 2011: 459).

Lasswellovo interesovanje za političku propagandu započinje doktorskom disertacijom *Propaganda Technique in the World War* iz 1927. godine, a nakon toga je usledio niz dela u oblasti politike, među kojima se po svom značaju izdvaja knjiga *Politics: Who Gets What, When, How* (Lasswell, 1950), prvi put objavljena 1936. godine. Naredne decenije realizovana su njegova najznačajnija empirijska istraživanja, uz pomoć niza saradnika, a ukazaćemo na domete projekata *World Attention Survey* (Lasswell, 1941) i RADIR (Pool, 1970). Navedeni projekti, prema de Sola Poolu, predstavljaju glavna istraživanja nastala analizom sadržaja tokom četrdesetih godina prošlog veka, rukovođena upotrebom postupka kao sredstva za merenje ideoloških trendova u svetu (Pool, 1970). Ukazaćemo i na značaj knjige *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, (Lasswell i Leites, 1949), koja obuhvata empirijska istraživanja, ali i metodološka ojačanja analize sadržaja.

Projekat *World Attention Survey* realizovan je tokom Drugog svet-skog rata, u okviru *Experimental Division for the Study of Wartime Communications*, radi analiziranja promena u izveštavanju štampe velikih nacija tokom ratnog perioda. Sažet prikaz projekta dat je u istoimenom tekstu (Lasswell, 1941), s tim da je prvenstveno ukazano na mogućnosti analize sadržaja u proučavanju pažnje koju mediji posvećuju predmetu proučavanja: pogodnost postupka za opis medijske pažnje, utvrđivanje zastupljenosti izabranih simbola, naveden je primer klasifikacijskog okvira, ukazano na značaj pouzdanosti kodiranja, kao i na uslovljenost pridate pažnje društvenim kontekstom. Mogućnosti su ilustrovane grafičkim prikazom nalaza istraživanja najuticajnije štampe više zemalja od 1939. do 1941. godine: *London Times* (Velika Britanija), *Völkischer Beobachter*

(Nemačka), *Excelsior* (Meksiko), *Pravda* (SSSR), *Il Giornale d'Italia* (Italija), tačnije posvećene količine pažnje različitim simbolima i vrednosne usmerenosti napisa. De Sola Pool ocenjuje da je projekat imao ograničen uspeh po pitanju pribavljanja obaveštajnih podataka, ali je znatno doprineo metodološkom razvoju analize sadržaja (Pool, 1970).

Detaljnije informacije o projektu *The World Attention Survey* date su u tekstu koji se bavi pouzdanošću analize sadržaja na primeru ovog istraživanja (Janis, Fadner i Janowitz, 1943). Istraživački poduhvat je počivao na kodiranju naslova sa naslovnih strana i uvodnika časopisa na pozitivne, neutralne i negativne tvrdnje o ključnim političkim simbolima: internacionalnim (Italija, Japan, Nemačka, SSSR, Velika Britanija, Jevreji, demokratija, fašizam, komunizam, nacizam, socijalizam) i nacionalnim (SAD, izolacionizam, nacionalna odbrana, rad, trgovina). Pozitivne i negativne tvrdnje su dodatno razvrstavane u dve podkategorije, snaga i moralnost. Metodološko istraživanje konzistentnosti među koderima bilo je koncipirano tako što je najpre grupa od devet obučениh koderi izvršila klasifikaciju simbola iz 36 izdanja novina na engleskom i drugim jezicima. Nakon toga su članovi iste grupe izvršili ponovno klasifikovanje simbola, ali je svaki član analizirao drugi broj, a ne isti na kom je prethodno radio. Da bi rezultati kontrole bili objektivni kontakt između koderi je sveden na minimum, a iz razmatranja isključeni simboli čije pojavljivanje nijednom nije registrovano. Pouzdanost kodiranja testirana je poređenjem učestalosti javljanja i načina klasifikovanja sadržaja, koji se odnosi na određeni simbol u jednom broju novina, prema prvom i prema drugom koderu. Kada je posmatrano razvrstavanje simbola u pozitivne i negativne kategorije, vrednost koeficijenta korelacije iznosila je 0.85. Podsetićemo da ne postoji konsenzus po pitanju prihvatljivog nivoa pouzdanosti kodiranja u analizi sadržaja, s tim da većina autora smatra da je pouzdanost od 0.80 i više prihvatljiva, kao i da se koeficijent korelacije više ne smatra adekvatnom merom pouzdanosti. Poređenje klasifikovanih tvrdnji imajući u vidu podgrupe (pozitivna – snaga, pozitivna – moralnost, negativna – slabost i negativna – nemoralnost) rezultiralo je nižim koeficijentom korelacije od 0.78, što navodi na zaključak da je pouzdanost viša što su kategorije opštije. Testirana je i hipoteza o uticaju ličnih stavova koderi na rezultate klasifikovanja. Pretpostavljeno je da postoji slaganje po pitanju njihovih stavova o internacionalnim simbolima i neslaganje po pitanju nacionalnih simbola. Kada je posmatrano klasifikovanje internacionalnih simbola koeficijent korelacije je iznosio 0.85, a za nacionalne simbole 0.83 pa hipoteza nije potvrđena. Zaključeno je da postupak primenjen u istraživanju ima visok stepen pouzdanosti. S obzirom na to da su koderi mahom bili diplomci bez prethodnih iskustava u primeni analize sadržaja, pretpostavljeno je da stepen pouz-

danosti može biti viši ukoliko se angažuju stručniji koderi. Greške mogu biti redukovane i ako koderi rade u timovima uz instrukcije da tvrdnje oko kojih postoji neslaganje klasifikuju kao neutralne, ukoliko se pojača obuka, posebno ako se vrši u parovima gde je jedan član visokokvalifikovan za obavljanje zadatka, kao i ako se isključe oni koderi koji su najmanje kvalifikovani za klasifikovanje građe. Način testiranja pouzdanosti primenjen u istraživanju opširno je prikazan da bi se ukazalo koliko su Lasswell i njegovi saradnici doprineli metodološkom ojačanju postupka, u ovom konkretnom slučaju mogućnosti zadovoljavanja epistemološkog principa pouzdanosti. Valja podsetiti da je deceniju kasnije Berelson ukazivao da se u samo 15–20% studija izveštava o pouzdanosti analize sadržaja (Berelson, 1952).

Doprinosi na planu metodološkog utemeljenja postupka još su izrazitiji u knjizi *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, koju su napisali Lasswell, Nathan Leites i saradnici (Lasswell i Leites, 1949), a sastoji se iz uvodnog dela, napisa o tehničkim aspektima postupka i njegove praktične primene. Uvodom je obuhvaćen Lasswellov poznati tekst *Why be Quantitative?*, u kom se ukazuje na mogućnosti kvantitativne analize sadržaja. Tehnički aspekti se odnose na izbor uzorka (Mintz, 1949), kodiranje građe (Gray, Kaplan i Lasswell, 1949), validnost postupka (Janis, 1949), njegovu pouzdanost (Kaplan i Goldsen, 1949) i sintetički indeks koeficijent neravnoteže (Janis i Fadner, 1949). Primeri praktične primene analize sadržaja uglavnom se odnose na istraživanja realizovana u okviru *War Communications Research Project* pri *Library of Congress* ili na *University of Chicago*, a reč je upotrebi rezultata analize sadržaja kao dokaznog materijala u sudskim postupcima (Lasswell, 1949b), analizi prvomajskih parola u Sovjetskoj Rusiji od 1918. do 1943. godine (Yakobson i Lasswell, 1949), promena u politici Kominterne (Leites, 1949) i uslovljenosti njene propagande društvenim kontekstom (Leites i de Sola Pool, 1949). Projekat proučavanja ratne komunikacije Janowitz smatra „verovatno najsveobuhvatnijim pojedinačnim istraživanjem analizom sadržaja ikada preduzetim sa naučnim ciljevima” (Janowitz 1968-1969: 647) i nije usamljen po tom pitanju jer je deceniju ranije ukazano da su „najobimniji posao u analizi sadržaja novina sprovedi Harold D. Lasswell i njegovi saradnici (1949)” (Selltiz, Jahoda, Deutsch i Cook, 1959: 339-340). De Sola Pool naznačava da su u studiji *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics* zapravo sumirani doprinosi projekta *The World Attention Survey* (Pool, 1970).

Po svom obimu i dometima nesumnjivo je značajniji RADIR (*Revolution and the Development of International Relations*) projekat, čija je petogodišnja primena započela 1948. godine na *Hoover Institute*. Projekat je rukovođen nastojanjem da se „osmisle i testiraju sistematski novi

načini opisivanja i tumačenja glavnih tokova savremene istorije” (Pool, 1970: vii). Lasswell i saradnici su pokušali da primenom analize sadržaja na širokoj uporednoj osnovi objasne društvene promene, koje su se dešavale u svetu u šezdesetogodišnjem periodu, nazivajući ga „svetskom revolucijom našeg vremena” (Pool, 1970: x). Istraživanjem je obuhvaćen vremenski raspon od 1890. do 1950. godine, a „analiza sadržaja je bila aparat za merenje simboličkih elemenata društvene i političke promene” (Janowitz, 1968–1969: 649). U pitanju je opsežno istraživanje simbola u elitnim novinama velikih svetskih sila: Francuske, Nemačke, Rusije, SAD-a i Velike Britanije. „Novinski uvodnici prestižnih listova u pet zemalja ispitivani su da se utvrdi uspon i pad glavnih političkih koncepata, posebno onih koji se odnose na demokratiju i autoritarizam, nasilje i mir, i sebe i druge (tj. identitet)” (Pool, 1970: xiii). Pored analize sadržaja štampe je komplementarno proučavan sastav elita u navedenim zemljama. Dakle, istraživački naponi su bili usmereni ka opisivanju i analiziranju promena sastava elita različitih društava, kao i promena njihove terminologije kao indikatora društvenih promena. Rezultat projekta su četiri osnovne studije objavljene između 1951. i 1952. godine²⁷, koje su uz neznatne izmene zajedno preštampane u knjizi *The Prestige Press: A Comparative Study of Political Symbols* (Pool, 1970). U pitanju su dva tipa studija, s tim da se jedan bavi sastavom, regrutovanjem i ponašanjem zapadnih elita, u poređenju sa elitama između dva svetska rata u Evropi i Aziji, a drugi promenama u rečniku elita pet zemalja na osnovu analize sadržaja najuglednije štampe.

O saznajnim dometima istraživanja svedoči obimna iskustvena građa na kojoj je realizovano. Analiziran je sadržaj uglednih listova, sa velikim tiražom i uticajnošću, koji izražavaju stavove elite u datom društvu. Razlikovane su tri grupe prestižne štampe u zavisnosti od tipa elite proučavanih društava: zvanična glasila (nacistička Nemačka i sovjetska Rusija), poluzvanična štampa (Francuska, carska Nemačka, carska Rusija i Velika Britanija) i novine koje imaju neke karakteristike poluzvanične štampe (SAD). U uzorak su uključeni sledeći listovi: francuski *Le Temps* (1900–1942) i *Le Monde* (1945–1949), nemački *Norddeutsche allgemeine Zeitung* (1910–1920), *Frankfurter Zeitung* (1920–1932) i *Völkis-*

²⁷ de Sola Pool, Ithiel, Lasswell, Harold D. and Daniel Lerner, 1951. *Symbols of Internationalism*, Stanford: Stanford University Press;

de Sola Pool, Ithiel, Lasswell, Harold D. and Daniel Lerner, 1952. *The "Prestige Papers," : A Survey of their Editorials*, Stanford: Stanford University Press;

de Sola Pool, Ithiel, Lasswell, Harold D. and Daniel Lerner, 1952. *Symbols of Democracy*, Stanford: Stanford University Press;

Lasswell, Harold D, Lerner, Daniel and Ithiel de Sola Pool, 1952. *The Comparative Study of Symbols*, Stanford: Stanford University Press.

cher *Beobachter* (1933–1945), ruski *Novoe Vremia* (1892–1917) i *Izvestia* (1918–1949), američki *The New York Times* (1900–1949) i britanski *The Times* (1890–1949). Broj analiziranih novina u okviru istog društva varirao je od jedan do tri jer su promene režima uslovljavale koji će list imati status elitnog. Evidentno je da za svaku zemlju nije obuhvaćena potpuna građa iz šezdesetogodišnjeg perioda, što je uslovljeno neizlaženjem štampe ili njenom nedostupnošću. U uzorak su uključeni uvodnici listova, objavljeni prvog i petnaestog dana u mesecu. Autori istraživanja su bili svesni ograničenja analize primenjene samo na uvodnike listova, ali su smatrali da su oni dovoljna građa u „sadašnjoj primitivnoj fazi razvoja tehnike analize sadržaja” (Pool, 1970: 70).

Klasifikacijski okvir, kao i uputstva za kodere, izgradio je Lasswell, koji se smatra idejnim stvaraocem istraživanja, a nadzor nad radom tima kodera vršio je Daniel Lerner. „U okviru ovog poduhvata, uz pažljivo uzorkovanje analizirano je 105004 simbola u 19553 uvodnika; brojano je samo 416 simbola, jer uzorak često nije bio dovoljno veliki za veći broj frekvencija” (Ilić, 2011: 462). Od ukupno 416 simbola na imena zemalja, kontinenata, nacionalne manjine i slične simbole odnosilo se 206, a na ključne elemente glavnih ideologija u svetskoj politici 210. Beležena je pojava svakog simbola u uvodniku, kao i vrednosna usmerenost pisanja o njemu. Iako je svaki uvodnik kodiran prema prisustvu ili odsustvu simbola, beleženje višestrukog javljanja simbola u napisu nije vršeno. Dakle, prebrojavan je broj uvodnika u kojima se simbol javio, a ne broj javljanja simbola u tekstu zbog pretpostavljene problematičnosti prebrojavanja njihove učestalosti u jedinici građe. Prebrojavanje učestalosti javljanja simbola, nezavisno od konteksta javljanja u vidu drugih simbola nije smatrano svrsishodnim. Kompleksnost proučavanja kombinacija simbola i njihov potencijalan broj prevazilazili su mogućnosti ručnog kodiranja iskustvenog materijala. Ne treba gubiti iz vida da računari još uvek nisu primenjivani u analizi sadržaja, što je ograničilo mogućnosti samog poduhvata, odnosno uslovalo pojednostavljenje kategorija i same analize da bi se istraživanje uopšte mogla realizovati. Međutim, način primenjene kvantifikacije je otvorio pitanje registrovanja vrednosne usmerenosti pisanja o simbolu, ukoliko se javljao više puta u uvodniku uz različite ocene. U tom slučaju je beležen pozitivan ili negativan odnos, u zavisnosti od toga koji je češće izražen u napisu. U nekoliko tekstova je njihov odnos bio podjednak pa je registrovana neutralna vrednosna usmerenost.

Doprinosi RADIR projekta višestruko su uticali na Lasswellove savremenike, ali ne jenjavaju ni nekoliko decenija kasnije. Danielson i Lasorsa su, proučavajući društvene i političke promene u SAD-u, analizirali simbolički sadržaj rečenica na naslovnim stranama listova *New York*

Times i *Los Angeles Times* tokom stogodišnjeg perioda (1890–1989) po ugledu na ovo istraživanje (Danielson i Lasorsa, 1994).

Istraživanja Paula F. Lazarsfelda i saradnika

Paul F. Lazarsfeld (1901–1976) bio je profesor sociologije na *Columbia University*, direktor *Bureau of Applied Social Research*, član redakcija časopisa *Journalism Quarterly* i *Public Opinion Quarterly*, predsednik *American Association for Public Opinion Research*, prvi dobitnik *Julian L. Woodward Memorial Award* itd. Bogdanović je detaljno pisala o njegovim doprinosima metodologiji socioloških istraživanja, koje je moguće posmatrati kroz empirijske radove o formiranju javnog mnjenja i sredstvima masovne komunikacije, razvijanje anketnih istraživanja i mernih instrumenata, sistematizovanje rezultata do kojih se došlo u istraživačkoj praksi, kao i njihovo ocenjivanje, primenu matematike u oblasti društvenih nauka itd. (Bogdanović, 1981). Ovde ćemo se baviti samo dostignućima u oblasti proučavanja društvene komunikacije, a navedene funkcije koje je Lazarsfeld obavljao, između ostalog, svedoče o njegovom značaju u ovoj oblasti. „Dela Lazarsfelda o slušanju radija, o ponašanju slušalaca različitih *mass-media* u vreme izbora, postala su klasična i nema sumnje da je autoritet tog autora veliki kod naših sociologa²⁸ koji se bave istim problemima” (Kaznev, 1976: 14). Za Berelsona je Lazarsfeld, nije naodmet ponoviti, jedan od četiri inovatora u komunikacionim istraživanjima (Berelson, 1959). On je predvodnik pristupa zasnovanog na empirijskom proučavanju publike, a usredsređen je na mikroskopska proučavanja usled zainteresovanosti za individualne odgovore. Plačko ga smatra predstavnikom socijalno-psihološkog smera proučavanja sredstava komunikacije (Plačko, 1990). Lazarsfeldovi doprinosi su pretežno nastali u okviru *Bureau of Applied Social Research*, specijalizovanog za istraživanje masovnih komunikacija. *Rockefeller Foundation* je 1937. godine započela sa finansiranjem projekta istraživanja radija na *Princeton University*, u čijoj su realizaciji učestvovali Lazarsfeld u svojstvu direktora projekta, Hadley Cantril, Frank Stanton, Theodor Adorno i Gordon Allport. Projekat je dobio svoj stalan oblik u vidu *The Office of Radio Research*, koja je 1940. godine preseljena na *Columbia University*, a 1944. godine preimenovala u *Bureau of Applied Social Research*. Članovi ove ustanove realizovali su „niz panel istraživanja o ulozi masovnih komunikacija pri donošenju odluka – da glasaju, da kupe, da idu u bioskop, da promene mišljenje” (Katz, 1987: S25). Treba ukazati i da je bio predstavnik empirizma, kao i da je kritikovan zbog psihologizma u bavljenju sociologijom.

²⁸ Kaznev ima u vidu francuske sociologe.

Iako je Lazarsfeldova naučna produkcija veoma obimna, pažnja će biti usmerena samo na istraživanja relevantna za proučavanje društvene komunikacije. Studije koje su predmet interesovanja su *Radio and the Printed Page* (Lazarsfeld, 1940), *The People Look at Radio* (Lazarsfeld i Field, 1946), *Radio Listening in America: The People Look at Radio- Again* (Lazarsfeld i Kendall, 1948) i *The People's Choice* (Lazarsfeld, Berelson i Gaudet, 1948). Lazarsfeldovo interesovanje za proučavanje komunikacije bilo je prvenstveno usmereno na primaoca poruka, tačnije na slušaoca radijskog programa. Međutim, bavio se i proučavanjem čitalaca štampe (Lazarsfeld i Wyant, 1937) i filmskom publikom (Lazarsfeld, 1947), a i proučavanjem sadržaja društvene komunikacije odaslate preko radija i štampanih medija.

Pre angažovanja u *Bureau of Applied Social Research*, Lazarsfeld je vodio *Research Center of the University Newark*, a jedan od produkata iz tog perioda je istraživanje čitalačkih navika u 90 američkih gradova (Lazarsfeld i Wyant, 1937). Navike su proučavane u vezi sa 25 časopisa (*Time*, *Vogue*, *Saturday Evening Post*, *National Geographic* itd.). Najpre je za svaki grad izračunat indeks čitanosti, na osnovu tiraža svakog časopisa na 1.000 stanovnika, a zatim proučavana veza između čitanosti i geografske lokacije, veličine grada, starosne strukture, zanimanja, obrazovnih izdataka, broja oporezivih prihoda i broja filmova. Uočena je veza između čitanja i svih faktora osim obrazovnih izdataka, a neki od nalaza su da čitanost raste sa starošću populacije, uz ukazivanje da stariji ljudi imaju više slobodnog vremena, kao i sa приходima, odnosno kupovnom moći čitalaca. Autori se nisu zaustavili na opštim pokazateljima, već su nastojali da utvrde vezu između pojedinačnih časopisa i navedenih faktora, kao i da li je Muncie, grad u kom je bračni par Lynd realizovao svoju poznatu studiju *Middletown: A Study in Modern American Culture*²⁹, zaista tipičan američki grad i po tiražu štampe. Poređenjem tiraža časopisa u ovom gradu sa 10 gradova približne veličine utvrđeno je da je najtipičniji i po ovoj karakteristici. Naposletku su proučavali i kulturni rejting, analizirajući po četiri časopisa nižeg i više kulturnog nivoa u 90 gradova, a rezultati su ukazali da se u gradovima sa većom čitanošću ne čitaju potonji časopisi, ali su prisutni u onima sa višim obrazovnim izdacima. Već u ovom istraživanju se uočava značaj koji Lazarsfeld pridaje proučavanju strukture publike, a koje će docnije označiti kao jedan od načina dolaska do podataka o značenju poruka za njihove primaoce, uz neophodnost komplementarne primene sa drugima radi dobijanja sadržinski potpunih informacija.

²⁹ Lynd, Robert S. and Helen M. Lynd, 1929. *Middletown: A Study in Contemporary American Culture*, New York: Harcourt, Brace, and Company.

Kasnija istraživanja, kojima je Lazarsfeld rukovodio, učestalo karakteriše komplementarna primena različitih istraživačkih postupaka. Primarna oblast istraživanja bile su navike slušalaca radio programa pa je radi celovitog proučavanja bilo neophodno utvrditi šta određeni radio programi znače publici i kakve efekte imaju na nju. Sadržinski potpuno prikupljanje podataka omogućavala je komplementarna primena analize sadržaja i razgovora, kao i upotreba *Lazarsfeld-Stanton Program Analyzer* (Fiske i Lazarsfeld, 1945). Prvi korak u istraživanju je najčešće bila analiza sadržaja radio programa da bi se utvrdilo koji faktori mogu uticati na slušaocima. Lazarsfeldovi doprinosi razvoju istraživačkih postupaka su znatno veći na polju anketnih istraživanja nego analize sadržaja, ali je učestvovao i u njenom metodološkom pojačavanju, kao i Merton. Podaci o tome da li slušaoci imaju pozitivno, negativno ili neutralno mišljenje o programu dobijani su upotrebom *Lazarsfeld-Stanton Program Analyzer*, čiji je način funkcionisanja opisan u odeljku o elementima društvene komunikacije. S obzirom na to da podaci o (ne)dopadanju programa nisu dovoljni za utvrđivanje razloga takvog mišljenja, obično je nakon upotrebe uređaja i na osnovu njegovih rezultata sledilo vođenje fokusiranih intervju sa slušaocima. Kako Fiske i Lazarsfeld navode, najčešće je intervjuisano 10 do 20 grupa ljudi, od kojih je svaka imala 10 do 15 članova, pažljivo odabranih tako da reprezentuju populaciju kojoj je program namenjen. Upotrebljavani su i manje detaljni intervjui na većim uzorcima, tačnije anketna istraživanja, obično nakon iscrpnih studija slučaja. Iz kvalitativnih podataka dobijenih u studijama slučaja izvođene su hipoteze, koje su testirane prikupljanjem podataka od velikog broja ispitanika. S obzirom na to da kombinacija kvalitativnog i kvantitativnog pristupa ima niz prednosti, u smislu njihovog međusobnog dopunjavanja, njihova komplementarna upotreba bila je uobičajena u mnogim istraživanjima realizovanim u *The Office of Radio Research*.

Jedna od oblasti istraživanja, kojom se bavila *The Office of Radio Research*, bio je odnos slušanja radija sa praćenjem štampanih sredstava društvene komunikacije, kao što su novine i knjige, a nalazi su prikazani u studiji *Radio and the Printed Page* (Lazarsfeld, 1940). Osnovna pitanja ticala su se promena u društvenoj komunikaciji, koje je donela pojava i rasprostranjenost radija. Korišćeni su empirijski podaci prikupljeni primenom različitih postupaka: naučnim razgovorom, anketnim istraživanjem licem u lice, telefonskim anketnim istraživanjem, metodom slučaja, analizom sadržaja itd. Iskustveni materijal je prikupljen u različitim vremenskim periodima, u različitim područjima SAD-a, na uzorcima različite strukture i veličine. Učestalo je *The Office of Radio Research* vršila analizu podataka koje su prikupljale druge organizacije, a na osnovu njih realizovala studije slučaja radi dubljeg proučavanja predmeta intereso-

vanja. Usled toga su se ispoljili problemi koji se uobičajeno javljaju pri analizi sekundarnih podataka, pre svega njihova nepotpunost i nepreciznost. Lazarsfeld ukazuje da je problematična i primena metoda slučaja na ispitanike koji nisu bili obuhvaćeni istraživanjem čiji se nalazi nastoje produbiti, što su prevashodno uslovile raspoložive finansije. Uprkos navedenim manjkavostima reč je o dragocenom primeru komplementarne upotrebe različitih izvora podataka, kvantitativnih i kvalitativnih, što je u saglasnosti sa Lazarsfeldovim metodskim načelima (Bogdanović, 1981). „Naglasak je stavljen na blisku vezu između širokih statističkih istraživanja, zasnovanih na masovnim podacima, i malih detaljnih studija slučaja smeštenih u referentni okvir obezbeđen statističkim podacima” (Lazarsfeld, 1940: XVI). Namera je bila da se ukaže na neophodnost njihovog sprovođenja i međusobnu isprepletanost. U studiji *Radio and the Printed Page* naglašena je i nužnost komplementarnog proučavanja značenja koje program ima za publiku, ukazujući da se potpuni podaci o njemu mogu dobiti samo zajedničkom primenom analize sadržaja programa, strukture publike prema karakteristikama relevantnim za predmet proučavanja i zadovoljstva sadržinom programa.

Studije *The People Look at Radio* (Lazarsfeld i Field, 1946) i *Radio Listening in America: The People Look at Radio- Again* (Lazarsfeld i Kendall, 1948) odnose se na slušaoce radio programa. Oba istraživanja su sprovedena u okviru *The National Opinion Research Center*, a prikupljena iskustvena građa je analizirana i tumačena u *Bureau of Applied Social Research*. Podaci o primaocima poruka su prikupljeni primenom anketnog istraživanja, s tim da je prvo realizovano krajem 1945, a drugo krajem 1947. godine. Studija *The People Look at Radio* predstavlja prvo američko nacionalno istraživanje stavova javnog mnjenja o radiju, čija je realizacija planirana za sredinu 1943. godine i odložena zbog ratnog stanja. Ovim poduhvatom je obuhvaćen reprezentativni uzorak od 2.571 odraslog stanovnika SAD-a, uz dodatni uzorak od 672 ispitanika iz *Mountine States* i *Pacific States*, radi mogućnosti poređenja geografskih regiona. Drugo istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku od 3.529 respondenata. Strukture uzoraka iz oba istraživanja su veoma slične, tačnije ujednačene prema geografskim regionima, obrazovnoj strukturi i materijalnom položaju ispitanika, s tim da se polna i obrazovna struktura razlikuju. Upitnik upotrebljen u prvom istraživanju bio je osnova za izradu upitnika primenjenog u drugom istraživanju, iako nisu u potpunosti uporedivi. Pitanja su se odnosila na količinu slušanja radio programa, vrstu sadržaja koju ispitanici prate, reklame u programu, ali i na čitanje novina, knjiga, odlazak u bioskop itd. Nisu svim ispitanicima postavljena ista pitanja jer su od onih koji slušaju radio traženi opsežniji podaci. Većina ispitanika u oba istraživačka poduhvata je pratila radio program,

tačnije posedovala ispravan radio uređaj: 87% u osnovnom (91% sa onima koji poseduju neispravan aparata) i 92% u dodatnom uzorku prvog istraživanja, a 91% u drugom istraživanju.

Istraživanje *The People's Choice* je primer komplementarne primene dubinskog intervjua i analize sadržaja (Lazarsfeld, Berelson i Gaudet, 1948). Realizovano je od maja do novembra 1940. godine u okrugu Erie (Ohio), tačnije tokom trajanja predsedničke kampanje u SAD-u, radi analiziranja efekata kampanje na proučavanu zajednicu, odnosno formiranje glasova tokom njenog trajanja. Osnovni cilj istraživanja je bio da se utvrdi kako se i zašto glasači odlučuju kome će dati svoj glas. Shodno tome je i okrug Erie izabran kao prostorni okvir istraživanja: rezultati izbora za predsednika SAD-a su u njemu tokom XX veka bili u saglasnosti sa rezultatima na nacionalnom nivou, dovoljno je mali da bi omogućio sprovođenje opsežnog ispitivanja stavova i ponašanja stanovnika itd. Istraživači su u početnom koraku proučavanja obišli svako četvrto domaćinstvo i izabrali približno 3.000 pojedinaca za učešće u istraživanju, vodeći računa da reprezentuju populaciju okruga. Iz uzorka su izdvojene četiri reprezentativne grupe od po 600 ispitanika, s tim da je jedna imala ulogu panel grupe, od koje su podaci prikupljeni svakog meseca, a preostale kontrolnih grupa pa su njihovi članovi intervjuisani po jednom u različitim fazama trajanja istraživanja. Dakle, efekti propagande su mereni upotrebom panel tehnike, koja je pogodna pri proučavanju uticaja specifičnih događaja ili njihovih nizova na stavove respondenata (Lazarsfeld, 1953). Intervjuima su obezbeđene informacije o ličnim osobinama ispitanika, političkoj orijentaciji, društvenom životu, odnosno o svemu za šta je pretpostavljeno da može uticati na njihove političke sklonosti. Prevažodno su prikupljeni podaci o glasačkim namerama, a ukoliko bi između dva intervjuisanja došlo do njihovih promena, tražene su detaljne informacije o uzrocima.

U vezi sa izloženošću propagandi, u studiji *The People's Choice* upotrebljena je i analiza sadržaja kao dopunski postupak. Proučeni su njeni najznačajniji izvori u tri različita perioda kampanje, tačnije napisi u četiri najčitanija dnevna lista (158 tekstova) i sedam časopisa (64 napisa), kao i program lokalnih radio stanica (28 govora predsedničkih kandidata i njihovih pristalica, kao i vesti). Analizirana je zastupljenost predsedničkih kandidata (Franklin D. Roosevelt i Wendell Willkie), tema poruka, njihova vrednosna usmerenost i emocionalnost, kao i razlike u izveštavanju između radija, časopisa i dnevne štampe.

Potencijalni uticaj propagande nije proučavan samo analizom sadržaja već i postavljanjem pitanja respondentima o izloženosti različitim izvorima uticaja: štampe, radija, ličnih kontakata itd. Konstruisan je indeks ukupne izloženosti kampanji, koji predstavlja sumu vrednosti in-

deksa čitanja časopisa, indeksa čitanja dnevne štampe i indeksa slušanja radija u kampanji. Indeks čitanja časopisa je konstruisan postavljanjem pitanja o nekoliko konkretnih članaka, koji su se pojavili u aktuelnim brojevima časopisa i bave se političkim pitanjima, a predstavlja sumu brojeva napisa čije je čitanje ispitanik potvrdio. Indeks čitanja dnevne štampe je konstruisan na sličan način. Respondenti su odgovarali na pitanja koliko često čitaju političke kolumne u lokalnim novinama, da li su čitali o održanim konvencijama, koliko tekstova o izborima sa naslovnih strana prepoznaju, a vrednost indeksa je rasla sa izloženošću političkim tekstovima. Indeks slušanja radija je konstruisan na osnovu ispitanikovog praćenja određenih emitovanih govora, konvencija, a pozitivni odgovori su sabirani. U indeks ukupne izloženosti kampanji su, pored navedenih indeksa, uključena i izloženost relevantnim javnim skupovima, filmskim novostima, razgovorima sa prijateljima i članovima porodice.

Lazarsfeldovo interesovanje bilo je usmereno i na proučavanje sastava filmske publike (Lazarsfeld, 1947). Osnovna zapažanja o njenim karakteristikama iznosi na osnovu podataka prikupljenih na reprezentativnim uzorku od oko 800 ispitanica u gradu Central City u Illionisu, ukazujući da je u pitanju verovatno najdetaljnije proučavanje filmske publike do tada realizovano, kojim je rukovodio C. Wright Mills. Od iste grupe su podaci prikupljeni tri puta tokom trajanja istraživanja, drugi put dva meseca nakon prvog, a treći put šest meseci kasnije. Poređenjem odgovora dobijenih u prva dva talasa prikupljanja utvrđena je pouzdanost podataka. Lazarsfeld ukazuje da podudarnost odgovora ne znači da su tačni i da je najbolji način ocene tačnosti poređenje podataka prikupljenih na različite načine, s tim da se nijedan ne može smatrati savršenim. Osnovno pitanje postavljeno ispitanicama odnosilo se na učestalost odlazanja u bioskop, a s tim u vezi se javlja nedoumica na osnovu kolike učestalosti posećivanja bioskopa treba odrediti ko spada u filmsku publiku, kao i da li je odlazak na projekcije adekvatan pokazatelj. Publika je analizirana na osnovu starosne strukture, obrazovanja, razloga za odlazak u bioskop, ko ih savetuje pri izboru filmova, koga one savetuju itd. Lazarsfeld je na osnovu svog širokog iskustva nastojao i da ukaže na sličnosti i razlike u proučavanju filmske i radijske publike. Naposletku, imajući u vidu značaj pojave televizije 1959. godine je pred *The Federal Communications Commission* ukazivao i na potrebu za naučnim proučavanjem sadržaja televizijskog programa (Lazarsfeld, 1960).

U svim navedenim istraživanjima evidentan je Lazarsfeldov empirizam. Iako je smatrao da napredak nauke počiva u integrisanju teorije i činjenica i zagovarao teorijski i istorijski pristup proučavanja društva u svojim metodološkim radovima, izostali su u empirijskim istraživanjima. „Lazarsfeldov rad je pored pozitivnih uticaja, u koje svakako treba

ubrojiti učvršćenje sociologije i kao praktične discipline i razvijanje postupaka za metodično vođenje istraživanja i analizu rezultata, stvorio i prostor za bavljenje naukom u onom vidu koji vodi velikom stepenu uprošćenosti u primeni njenih proceduralnih pravila u istraživanju, kada se postavlja pitanje da li takva istraživanja donose naučno iole značajne rezultate" (Bogdanović, 1981: 84).

Istraživanje ratne i poratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama

Uslovljenost popularnosti analize sadržaja njenom praktičnom korisnošću evidentna je i u jugoslovenskim zemljama. Trend porasta njene primene uočava se tokom i nakon građanskog rata na području bivše SFRJ, odnosno prerada prošlosti postaje sve učestaliji predmet naučnog istraživanja. Raspad SFRJ zahtevao je rekonstrukciju dotadašnje istorije jer je bilo „potrebno dokazati svoja istorijska prava na određene teritorije, sopstvenu ispravnost i moralnu čistotu, zloćudnost svih okolnih naroda, uživeti se u ulogu žrtve svojih suseda, do mere posle koje svaki „naš“ postupak postaje lako prihvatljiv i unapred moralno opravdan" (Stojanović, 2010: 126). Prerada prošlosti podrazumevala je i prerađivanje postojećih i pisanje novih udžbenika istorije, kao i udžbenika za druge predmete poput geografije i maternjeg jezika i književnosti, koji pored obrazovne imaju i političku ulogu. „U uslovima međuetničke tenzije, a naročito tokom i nakon ratnih sukoba, obrazovanje može biti korišteno kao sredstvo za prolongiranje ili produbljivanje konflikta u društvu i promovisanje podjele i netolerancije" (Trbić, 2007: 15). Istraživanja ukazuju na kakav se način u društvima opterećenim ratnim sukobima i njihovim nasleđem u udžbenicima prikazuju dojučerašnji sunarodnici i zajednička istorija, odnosno kako se u njima vodi ratna i poratna propaganda.

Udžbenike istorije u domaćoj nauci analizirala je Dubravka Stojanović, imajući u vidu njihov obrazovni aspekt, ali i sadržan sistem vrednosti (Stojanović, 2010). Proučavani su udžbenici istorije za osnovnu i srednju školu, objavljeni 1992. i 1993. godine, a nalazi proveravani poređenjem sa udžbenicima za predmet *Poznavanje prirode i društva* za treći i četvrti razred i geografije za osmi razred osnovne škole. „Svrha tih udžbenika bila je da se rat koji je bio u toku stavi u potreban istorijski kontekst, da se na taj način opravda kao jedini logičan nastavak krvave istorije" (Stojanović, 2010: 128). Pre svega je uočeno ograničavanje kompleksne istorije na domen političkog života, uz navođenje velike količine podataka, koja ne doprinosi njenom samostalnom promišljanju. Kvantitativnom analizom je ustanovljeno da je nacionalna istorija u proseku činila 73% udžbenika, a stvara se i utisak presudnog značaja

našeg prostora za značajne svetske potrebe. „Stereotipna slika Balkana kao izazivača svetskih problema odigrala je veliku ulogu u duhovnom osmišljavanju rata koji se devedesetih vodio na njegovim prostorima” (Stojanović, 2010: 94). Evidentna je i promena sadržine udžbenika, usled proklamovane deideologizacije, te je udžbenik za sedmi razred objavljen 1992. godine i dalje karakterisala jugoslovenska orijentacija, dok je godinu dana kasnije u udžbeniku za osmi razred prostor posvećen Srbima van granica Srbije. Uz zadržavanje elemenata stare socijalističke ideologizacije, upotrebljena je i nova nacionalistička, koju karakteriše (zlo)upotreba termina srpski narod, a i potiskivanje zajedničke istorije jugoslovenskih naroda. Značajan je i prikaz srpskog naroda u ulozi pobednika, koja se podrazumeva dok se porazi objašnjavaju, uz ukazivanje da nisu mogli biti izbegnuti. „Upravo je ona bila jedan od važnih elemenata ratne propagande, jer podiže ratni elan pričama da su naši protivnici gubili ratove i da će zato ovaj biti kratak i efikasan” (Stojanović, 2010: 115). U opisu događaja neposredno pre početka i tokom rata evidentna je politizacija udžbenika. Ne samo da je izmenjena interpretacija činjenica već i one same pa se tako početkom sukoba između Srba i Hrvata smatra 1525. godina, bez obzira na to što historiografiji događaj nije poznat. Sukobi među jugoslovenskim narodima su naglašeni, u starijoj i posebno u novijoj istoriji, dok su saradnje izostavljene, pre svega imajući u vidu odnose Srba i Hrvata, da bi se tekući rat smatrao potpuno očekivanim i neiznenadjućim. Problematičan je i jezik kojim su napisane lekcije, a karakterišu ga ostrašćeni termini, ksenofobija, verska netolerancija itd. „Izričitim nametanjem političkog zaključivanja udžbenici gube svoju obrazovnu svrhu” (Stojanović, 2010: 123).

U Republici Hrvatskoj je realizovan niz poduhvata u kojima su proučavani udžbenici istorije. Analizirana je slika nacionalne istorije u prvoj polovini devedesetih godina XX veka, imajući pre svega u vidu heroje i antiheroje prikazane u udžbenicima, tačnije osobe, grupe i institucije koje su jednodimenzionalno predstavljene (Koren, 2006). Predmet analize bili su udžbenici istorije objavljeni od 1985. do 1998. godine, po tri za šesti i sedmi razred i četiri za osmi razred osnovne škole, a širi vremenski raspon je obuhvaćen jer utvrđivanje promena zahteva poređenje sa periodom koji im prethodi. Formiranje samostalne države uslovlilo je promenu slike prošlosti, koja je dovela do burnih rasprava o nastavi istorije u Hrvatskoj 1992. godine i pojave novih udžbenika školske 1992/1993. godine. „Slika svijeta koju su ti udžbenici nudili učenicima bila je ekskluzivistička i kroatocentrična” (Koren, 2006: 113). Ostali južnoslovenski narodi prikazuju se u negativnom kontekstu, a posebno srpski, za razliku od pozitivnog prikaza u ranijim udžbenicima, isto kao i istorija južnoslovenskih država. Nezavisna Država Hrvatska je afirmisa-

na, kao i do tada zanemarene teme poput komunističkog progona posle Drugog svetskog rata, Blajburga itd. „U okviru tih promjena izmijenila se i galerija nacionalnih heroja” (Koren, 2006: 114), a zapažene su različite kategorije izmena. Pre svega su izostavljeni predstavnici Narodnooslobodilačke borbe i naglašene istorijskih ličnosti, koje se smatraju borbima za nezavisnu hrvatsku državu (Andrija Hebrang, Alojzije Stepinac, Eugen Kvaternik itd.), dok su poziciju antiheroja stekli sprovodioci velikosrpske politike (Vuk Stefanović Karadžić, Nikola Pašić, Pravoslavna crkva, JNA itd.). Uočena je i promena statusa nekadašnjih heroja u antiheroje (Josip Broz Tito) i obratno (Vladko Maček) ili razvijanje ambivalentnog odnosa prema njima (Ante Pavelić). Treća kategorija izmena tiče se zadržavanja predašnjeg statusa heroja (Ilirski pokret) ili antiheroja (četnici), ali uz izmenjeno tumačenje značaja.

Pored osnovnoškolskih su analizirani i srednjoškolski udžbenici istorije u Hrvatskoj, ukupno 32 udžbenika objavljena do 2000. godine, a predmet interesovanja autorki je slika naroda bivše SFRJ u njima (Koren i Najbar-Agičić, 2002). Slika je analizirana u okviru nekoliko kategorija: ilustracije i mape, heroji i antiheroji, doseljavanje Srba u Hrvatsku i odnosi dva naroda u Vojnoj krajini, ilirizam i jugoslovenstvo, stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine SHS), položaj Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji, Drugi svetski rat, kolaboracija i otpor, međuetnička nasilja, položaj Hrvata u SFRJ, raspad SFRJ i građanski rat devedesetih godina XX veka. Predmet interesovanja bio je i prikaz Rata u Hrvatskoj u 17 udžbenika istorije za osnovnu i srednju školu, korišćenim školske 2005/2006. godine (Barunčić i Križe, 2006). Analiza je rukovodena uputstvima *Nastavnog plana i programa za povijest za osnovne i srednje škole* Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske, koja su obavezujuća za autore, a utvrđeno je odsustvo značajnijih razlika među udžbenicima.

Proučavana je i slika Srba u hrvatskim i Hrvata u srpskim udžbenicima istorije za osnovnu školu (Tomljenović, 2014). Pod slikom se podrazumeva „diskurzivni prikaz osobe, grupe, etnije ili nacija nastao redukcijom složenih pojava na jednostavnije i plošnije prikaze” (Tomljenović, 2014: 2). Proučavana je sadržina šest hrvatskih udžbenika za šesti, sedmi i osmi razred, objavljenih od 2007. do 2009. godine, kao i sadržina istog broja srpskih udžbenika za iste razrede, objavljenih od 2008. do 2011. godine. Najopštiji zaključci ukazuju na niz sličnosti između hrvatskih i srpskih udžbenika istorije. Prvenstveno ih karakteriše etnocentrična perspektiva, koja gotovo isključivo obuhvata samo pozitivne aspekte slike svog naroda. Vlastiti narod se prikazuje u ulozi žrtve, dok se drugima pripisuje status neprijatelja, s tim da su metode izgradnje slike drugih veoma slične. Istorijske veze između Srba i Hrvata se po pravilu

prikazuju kao konflikte, posebno od nastanka Kraljevine SHS. Redukcija pozitivnih aspekata zajedničke jugoslovenske prošlosti je izvršena u obe grupe udžbenika, s tim da je temeljnija u hrvatskim. Slika Srba u hrvatskim udžbenicima i Hrvata u srpskim postaje potpuno negativna u prikazu Drugog svetskog rata i građanskog rata devedesetih godina. Krivica za poslednje sukobe se isključivo pripisuje drugome, a sopstvena grupa se smatra žrtvom. „Tako dva hrvatska i dva srpska udžbenika koriste identičnu fotografiju koja prikazuje izvlačenje tenkista JNA u Splitu i pritom uspijevaju prikazati upravo vlastitu skupinu kao žrtvu” (Tomljenović, 2014: 27). Negativna slika se dodatno pojačava dovođenjem u vezu prošlosti sa sadašnjošću, što je zastupljenije u srpskim udžbenicima. S obzirom na to da se sopstvenoj grupi pripisuje status žrtve, prikaz stradanja drugih je problematičan, s tim da su po pitanju prihvatanja sopstvene odgovornosti u poslednjim sukobima hrvatski udžbenici napravili iskorak u odnosu na sprske, mada je za obe grupe karakteristično zamagljivanje vlastite odgovornosti. Ohrabrujuć nalaz analize odnosi se na upotrebu jezika u udžbenicima jer „napet i emotivan jezik se polagano, ali postupno, zamjenjuje umjerenijim i staloženijim govorom” (Tomljenović, 2014: 29).

Na području Bosne i Hercegovine sprovedena je analiza sadržaja 145 udžbenika nacionalne grupe predmeta (maternji jezik, istorija i geografija) i veronauke 12 godina nakon završetka rata (Trbić, 2007). Analizom su obuhvaćeni udžbenici od petog do devetog razreda osnovne škole, kao i za sve razrede srednje škole, čiju su upotrebu tokom školske 2005/2006. godine odobrila Ministarstva za obrazovanje, nauku i kulturu Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Osnovna istraživačka pitanja odnosila su se na zastupljenost obrazovnih politika propisanih relevantnim pravnim propisima u praksi: razvijanje svesti o pripadnosti državi, podrška obrazovnog sistema poštovanju kulturoloških identiteta i etničke različitosti, principa demokratije i vladavine prava. Analizom su obuhvaćena sva tri obrazovna sistema, koja počivaju na etničkom identitetu: srpskom, hrvatskom i bosanskom. Jedan od osnovnih zaključaka analize je da udžbenici podstiču segregaciju učenika, a samim tim i društva, kršeći norme propisane domaćim i međunarodnim pravnim aktima. Dakle, sadržina udžbenika ne podržava multikulturalnost, izražavajući dominantne stereotipe i predrasude, umesto nastojanja da se razvija kritičko mišljenje učenika. Udžbenici maternjeg jezika već nazivom doprinose jezičkoj segregaciji učenika, kao i nacionalno usmerenom sadržinom koja izražava kulturu jednog naroda. Karakteristično je i manipulisanje činjenicama pa se isti autori u različitim udžbenicima smatraju srpskim, hrvatskim ili bosanskim. Za udžbenike istorije je osobeno odsustvo podsticanja osećaja zajedničkog nasleđa konstitutivnih naroda,

kao i opterećenost stereotipnim političkim interpretacijama događaja. Uočena je i prisutnost upotrebe pogrđnih imena. Za udžbenike geografije je takođe karakteristična zastupljenost negativnih primera, koji ne doprinose uvažavanju kulturne raznovrsnosti. Udžbenici veronauke su, za razliku od prethodnih oblasti, u nadležnosti religijskih organizacija, a njihova osobenost je veličanje sopstvene vere, dok se različitosti prilazi kao problemu, posebno prilikom prikaza nevernika u sopstvenoj zajednici kao osoba niže vrednosti. „U društvima koja se bore sa razjedinjenošću i međugrupnom napetošću, praćenom ili čak uzrokovanom homogenizacijom unutar grupa, obrazovanje je i moćan potencijalni izvor kako kohezivnih, tako i dezintegrativnih sila” (Trbić, 2007: 11). Moglo bi se reći da se u uslovima mira rat vodi obrazovnim sredstvima.

Navedena istraživanja ratne i poratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama pretežno su realizovana u oblasti istorije, iako je i u sociologiji prisutno interesovanje za ovu temu. Irena Pejić je u svom završnom radu proučavala nacionalnu istoriju u udžbenicima istorije iz 1978, 1994. i 2002. godine, kojom je obuhvaćena i ratna i poratna propaganda (Pejić, 2013). Do iskustvenih podataka o ratnoj propagandi dolazilo se i posredno proučavanjem sadržaja kampanje za savezne i republičke izbore Savezne Republike Jugoslavije u informativnim emisijama najgledanijih televizijskih stanica decembra 1992. godine (Mihailović, 1993). Analiziran je i govor mržnje u domaćim medijima u prvoj polovini 1993. godine (Milinković, 1994).

Analiza sadržaja kao način istraživanja naučne uticajnosti

Razvoj statističkih istraživanja nauke započeo je šezdesetih godina XX veka, između ostalog kao produkt težnje za ustanovljavanjem statističke nauke (Milić, 1995). „U tom pravcu se radilo u mnogim zemljama, ali su ova nastojanja najviše došla do izražaja u međunarodnim organizacijama prilikom stvaranja programa i metodoloških uputstava za prikupljanje i sređivanje međunarodno uporedivih statističkih podataka o nauci” (Milić, 1995: 173). Statističko istraživanje nauke je u okviru sociologije nauke mahom razvijeno samo na području unutarnaučnog opštenja. Najznačajnije doprinose na ovom području dao je Derek John de Solla Price, koji je „svoj lični istraživački program odredio kao statističko-matematičko proučavanje oblika, veličine i zakona razvoja nauke putem merenja količina naučnih kadrova, objavljenih radova, darovitosti naučnika i materijalnih izdataka za naučna istraživanja, a s ciljem da objasni kako su istorijski nastale osobenosti savremene „velike nauke” (Milić, 1995: 174).

Najznačajniji aspekt statističkog proučavanja unutarnaučnog opštenja predstavlja citatna analiza, koja se pre svega primenjuje na radove objavljene u naučnim časopisima. Početak njene institucionalne primene vezuje se za *Science Citation Index*, koji od 1961. godine objavljuje američki *The Institute for Scientific Information* i obuhvata medicinske, prirodne i tehničke nauke, a osam godina kasnije pojavio se i indeks za društvene nauke (*Social Science Citation Index*). „Osnovna istraživačko-tehnička vrednost *Spiskova* sastoji se u tome što on omogućuje da se u izabranoj periodici sistematski utvrde veze između objavljenih radova, i na osnovu njih otkrivaju i mere najopštiji i sporedniji tokovi opštenja u nauci, utvrđuju krugovi s najučestalijim unutrašnjim vezama, a zatvoreni prema drugim idejnim, jezičkim i političko-teritorijalnim sredinama” (Milić, 1995: 180–181). Indeks omogućava utvrđivanje učešća pojedinih naučnika, delova i naučnih ustanova u celosti, kao i zemalja, ali predstavlja početan opis koji ukazuje samo na postojanje veze između radova pa je radi dobijanja preciznijih informacija neophodno upuštanje u dalja proučavanja. Citatnost je kompleksna mera, a citatna analiza ne ukazuje na razloge pozivanja na određeno delo, odnos prema njemu, koji može biti afirmativan, neutralan ili kritički, da li je pozivanje ritualnog karaktera, u kojoj je meri relevantno za predmet napisa itd. Dakle, citatnost je uslovljena različitim motivima, kojima se autor može rukovoditi navodeći neko naučno delo, s tim da citatna analiza ne pruža sadržinski potpune podatke, što ne znači da njena saznavna vrednost nije značajna.

Upotreba citatne analize nije zaobišla ni domaću nauku, a Pero Šipka ukazuje da je scijentometriju kod nas uveo Vojin Milić (Šipka, 2010). Citatna analiza se pretežno sprovodi na osnovu podataka iz indeksa *The Institute for Scientific Information*, koji je učestalo kritikovan jer u njemu nisu dovoljno prisutni izvori sa „naučne periferije”. Domaća naučna zajednica danas poseduje sopstveni citatni indeks (SCIndeks), koji se razvio iz SocioFakta, jugoslovenske bibliografske baze podataka za društvene nauke. Za razliku od drugih nacionalnih citatnih indeksa, SCIndeks sadrži i bazu tekstova u punom obimu. „Tako kocipiran u stanju je da obavi više uloga: ulogu evaluativne alatke, instrumenta za kontrolu kvaliteta radova i časopisa i, na posletku, platforme za promociju i diseminaciju domaćih rezultata naučnog rada” (Šipka, 2010: 284). Bez obzira na primenu citatne analize u domaćoj nauci, broj naučnih radova u kojima je zastupljena je relativno mali.

Uprkos tome što zasluge za uvođenje naukometrije pripadaju jednom sociologu, primena analize sadržaja kao načina istraživanja naučne uticajnosti retka je u domaćoj sociologiji. Najznačajniji, ako ne i jedini, primer citatne analize predstavlja rad Aljoše Mimice i Vladimira Vuletića, koji su ispitali uticaj trojice klasika, Marxa, Webera i Durkheima,

na savremenu sociologiju (Mimica i Vuletić, 1998). Istraživanje je podstaklo zapažanje o sve manjoj Marxovoj prisutnosti u domaćoj sociologiji krajem XX veka. „Upravo stoga su se – imajući na umu činjenicu da se jugoslovenska sociologija decenijama razvijala pretežno u znaku marksizma – prirodno morali zapitati *da li je zaista, u kojoj meri i zašto* u našoj naučnoj zajednici splasnulo zanimanje za rodonačelnika različitih varijanti ove, decenijama najuticajnije i najpostojanije teorijske paradigme” (Mimica i Vuletić, 1998: 72). Analizom citiranosti proučeni su brojevi časopisa *Sociologija* objavljeni od njegovog osnivanja 1959. do 1996. godine, tačnije merena je zastupljenost klasika u jugoslovenskoj sociologiji preko učestalosti njihovog spominjanja. Izvorni naučni članak predstavljao je jedinicu posmatranja, a osnovnim indikatorima citiranosti smatrani su broj pozivanja na svakog klasika, jedinica literature čiji su autori klasici i njima posvećenih preglednih članaka. U analizu su uključeni i podaci o autoru, ustanovi iz koje dolazi, vrsti članka, broju stranica i godini izdanja broja časopisa u kom je objavljen tekst. Najopštiji nalazi ukazuju na isti redosled uticajnosti prema sva tri indikatora citiranosti tokom celokupnog analiziranog perioda, Marx na prvom mestu, zatim Durkheim pa Weber. Promena redosleda je uočena samo pri isključenju svih preglednih članaka iz analize, s tim da su Durkheim i Weber zamenili mesta, kao i u tekstovima obima do 15 stranica. Nalazi se značajno menjaju pri poređenju autora napisa imajući u vidu prva dva indikatora citiranosti i ustanovu u kojoj rade (fakulteti, instituti, ostalo). Analiza se odnosi na poslednjih pet godina proučavanog perioda jer je samo tada bilo moguće utvrditi precizne podatke o zaposlenju, a i u njemu dolazi do promena u društvenom okruženju, koje uslovljavaju odnos prema marksizmu. Kod autora u svim kategorijama opada zainteresovanost za Marxove doprinose, a redosled klasika se menja tako da Durkheim postaje najcitiraniji, zatim sledi Weber, a Marx je na poslednjem mestu. Nakon isključenja preglednog članka o Durkheimu iz analize, nalazi dobijaju na objektivnosti pa Weber izbija na prvo mesto po citiranosti, a slede Marx i Durkheim. Naposljetku su analizirani trendovi, posmatrano prema svim godinama obuhvaćenim analizom, koji ukazuju na konstantno opadanje pozivanja na Marxa, s tim da je uprkos padu izraženije interesovanje za njegovo delo nego druge dvojice klasika. I za Durkheima se zapaža pad interesovanja, ali ne tako drastičan, dok je za Webera osoben konstantan, ali veoma blag uspon. „Opadanje interesovanja za Marksa, a onda i potpuno iščezavanje njegovog imena sa stranica časopisa *Sociologija*, na koje nedvosmisleno upućuju rezultati analize u koju smo se upustili, vremenski koincidira s dubokim političkim, ideološkim i društvenim promenama koje su potkraj prošle decenije zahvatile Istočnu i Srednju

Evropu – pa i, na jedan posunovraćen način, okrznule i „naše prostore” (Mimica i Vuletić, 1998: 88).

U našoj zemlji je značajan doprinos citatnoj analizi dao Šipka, koji se prvenstveno bavio proučavanjem psihološke periodike na osnovu računarske bibliografske baze podataka SocioFakt. Analizirao je citiranost jugoslovenskih psihologa u radovima objavljenim od 1981. do 1990. godine u jugoslovenskim psihološkim časopisima *Anthroposu*, *Primenjena psihologija*, *Psihologija* i *Revija za psihologiju* (Šipka, 1995a), kao i citiranost katedara za psihologiju na jugoslovenskim univerzitetima, tačnije njihovu uticajnost i interakciju (Šipka, 1995b). Na istoj iskustvenoj osnovi je izvršena i analiza citiranosti inostranih autora, odnosno njihovog uticaja na jugoslovensku psihologiju (Šipka, 1996a), a uz proširenje građe radovima objavljenim u šest međunarodnih časopisa (*British Journal of Educational Psychology*, *Journal of Educational Research*, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception*, *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Performance*, *Journal of Personality and Social Psychology*, *Personality and Individual Differences*) i očigledna valjanost istraživačkih radova na osnovu načina navođenja prisutnog u tekstu (Šipka, 1996c). Predmet analize bila je i citiranost jugoslovenskih psihologa u inostranim publikacijama, koje su obuhvaćene bazama *Science Citation Index* i *Social Science Citation Index*, u periodu od 1979. do 1990. godine (Šipka, 1996b). Citatnom analizom u oblasti psihologije, tačnije kocitatnom analizom, bavio se i Petar Milin, ali na jednom izvoru građe i obuhvatajući noviji period (Milin, 1999). „U najkraćim crtama, ko-citatna analiza polazi od pretpostavke da je povezanost dva citata upravo srazmerna učestalosti njihovog zajedničkog pojavljivanja u publikovanom dokumentu” (Milin, 1999: 20). Predmet istraživanja bile su reference radova objavljenih u *Psihologiji* od 1981. do 1991. godine, kao i od 1992. do 1998. godine, koje su preuzete iz baze SocioFakt. Analizirao je strukturu časopisa *Psihologija*, opisujući periode SFRJ i SRJ, radi utvrđivanja da li su društvena kriza i promene državnih okvira uslovile izmenu njegove strukture.

Naposletku treba imati u vidu da su razvoj i primena citatne analize društveno uslovljeni. Dakle, analiza sadržaja i kao način istraživanja naučne uticajnosti popularnost duguje svojoj praktičnoj primeni. Citatnost se smatra merilom naučnog učinka, a na osnovu nje se donose odluke o unapređenju nastavnika u akademskim ustanovama, istraživača u institutima, finansiranju naučnih časopisa, projekata itd.

UPOTREBA RAČUNARA I INTERNETA U IZVOĐENJU ANALIZE SADRŽAJA

Računari su danas nezaobilazan alat u naučnom radu, a svoju primenu pre svega nalaze u izvođenju naučnih istraživanja. Imaju ulogu u različitim fazama njihovog sprovođenja krenuvši od upoznavanja sa postojećim saznanjima iz oblasti proučavanja, preko planiranja uzorka do statističke analize prikupljenih podataka. Ako se uloga računara u naučnoj delatnosti shvati šire, njihova primena je najzastupljenija u oblasti naučne produkcije, jer naučni radovi danas, ako ne uvek, onda gotovo uvek, nastaju njihovom upotrebom.

Bez obzira na to koji se istraživački postupak upotrebljava, računari predstavljaju nezaobilazno sredstvo, a njihova uloga je posebno značajna u analizi sadržaja. Holsti je još krajem šezdesetih godina prošlog veka pisao da najznačajniji razvoj u primeni ove metode predstavlja pojava softvera za analizu teksta, s obzirom na to da je ručno izvođenje dugotrajno, skupo, zahteva kvalitetne kodere, nedovoljno je fleksibilno, a da upotreba računara omogućava prevazilaženje ili bar umanjenje navedenih teškoća (Holsti, 1968). Ipak, njihova uloga u primeni analize sadržaja je još značajnija jer nije samo olakšala izvođenje istraživanja već je uticala na povećanje aktuelnosti postupka. Lasswell je pojavljivanje računara smatrao novim početkom za analizu sadržaja (Lasswell, 1966). „Tokom poslednjih 20 godina uvođenje jeftinih mikrokompjuteru, uvođenje isplativih uređaja za izradu mašinski čitljivog teksta i opšte smanjenje troškova računara, obnovili su interesovanje za analizu sadržaja” (Weber, 1990: 13). Pored toga su računari doprineli unapređenju same metode, a među delovima istraživačkog postupka na koje je izvršen uticaj mogu se izdvojiti: pretraživanje poruka, njihovo arhiviranje, izbor uzorka, određenje jedinica analize, definisanje klasifikacijskog okvira, priprema poruka za kodiranje, mogućnost automatsko kodiranja građe itd. Računari su ne samo izmenili način primene postupka, već i samu društvenu komunikaciju, čijom se analizom postupak bavi. „Računari su revolucionisali način na koji su poruke kreirane, sačuvane i arhivirane, širene i organizovane” (Neuendorf, 2002: 40).

Nekoliko decenija kasnije je pojava i sve rasprostranjenija upotreba interneta takođe doprinela porastu zainteresovanosti za upotrebu postupka. Internet je omogućio znatno širi izbor građe istraživanja, kao i njenu dostupnost, pa i povećano interesovanje istraživača da sadržinu svetske mreže proučavaju primenom analize sadržaja. O porastu interesovanja za postupak svedoči, između ostalog, i činjenica da je u avgustu 2003. godine pretragom termina *content analysis* upotrebom *Google* pretraživača dobijeno 4.230.000 rezultata (Krippendorff, 2004a), a u februaru 2014. godine oko 2.090.000.000.

Rasprostranjena upotreba interneta pokreće i niz pitanja o prirodi društvene komunikacije, pre svega o načinu širenja poruka, njihovim emiterima, efektima koje multimedijalne poruke imaju na primaoca, ali i o povratnom uticaju koji primaoci imaju na kreiranje poruka. Nove mogućnosti su uslovile i modifikovanje postupka, usled prilagođavanja osobenostima iskustvenog materijala. Internet danas predstavlja jednu od najznačajnijih komunikacionih formi te je potpuno očekivano da utiče na način sprovođenja analize sadržaja: izbor uzorka, određenje jedinica analize i kategorija klasifikacije, pripremanje poruka za kodiranje i rukovanje njima tokom kodiranja itd. Dakle, istraživači se suočavaju sa nizom izazova da bi se mogla izvršiti valjana analiza sadržaja iskustvene građe sa svetske mreže.

Upotreba računara u analizi sadržaja

Krajem pedesetih godina XX veka računari postaju sve prisutniji u izvođenju analize sadržaja, iako njihova upotreba nije bila dostupna širim naučnim krugovima, a tokom naredne dve decenije razmatranje njihovih doprinosa postaje nezaobilazno u relevantnoj literaturi. Prilikom proučavanja izvodljivosti opsežne kompjuterske analize sadržaja štampanih medija, L. Carroll DeWeese III je utvrdio da tehnološke mogućnosti postoje, ali zahtevaju znatnu količinu materijalnih sredstava pa je neophodno smanjiti troškove primene i to konvertovanja tekstualne građe u formu koju računari mogu čitati, obrade teksta za analizu, kao i same analize (DeWeese, 1976). Jedan od načina smanjenja troškova je dobijanje za računar čitljive kopije teksta čim nastane. Iz tog razloga je Odeljenje za društvenu analizu *General Motors* istraživačke laboratorije sklopilo sporazum sa listom *Detroit News*, koji je omogućio preuzimanje i analiziranje sadržaja novina (DeWeese, 1977). Razvijen je uređaj pomoću kog je priprema za štampu novinskog teksta, u vidu slaganja sloga, konvertovana u formu prepoznatljivu za računar. Na taj način je zapravo bilo moguće vršiti analizu sadržaja napisa gotovo u istom trenutku

kada su štampani. Čitav istraživački postupak je počivao na korišćenju računara, a vršen je upotrebom mini kompjutera *Datapoint 2200*, programa za obradu tekstualnog materijala, dopunjene verzije sistema *General Inquirer* i sistema programa za manipulisanje podacima *Relational General Information System* (REGIS). Opis sprovođenja postupka dat je radi ilustrovanja koliko je upotreba računara u analizi sadržaja bila zahtevna sedamdesetih godina prošlog veka. Narednih decenija se sve bržim tempom razvijaju računari i programi primenjivi u analizi sadržaja, a troškovi njihove proizvodnje se smanjuju, što ih čini sve pristupačnijim, mada nedovoljno upotrebljanim.

Imajući u vidu širok spektar primene računara u analizi sadržaja, metodološka literatura sadrži razmatranja različitih aspekata njihove upotrebe. Weber primenu računara u analizi sadržaja prvenstveno razmatra kao „sredstvo za manipulaciju tekstem, redukciju podataka i analizu podataka u kojoj je reč ili fraza osnovna jedinica” (Weber, 1990: 41). Riffe, Lacy i Fico opisuju doprinose računara u oblasti identifikovanja sadržaja relevantnog za predmet proučavanja, pristupanja građi istraživanja i njenog kodiranja, a razlikuju više oblika kompjuterizovane analize sadržaja: programe za brojanje reči, ključne reči u kontekstu i konkordance, rečnike, proučavanje strukture jezika, čitljivosti, upotrebu veštački inteligentnih računara, dinamičku analizu sadržaja (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Neuendorf najviše pažnje posvećuje različitim programima za analizu sadržaja i to u kvantitativnom obliku (Neuendorf, 2002). Krippendorff se mahom bavi razmatranjem uloge računara pri pretraživanju tekstualnog materijala, softverima za deljenje tekstualne građe u odgovarajuće jedinice, računarskom analizom sadržaja i interaktivno-hermeneutičkim pristupima analiziranju teksta (Krippendorff, 2004a). Osnovna razlika počiva u tome što su pretraga teksta i programi za podelu materijala u nizove karaktera zasnovani na sintaksi, a računarska analiza sadržaja i interaktivno-hermeneutički pristup na teorijama značenja, koje se smatraju relevantnim imajući u vidu kontekst proučavane društvene komunikacije. Preciznije rečeno, primenjivi softveri se mogu podeliti na sintaksne i semantičke.

Nije naodmet ukazati da upotreba računara i adekvatnih softvera ne garantuje zadovoljavanje epistemoloških normi i dobijanje teorijski značajnih saznanja primenom postupka. „Računari otklanjaju neke od napora, ali vreme, trud, veština i umetnost su potrebni da proizvedu rezultate, tumačenja i objašnjenja koja su validna i teorijski interesantna” (Weber, 1990: 69). Kompjuteri predstavljaju samo sredstvo čija adekvatna upotreba olakšava sprovođenje istraživanja, ali valjanost samog poduhvata i dalje počiva na istraživaču. Jednostavno rečeno, analizu

sadržaja ne vrše računari, već istraživači. Pod adekvatnom upotrebom se podrazumeva poveravanje onih zadataka računarima koje će obaviti bolje od ljudi. Pretežno su pogodniji pri izvođenju ponavljajućih delova istraživanja, koji mogu biti dugotrajni i zamorni za ljudska bića te uslovljavati pojavu grešaka, a čije se izvođenje može pouzdano programirati: pretraživanje građe, njeno kodiranje, izrada lista, prebrojavanje učestalosti javljanja kategorija analize itd.

Vrste računarskih programa za analizu sadržaja

Računarski programi, koji se koriste u analizi sadržaja, uglavnom su namenjeni za proučavanje teksta, što nije iznenađujuće, s obzirom na to da je analiza tekstualnih zastupljenija od analize drugih vrsta poruka. Čak i kada analizirana građa nije originalno data u tekstualnom obliku, kao što su radio emisije, televizijski program, audio zapisi naučnih razgovora, učestalo je analiziranje njihovih transkripata, odnosno prikaz i analiza njihovog sadržaja u tekstualnoj formi. Primatu softvera za analiziranje tekstualnog materijala doprinosi i nerazvijenost programa za proučavanje audio i video građe. Dakle, imajući u vidu vrstu građe, softveri se mogu razlikovati u zavisnosti od toga da li su primenjivi na proučavanje tekstualnog, audio ili video materijala. Prema načinu vršenja analize, programi zastupljeni u analizi sadržaja su u drugoj polovini prošlog veka pretežno razvrstavani u dve osnovne grupe: prvoj pripadaju programi za brojanje reči (*Word Count Programs*), a drugoj sistem rečnika (*Dictionary Sistem*) (Holsti 1968; Stojak, 1990). U novijoj literaturi su zastupljenije razrađenije klasifikacije, u skladu sa pomacima na ovom polju, ali opstaje razlika između programa koji razvrstavaju iskustveni materijal na osnovu sintakse i semantike. Kriterijum razlikovanja upotrebljivih programa može biti i oblik metoda pa se razlikuju softveri za kvantitativnu i kvalitativnu analizu sadržaja teksta (Fajgelj, 2010).

Najjednostavniji vid primene računara u analizi sadržaja predstavlja upotreba programa za brojanje reči. Kao rezultat se dobija lista reči, na kojoj su prikazani svi termini pronađeni u analiziranoj građi i učestalost njihovog javljanja. Noviji softveri mahom omogućavaju postavljanje ograničenja po pitanju toga koji će termini biti izlistani ili koliko će se frekventne reči naći na listi. Ona može biti uređena prema standardnom ili obrnutom abecednom redu, opadajućim ili rastućim frekvencijama (Krippendorff, 2004a). Liste po standardnom abecednom redu su pogodnije za poređenje sa drugim listama istog tipa, dok one prema obrnutom abecednom redu mogu biti značajne pri konstruisanju rečnika, o kojima će biti reči nešto kasnije, s obzirom na to da omogućavaju proučavanje

sufiksa reči. Obrnut abecedni red podrazumeva da lista započinje rečima na čijem je kraju slovo a, dok se završava onima čije je poslednje slovo z. Liste koje izražavaju frekvencije reči pomažu istraživaču da uoči najistaknutije termine, u skladu sa predmetom analize, s tim da treba imati u vidu da su oni obično na listi pozicionirani između najučestalijih (zamenice, veznici, predlozi) i najmanje učestalih reči. Usled toga su i razvijene mogućnosti postavljanja ograničenja pri izlistavanju termina prisutnih u tekstualnoj građi. Danas većina softvera primenjivih u analizi sadržaja omogućava prebrojavanje reči u tekstualnom materijalu, uz dodatne mogućnosti analize.

Programi za brojanje reči imaju niz prednosti, ali i nedostataka. Osnovno preimućstvo se odnosi na pouzdanost prebrojavanja i brzinu kojom se ono izvodi. Njihova primena je posebno pogodna kada jedinice analize predstavljaju simboli. Još jedna od prednosti je mogućnost prebrojavanja svih pojmova u tekstu, a ne samo onih koji se smatraju bitnim, što može otkriti neka neočekivana saznanja, odnosno teorijski značajne simbole koji nisu razmatrani prilikom kreiranja istraživanja. „Poređenje lista omogućava zaključivanje o tvorcima sadržaja” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 208), što će docnije biti ilustrirano primerom. Osnovni nedostatak odnosi se na neuzimanje u obzir konteksta u kom se analizirane reči javljaju, a koji im može dati različita značenja. „Ovaj problem je delimično rešen u programu koji pretražuje tekst za konceptima od značaja za istraživača i štampa ih zajedno sa do 120 reči koje se pojavljuju pre ili posle svakog koncepta” (Holsti, 1968: 665). Problematično može biti i to što pojedini programi iste reči, uz određene gramatičke varijacije, svrstavaju u različite kategorije, npr. jedninu i množinu istog termina. Pored toga reči, čiji je sastavni deo crtica, tretiraju kao dva termina, kao i numeričke izraze koji sadrže tačku ili zarez itd. Programi za brojanje reči ne prepoznaju termine prema njihovim značenjima, samim tim ni izraze sačinjene od više reči, sinonime i homonime. Imajući u vidu naznačene nedostatke, istraživač mora biti upoznat sa načinom na koji program prepoznaje reči da bi mogao valjano tumačiti rezultate prebrojavanja. Noviji softveri, radi rešavanja nekih od navedenih problema, učestalo sadrže liste reči, koje imaju ulogu filtera pri prebrojavanju. One funkcionišu po istom principu kao automatsko proveravanje pravopisa u *Microsoft Wordu*, poređenjem reči u tekstu sa rečima u okviru određene liste, samo što ne služe uočavanju i ispravljanju pravopisnih grešaka već dobijanju preciznijih rezultata (liste reči koje treba uključiti u rezultate, isključiti iz rezultata, više reči koje treba tretirati kao jednu itd.). Problematično je i to što prebrojavanje reči ne može otkriti povezanost između upotrebe određenih termina. Takođe treba imati u vidu da su programi

ovog tipa primereni za proučavanje manjeg broja najzastupljenijih termina u tekstu, s obzirom na to da se tekstualna građa pretežno sastoji od velikog broja reči različite učestalosti.

Zanemarivanje konteksta i njegovog uticaja u programima za brojanje reči, uslovalo je pojavu softvera koji ga uzimaju u obzir, tačnije ne izdvajaju termine iz njihovog lingvističkog okruženja. Rezultat primene je konkordanca, koja predstavlja listu reči, zastupljenih u građi, sa kontekstom njihovog javljanja (Fajgelj, 2010). Pod kontekstom se podrazumeva deo teksta oko određenog termina, obično od 25 do 45 znakova. Uobičajeno je da se uz svaku identifikovanu reč navodi i referenca, koja predstavlja mesto na kom se reč nalazi u tekstu, tačnije broj stranice na kojoj se javlja ili redni broj rečenice u okviru analiziranog dokumenta. U zavisnosti od načina na koji se kontekst prikazuje razlikuju se KWIC i KWOC liste. KWIC (*Key Words in Context*) lista podrazumeva prikazivanje ključne reči u kontekstu, a KWOC (*Key Words out Context*) ključne reči izvan konteksta, odnosno reč se daje u zaglavlju, a ispod nje su dati konteksti u kojima se pojavila. Evidentno je da se analiza ograničava na ključne reči, koje istraživač određuje imajući u vidu predmet proučavanja, jer izlistavanje svih termina u tekstu u kontekstu njihovog javljanja ne bi omogućilo donošenje zaključaka.

KWIC i KWOC liste istraživaču skreću pažnju na postojanje razlika po pitanju značenja reči zastupljenih u analiziranom materijalu, kao i po pitanju njihove upotrebe. One to ne čine automatski već omogućavaju istraživaču da uvidi razlike prikazujući tražene reči i kontekst njihovog javljanja. Osnovni nedostatak ovakvih softvera je to što samo identifikuju zastupljene termine, a ne razvrstavaju ih u kategorije analize prema njihovom značenju. Međutim, njihova upotreba olakšava istraživačima definisanje kategorija analize. Softveri ovog tipa mogu razlikovati više značenja istog termina, ukoliko su programirani da to čine i razlikuju onoliko značenja koliko je u njih uneto, u skladu sa predmetom analize. Ni oni često, kao ni programi za brojanje reči, ne uzimaju u obzir sufikse. Pored toga se ne može reći da softveri za izradu KWIC i KWOC lista vrše redukciju podataka, s obzirom na to da svaki traženi termin prikazuju u kontekstu javljanja. Usled toga su pogodni za opsežno analiziranje relativno malog broja simbola.

Krippendorff razmatra još nekoliko načina podele tekstualnog materijala, upotrebom računara, u odgovarajuće nizove karaktera (Krippendorff, 2004a). Jedan od njih je izrada mapa teksta, u kojima su tekstualne jedinice relevantne za istraživanje vizuelno naglašenije od onih koje se ne smatraju relevantnim. Mape teksta ukazuju na distribuciju značajnih jedinica teksta, njihovo grupisanje i lokaciju, što olakšava dalju analizu. Značajnu ulogu mogu imati i tabele zajedničkog pojavljivanja

reči, najčešće termina koji se smatraju ključnim za analizu. Zajedničko pojavljivanje reči se registruje u okviru dela teksta određene veličine, koji definiše istraživač. Obično se deo teksta odnosi na neposredno susedne reči, mada mogu biti obuhvaćene i udaljene. Liste tekstualnih jedinica mogu nastati i primenom Booleove algebre, odnosno njome određenim razvrstavanjem jedinica u kategorije. „Booleov izraz precizira jednu kategoriju tekstualnih jedinica po nizovima karaktera koje mora ili ne sme da sadrži” (Krippendorff, 2004a: 269). Najjednostavniji vid pravljenja liste bi predstavljalo razvrstavanje tekstualnog materijala u zavisnosti od toga da li (ne) sadrži određenu reč ključnu za analizu. Sva tri navedena načina sortiranja tekstualne građe, isto kao i prebrojavanje reči i izdvajanje reči u kontekstu javljanja, nisu zasnovani na utvrđivanju smisla proučavanih termina već sintaksi, što znači da računari predstavljaju vrlo efikasna sredstva za njihovu primenu.

Upotreba rečnika ne samo da omogućava pronalaženje reči prisutnih u tekstu već i razvrstavanje u kategorije analize, te njihova primena u većoj meri zadovoljava potrebe analize sadržaja. Prvi rečnici su razvijeni u okviru sistema *General Inquirer*, prvog kompjuterskog sistema za analizu sadržaja, koji je široko upotrebljavan, a posebno tokom šezdesetih godina XX veka (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966). Sistem je razvijen u *Laboratory of Social Relations* na *Harvard University* i to za analizu sociološke i psihološke građe. Namera tvoraca *General Inquirer*a bila je da „sačine takav sistem analize sadržaja kojim se preko doprinosa kompjutera procedurama analize sadržaja intuitivne procene preobrazavaju u eksplicitna pravila” (Ilić, 2012: 490). Sistemom je obuhvaćen niz rečnika, sistema za pripremu podataka, kao i programa za analizu građe, a svoju primenu su našli u više društvenih disciplina. Dakle, *General Inquirer* se sastoji iz niza kompjuterskih programa, čiji je zadatak da na sistematičan način u analiziranom tekstu pronade termine odgovarajuće definisanim kategorijama analize, izračuna učestalost javljanja kategorija, izradi njihov prikaz, izvrši statističku analizu podataka, kao i pregrupisanje rečenica u zavisnosti od toga da li sadrže kategorije analize ili njihove kombinacije.

Kada je o programima proizašlim iz sistema *General Inquirer* reč, najznačajniji su rečnici, koji predstavljaju njegovu osnovu. Sačinjeni su od određenog broja reči, kategorija, pravila za pripisivanje reči kategorijama i reči klasifikovanih prema kategorijama. Kategorije su često predstavljene skraćenicama ili oznakama pa se klasifikovanje reči naziva i označavanje (*tagging*). Primena rečnika počiva na pripisivanju oznaka (*tags*) rečima u tekstu, koje postoje u rečniku i predstavljaju oličenje kategorija analize. „Rečnik se sastoji od smisla reči klasifikovanih prema kategorijama od interesa za istraživača” (DeWeese, 1976: 96). Da-

kle, one se prema određenom sistemu klasifikovanja pripisuju kategorijama, grupišu prema značenju u skladu sa predmetom istraživanja, a pravila označavanja moraju biti veoma precizno definisana. Preciznost klasifikovanja se može obezbediti na različite načine. Da bi se izbegao uticaj za predmet analize nerelevantnih varijacija reči, može se pristupiti određenju osnove reči (*stemming*), koje počiva na uklanjanju afiksa. Kao nosilac osnovnog značenja u rečnik će biti unet samo koren reči, a program će označiti sve reči koje su na osnovu njega izvedene, što je bilo osobeno za rečnike u *General Inquireru*. Drugi način omogućavanja preciznosti klasifikovanja predstavlja lematizacija (*lemmatization*), koja se vrši grupisanjem reči u leme, reči istog korena i vrste, a smatra se prefinjenijom od korenovanja. Lematizacija obezbeđuje unošenje infinitiva glagola u rečnik umesto različitih gramatičkih kategorija (vreme, način, rod, broj, lice), imenice u nominativu jednine umesto različitih oblika prema padežu i broj itd. Reči koje nisu zastupljene u rečniku, a prisutne su u analiziranom tekstu, program izdvaja u vidu liste, a ukoliko se ispostavi da su značajne za proučavani problem, mogu se naknadno dodati. Rečnici zapravo predstavljaju vezu između teorijske formulacije problema i iskustvene građe istraživanja. Što više reči sadrže, to su efikasniji, imajući u vidu praktična ograničenja i kompleksnost pojave za čiju se analizu koriste. „Korisnici raznih *General Inquirer* rečnika izveštavaju o analizi 92 do 98 procenata teksta, isključujući imenice” (Holsti, 1968: 665). Na osnovu istraživanja u kojima je primenjen, može se zaključiti da sistem u proseku prepoznaje oko 95% reči u engleskom jeziku i to njihovo ispravno značenje, bez obzira na to da li su u pitanju termini sa višestrukim značenjima (DeWeese, 1976). Prema učestalosti javljanja reči utvrđuje se i zastupljenost kategorija u proučavanom materijalu, odnosno dobijaju kvantitativni pokazatelji za analizu njegovog sadržaja. *General Inquirer* je prvenstveno upotrebljavan za proučavanje teksta na engleskom jeziku, što ne znači da se nije mogao prilagoditi i drugim jezicima. Upotrebljavan je i za proučavanje tekstova na Tzotzil jeziku, koji koristi grupa Indijanaca u državi Čiapas u Meksiku (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966).

U okviru sistema *General Inquirer* razvijen je dvocifren broj rečnika, a u najpoznatije spadaju Harvardski psiho-sociološki, Stanfordski politički i Lasswellov rečnik vrednosti. Harvardski psiho-sociološki rečnik ima nekoliko verzija, a ovde navedeni podaci odnose se na Harvardski III psiho-sociološki rečnik, s tim da postoji i IV verzija koju su razvili Dexter C. Dunphy i saradnici. Sačinjen je od oko 3.500 reči i 83 kategorije, od kojih se 80 sastoji od najmanje 20 reči. U okviru rečnika se označavanje reči može vršiti na dva nivoa. Oznake prvog reda odnose se na uobičajeno značenje reči, tačnije na njihovo manifestno značenje, a razvijeno

je 55 oznaka, koje se mogu podvesti pod 11 opštijih kategorija: osobe, grupe, fizički objekti, fizičke kvalifikacije, okruženja, kultura, emocije, misao, evaluacija, socijalno-emocionalne akcije, bezlične akcije. Oznake drugog reda odnose se na konotativno značenje reči, a za njihovo određenje je razvijeno 28 oznaka, koje se odnose na institucionalni kontekst, statusne konotacije, psihološke teme. Stanfordski politički rečnik sastoji se od skoro 4.000 reči, a svaka analizirana reč klasifikuje se u okviru tri dimenzije: pozitivno- negativno, jako- slabo, aktivno- pasivno. Njime je obuhvaćen „značajan teorijski rad na semantičkoj diferencijaciji” (Holsti, 1968: 666). Pored osnovnog je razvijen i dodatni rečnik ličnih imena, koji sadrži imena osoba i mesta radi omogućavanja njihovog ujednačenog identifikovanja. Lasswellov rečnik vrednosti razvili su J. Zvi Namenwirth i saradnici, a konstruisan je radi analiziranje političkih dokumenata, programa političkih stranaka, relevantnih novinskih uvodnika itd.

Osnovna prednost navedenih rečnika je njihov opšti karakter, tačnije mogućnost da se primene i na građu radi čije analize nisu konstruisani. „Rečnici za General Inquirer, na primer, razvijenu su za analizu političkih dokumenata i psihijatrijskih intervjuja” (Starkweather, 1969: 340). U tom slučaju treba voditi računa o teorijskim postavkama izgradnje rečnika, posebno prilikom izvođenja zaključaka o rezultatima analize, kao i o karakteristikama proučavane građe, koja bi trebala da bude slična onoj zbog koje je rečnik nastao. S tim u vezi se kao značajna osobenost rečnika javlja i mogućnost njihove prerade radi prilagođavanja teorijskim postavkama istraživanja i njima uslovljenim istraživačkim pitanjima. Rečnici nastali u okviru *General Inquirer* su prilagodljivi, isto kao i rečnici nekih novijih programa, kao što su *TEXTPACK*, *WordStat*, *VBPro*, dok u rečnike koji sadrže ograničenja po ovom pitanju spadaju *Linguistic Inquiry and Word Count* (LIWC), *Diction*, *Minnesota Contextual Content Analysis* (MCCA), *Regressive Imagery Dictionary* (RID) (Krippendorff, 2004a). Obično se rečnici klasifikuju na standardne i prilagođene. Pod standardnim se podrazumevaju postojeći rečnici, a pod prilagođenim oni koje istraživači ne preuzimaju od drugih, već ih samostalno izgrađuju za potrebe vlastitog istraživanja (Neuendorf, 2002).

U okviru računarske analize sadržaja, pored rečničkog, Krippendorff razlikuje još tri pristupa: statističke povezanosti, semantičke mreže i memetički (Krippendorff, 2004a). Pristupi statističke povezanosti ne zahtevaju izgradnju rečnika ili definisanje klasifikacijske sheme pre analiziranja empirijskog materijala. Oni na osnovu učestalosti reči i njihovog zajedničkog javljanja izvode zaključke o analiziranoj tekstualnoj građi, tačnije o osnovnim konceptima zastupljenim u njoj. Za razliku od pristupa statističke povezanosti, zasnovanom na zajedničkom javljanju reči u tekstualnom materijalu, semantičke mreže počivaju na čvorovi-

ma, koji su povezani binarnim vezama. „Mreža se zove *semantička* kada čvorovi predstavljaju koncepte ili odredbe i kada su oni međusobno povezani više od jednom vrstom binarne veze” (Krippendorff, 2004a: 292). Memetički pristup je utemeljen na utvrđivanju značenja na osnovu interakcije između analiziranih tekstova, tačnije na njihovom poređenju imajući u vidu vremensku dimenziju. Lasswellu se pripisuje pionirski poduhvat analiziranja dinamike u tekstualnoj građi (Lasswell, 1941), uz odsustvo mogućnosti da se primenom računara prouči interakcija između tekstova, koja je ograničila istraživanje na utvrđivanje učestalosti javljanja simbola.

Riffe, Lacy i Fico ukazuju i na mogućnost upotrebe računara pri proučavanju strukture jezika, čitljivosti, u primeni dinamičke analize sadržaja, kao i kompjutera koje karakteriše veštačka inteligencija (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Za proučavanja strukture jezika osobeno je usmeravanje na jedinice analize šire od reči, kao što su rečenice, tačnije na njihovu gramatiku i sintaksu. Uloga računara počiva na restrukturiranju proučavanog tekstualnog materijala, odnosno grupisanju prema određenim gramatičkim kategorijama, radi analize njegovog značenja. Razvijeniji softveri za obradu teksta sadrže formule pomoću kojih se može izračunati čitljivost, s tim da to čine na osnovu različitih kriterijuma, koji uslovljavaju rezultat analize. Značaj primene računara u proučavanju čitljivosti počiva pre svega u proceni mogućnosti delovanja sadržine poruka na primaoca jer „kompleksno pisanje redukuje broj ljudi koji mogu razumeti sadržaj i deluje na njegov uticaj na pojedince i društvo” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 212). Pod dinamičkom analizom sadržaja podrazumeva se proučavanje video građe u realnom vremenu, što znači da koderi gledajući materijal istovremeno vrše klasifikovanje i unos podataka. Posebno je pogodna za proučavanje primalaca poruka, koji se mogu izložiti sadržaju i istovremeno upotrebom adekvatnog softvera beležiti svoje reakcije, a prednost ovako realizovanog istraživanja počiva u očuvanju veze između konkretnog sadržaja i reakcije koju je izazvao. Ideja nije novijeg datuma jer su još Lazarsfeld i Stanton osmislili *Lazarsfeld-Stanton Program Analyzer*, čijom su upotrebom slušaoci radio programa beležili svoje reakcije, sinhronizovano sa samim programom, a uređaj je omogućavao i beleženje reakcija na film (Lazarsfeld i Merton, 1959). Kada je o veštačkoj inteligenciji reč, očekivanja se odnose na mogućnost stvaranja računara koji će simulirati ponašanje ljudi, odnosno čitati tekst na isti način kao oni.

Fajgelj navodi da se softveri mogu podeliti na one koji su prvenstveno usmereni na kvantitativnu analizu i na programe za kvalitativnu analizu sadržaja teksta (Fajgelj, 2010). Programe za kvantitativnu analizu karakteriše to što su lingvistički. „Lingvistički programi (u kojima

je sam tekst predmet analize) bave se izradom lista i indeksa, kao što su indeksi autora i indeksi pojmova (konkordance KWIC i KWOC tipa), frekvencijskom analizom delova reči, reči i rečenica, leksičkom i sintaktičkom analizom teksta, statističkom analizom teksta (kao što su klaster i korespondentna analiza) sa ciljem da se identifikuju slični pojmovi i fraze, izračunavanje formula za čitljivost teksta i slično" (Fajgelj, 2005: 379). U relevantnoj metodološkoj literaturi se među softverima za kvantitativnu analizu izdvajaju *Concordance*, *CATPAC*, *Computer Programs for Text Analysis* (CPTA), *Diction*, *DIMAP-3*, *General Inquirer*, *INTEXT 4.1*, *Lexa*, *LIWC*, *MCCA*, *MCCALite*, *Map Extraction Comparison and Analysis* (MECA), *Oxford Concordance Program*, *PCAD 2000*, *Profiler +*, *RID*, *SALT*, *SWIFT 3.0*, *TextAnalyst*, *TEXTPACK*, *TestQuest 1.05*, *TextSmart*, *VBPro*, *WordSmith 4.0*, *WordStat* itd. Evidentno je da se rečnici obično smatraju sredstvima za izvođenje kvantitativne analize sadržaja, mada njima dobijeni rezultati mogu poslužiti i za kvalitativnu analizu sadržaja teksta.

Ponuda softvera za kvalitativnu analizu sadržaja teksta, za razliku od programa primenjivih za kvantitativnu analizu, još uvek nije velika. Znatno siromašnija ponuda nije iznenađujuća zbog uobičajenog shvaćanja da računari nisu neophodni pri primeni kvalitativne analize, imajući u vidu da se uglavnom realizuje na manjim uzorcima građe, kao i zbog toga što se učestalo smatra da upotreba računara nije u duhu tradicije ovog oblika analize. Može se pretpostaviti da je na smanjeno interesovanje za razvoj softvera za kvalitativnu analizu sadržaja uticalo i osporavanje njene epistemološke vrednosti i podzastupljenost primene u odnosu na kvantitativnu analizu. Neosporna je i uloga kompleksnijeg pristupa kvalitativne analize sadržaja predmetu proučavanja, koja zahteva prefinjenije programe od onih namenjenih za kvantitativnu analizu. Softveri za kvalitativnu analizu sadržaja teksta, koju Krippendorff naziva interaktivno-hermeneutičkim pristupom (Krippendorff, 2004a), prvenstveno su usmereni na sadržaj iskustvene građe, tačnije na njeno značenje, a ne na sintaksu. U relevantnoj literaturi se izdvajaju sledeći programi: *ATLAS.ti*, *WinMAX Pro*, *Kwalitan*, *AQUAD*, *Nvivo*, *Non-numerical Unstructured Data Indexing Searching and Theorizing* (NUD*IST) itd. Ograničena ponuda programa ne znači da se računari uopšte ne koriste pri primeni kvalitativne analize sadržaja jer je za pravljenje beleški, izradu transkripata, sređivanje građe, njeno pretraživanje, čitanje i pisanje izveštaja pogodan *Microsoft Word*.

Kada je reč o analizi sadržaja audio i video materijala, ponuda adekvatnih programa za sada nije razvijena. Još uvek ne postoji mogućnosti da računar uz prilagođen program prepozna audio i video sadržaj na isti način kao što to mogu činiti koderi. „Nažalost, društveni naučnici koji žele da kodiraju video naći će nekoliko softverskih paketa dizajnira-

nih prvenstveno za podršku video kodiranju i nijedan koji u potpunosti automatizuje čak i mali deo procesa kodiranja” (Evans, 2000: 247). Iako su mogućnosti automatskog kodiranja netekstualnih poruka nerazvijene, prisutni su naponi da se i na tom planu ostvari pomak. William Evans navodi da je poslednju deceniju prošlog veka obeležilo interesovanje za razvijanje sistema, koji će omogućiti indeksiranje video sadržaja, njegovo razvrstavanje u kategorije, kao i sumiranje, a da naučnici angažovani na ovom polju nastoje da automatizuju CBIR (*Content-Based Image Retrieval*) sisteme (Evans, 2000). Dakle, nastojanja se kreću ka smanjenju potrebe za angažovanjem koderu, bez kojih se kodiranje video građe još uvek ne može zamisliti, a njihovo isključenje iz procesa kodiranja se uobičajeno obrazlaže dugotrajnošću istraživanja, podložnošću greškama i visokim troškovima istraživačkog postupka.

S obzirom na to da se softveri primenjivi u analizi sadržaja razvijaju i menjaju veoma brzo, namera nije da se navede njihova iscrpna lista, kao ni sve mogućnosti koje pružaju. Otežavajuću okolnost predstavljaju i malobrojne informacije o programima u metodološkoj literaturi. Rečju, više se informacija može pronaći pretragom sadržine na internetu nego u relevantnoj literaturi, s tim da je upitna sadržinska potpunost i tačnost podataka oba izvora, imajući u vidu zastupljenost različitih informacija. Usled toga će o većem broju programa za kvantitativnu analizu sadržaja biti dati samo elementarni podaci, navedeni u tabeli 2, dok će detaljnije biti opisano nekoliko i to onih koji se u literaturi spominju više puta: *Concordance*³⁰, *TEXTPACK*³¹, *INTEXT*³², *WordStat*, *CATPAC*, *VBPro*, *Diction*³³, *LIWC*, *MCCA*.

³⁰ *Concordance* je razvio Rob J. C. Watt, a omogućava izradu konkordanci analiziranog tekstualnog materijala, bez obzira na veličinu teksta. Značajna karakteristika je to što omogućava izradu *web* konkordance, trenutno dajući na upit istraživača konkordancu tražene reči u tekstu dostupnom na internetu.

³¹ *TEXTPACK* predstavlja softver, koji su razvili Peter Ph. Mohler i Cornelia Zuell. Prvobitno je bio namenjen za analizu odgovora dobijenih na pitanja otvorenog tipa, a zatim prilagođen primeni u analizi sadržaja. Omogućava upotrebu rečnika, odnosno kodiranje građe prema kategorijama njime definisanim, poređenje reči između dva teksta, KWOC liste itd.

³² *INTEXT* je program Haralda Kleina namenjen za analizu tekstualnog materijala u društvu i humanističkim naukama. Pored već naznačenih osobenosti omogućava i izradu KWOC lista, analizu čitljivosti itd.

³³ *Diction* je rečnik, koji je napravio Roderick P. Hart, a omogućava pretragu teksta prema 40 kategorija (pet osnovnih semantičkih karakteristika i 35 podkarakteristika). Dozvoljava proučavanje teksta dužine do 500 reči, s tim da analizi može biti podvrgnuto više tekstova, kao i poređenje analizirane građe sa normom dobijenom na osnovu oko 20.000 javnih dokumenata. Korisnici rečnika mogu definisati do 10 dodatnih kategorija analize, u skladu sa predmetom proučavanja.

Tabela 2: *Kompjuterski programi za kvantitativnu analizu teksta*
(Neuendorf, 2002: 226)³⁴³⁵

Program	Operativni sistem	Besplatnost	Dostupnost prošle verzije	Broj istovremeno analiziranih tekstualnih jedinica	Lista frekven-cija	Abeceдна lista reči	Matrica podataka	KWIC ili konkordanca	Standardni rečnik	Prilagođeni rečnik	Posebne analize
CATPAC	Windows	Ne	Ne	Jedna	Da	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Da
CPTA	DOS	NN ³⁴	Ne	NN	Da	Da	NN	Da	NN	NN	Da
Concordance 2.0	Windows	Ne	Da	Više	Da	Da	Ne	Da	Ne	Ne	Ne
Diction 5.0	Windows	Ne	Da	Više	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Da
DIMAP-3	Windows	Ne	Da	Više	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Da
General Inquirer	Internet	Da	NP ³⁵	Jedna	Da	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne
INTEXT 4.1	DOS	Ne	Da	Više	Da	Da	NN	Da	Ne	Da	Ne
Lexa	DOS	NN	Da	Više	Da	NN	NN	NN	NN	NN	Da
LIWC	Windows i Mac.	Ne	Ne	Više	Ne	Ne	NN	Ne	Da	Da	Ne

³⁴ NN = nije navedeno.

³⁵ NP = nije primenjivo.

MCCAlite	Windows	Ne	Da	Više	Da	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da
MECA	DOS	NN	Ne	Više	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Da	Da
PCAD 2000	Windows	Ne	Ne	Više	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
SALT	Windows i Mac.	Ne	Da	Jedna	Da	Da	Da	Ne	Da	Da	Da	Da
SWIFT 3.0	DOS	Da	NP	Više	Da	Da	Da	NN	Da	Ne	Da	Ne
TextAnalyst	Windows	Ne	Da	NN	Ne	Ne	Ne	NN	Ne	Ne	Da	da
TEXTPACK 7.0	Windows	Ne	Da	Više	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da
TextQuest 1.05	Windows	Ne	Da	Više	Da	Da	Da	NN	Da	Ne	Da	Ne
TextSmart	Windows	Ne	Ne	Više	Da	Da	Da	NN	Da	Ne	Da	Da
VBPro	DOS	Da	NP	Više	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da
WordStat 3.03	Windows	Ne	Ne	Više	Da	Da	Da	Da	Da	Ne	Da	Da

WordStat je produkt kompanije *Provalis Research*, dodatni program za statistički paket *SimStat*, sličan SPSS-u (Lewis, 1999). Smatra se najpribližnijim *TextSmartu*, SPSS-ovom programu za analiziranje odgovora na pitanja otvorenog tipa. Pored u tabeli navedenih karakteristika, pruža mogućnost izračunavanja nekoliko mera asocijacije, kao i pouzdanosti kodiranja. Osnovni nedostatak programa odnosi se na pogodnost analiziranja tekstualnih jedinica relativno malog obima, što ne znači da se ne mogu analizirati i obimnije, uz njihovo deljenje ili ručno kodiranje. Treba imati u vidu da se karakteristike programa o kojima je Lewis pisao odnose na tada aktuelne *SimStat 1.3* i *WordStat 1.2*, a da su trenutno u upotrebi novije verzije.

CATPAC je razvio Joseph Woelfel, a predstavlja program za analizu tekstualne građe u RTF (*Rich Text Format*) ili ASCII (*American Standard Code for Information Interchange*) formatu, što omogućava analizu materijala na bilo kom jeziku koji se njima može prikazati. Za upotrebu programa nije potrebno razraditi klasifikacijsku shemu, odnosno unapred definisati kategorije analize. „Umesto toga, brojanje učestalosti reči, klaster analiza i multidimenzionalno skaliranje (MDS) obezbeđuju opis zajedničkih simbola i značenja u tekstu” (Doerfel i Barnett, 2009: 416). Osnovni nedostaci primene programa odnose se na potrebu za prilagođavanjem koncepta čije značenje tvore dve reči (npr. termin analiza sadržaja bi morao biti prilagođen spajanjem reči), posmatranje sinonima kao zasebnih pojmova, nemogućnost registrovanja različitog značenja iste reči itd.

VBPro je program M. Marka Millera, koji se od prethodno opisanih programa pre svega razlikuje po tome što je besplatan, a samim tim dostupan širem spektru istraživača. Omogućava analizu rečenica, pasusa ili slučajeva. Jednostavan je i pogodan za obavljanje niza zadataka u analizi sadržaja pa se posebno preporučuje početnicima. *Outputi* dobijeni primenom programa su pogodni za upotrebu u paketima za statističku analizu, kao što je SPSS. Pored osnovnog programa postoji i *VBMap*, dodatni program koji omogućava mapiranje koncepta.

LIWC su razvili James W. Pennebaker i Martha E. Francis radi proučavanja kognitivnih, socijalnih, emocionalnih i drugih psiholoških procesa. Na osnovu sopstvenog rečnika omogućava razvrstavanje teksta prema 72 dimenzije, a njihov broj se povećava do 100 uz upotrebu prilagođenih rečnika. Osnovni rečnik je sačinjen od 2.290 korena reči i reči, koje se mogu pripisati jednoj ili više kategorija analize, a pogodan je za upotrebu u *WordStatu* i *TextQuestu*. Pored toga su njegovi *outputi* pogodni za analiziranje u SPSS-u.

MCCA svojim standardnim rečnikom omogućava razvrstavanje oko 11.000 reči u 116 kategorija analize. S obzirom na to da je značenje

termina uslovljeno njegovim lingvističkim okruženjem, program razlikuje analitičko, emocionalno, praktično i tradicionalno okruženje, na osnovu kojih se određuje smisao homonima. Primenom rečnika se dobijaju frekvencije kategorija analize, uz mogućnost poređenja učestalosti njihovog javljanja u dva teksta, kao i poređenja učestalosti u analiziranoj građi sa normom zasnovanom na prisutnošću u engleskom jeziku uopšte. *MCCALite* je verzija *MCCA*, koju karakteriše mogućnost analize transkripata razgovora više osoba.

Kada je o programima za kvalitativnu analizu sadržaja teksta reč, karakteristike će biti nešto drugačije izložene. Naime, imajući u vidu da Mayring samo navodi imena programa (Mayring, 2000), Fajgelj daje njihov sažet prikaz (Fajgelj, 2010), a Krippendorff uopšteno opisuje njihove funkcije (Krippendorff, 2004a), nastojaćemo da na tragu potonjeg ukažemo šta softveri omogućavaju kvalitativnoj analizi sadržaja, tačnije šta zahtevaju da bi se mogla sprovesti. Među programima postoje razlike po pitanju pripreme teksta za analizu pa *NUD*ST* i *NVivo* zahtevaju prikaz teksta u pasusima određene dužine, a *AQUAD* i *WinMAX Pro* u redovima. Razlike se javljaju i u vezi sa rukovanjem građom, čiji se važni delovi u nekim softverima mogu trajno obeležavati, dok drugi omogućavaju prenošenje u posebne fajlove. Svi programi omogućavaju ručno klasifikovanje građe u kategorije koje se definišu tokom procesa analiziranja. *AQUAD* i *WinMAX Pro*, u skladu sa pravilima unošenja teksta, omogućavaju kodiranje po redovima, dok noviji programi, poput *NUD*ST* i *NVivo* dozvoljavaju razvrstavanje bilo kog dela građe. Poslednja dva softvera, isto kao i *ATLAS.ti*, omogućavaju i automatsko kodiranje, nalik klasifikovanju koje se vrši upotrebom rečnika. Automatsko kodiranje može ugroziti semantičku validnost pa istraživači treba da ga primenjuju ako, nakon uvida u građu pripisanu kategorijama, postoji mogućnost izmene spornih razvrstavanja. U vezi sa kategorijama, većina programa za kvalitativnu analizu teksta ne omogućava definisanje ograničenja po pitanju njihove međusobne isključivosti i mogućnosti da se segment teksta pripiše samo jednoj, što utiče na analizu, posebno imajući u vidu da se kategorije definišu tokom njenog trajanja. To ne znači da se navedeni uslovi ne mogu ispuniti, ali počivaju na istraživačevom pažljivom radu. Međutim, mnogi programi ovog tipa, kao što su *NUD*ST*, *NVivo* i *ATLAS.ti*, sadrže za istraživače privlačne mogućnosti komentaranja građe, tačnije beleženja komentara u bilo kom delu iskustvenog materijala, kao i dodavanje hiperlinkova. Bitno je da se očuva razlika između beležaka koje treba da tekst učine jasnijim, poput unošenja ličnih imena učesnika u razgovoru umesto zamenica, i zapisa koji olakšavaju analizu, omogućavaju praćenje izvođenja zaključaka iz evidencije itd. Jedan od značajnijih problema u vezi sa softverima za kvalitativnu analizu je i to što se njihove datoteke

uglavnom ne mogu koristiti u drugim programima, što je osobeno i za one namenjene kvantitativnoj analizi, ali u manjoj meri. „Kodiranje koje nastaje u interakciji između jednog analitičara i datih tekstova ostaje suštinski u okviru sistema, odražavajući konceptualni repertoar tog jednog analitičara” (Krippendorff, 2004a: 306). Uprkos značaju programa za kvalitativnu analizu sadržaja, sadrže dve problematične karakteristike. Prva se odnosi na nemogućnost ponovne primene klasifikacijske sheme, koja nastaje u procesu analize, usled odsustva mogućnosti prenošenja datoteka dobijenih primenom program, što onemogućava testiranje pouzdanosti, objektivnosti i validnosti. Druga se odnosi na zasnovanost programa na određenoj teoriji značenja, koja uslovljava mogućnosti analize.

Naposletku će biti opisan i domaći računarski program za primenu analize sadržaja kao načina istraživanja naučne uticajnosti. Reč je o programu BiSA (Bibliometrijska i scijentometrijska analiza), razvijenom za potrebe kvantitativne procene naučnog učinka na osnovu podataka prisutnih u bazi SocioFakt (Kosanović i Šipka, 1998), o kojoj su dostupne detaljne informacije (Kosanović i Šipka, 1996a; Kosanović i Šipka, 1996b). SocioFakt predstavlja računarsku bazu podataka za društvene nauke, osnovanu 1990. godine, koja sadrži bibliografske podatke za radove objavljene u jugoslovenskim naučnim časopisima iz oblasti: defektologije, demografije, društvene statistike, filozofije društvenih nauka, informatologije, komunikologije, kriminologije, menadžmenta i marketinga, metodologije društvenih istraživanja, pedagogije, političkih nauka, psihijatrije, psihologije, socijalne politike i sociologije. Baza pored uobičajenih bibliografskih sadrži i potpune informacije o citatnim izvorima, a pretežno obuhvata radove objavljene od 1981. godine na području SFRJ, a od 1991. godine na teritoriji SRJ. Izrada baze je rukovodena nizom razloga, među kojima su i podsticanje proučavanja razvoja i strukture domaće nauke tako što će biti uspostavljeni adekvatni uslovi za izvođenje (ko)citatne analize, analize sadržaja naslova i apstrakata radova zastupljenih u bazi i drugih oblika scijentometrijskih proučavanja. Upravljanje bazom počiva na CDS/ISIS, najšire upotrebljavanom programu za bibliografske baze. Neki od postavljenih zahteva pri izradi programa BiSA bili su da omogući vrednovanje učinka pojedinaca, institucija i časopisa, izradu sintetičkih indeksa, ponderisanje njihovih pokazatelja, kao i da je integrisan sa SocioFaktom. Razvijen je odgovarajući model podataka, kao i statistički model, a na osnovu njih BiSA. Program je primenjiv i za vrednovanje učinka na osnovu drugih standardizovanih baza bibliografskih podataka, kao što su *Science Citation Index* i *Social Science Citation Index*. Primenom programa BiSA i baze SocioFakt je prvenstveno vršena citatna analiza u oblasti jugoslovenske psihologije (Šipka, 1995a; Šipka, 1995b; Šipka, 1996a; Šipka, 1996b), o kojoj je već

bilo reči u prethodnom poglavlju. Nije naodmet podsetiti da je SocioFakt preteča SCIndeksa, baze koja je danas dostupna na internetu.

Prednosti i ograničenja upotrebe računara

Ne treba posebno naglašavati da upotreba računara u naučnom istraživanju ima brojne prednosti pa i u empirijskim istraživanjima nastalim primenom analize sadržaja. Ukazaćemo na najznačajnija preimućstva, ali i na ograničenja u njihovoj primeni, s tim da treba imati u vidu da njihova upotreba nije nužna pri primeni postupka. Računari nisu neophodni kada je uzorak analizirane građe mali ili kada su informacije od značaja za predmet proučavanja zastupljene u materijalu u ograničenoj količini. Njihova upotreba može biti nepodesna i kada su jedinice analize teme, barem u fazi kodiranja građe jer su teme suviše kompleksne da bi se moglo primeniti automatsko kodiranje. S druge strane, računari imaju značajnu ulogu prilikom proučavanja simbola kao jedinica analize i potrebe da se utvrdi precizan broj njihovog javljanja. Posebno su pogodni pri obimnim istraživačkim poduhvatima, koji podrazumevaju opsežnu iskustvenu građu, velik broj jedinica i kategorija analize.

Osnovna prednost, koja se ispoljila prilikom prve upotrebe računara u analizi sadržaja, odnosi se na njihovu brzinu, kao i na veličinu obuhvata. „Najvažniji razlog za korišćenje računara u analizi sadržaja je njihova sposobnost da obrade velike količine podataka velikom brzinom” (Krippendorff, 2004a: 258). Pionirskim poduhvatom, kojim je ukazano na navedene doprinose računara primeni metode, smatra se ranije prikazano proučavanje izvodljivosti analiziranja sadržaja novina istog dana kada su objavljene (DeWeese, 1977).

Računari takođe predstavljaju značajno sredstvo za pronalaženje sadržaja relevantnog za predmet proučavanja. Potraga za izvorima građe može se vršiti na različite načine: pretraživanjem materijala dostupnog na svetskoj mreži, spiskova u elektronskim arhivama, baza podataka itd. Bez obzira na to kako se vrši potraga za potencijalnom građom, računari su ubrzali njenu pretragu i omogućili izbor iz šireg univerzuma iskustvenog materijala. Treba imati u vidu da računari nisu omogućili samo identifikovanje relevantnih jedinica građe već i pristupanje njihovom sadržaju, s obzirom na to da su sve veće količine materijala dostupne u elektronskoj formi.

Uprko značaju računara za brzo i iscrpno identifikovanje relevantnog materijala, istraživači moraju biti oprezni prilikom vršenja pretrage. Opres se pre svega odnosi na potpunost elektronskih izvora podataka, odnosno na mogućnost zanemarivanja građe čije postojanje nije zabeleženo ili njena sadržina nije dostupna u elektronskoj formi. Takođe

treba voditi računa o mogućnostima pretraživanja spiskova građe: preko naslova, ključnih reči, vremenskom periodu, jer se ne može očekivati da će primena samo jednog kriterijuma imati potpune rezultate. Pored toga, različita značenja ključnih reči mogu negativno uticati na rezultate pretrage, obuhvatajući i građu koja nije relevantna za predmet analize, isto kao i naslovi neadekvatni sadržini poruke. Kriterijumi pretrage treba da budu definisani što preciznije, s tim da njihovo suviše usko definisanje može usloviti odbacivanje pogodne građe. Iako vršenje pretrage olakšava pronalaženje materijala, ne treba se osloniti na to da će omogućiti identifikovanje sve relevantne sadržine.

Preduslov analiziranja sadržaja podataka putem računara je njihov unos, koji sledi nakon izbora iskustvenog materijala. Unos podataka podrazumeva konvertovanje građe u format koji je čitljiv za kompjutere, a način na koji će se vršiti zavisi od njenog izvornog oblika, ali i od različitih tehničkih mogućnosti koje su na raspolaganju. Može se vršiti prekucavanjem tekstova dostupnih u štampanoj formi, njihovim skeniranjem, preuzimanjem tekstualne građe u elektronskoj formi, izradom transkripata audio zapisa i video snimaka itd. Unos podataka je uslovljen i obimom građe pa može predstavljati dugotrajan posao, s tim da je u prošlosti nesumnjivo bio zahtevniji, podložniji greškama i skuplji nego danas.

Najjednostavniji vid unosa podataka počiva na unosu numeričkih oznaka, koje označavaju kategorije analize. Ovakav vid unosa je karakterističan za kvantitativna istraživanja pa i za analizu sadržaja u kvantitativnom obliku. On podrazumeva ručno izvršeno klasifikovanje građe i unošenje rezultata kodiranja u određeni program radi analize. Klasičan unos podataka, nakon njihovog prikupljanja, izbegava se upotrebom različitih softvera za prikupljanje podataka, koji se najopštije nazivaju CADAC (*Computer Assisted Data Collection*). Omogućavaju unos podataka u istom trenutku u kom nastaju, što doprinosi ne samo uštedi u vremenu, već i smanjenju količine grešaka jer program vodi računa o odabiru pitanja i ispravnosti odgovora. Značajnu ulogu za unos podataka imaju i optički skeneri, pogodni za konvertovanje gotovo sve vrste štampane građe, kao i softveri za optičko čitanje teksta (*Optical Character Reading*), čija uspešnost počiva na kvalitetu štampe tekstualnog materijala. Još je Lasswell pisao o mukotrpnom zadatku skeniranja teksta i očekivanju da će automatsko skeniranje omogućiti brže pretvaranje sirove građe u iskustvene podatke, isto kao što su računari unapredili obradu teksta (Lasswell, 1966). Jednu od tehničkih mogućnosti predstavlja i upotreba programa za prepoznavanje govora. Iako se programi za prepoznavanje govora veoma brzo razvijaju, njihove tehničke mogućnosti još uvek nisu na zavidnom nivou.

Nakon unosa građe sledi prilagođavanje teksta kompjuterskoj analizi, a razlikuje se u zavisnosti od upotrebljenog softvera. Najčešće se zadaci, koje istraživač mora ispuniti po tom pitanju, odnose na: tehničko uređenje materijala, poput ispravljanja pravopisnih i slovničkih grešaka, dodavanje značajnih informacija (navođenje ličnih imena umesto zamenica, određenje različitih značenja homonima), prikaz teksta u formatu čitljivom za softver, deljenje građe u osobenostima programa uslovljene tekstualne jedinice, npr. pasuse određene dužine, rečenice itd.

U značajne prednosti upotrebe kompjutera ubraja se i mogućnost automatskog kodiranja građe, posebno imajući u vidu da je reč o najnapornijem i najdugotrajnijem delu primene postupka. Upotreba softvera gotovo da onemogućava pojavu grešaka pri vršenju poverenog zadatka, u skladu sa zadatim komandama, pod uslovom da je građa prilagođena zahtevima programa. Automatsko kodiranje se smatra pouzdanijim, usled odsustva mogućnosti da individualne karakteristike koda utiču na postupak razvrstavanja empirijske građe, slučajne greške, kao i nepridržavanje pravila kodiranja. To svakako ne znači da je automatsko kodiranje uvek validno jer adekvatno klasifikovanje otežava zastupljenost homonima u analiziranom tekstu, sinonima, zamenica itd. S druge strane, pouzdanost se ne smatra upitnom, s obzirom na to da će nakon njihovog adekvatnog određenja, pravila kodiranja biti uvek primenjivana na istovetan način, što doprinosi i objektivnosti. Dakle, automatsko kodiranje obezbeđuje formalno uporedive rezultate klasifikovanja empirijske građe. Odluka o automatskom kodiranju empirijskog materijala počiva na odgovorima na tri pitanja: da li će merenje biti validno, troškovi izvođenja analize smanjeni, a pouzdanost povećana (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Odgovor na prvo pitanje je nesumnjivo ključan jer merenje mora biti validno da bi se njegovi rezultati mogli smatrati značajnim. Kada je o druga dva pitanja reč, povećanje pouzdanosti kodiranja treba da ima primat, tačnije pouzdanost ne sme biti žrtvovana radi uštede materijalnih sredstava, imajući u vidu objektivna ograničenja budžeta istraživanja. Mogućnosti automatskog kodiranja uslovljene su i dostupnošću odgovarajućeg softvera, kao i prirodom analiziranih varijabli, odnosno složenosti jedinica analize.

Kodiranje građe u kategorije analize osobeno je za već opisane rečnike, koji predstavljaju izuzetno značajan doprinos razvoju postupka. Njihovom primenom se pretežno može izvršiti razvrstavanje od 90 do 95% reči iz analiziranog teksta u velik broj kategorija, koji se kreće od 60 do 150 i više (Weber, 1990). Dakle, rečnik predstavlja izvor širokog spektra kategorija, među kojima istraživač može odabrati one koje su adekvatne za predmet istraživanja i primeniti ih. Samim tim rečnici doprinose povećanju kumulativnosti naučnog saznanja, ukoliko se prime-

njuju u više empirijskih istraživanja, kao i uporedivosti rezultata usled standardizacije klasifikovanja, odnosno opštosti dobijenih nalaza. Još jedna prednost primene rečnika i računara počiva u mogućnosti proučavanja uslovljenosti rezultata istraživanja upotrebljenom naučnom teorijom, odnosno u olakšanoj primeni različitih klasifikacijskih okvira na isti iskustveni materijal.

Imajući u vidu pravljenje rečnika, Stojak navodi da je za njegovu pripremu potrebno utrošiti mnogo rada i sredstava (Stojak, 1990). Usled toga nije iznenađujuća činjenica da se ređe grade novi rečnici nego što se dopunjavaju i prilagođavaju postojeći. Ključni problemi u vezi sa rečnicima odnose se na klasifikovanje građe. Neophodno je definisati jasne kategorije, što nije uvek jednostavno, a još značajniji problemi se javljaju u vezi sa značenjem reči koje treba pripisati kategorijama. „Izgradnja validnih i korisnih kategorija sadržaja zavisi od interakcije između jezika i klasifikacione sheme” (Weber, 1990: 28). Problemi prisutnosti reči istog oblika sa različitim značenjima se rešavaju upotrebom senzitivnih programa, koji uključuju pravila za razlikovanje značenja reči u zavisnosti od konteksta u kom su upotrebljene. Različiti smisao reči se numerički označava, a prati ih odgovarajuća lista sa značenjima termina.

Bez obzira na naznačene prednosti, ipak treba pažljivo razmotriti uslove za upotrebu automatskog kodiranja u konkretnom istraživačkom poduhvatu. Rad softvera počiva na obradi tekstualnih jedinica, bez mogućnosti razumevanja značenja analiziranog sadržaja, koje je osobeno samo za ljudska bića, iako nije uvek pouzdano. Računari ne mogu, bar ne za sada, biti programirani da razumeju i tumače empirijski materijal na način na koji to ljudi čine, posebno imajući u vidu osetljivost analize sadržaja prema društvenom kontekstu u kom građa nastaje i u odnosu na koji se izvode zaključci o njoj. „Upotreba računara u analizi sadržaja ograničena je teškoćom postizanja semantičke validnosti” (Krippendorff, 2004a: 260). Ne želi se osporiti korisnost upotrebe računara već ukazati na potrebu za razmišljanjem o njenoj adekvatnosti u skladu sa predmetom analize, ciljevima, karakteristikama iskustvene građe, značajem društvenog konteksta itd.

Ne treba zanemariti ni ulogu računara u rukovanju proučavanom građom, u smislu izdvajanje njenih delova, reorganizacije građe, grupisanja prema sličnosti, mogućnosti unošenja beležaka itd. „Računari se mogu koristiti za lako manipulisanje tekstom, prikazujući ga na razne načine koji često otkrivaju aspekte upotrebe simbola koji nisu drugačije očigledni” (Weber, 1990: 12).

Neosporna je i uloga računara pri analiziranju prikupljenih podataka. Po pravilu je njihova upotreba pri analiziranju podataka u kvantitativnom obliku analize sadržaja nezaobilazna. Ne svodi se samo na

upotrebu specijalizovanih programa za analizu sadržaja, već i na korišćenje različitih statističkih programskih paketa, u koje se podaci mogu uneti nakon prethodno izvršenog ručnog kodiranja, ali i preuzeti iz softvera za analizu sadržaja, ukoliko ne pruža mogućnost upotrebe svih potrebnih statističkih metoda. „*Upotreba kompjutera u analizi sadržaja po mnogima otvara potpuno nove mogućnosti, jer kompjuteri mogu da veoma brzo pretražuju sadržaje, da kombinuju podatke na najrazličitije načine, da izračunavaju brojne indekse i testiraju njihovu upotrebljivost međusobno ih povezujući i korelirajući sa van-sadržajnskim varijablama*” (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 2004: 251). Računari imaju značajnu ulogu i pri analiziranju podataka u kvalitativnom obliku analize sadržaja, iako se ređe koriste. Upitna je i podesnost specijalizovanih softvera pri primeni kvalitativne analize sadržaja, s obzirom na to da prepoznaju značenje sadržaja zastupljenih u građi, ali ono treba da bude shvaćeno u kontekstu, pa mogu ugroziti validnost rezultata istraživanja. Nije naodmet ukazati na bojazan kvalitativno orijentisanih istraživača da će računari nametnuti probleme i oblasti istraživanja, s obzirom na to da je ponuda softvera za kvantitativnu analizu sadržaja znatno veća (Fajgelj, 2010). Ono što je nesumnjivo neosporno je da su računari svojim mogućnostima doprineli izvođenju kvalitetnijih zaključaka.

Upotreba računara ima značajnih prednosti i po pitanju stvaranja i čuvanja baze podataka prikupljenih u istraživanju. U najmanju ruku, računari olakšavaju sređivanje i arhiviranje materijala. Baza podataka obuhvata svu građu upotrebljenu pri analiziranju sadržaja, koja je uređena prema određenim kriterijumima. Ona prvenstveno istraživaču olakšava analizu, čineći građu preglednom i dostupnom. Njenim formiranjem se doprinosi pouzdanosti istraživanja, ali i objektivnosti, s obzirom na to da se baza može ustupiti drugim istraživačima zainteresovanim za proveru rezultata analize.

Primeri i mogućnosti upotrebe računara

Primeri primene, koji slede, prvenstveno su izabrani radi ilustriranja mogućnosti različitih vrsta računarskih programa za analizu sadržaja, o kojima je već bilo reči. Weberovo poređenje političkih programa Demokratske i Republikanske stranke u SAD-u 1976. i 1980. godine, tačnije njihovih predsedničkih kandidata, ilustruje mogućnosti upotrebe programa za brojanje reči (Weber, 1990). Posmatrajući učestalost javljanja reči 1976. godine primećuje se da su Jimmy Carter i Gerald Ford koristili slične termine i u istoj meri, što ne znači da nisu uočljive i razlike, pa je u Carterovom programu ekonomija na 6. mestu, a zdravlje na 18, dok je u Fordovom ekonomija na 23. mestu, a zdravlje ne spada u najčešće upo-

trebljavane termine. Razlike su znatno izraženije četiri godine kasnije, i unutarstranačke i međustranačke. U programu Ronalda Reagana se učestalo javljaju sledeći termini: sovjetski na 12. mestu, vojni na 14. i odbrana na 26. mestu, koji nisu bili učestali u programu četiri godine ranije, dok je reč sovjetski u Carterovom programu na 33. mestu, a preostala dva termina nisu učestala. S druge strane, frekventni termini u Carterovom programu su: zdravlje na 19. mestu, žene na 26. i obrazovanje na 28. mestu, a nijedan od njih ne spada u najučestalije termine u Reaganovom programu. Zaključuje se da se Reaganov program razlikuje ne samo od programa kandidata Demokratske stranke, već i od programa kandidata svoje stranke tokom prethodnih predsedničkih izbora. Opšti zaključak se ne menja ni kada se upotrebi softver za prebrojavanje reči, koji je osetljiv prema različitim značenjima istog termina, mada je analiza znatno preciznija od prethodne. Nalazi analize počivaju na pretpostavci da se najčešće upotrebjenim pojmovima pridaje najveći značaj. Međutim, treba imati u vidu da učestalost javljanja termina, bez poznavanja njihovog konteksta, nije sadržinski dovoljno potpun podatak da bi se iz analize mogli izvoditi pouzdani i precizni zaključci.

Harvardski psiho-sociološki rečnik je svoju primenu našao u nizu istraživanja, a izdvojićemo četiri iz oblasti socijalne psihologije, političkih nauka, proučavanja malih grupa i ličnosti. Upotrebljen je pri poređenju poruka 33 osobe koje su izvršile samoubistvo i istog broja simuliranih oprostajnih poruka, s tim da je ovaj istraživački poduhvat jedan od najranijih u okviru sistema *General Inquirer* i počiva na primeni druge verzije rečnika (Ogilvie, Stone i Shneidman, 1966). Izbor pravih oprostajnih poruka je izvršen iz dokumentacije okruga Los Anđeles, 721 zabeleške u slučajevima samoubistva od 1945. do 1954. godine, s tim da su ih pisale osobe muškog pola, protestanti bele rase, starosedeooci starosti od 25 do 59 godina, a simulirane poruke su pisale nesuicidalne osobe istih relevantnih karakteristika. U analizi je upotrebljeno osam oznaka prvog (uloge, objekti, emocionalna stanja, akcije) i drugog reda (institucije, statusi, kvaliteti, simboličke reference). Među pravim i simuliranim pismima su uočene značajne razlike, tačnije kod 30 od 33 parova pisama je jasno utvrđeno koje je napisala osoba pre izvršenja samoubistva. Prave poruke su češće sadržale pozivanje na konkretne osobe, mesta i stvari, spominjanje ženskih osoba, davanje direktnih i specifičnih instrukcija drugima. Opisano istraživanje je prvo u kom su iskorišćene sve postojeće mogućnosti sistema *General Inquirer* 1962. godine, kada je realizovano.

Za razliku od prethodnog, u preostala tri istraživanja je upotrebljena treća verzija Harvardskog psiho-sociološkog rečnika. Primenjen je prilikom proučavanja govora američkih republikanskih i demokratskih

predsedničkih kandidata od 1928. do 1964. godine, nakon prihvatanja kandidature, s tim da je korišćen i politički rečnik Williama McPhersona, zasnovan na Parsonsovim teorijskim doprinosima (Smith, Stone i Glenn, 1966). Reč je o prvom istraživanju u kom su, u okviru sistema *General Inquirer*, upotrebljena dva rečnika, tačnije dva različita skupa kategorija analize. Uzorkom je obuhvaćeno 20 govora, a osnovna interesovanja istraživača su se odnosila na: uočavanje razlika između govora kandidata dveju stranaka, zajedničke trendove u govorima njihovih kandidata, utvrđivanje međusobnih razlika između predsedničkih kandidata 1964. godine (Barry Goldwater i Lyndon B. Johnson).

Harvardski rečnik je primenjen i pri analiziranju promena u malim grupama, na osnovu izveštaja koje su napisali njihovi članovi (Dunphy, 1966). S obzirom na to da je osnovni zadatak grupa proučavanje ponašanja unutar same grupe, nazvane su samoanalitičkim. Reč je o dve grupe studenata, na kursu u okviru dodiplomskih studija na Harvardu, čiji su nastavnici bili Dunphy i Bales. Proučavanje je usmereno na redosled faza kroz koje se grupa razvija, kao i vrste uloga koje se u njoj javljaju, analiziranjem sadržaja izveštaja o grupnoj interakciji. Članovi grupa su pisali nedeljne izveštaje, grupisane na mesečnom nivou u jedan dokument po članu, odnosno pod fazom je podrazumevan period od četiri nedelje. Podaci su prikupljeni u okviru šest faza tokom godinu dana. Nakon primene rečnika statističkoj analizi su podvrgnuti rezultati svakog člana grupe za 83 rečničke kategorije.

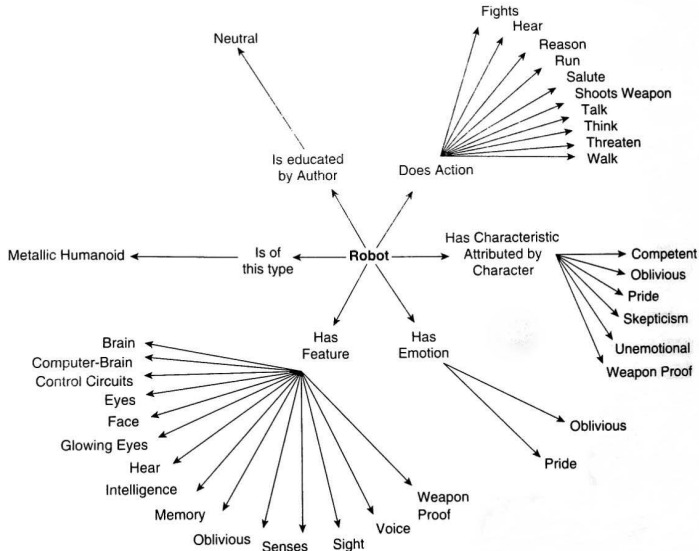
U prethodnim istraživačkim poduhvatima je proučavana građa, koju su pisali različiti pojedinci, što ne znači da Harvardski rečnik nije pogodan i za analizu poruka, čiji je tvorac jedna osoba. Jeffery M. Paige je analizirao strukturu jedne ličnosti, Jenny Masterson, proučavajući 167 pisama koje je napisala (Paige, 1966). Proučavao je materijal, koji je Jenny stvarala tokom 11 godina, da bi utvrdio njene osobine, s tim da su pisma već bila predmet analize drugih autora pa je svoje nalaze poredio sa postojećim. Utvrđene osobine su razmatrane u kontekstu važnih događaja u njenom životu, što je omogućilo praćenje reakcija na promenu okolnosti. „Jedan način dodavanja objektivnosti u proučavanje ličnih dokumenata i izvođenje opštih pojmova iz složenosti individualnog života je preko analize sadržaja” (Paige, 1966: 431).

Računari su primenjeni i prilikom proučavanja transkripata poruka čelnika Al Kaide (Pennebaker i Chung, 2009). Upotreba jezika je proučavana na dva načina: analizom lingvističkog stila radi utvrđivanja socijalnih i psiholoških profila, kao i grupisanjem reči prema njihovom sadržaju zbog uočavanja tema. Uzorkom je obuhvaćeno 58 transkripata, s tim da je autorstvo za 36 tekstova pripisano Osami bin Ladenu, 17 Aymanu al-Zawahiriju, za tri teksta obojici, a autor dva teksta je ostao

nepoznat. LIWC je upotrebljen za proučavanje u građi zastupljenih reči, koje su razvrstane prema 16 dimenzija. Nalazi su poređeni sa kontrolnim uzorkom od 17 izjava pet različitih terorističkih grupa. Uočene su razlike u obraćanju između čelnika Al Kaide i drugih terorističkih grupa, između bin Ladena i al-Zawahirija, kao i značajne promene u govorima al-Zawahirija tokom vremena. U poređenju sa drugim terorističkim grupama, vođe Al Kaide znatno više upotrebljavaju termine koji izražavaju neprijateljstvo i gnev, a identitet im je snažnije definisan u odnosu na postojanje opozicione grupe. Kod bin Ladena je uočen porast kognitivne kompleksnosti i emocionalnosti od terorističkih napada 11. septembra 2001. godine, a kod oba člana Al Kaide upotrebe reči nabijenih negativnim emocijama od invazije na Irak 2003. godine, s tim da je al-Zawahiri manje negativan i neprijateljski nastrojen od bin Ladena. U istraživanju je upotrebljen i metod ekstrakcije značenja prisutnih u građi, odnosno utvrđivanje dominantnih tema na osnovu zajedničkog javljanja najučestalijih 257 reči, primenom faktorske analize, a obuhvaćeno je 57 tekstova od 1994. do 2006. godine. Izdvojilo se 18 faktora, koji zajedno objašnjavaju 22% varijanse, a zbirno izražavaju sledeće teme: religioznost, rat i džihad, emocije, ekonomija, srednjeistočna i zapadna politika i geografija. Uočeno je da je do 11. septembra u izjavama vođa Al Kaide dominiralo bavljenje islamskim konfliktima, a nakon toga Zapadom i odnosom SAD prema Iraku i Avganistanu, posebno prilikom obraćanja muslimanima. Pennebaker i Chung ukazuju na brzinu kojom je izvršena analiza građe upotrebom programa LIWC, kao i na površnost analize dominantnih tema, jer izvođenje zaključaka o tome šta izražavaju zahteva temeljno poznavanje odašiljača poruka, kao i društvenog konteksta.

Softveri za analiziranje sadržaja tekstualne građe korišćeni su i za proučavanje literarnih dela iz oblasti naučne fantastike (Palmquist, Carley i Dale, 2009). Uzorkom je obuhvaćeno 27 kratkih priča, romana i drama (*Frankenstein* Mary Shelley, *The Robots of Dawn* Isaac Asimov itd.), u kojima roboti imaju bitnu ulogu (ukupno 30 robota), izabranih pre svega na osnovu reprezentativnosti, ali i na osnovu značajnosti autora. Istraživanje je realizovano radi utvrđivanja razlika u stavovima prema robotima, imajući u vidu vremenske periode u kojima su dela nastala. Na osnovu prekretnica u američkom svemirskom programu, razlikovana su tri razdoblja: pre 1960. godine (12 robota), od 1960. do 1969. godine (6), od 1970. do 1988. godine (12). Istraživanje je vršeno primenom procedure kognitivnog mapiranja, odnosno prikazom mentalnih modela u vidu mapa. „Kognitivne mape su mreža izjava, gde se svaka izjava sastoji od para povezanih koncepata” (Palmquist, Carley i Dale, 2009: 411). Na osnovu isčitavanja građe je utvrđeno postojanje šest tipova odnosa: vrsta robota, njihove karakteristike, radnje u koje su roboti uključeni, emocije

koje su iskusili, osobine koje im karakteri pripisuju, stavovi autora prema robotima. Nakon klasifikovanja tekstualnog materijala od strane kodera, upotrebljen je program MECA za dobijanje mapa, koje su modifikovane SKI softverom, a zatim je izvršena statistička analiza i poređenje prikaza robota. Mape su i grafički prikazane, što je ilustrovano primerom mape za kratku priču *Arm of the Law*, koju je napisao Harry Harison (Slika 2).

Slika 2. Grafički prikaz mape za priču *Arm of the Law* (Palmquist, Carley i Dale, 2009: 413)

Rezultati analize ukazuju da su karakteristike robota, kao i radnje u koje su uključeni, ostale uglavnom konstantne tokom proučavanog perioda. Emocije robota, osobine koje im pridaju karakteri i ocene autora tekstova su od pretežno negativnih postale mahom pozitivne, posebno u trećem periodu. Po pitanju vrsta robota je uočeno da se tokom vremena sve više opisuju kao metalni humanoidi. Nalazi se ne smatraju važećim za opis robota u naučnoj fantastici uopšte, imajući u vidu da uzorak nije izabran slučajno.

Uz konstantan pomak po pitanju mogućnosti koje pružaju računari, njihovu sve veću dostupnost, pojavu i razvijanje softvera podesnih za primenu u analizi sadržaja, tehničkih sredstava za konvertovanje građe u formu čitljivu za računare, sve prisutniju raspoloživost iskustvenog materijala u elektronskoj formi, kompjuteri se danas ipak nedovoljno često koriste. „Iako su kompjuterizovani pristupi analizi teksta prisutni još od 1960-ih, oni nisu u širokoj upotrebi” (Pennebaker i Chung, 2009: 453). Dakle, računari predstavljaju nedovoljno iskorišćenu mogućnost,

koja olakšava primenu analize sadržaja, iako metodološka literatura ne oskudeva u razmatranju njihovih doprinosa. Međutim, sadržinski iscrpan opis različitih softvera za analizu građe manjka, što nije iznenađujuće, imajući u vidu njihovu ograničenu upotrebu.

Internet- nove mogućnosti i izazovi

Drugu polovinu XX veka obeležila je, bar na planu razvoja komunikacija, pojava interneta. „Sa istorijske distance od skoro pola veka od nastanka interneta možemo konstatovati da je on proizvod: revolucionarnih tehnoloških pronalazaka (mikroprocesor, komutiranje paketa), hladnoratovske politike, kapitalističke ekonomije, supkulture koja je stasavala kroz otpor takvoj politici i ekonomiji, kao i maštovitosti a neretko i subverzivnosti njegovih ranih korisnika (programera-amatera, studenata, hakera, itd.)” (Petrović, 2013: 24). Inicijalno je postavljen 1969. godine u okviru *Advanced Research Projects Agency* (ARPA) Ministarstva odbrane SAD-a, osnovane 1958. godine „kao deo vladinog odgovora na Sputnjik” (Brigs i Berk, 2006: 411). Mreža ARPANET, preteča interneta, imala je ograničen domet i služila je za razmenu informacija između istraživačkih ustanova i univerziteta. Njeno uspostavljanje bilo je motivisano potrebom za postojanjem mreže koja može da nadživi uništenje komunikacijske infrastrukture. Internet je osmišljen dvadesetak godina kasnije, tačnije 1989. godine, a u prvoj polovini devedesetih godina do tada akademskom istraživanju posvećena mreža, postaje pristupačna svima i u periodu između 1993. i 1994. godine dolazi do njenog prodora.

Pojaava interneta uslovila je značajne promene po pitanju društvene komunikacije, pre svega omogućavajući njeno brže odvijanje. Još su značajnije promene na planu dostupnih izvora informacija jer su istraživači preko globalne mreže i elektronskih baza podataka dobili pristup ranije preskupim ili nepristupačnim podacima. Moglo bi se reći da internet omogućava pristup gotovo neograničenoj količini građe. Krajem 1997. godine se procenjivalo da svetska mreža sadrži najmanje 320 miliona javno indeksiranih stranica (Lawrence i Giles, 1999), dok je početkom 2014. godine procena dostigla oko 1.8 milijardi. Međutim, širok spektar građe nije postao dostupan samo istraživačima već i odašiljačima i primaocima poruka, uz mogućnost da kreiraju poruke i konzumiraju ih na raznovrsne načine. Usled toga je došlo do modifikovanja društvene komunikacije, koja se odnosi na „promenu ravnoteže komunikativne moći od pošiljaoca do primaoca” (Li, 1998: 353). Publika je dobila znatno više slobode pri izboru poruka koje će konzumirati, kao i pri iskazivanju svojih reakcija na njihov sadržaj.

U primeni analize sadržaja su pojavom interneta otvorene nove mogućnosti. „Svetsku mrežu karakteriše njena sveprisutnost, globalni domet, interaktivnost, decentralizovana, hiperlinkovana struktura i multimedijalni format” (Weare i Lin, 2000: 272). Navedene karakteristike uslovljavaju prilagođavanje postupka analize sadržaja da bi se mogli dobiti valjani rezultati istraživanja, odnosno prilagođavanje „stabilne istraživačke tehnike dinamičkom komunikacionom okruženju” (McMillan, 2000: 80). Još jedna karakteristika interneta je brza promenljivost sadržaja sajtova pa je pitanje kako proveravati rezultate istraživanja. Takođe se postavlja pitanje na koji način treba modifikovati osnovne procedure pri primeni analize sadržaja: operacionalizovanje teorijskih pretpostavki, izbor uzorka, jedinica analize, klasifikacijske sheme, kodiranje. Na procedure primene postupka u značajnoj meri utiče i preplitanje različitih vrsta informacija na sajtovima: tekstualnih, audio, video, animiranih, grafičkih itd. Ne sme se izgubiti iz vida „da sa uvođenjem novih vrsta medija one stare nisu nestajale, već su nastavljale da postoje uporedo i ulaze u interakciju s novim” (Brigs i Berk, 2006: 13). U daljem tekstu ćemo pokušati da odgovorimo na postavljena pitanja.

Mogućnosti zadovoljavanja epistemoloških načela nauke pri analizi sadržaja građe sa interneta

Epistemološka načela nauke su detaljno razmatrana u jednom od prethodnih poglavlja. Ovde će predmet pažnje biti samo uslovljenost njihovog ostvarivanja specifičnostima građe dostupne na svetskoj mreži. Razmotrićemo osnovne probleme pri postizanju objektivnosti, validnosti, sistematičnosti, pouzdanosti, preciznosti i opštosti naučnog saznanja, kada iskustvenu osnovu podvrgnutu analizi sadržaja predstavlja materijal sa interneta.

Ponovićemo da je objektivnost uslovljena otvorenošću prema svim raspoloživim informacijama o predmetu analize, kao i proverljivošću naučnog saznanja. Imajući u vidu da svetska mreža omogućava pristup širokom spektru raznovrsnih podataka, može se smatrati da poboljšava uslove za postizanje objektivnosti. Osnovni problem nije više kako pronaći informacije, već kako među dostupnim podacima izvršiti selekciju. Po pitanju proverljivosti se javljaju značajni problemi u vezi sa upotrebom građe na internetu. Resursi na svetskoj mreži su veoma promenljivi, a izmena se može dogoditi u izuzetno kratkom vremenskom periodu. Ne samo da se sadržaj građe menja, već resursi mogu promeniti lokaciju, odnosno jedinstveni uniformni resursni lokator (*Uniform Resource Locator*: u daljem tekstu URL), a mogu biti i potpuno uklonjeni. Ukoliko je došlo

do promene adrese sajta, ponekad je zadržana i stara adresa sa linkom ka novoj, a znatno češće se pristupa njegovom traženju preko pretraživača. Dakle, upitno je da li će građa, na kojoj je sprovedena analiza, biti dostupna u istom obliku ili uopšte dostupna prilikom provere objektivnosti istraživanja. Ocena objektivnosti može u potpunosti biti omogućena samo čuvanjem proučavanog materijala u nekom trajnom obliku, kao i njegovim ustupanjem zainteresovanim istraživačima. Javnost svih delova istraživačkog procesa i iskustvenih podataka se podrazumeva, isto kao i primena postupka doslednim sprovođenjem jasnih pravila.

Promenljivost sadržaja građe sa svetske mreže može negativno uticati i na validnost. Pouzdanost je, kao pretpostavka validnosti, teže ostvariva usled brzih izmena analiziranih podataka, što ne znači da je nedostižna, ali manja pouzdanost istraživačkog postupka može ugroziti formiranje validnih zaključaka. Weare i Lin navode da proučavanje građe sa interneta može i pozitivno uticati na validnost. „Elektronsko prikupljanje podataka je unapredilo sposobnost istraživača da upotrebe naučne tehnike uzorkovanja, čime se poboljšava eksterna validnost njihovog istraživanja” (Weare i Lin, 2000: 276). Eksterna validnost je ovde shvaćena kao mogućnost uopštavanja zaključaka, uslovljena korišćenjem reprezentativnog uzorka materijala ili njegovog popisa. Zapažanje je izvedeno na osnovu poređenja nalaza dva empirijska proučavanja istraživanja nastalih primenom analize sadržaja. Ranije je naznačeno da je u samo 22,2% istraživanja, objavljenih u časopisu *Journalism & Mass Communication Quarterly* od 1971. do 1995. godine, upotrebljen probabilistički uzorak ili popis (Riffe i Freitag, 1997). Rezultati proučavanja 19 izveštaja o primeni analize sadržaja na građu sa sajtova ukazuju da je u 9 istraživanja analizirana celokupna populacija građe, a u preostalih 10 je najzastupljeniji bio prost slučajni uzorak (McMillan, 2000).

Imajući u vidu prethodne navode, nameće se zaključak da analiziranje građe sa interneta može pozitivno uticati i na sistematičnost, s obzirom na to da se postiže proučavanjem celokupnog sadržaja relevantnog za predmet analize ili njegovog reprezentativnog uzorka, ali ne treba gubiti iz vida da je način ostvarivanja sistematičnosti uslovljen i ciljevima istraživanja. S druge strane, upitna je mogućnost preciznog određenja prostornog okvira istraživanja, kojom je sistematičnost prikupljanja podataka, između ostalog, uslovljena. Svetska mreža omogućava pristup sadržini sajtova bez obzira na geografsku lokaciju primalaca poruka, uz posedovanje adekvatnog tehničkog uređaja i interneta. To ne znači da se ne može utvrditi kojoj su publici poruke prvenstveno namenjene, preko državnih internet domena (*Country Code Top-Level Domain*: u daljem tekstu ccTLD), jezika na kojima je sadržina sajta dostupna itd. Međutim, poruke ne konzumiraju samo oni kojima su prevashodno namenjene, ali

postoje načini za dobijanje preciznijih podataka o korisnicima. *Google* obezbeđuje *web* analitiku, koja omogućava preduzećima podatke o posetiocima njihovih sajtova: broj posetilaca, njihov pol, uzrast, geografsku lokaciju, razlikovanje novih i ponovnih posetilaca, jezik koji koriste, koji sadržaj konzumiraju, kojom se putanjom kreću po sajtu, trajanje posete itd. Istraživač može za potrebe analize tražiti podatke od vlasnika sajta.

Pod pouzdanošću se u analizi sadržaja po pravilu podrazumeva saglasnost između koderi, koji nezavisno klasifikuju istu građu. Osnovni problem koji se nameće u vezi sa pouzdanošću je promenljiva sadržina sajtova. Ona ne samo da može onemogućiti ocenu objektivnosti istraživanja, izmenivši se u periodu između prvog i ponovljenog istraživanja, već i pouzdanosti jer promenljiva priroda građe može usloviti da koderi ni ne klasifikuju identičan sadržaj. Može se očekivati da će pouzdanost kodiranja biti manja što se brže menja sadržina sajta. Dakle, ovde se pre svega radi o sigurnosti da su koderi zaista klasifikovali identičan materijal, odnosno o obezbeđivanju uslova da to čine. Najpouzdaniji način je da se preuzme sadržina sajta, odnosno sačuva u određenom obliku. Imajući u vidu promenljivost vlasnika sajtova, njihovih internet adresa i sadržine, posebno s obzirom na to da je predmet analize bio prikaz si-lovanja, Jennifer Lynn Gossett i Sarah Byrne su problem izmene građe rešavale štampanjem stranica (Gossett i Byrne, 2002). Deset meseci kasnije su ustanovile da je 27 od 31 sajta još uvek postojalo, ali se sadržina neznatno razlikovala. Drugo i nepovoljnije rešenje problema promenljivosti je da se prikupljanje podataka obavi veoma brzo, što ne predstavlja garanciju da sadržina ipak neće biti izmenjena. Prilikom analize ekstremističkih sajtova su kodiranje iste građe nezavisno obavljala dva koderi, a nesaglasnost je rešavana pristupanjem sajtu i njegovom kodiranjem po treći put (Gerstenfeld, Grant i Chiang, 2003). Razlike u kodiranju su smatrane posledicom izmene sadržine sajtova i činjenice da koderi nisu uvek tokom istog dana pristupali iskustvenom materijalu, ali i veličine i kompleksnosti sajtova. Prilikom proučavanja formalnih karakteristika 496 sajtova 1997. godine, primenom analize sadržaja, ponovnom kodiranjem građe radi ocene pouzdanosti podvrgnuto je 18% uzorka (Bucy, Lang, Potter i Grabe, 1999). Upotrebene su dve mere saglasnosti: procenat saglasnosti za varijable u obliku nominalne skale i Krippendorffova *alpha* za intervalne i skale količnika. Pouzdanost varijabli se kretala 0.37 do 1.00, s tim da je polovina imala pouzdanost iznad 0.90, 12 varijabli između 0.80 i 0.89, a 5 varijabli ispod 0.70 (fotografije u boji 0.67, broj grafika na koje je moguće kliknuti 0.64, crteži i slike 0.55, lokacija reklama koje ne menjaju sadržaj 0.54, link u baneru 0.37).³⁶ Niska pouzdanost

³⁶ Ocenjivana je pouzdanost 54 varijable ukupno pa očigledno postoji greška u prikazu njihove pouzdanosti. Verovatno su 22 varijable imale pouzdanost između 0.80 i 0.89.

navedenih varijabli može biti posledica izmena sajtova, s obzirom na to da je kodiranje podataka trajalo dve nedelje, i karakteristika reklama na sajtovima, jer se prikazane reklame mogu razlikovati u zavisnosti od profila korisnika, što je moglo usloviti različit prikaz kada drugi koder pristupi. Prosečna pouzdanost za sve varijable je iznosila 0.84, što se smatra prihvatljivom pouzdanošću, bez obzira na to što je pouzdanost kod pet varijabli ispod uobičajene zadovoljavajuće granice.

Na preciznost analize sadržaja primenjene na iskustvenu osnovu sa interneta prvenstveno utiče njegova hiperlinkovana struktura, otežavajući utvrđivanje granica analiziranih poruka. Poruke koje se odašilju mogu biti sačinjene od niza komponenti pa tako vest data u tekstualnom obliku može sadržati jedan ili više linkova, koji vode ka povezanim vestima. Da bi se mogli prikupiti precizni podaci neophodno je jasno odrediti šta se pod porukom podrazumeva, da li samo primarni tekst ili i oni sa njom povezani. Ne manje značajan problem od hiperlinkovane strukture predstavlja multimedijalni format poruka. Tekst može u sebi sadržati audio ili video zapis, koji mu može i prethoditi ili slediti. Hipermedija omogućava različito određenje granica iste poruke pa mora biti precizno navedeno koje elemente tačno obuhvata. Otežano određenje granica poruka uslovljava i mogućnost preciznog određenja konteksta u kom su date i u odnosu na koji se analiziraju.

Kada je reč o opštosti, osnovni uočeni problem se tiče primata istraživanja deskriptivnog karaktera (McMillan, 2000; Weare i Lin, 2000). Dakle, realizovana empirijska proučavanja sadržaja na internetu pretežno karakteriše to što analiza nije teorijski usmerena, barem se eksplicitno ne navode upotrebljena teorijska shvatanja. McMillan opisivanje sadržaja proučavane društvene komunikacije smatra prihvatljivim za rana istraživanja svetske mreže, imajući u vidu nedovoljnu upoznatost sa njenim osobenostima. Weare i Lin ukazuju da, uprkos nepotpunoj upoznatosti sa karakteristikama novog oblika komuniciranja, teorijska shvatanja treba da budu eksplicitno navedena, imajući u vidu da primena postupka implicitno počiva na određenim teorijskim postavkama o proučavanim porukama. Drugi problem odnosi se na omogućavanje uporedivosti rezultata ustrživanja i zadovoljavanje načela opštosti preko uporednih istraživanja, koja se vrše primenom analize sadržaja na materijal dostupan na sajtovima.

Izvođenje analize sadržaja prilikom proučavanja građe sa interneta

Izvođenjem analize sadržaja smo se detaljno bavili ranije. Izdvojeno je i opisano nekoliko osnovnih faza: izbor predmeta i ciljeva istraživanja, uzorak, jedinice analize sadržaja, odnos jedinica analize i kategorija kla-

sifikacije, pretestiranje, kodiranje i analiza. Imajući to u vidu, ovde će biti razmatrana samo pitanja specifična u odnosu na građu dostupnu na svetskoj mreži. Tačnije, bavićemo se samo onim fazama primene postupka, koje se bitnije menjaju usled proučavanja društvene komunikacije dostupne na internetu. Pažnja će biti usredsređena na izbor predmeta i ciljeva istraživanja, uzorak, jedinice analize i kategorije klasifikacije, kao i kodiranje. Primena analize sadržaja na građu sa svetske mreže očigledno ne utiče na sve faze realizacije postupka, barem ne u značajnoj meri. "Web izgleda da ne postavlja bilo koji istinski nov izazov u finalnom koraku u analizi sadržaja: analiziranju i tumačenju podataka" (McMillan, 2000: 93).

IZBOR PREDMETA I CILJEVA ISTRAŽIVANJA

Analiza sadržaja primenjena na proučavanje građe sa interneta takođe započinje određenjem predmeta, formulacijom problema, ciljeva istraživanja, hipoteza ili istraživačkih pitanja. Znatno šira dostupnost i raznovrsnost građe omogućila je analiziranje niza novih problema. Između ostalog je neformalna komunikacija na individualnom i grupnom planu postala dostupnija istraživačima jer se izvorna građa može pronaći na različitim forumima, blogovima, profilima, u komentarima vesti, pod uslovom da su otvorenog tipa, odnosno dostupni javnosti. Međutim, "izazov za istraživače koji primenjuju analizu sadržaja na *webu* nije da identifikuju pitanja, već pre da suze ta pitanja i nastoje da pronađu kontekst za njih bilo u postojećoj ili nastajućoj komunikacionoj teoriji" (McMillan, 2000: 81). Dakle, podrazumeva se da i prilikom proučavanja sadržaja svetske mreže, primena postupka treba da se oslanja na postojeća teorijska razmatranja, kao i empirijska istraživanja, ali i na specifičnosti same građe.

Pri izradi plana istraživanja treba voditi računa o sličnostima i razlikama sadržaja tradicionalnih medija (novina, radija, televizije) i sadržaja na internetu. Za razliku od tradicionalnih medija koje karakteriše linearnost, za sajtove je osobeno odsustvo ove pretpostavke. To znači da je za tradicionalne medije karakterističan određeni redosled poruka i njihovog primanja, dok je za internet osobeno odsustvo redosleda, tačnije primalac poruka ga sam određuje. Način upotrebe poruka se razlikuje jer posetilac sajtova ima znatno više slobode da upotrebljava građu kako želi, te se korisnici mogu međusobno veoma razlikovati po tom pitanju. Odsustvo linearnosti svetske mreže „je svrgnulo tiraniju autora na čitaocem" (Weare i Lin, 2000: 274). Pored toga, sajtovi kombinuju osobenosti tradicionalnih medija pa ih karakteriše prisustvo teksta, audio građe, video materijala, animacije, grafika, što znači da je jedna od njihovih

karakteristika hipermedija. Svetska mreža je i manje podložna kontroli društvene komunikacije, ne samo zbog brzine njenog odvijanja, već i zbog mogućnosti širenja informacija višestrukim putevima, a povećava i interaktivnost, odnosno mogućnost uticaja primalaca poruka na njihov sadržaj. Postavlja se i pitanje sličnosti i razlika između medija u tradicionalnom obliku i njihovih izdanja na internetu. „Iako je ideja o internet novinama prihvaćena od strane novinskih izdavača i potrošača, ne zna se mnogo o internet novinama” (Li, 1998: 353).

Sally J. McMillan je proučavala 19 ranih izveštaja nastalih primenom analize sadržaja na materijal dostupan na svetskoj mreži (McMillan, 2000). Izbor izveštaja je izvršen primenom različitih pretraga: *Social Science Citation Indexa*, 12 časopisa iz oblasti komunikacija (od 1994. do sredine 1999. godine), radova predstavljenih na konferencijama iz ove oblasti, bibliografija svih identifikovanih studija. Primenu postupka je proučavala imajući u vidu pet faza izvođenja istraživanja: formulisanje istraživačkih pitanja ili hipoteza, izbor uzorka, definisanje kategorija analize, kodiranje i analizu rezultata. Imajući u vidu raznovrsnost predmeta proučavanja izveštaja, o prvoj fazi je izveden samo najopštiji zaključak da je većina deskriptivnog karaktera, odnosno da se bavi opisom proučavanog sadržaja komunikacije. Međutim, ako se u vidu ima Holstijevo razlikovanje ciljeva radi kojih se analiza sadržaja može sprovesti (Holsti, 1968), istraživanja treba da se bave i onim što prethodi društvenoj komunikaciji, odnosno njenim odašiljačima, kao i onim što sledi nakon nje, tačnije primaocima poruka.

UZORAK

Dostupnost i obim iskustvene evidencije istraživanja na internetu, višestruko su uticali na uzorkovanje u analizi sadržaja. Pre pojave svetske mreže je pronalaženje i prikupljanje građe zahtevalo znatno više vremena, a i novca, što je često uslovljavalo usmerenost istraživača na novije događaje o kojima se lakše mogao pronaći materijal, kao i na upotrebu manjih uzoraka. Kada su u pitanju mediji, danas je teško naći neki značajniji koji nema svoj sajt i ne samo dostupne aktuelne sadržaje već i arhivu, čije postojanje olakšava sprovođenje istraživanja. Postojanje arhive svakako ne znači da ne postoje ograničenja po pitanju vremenske dimenzije građe, ali će ova ograničenja biti sve više prevazilažena. Dostupnost arhive ne znači ni sadržinsku potpunost informacija o građi pa se njenim pretraživanjem ne može utvrditi na kojoj je stranici štampanog izdanja objavljen novinski tekst, kao indikator značaja koji se pridaje određenoj temi, kao ni u kom delu informativne emisije je prikazan određeni prilog. Dakle, obim sadržaja dostupnih na internetu uslovio je postavljanje

pitanja kako napraviti uzorak u datim okolnostima, tačnije kako pronaći relevantan materijal i izvršiti njegovu selekciju.

Prevazilaženju problema selektivno dostupne iskustvene građe doprinosi i formiranje arhiva, ne u smislu ranije objavljenih vesti jednog medija, već u vidu uređenih spiskova i/ili kolekcija poruka u okviru određene oblasti, odnosno baza podataka. Iako su arhive uglavnom dostupne na internetu, još uvek postoje i one koje sadrže obilje podataka u štampanoj formi, na mikrofilmu ili kompaktnom disku, ali će se njihov broj smanjivati izradom elektronskih baza. Najvećom arhivom poruka smatra se *LexisNexis*, koja obezbeđuje usluge pretraživanja kompletnih tekstova iz novina, naučnih časopisa, pravnih propisa, sudskih odluka, rezultata ispitivanja javnog mnjenja, finansijske dokumentacije itd. Arhiva je istraživačima dostupna na internetu, uz plaćanje pretplate, a pretežno se odnosi na područje SAD-a. „Za analitičare sadržaja, LexisNexis je verovatno najvažniji izvor tekstualnih podataka” (Krippendorff, 2004a: 275), tačnije najčešće je upotrebljavana arhiva za pronalaženje i preuzimanje građe, koja će biti podvrgnuta analizi sadržaja (Neuendorf, 2002). Kada je o arhivama televizijskog programa reč, značajan izvor materijala predstavlja *The Vanderbilt Television News Archive*. Arhiva sadrži televizijski informativni program emitovan na nacionalnoj mreži u SAD-u od 1968. godine. Pristup građi nije besplatan, ali je zainteresovanim istraživačima dostupna lista sažetaka raspoložive građe, koja može biti veoma značajna za pronalaženje relevantnog materijala o proučavanoj temi, mada se koristi i kao materijal za analizu, što dovodi u pitanje njenu validnost (Riffe, Lacy i Fico, 2005).

Primer upotrebe baza podataka pri izboru uzorka predstavlja analiza sadržaja prikaza univerzitetskih profesora u popularnim filmovima, rasnih i rodni stereotipa, kao i naglašavanja značaja istraživanja, čiji su rezultati poređeni sa studentskom evaluacijom nastave (Dagaz i Harger, 2011). Autori su proučavali moguć uticaj filmova izašlih na engleskom jeziku u SAD-u od 1985. do 2005. godine, u kojima profesori imaju primarnu ili sekundarnu ulogu, na očekivanja studenata prve godine studija. Izbor uzorka je izvršen pretragom *online* filmskih baza podataka *Internet Movie Database* (www.imdb.com), *Rotten Tomatoes* (www.rottentomatoes.com) i *AllMovie* (www.allmovie.com) prema ključnoj reči *professor*, što je kao rezultat imalo listu od 152 filma. Izbor je sužen na 89 filmova o čijoj su zaradi bili dostupni podaci, takođe pomoću informacija sa svetske mreže, odnosno na sajtovim *Box Office Mojo* (www.boxofficemojo.com) i *The Numbers* (www.the-numbers.com). Naposletku je u uzorak ušlo 48 filmova, ograničavanjem analize na one koji su zaradili više od 10 miliona dolara u SAD-u, smatrajući da će na taj način u istraživanje biti uključeni filmovi koje su studenti verovatno gledali.

Primarnim izvorima na osnovu kojih istraživač može odrediti okvir uzorkovanja, pri analizi sadržaja poruka dostupnih na internetu, McMillan smatra izvore izvan i na svetskoj mreži (McMillan, 2000). Pod izvorima izvan svetske mreže se pre svega imaju na umu liste sajtova, koji se bave određenom problematikom, objavljene u različitim publikacijama. Prednost primene ove vrste izvora počiva na lakšem izboru uzorka, jer je univerzum dostupne građe naveden u publikaciji, ali osnovni nedostatak predstavlja njihova gotovo sigurna zastarelost, s obzirom na to da broj sajtova raste znatno brže nego što štampani izvori to mogu da prate. Ne samo da se pojavljuju novi sajtovi, već se uklanjaju stari, a postojeći menjaju. Izvori na svetskoj mreži se mogu znatno brže ažurirati i biti sadržinski potpuniji, a takođe se mogu prikazati zbirno, kao i u publikacijama, i na taj način olakšati izbor uzorka. Međutim, liste koje prave ljudi su manje iscrpne od onih koje omogućava upotreba pretraživača, identifikujući sajtove koji zadovoljavaju zadate kriterijume pretrage, uz učestalu situaciju da takve potrebne liste ni ne postoje. "U ovom slučaju, pretraživači mogu biti najbolji način za generisanje okvira uzorka" (McMillan, 2000: 92). Prilikom njihove upotrebe treba koristiti adekvatne kriterijume pretrage, razumeti način na koji pretraživač funkcioniše, ukloniti duple pogotke, a nakon formiranja liste izvršiti izbor uzorka. Kada je reč o načinu funkcionisanja pretraživača, treba imati u vidu da mnogi ne uzimaju u obzir sajtove koji pripadaju pojedincima, odnosno da mogu biti prezastupljeni komercijalni i sajtovi različitih organizacija. Dupli pogoci povećavaju verovatnoću izbora određenih sajtova, što uzorak čini pristrasnim, a može se otkloniti izborom većeg uzorka (Riffe, Lacy i Fico, 2005).

Weare i Lin zapažaju da se nekoliko okvira uzorkovanja izdvojilo do sada: internet adresa, upotreba pretraživača, prikupljač internet strana i popularni sajtovi (Weare i Lin, 2000). Jedan od načina izbora uzorka građe je upotreba internet adrese, fizičke i logičke: internet protokol adrese (*Internet Protocol Address*: u daljem tekstu IP adresa) i domena. IP adresa predstavlja jedinstven broj računara domaćina (*host*), neophodan da bi se mogli slati i primati podaci, odnosno da bi se moglo komunicirati preko interneta. Nju čini niz brojeva koji se teško mogu pamtit i pa su povezani sa domenom putem Sistema imena domena (*Domain Name System*: u daljem tekstu DNS). Domen predstavlja tekstualnu oznaku koja identifikuje određeni internet servis. Iako se i fizička i logička internet adresa mogu koristiti kao okviri uzorkovanja, upotreba domena je znatno jednostavnija, ali podrazumeva poznavanje hijerarhijske strukture DNS. Najviši internet domen (*Top-Level Domain*: u daljem tekstu TLD) predstavlja deo imena domena, koji sledi nakon poslednje tačke,

a u opšte TLD spadaju: .com koji označava komercijalne entitete, .org organizacije, .net mreže, .info informativne entitete itd. Pored opštih postoje već spomenuti TLD karakteristični za svaku zemlju ponaosob (ccTLD) pa je oznaka za Srbiju .rs. Treba imati u vidu da postoje i domeni drugog, trećeg i ostalih nivoa. Spisak domena može biti veoma dragocen uzorački okvir, posebno ako je cilj istraživanja poređenje sadržaja sajtova u okviru jedne države i sl. Upotreba domena ima i svojih nedostataka, a počivaju u karakteristikama DNS. Centralizovani registri domena ne moraju uključivati niže nivoe sajtova pa je ovakav uzorački okvir pogodniji za proučavanje opštije problematike. Javlja se i moguća pristrasnost ukoliko se u uzorak uključi samo određeni domen. Recimo da su predmet proučavanja informativni portali u Srbiji sa domenom .info. Na taj način bi iz analize bili isključeni portali sa domenom .net, koji sadrže građu relevantnu za istraživanje. Može se očekivati da će se način imenovanja domena sve više standardizovati, ali praksa nije uvek ujednačena pa istraživači pre realizacije istraživanja treba da provere da li sajtovi, koji sadrže potrebnu iskustvenu građu, pripadaju istom domenu.

Najjednostavniji način pronalaženja građe je upotreba opštih pretraživača, koji evidentiraju raspoložive podatke na internetu, a ujedno predstavlja i zastupljeniji uzorački okvir od prethodnog. Verovatno najpoznatiji pretraživač je *Google* (opšti www.google.com, za Srbiju www.google.rs), a postoji još niz svetskih pretraživača, kao što su *Yahoo* (www.yahoo.com), *Lycos* (www.lycos.com), *Excite* (www.excite.com), ali i domaćih poput *Krstarice* (www.krstarica.rs), *Pogotka* (www.pogodak.rs) itd. „Glavne prednosti ovog metoda su to što je relativno jeftin i, za razliku od okvira uzorka na osnovu imena domena, nije ograničen na sajtove sa prvim nivoom imena domena” (Weare i Lin, 2000: 278). Pretraživanje se sprovodi pre svega radi pronalaženja građe za koju se pretpostavlja da je relevantna za predmet proučavanja, kao i zbog njenog preuzimanja u određenoj formi, a vrši se formulisanjem adekvatnog upita, uslovljenog osobenostima istraživanog problema.

Osnovni nedostatak upotrebe pretraživača odnosi se na nekompletnost rezultata pretrage, odnosno nemogućnost da obuhvate sve relevantne stranice koje postoje na internetu. Pored toga se rezultati pretrage razlikuju u zavisnosti od upotrebljenog pretraživača jer oni nemaju iste mogućnosti pretraživanja, indeksiranja, osvežavanja indeksiranih stranica itd. Na pretragu utiču pravila na osnovu kojih pretraživači daju rezultate, koja ne moraju uvek biti poznata, a pretežno uzimaju u obzir posećenije sajtove. Reč je o veoma kompleksnom pitanju pa su pravila pretraživanja predmet brojnih diskusija. Treba imati u vidu i da pretraživači koriste programe koji konstantno listaju sadržaje na internetu, in-

deksiraju stranicu kada je pronađu, što znači da njen sadržaj pohrane u svoju bazu podataka, i koriste linkove dostupne na njoj, krećući ka njihovom sadržaju itd. Usled toga je veća verovatnoća da će pronaći stranice do kojih vodi više linkova nego one do kojih vodi manje linkova, odnosno da je uzorak dobijen upotrebom pretraživača pristrasan i da su u njemu zastupljeni posećeniji sajtovi. Još značajniji problem može predstavljati plaćena pojačana vidljivost određenih URL adresa. Pored toga se postavlja pitanje finansija jer postoje ograničenja iznad kojih nije ekonomski isplativo povećanje pokrivenosti pretraživača, usled rasta troškova održavanja i smanjenja brzine dobijanja rezultata. Treba imati u vidu da zadatak pretraživača nije samo da pronađe što kvalitetnije rezultate već i da to uradi što efikasnije. Efikasnost se meri vremenom koje protekne od klika na komandu za pretragu do dobijanja rezultata, a kvalitet brojem pronađenih stranica i relevantnošću njihovog sadržaja za upit.

Steve Lawrence i C. Lee Giles su 1999. godine testirali 11 pretraživača (*AltaVista, EuroSeek, Excite, Google, HotBot, Infoseek, Lycos, Microsoft, Northern Light, Snap* i *Yahoo*) s ciljem utvrđivanja njihovih mogućnosti pretraživanja na uzorku od 335 miliona stranica i 1.050 upita (Lawrence i Giles, 1999). Rezultati istraživanja su ukazali da pretraživači ne uspevaju da indeksiraju veliku većinu sadržaja na svetskoj mreži. U odnosu na ukupan procenjen broj stranica od 800 miliona, pretraživači su pojedinačno obuhvatali od 2,2% do 16%, a pretpostavljeno je da bi kombinovana primena svih proučavanih pretraživača dala znatno bolje rezultate, odnosno obuhvat od 42%. Ne treba zanemariti da sa porastom broja sajtova na svetskoj mreži opada obuhvat pretraživača, a procenjeno je da je sa 60% tokom 1997. godine pao na 42% u 1999. godini. Pet godina kasnije se obuhvat procenjivao na 30% (Krippendorff, 2004a). Upotreba različitih pretraživača pri određenju uzorka karakteristična je za istraživanje o nasilnoj pornografiji na internetu, kada je izbor 31 sajta o silovanjima izvršen korišćenjem pretraživača *Yahoo, Excite* i *Altavista* uz primenu različitih upita (*rape, forced sex, torture* itd.) (Gossett i Byrne, 2002).

Zapravo uticaj osnovnih postavki, na kojima pretraživači funkcionišu, na uzorak zavisi od predmeta istraživanja. Ukoliko su predmet analize popularni sajtovi, uzorak će biti reprezentativniji nego kada je istraživač zainteresovan za analizu sajtova manjih i zatvorenijih populacija. Nedostaci se mogu otkloniti upotrebom meta pretraživača (multipretraživača), koji daju rezultate pretraživanja sa više pretraživača, rangirajući ih i uklanjajući duple izvore ili prikazujući rezultate prema izvorima. Oni počivaju na pretpostavci da se pouzdaniji rezultati pretrage mogu dobiti samo kombinovanjem rezultata više pretraživača zbog veličine svetske mreže, s tim da ni oni ne koriste sve pretraživače. U najpoznat-

tije meta pretraživače spadaju *Ixquick* (www.ixquick.com), *MetaCrawler* (www.metacrawler.com), *Dogpile* (www.dogpile.com) itd.

Uzorački okvir mogu činiti i prikupljači internet strana, koji sadrže listu linkova sajtova grupisanih prema određenom kriterijumu. Mogu biti veoma korisni prilikom proučavanja specifičnih tema, a i sveobuhvatniji od pretraživača, ukoliko su njihovi tvorci pojedinci ili organizacije koji usled poznavanja teme detaljnije pretražuju internet. Uprkos prednostima se ni oni ne mogu smatrati potpunim, a ni nepristrasnim zbog nepostojanja standarda za njihovo pravljenje.

Lista popularnih sajtova takođe može predstavljati uzorački okvir. Do podataka o najposećenijim stranicama se dolazi preko specijalizovanih sajtova, koji prate promet prema drugim sajtovima ili upite unete u pretraživače, a na osnovu njih stvaraju listu popularnih sajtova. Osnovna prednost ovog uzoračkog okvira je potpunost izvora, a nedostatak nemogućnost proučavanje specifičnih tema već samo opštijih kategorija.

Kada je o vrstama uzoraka primenjivim na proučavanje sadržine interneta reč, u relevantnoj metodološkoj literaturi navodi se više vrsta. Riffe, Lacy i Fico spominju mogućnost upotrebe višestapnog, prigodnog i uzorka skupina, s tim da se detaljnije bave samo poslednjim (Riffe, Lacy i Fico, 2005). Weare i Lin ukazuju na mogućnost direktnog slučajnog uzorkovanja, pod kojim se očigledno podrazumeva prost slučajni uzorak, kao i potencijalnu primenu višestapnog uzorka (Weare i Lin, 2000). Krippendorff spominje građu sa svetske mreže pri razmatranju primene prostog slučajnog uzorka, a ukazuje i na mogućnosti primene „grudva” uzorka i relevantnog uzorkovanja (Krippendorff, 2004a). Neuendorf pri razmatranju sistematskog uzorka, kao primer potencijalne primene, navodi mogućnost da istraživač odabere svaku 15. poruku pri proučavanju komunikacije, koja se razvila u okviru diskusione grupe na internetu (Neuendorf, 2002).

Direktnim slučajnim uzorkovanjem mogu se izbeći teškoće pri određenju uzoračkog okvira. Ono je slično slučajnom digitalnom odabiru brojeva u telefonskim istraživanjima, a sprovodi se generisanjem URL ili IP adresa primenom odgovarajućih programa. „Osnovno ograničenje ovog pristupa je da je praktičan samo za široko definisane populacije” (Weare i Lin, 2000: 280), odnosno nije pogodan za izbor uzorka iz manjih populacija jer bi se bez obzira na njihov obuhvat generisali svi URL ili IP adrese. Primer primene slučajnog generisanja IP adresa predstavlja istraživanje koje su Lawrence i Giles realizovali, proučavajući mogućnosti 11 pretraživača (Lawrence i Giles, 1999).

Pri primeni analize sadržaja na građu sa svetske mreže postoji i mogućnost upotrebe višestapnog uzorka. Njegov izbor počiva na odabiru TLD, a zatim domena nižih nivoa. Iako se može činiti da je hije-

rarijska struktura domena pogodna za izbor višestapnog uzorka, problematična je njegova nestandardizovanost domena. Usled toga primena višestapnog uzorka do sada nije uočena pri analiziranju sadržaja interneta, što ne znači da se ne može očekivati u budućnosti kao posledica standardizacije.

U analizi sadržaja je posebno prikladna primena uzorka skupina, s obzirom na to da je pravljenje spiska svih postojećih sajtova nemoguće, a grupisanje sajtova prema sadržaju upotrebom pretraživača izvodljivo. Problem počiva u tome što pretraživači grupišu sajtove prema zajedničkim karakteristikama pa je veća verovatnoća da će u uzorak biti uključene jedinice sa sličnim osobinama, odnosno da će biti izostavljene jedinice sa različitim svojstvima. Produkt izbora može biti nereprezentativan uzorak, iako je primenjen slučajni izbor. U isto vreme olakšavajući postupak prikupljanja podataka, „sama veličina i haotična struktura interneta, na primer, komplikuje napore da se izaberu reprezentativni uzorci poruka za analizu” (Weare i Lin, 2000: 273).

Istraživanje o formalnim osobenostima sajtova, koje su realizovali Erik C. Bucy, Annie Lang, Robert F. Potter i Maria Elizabeth Grabe, svedoči da je i sistematski uzorak našao svoju primenu u proučavanju svetske mreže (Bucy, Lang, Potter i Grabe, 1999). Uzorački okvir je činilo 5.000 najpopularnijih sajtova 03. novembra 1997. godine prema servisu www.100hot.com. Uz stopu izbora od 10 sajtova je primenom sistematskog uzorka za analizu izabrano 500, od kojih je kodirano 496.

Upotreba „grudva” uzorka može biti veoma korisna pri proučavanju sadržine interneta, posebno imajući u vidu da počiva na pretpostavci o intertekstualnosti, odnosno povezanosti teksta sa drugim tekstovima. Sajtovi koji se bave određenom temom često sadrže linkove ka drugim sličnim sajtovima, kao i vesti o određenim događajima ka povezanim vestima. S obzirom na to da je „grudva” uzorak zasnovan na istraživačevom izboru grupe jedinica uzorkovanja, a da ostale pronalazi na osnovu njih, način organizacije svetske mreže ne samo da omogućava upotrebu ove vrste uzorka, već je nameće kao potpuno odgovarajuću.

Namerni uzorak je takođe primenljiv, s obzirom na to da ga karakteriše istraživačev izbor svake jedinice populacije, imajući u vidu proučavani problem. To znači da se uzorak može formirati upotrebom pretraživača i odgovarajućih upita, tačnije izborom relevantnih jedinica iz rezultata pretrage, a relevantnost procenjuje istraživač na osnovu svoje stručnosti. Ova vrsta uzorka zapravo dobija na značaju sa širenjem svetske mreže, odnosno količine dostupne građe, zbog zastupljenosti znatnog obima materijala različitog kvaliteta. Krippendorff smatra da je neujednačen kvalitet tekstova dostupnih na svetskoj mreži problematičniji

nego sve manji obuhvat pretraživača (Krippendorff, 2004a). Samim tim upotreba namernog uzorka omogućava adekvatniju selekciju relevantne iskustvene građe nego primena statističke teorije uzorkovanja. Prilikom analiziranja sadržaja sajtova ekstremističkih organizacije je upotrebljen namerni uzorak (Gerstenfeld, Grant i Chiang, 2003), uz obrazloženje da je ova vrsta uzorka morala biti upotrebljena zbog brze promenljivosti sadržine interneta i nepostojanja sveobuhvatnog spiska sajtova, odnosno zbog problema pri određenju veličine populacije i njene prirode.

U ranije spomenutom istraživanju, nastalom proučavanjem 19 izveštaja o primeni analize sadržaja na građu sa sajtova, utvrđena je raznolikost upotreba uzoračkih okvira (McMillan, 2000). Najčešće je uzorački okvir predstavljala lista sajtova određene vrste dostupna na svetskoj mreži, drugi po zastupljenosti bila je lista sajtova dobijena upotrebom pretraživača, a izbor je vršen i upotrebom izvora koji nisu na svetskoj mreži, kao i kombinovanjem onih koji jesu i nisu na svetskoj mreži, s tim da samo u jednom istraživanju nije određen uzorački okvir. U devet istraživanja nije vršen izbor uzorka, a u preostalih 10 je najzastupljeniji bio prost slučajni uzorak izabran upotrebom tablica slučajnih brojeva. Veličina uzorka se kretala od 3 do 2.865 sajtova, s tim je u većini istraživanja (13) uzorak činilo između 50 i 500 sajtova.

Može se zaključiti da je uzorkovanje sadržaja na svetskoj mreži nestandardizovano i da je potrebno vršiti metodološka istraživanja na osnovu kojih će biti postavljene norme. Ne može se reći da na ovom polju nema pomaka, s obzirom na to da se sprovede empirijske analize sadržaja sajtova, a postojeća iskustva predstavljaju bazu za razvijanje normi. „Tehnike za uzorkovanje iz elektronskih baza podataka, *web* stranica, i onlajn razmene se poboljšavaju, obećavajući analitičarima sadržaja bogat izvor tekstualnih podataka” (Krippendorff, 2004a: 349). Dok se postupak uzorkovanja ne standardizuje, istraživačima koji primenjuju analizu sadržaja na građu na internetu ostaje da se oslanjaju na saznanja iz oblasti uzorkovanja tradicionalnih medija, teorijski okvir istraživanja, ciljeve i hipoteze, svoju sociološku imaginaciju itd. Na kraju krajeva, isto kao i prilikom uzorkovanja bilo koje vrste sadržaja, „proces uzorkovanja sadržaja na mreži zavisi od toga kako je koncipirano istraživanje” (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 118).

JEDINICE ANALIZE I KATEGORIJE KLASIFIKACIJE

Osobnosti interneta ne utiču samo na izbor uzorka prilikom sprovođenja analize sadržaja već i na izbor jedinica analize. „Definisanje jedinice konteksta/jedinice analize je jedinstveni izazov na svetskoj mreži” (McMillan, 2000: 82), prvenstveno zbog multimedijalnog formata i

hiperlinkovane strukture. Tradicionalni mediji usled linearnosti imaju standardizovanu strukturu, granice poruka su jasno definisane, a samim tim se i njihov kontekst može relativno lako odrediti. Nelinearnost svet-ske mreže strukturu sajtova čini znatno manje standardizovanom, otežava utvrđivanje granica poruka, a sa tim u vezi i konteksta u kom se javljaju i u odnosu na koji se tumače. Kada je o jedinicama analize reč, pri proučavanju građe na internetu, Weare i Lin razmatraju probleme imajući pre svega u vidu Krippendorffovu podelu na jedinice uzorkovanja, beleženja/kodiranja i konteksta (Weare i Lin, 2000).

Jedinice uzorkovanja su one među kojima se vrši izbor građe istraživanja, a mogu predstavljati ceo sajt ili stranice na sajtu. Dakle, osnovni problem koji se javlja u vezi sa jedinicama uzorkovanja, predstavlja određenje njihovog obima. Sajtovi su znatno kompleksnije jedinice uzorkovanja od stranica i zastupljeni su u većem broju do sada realizovanih istraživanja. S obzirom na to da se sajtovi sastoje iz domena različitih nivoa, istraživači moraju specificovati da li je jedinica uzorkovanja najviši internet domen ili su uključeni i domeni drugog nivoa itd.

Iako su jedinice beleženja po pravilu manjeg obima od jedinica uzorkovanja, radi njihovog pouzdanog razvrstavanja u kategorije analize, uobičajeno su jedinice beleženja čitavi sajtovi, bez obzira na to što su sačinjeni od niza stranica. Pretpostavlja se da je izbor sajtova kao jedinica beleženja uslovljen potrebom za njihovim poređenjem, s obzirom na to da je teže upoređivati na nivou stranica usled odsustva njihove standardizacije. „Shodno tome, podaci na nivou stranice su od malog interesa za istraživače” (Weare i Lin, 2000: 282), iako je preporučljivo da se koriste kao jedinice kad god je to moguće. Imajući u vidu činjenicu da se sajtovi sastoje iz niza stranice, njihovo kodiranje otežava postizanje pouzdanosti i zahteva znatnu količinu vremena. Svakako se ne može reći da stranice nisu predmet analize, a primer je istraživanje koje je Xigen Li realizovao proučavajući sajtove američkih novina *New York Times*, *Washington Post* i *USA Today* 1996. godine (Li, 1998). Koristio je tri jedinice beleženja: početnu, naslovnu stranicu i stranice sa kompletnim tekstom vesti, a podela sajta je omogućena standardizovanijom strukturom elektronskih izdanja novina.

Ni definisanje jedinica konteksta, koje određuju potrebne informacije za opis jedinica beleženja, nije jednostavno imajući u vidu hiperlinkovanu strukturu i multimedijalni format sajtova, kao i njihovu nelinearnost. Kontekst u kom se konzumiraju poruke je postao individualizovaniji jer im primaoci mogu pristupiti na različite načine, istovremeno posedujući veći stepen kontrole nad primanjem informacija. Prilikom proučavanja 19 istraživanja nastalih analiziranjem sadržaja sajtova, ustanovljeno je da je najčešće upotrebljavana jedinica konteksta

web sajt, a nije uvek precizno navedeno šta se tačno podrazumeva pod sajtom (McMillan, 2000). U nekim istraživanjima je analiza ograničena samo na početnu stranicu sajta, u drugima su obuhvaćene sve stranice na sajtu, a ponekad je navedeno samo da su sajtovi analizirani dovoljno detaljno da bi bile ustanovljene ključne karakteristike.

Nakon određenja jedinica analize sledi izrada klasifikacijske sheme, takođe pod uticajem osobenosti građe. Jedan od problema koji se javlja u vezi sa njenom izradom je odsustvo teorijski usmerene izgradnje kategorija. Weare i Lin ukazuju na primat shvatanja o prikladnosti deskriptivnog nivoa istraživanja u postojećoj literaturi, koje se opravdava nedovoljnim poznavanjem svetske mreže (Weare i Lin, 2000). Već je navedeno njihovo neslaganje sa dominantnim shvatanjem jer je izrada klasifikacijske sheme zasnovana na određenim implicitnim teorijskim pretpostavkama, koje treba da budu eksplicitno navedene i temeljnije proučene.

Klasifikacijsku shemu uslovljava i multimedijalni format građe, postavljajući pitanje kako izgraditi validne kategorije, koje će integrisati tekst, audio i video materijal, grafiku, fotografije itd. Isto tako se postavlja pitanje kako da shema obuhvati i izraze interaktivnosti na svetskoj mreži, kao što su komentari na objavljene poruke, prepiske na forumima i blogovima. „Novina ovog multimedijalnog žanra i kontinuirana evolucija dizajna standarda su premašila naše razumevanje sintakse, semantike, i logike multimedijalnih poruka, komplikujući razvoj validne kategorizacione sheme za *web*-zasnovane poruke” (Weare i Lin, 2000: 289). Zaključci izvedeni u vezi sa uzorkovanjem, primenjivi su i na određenje jedinica analize i kategorija klasifikacije, što znači da i ovu fazu primene analize sadržaja tek očekuje detaljnije definisanje normi.

KODIRANJE

Sadržaj svetske mreže utiče na način kodiranja iskustvene građe prvenstveno svojom nestalnošću. Usled toga istraživači moraju preduzeti dodatne mere predostrožnosti da bi se materijal mogao pouzdano klasifikovati. Ne samo da se sadržina sajtova može konstantno menjati, već se može menjati i njihova adresa, a veoma brzo mogu i biti ugašeni. Istraživači koji primenjuju analizu sadržaja se ne suočavaju prvi put sa prolaznošću iskustvene građe, jer je isti problem postojao i sa radijskim i televizijskim programom dok nisu razvijena sredstva za njihovo snimanje. Isto rešenje se može primeniti pri analizi sadržaja svetske mreže.

Borba sa promenljivošću građe prilikom njenog kodiranja se vodi na različite načine: kodiranjem istog sadržaja od strane više koderu u

istom vremenskom trenutku, ponovnim kodiranjem sadržaja 24 časa nakon prvog itd. (McMillan, 2000). O tome koliko je značajno brzo prikupiti podatke, zbog promenljivosti sadržaja, svedoči činjenica da je u većini od 19 istraživanja, koje je McMillan analizirala, prikupljanje podataka trajalo jedan do dva meseca, s tim da je najbrže prikupljanje trajalo dva dana, a najduže pet meseci. Dakle, promenljivost sadržaja se mora uzeti u obzir prilikom kodiranja, koje mora biti izvršeno brzo ili se treba zaštititi od njenog uticaja beleženjem analiziranog sadržaja u nekom trajnom obliku. Osnovna prednost beleženja sadržaja počiva ne samo u mogućnosti testiranja pouzdanosti, već i objektivnosti istraživačkog poduhvata. To ne znači da nema i nedostatke, a kao osnovni se navodi teškoća da se sadržaj sajta sačuva u potpuno istom obliku. Pre svega se misli na interaktivne elemente koji mogu izgubiti svoju funkciju.

Jedna od karakteristika o kojoj istraživači treba da vode računa je i mogućnost da se građi pristupi na različit način, odnosno da bude prikazana na različit način. Sajtovi mogu imati različite verzije za tehničke uređaje preko kojih im se pristupa, *web* pregledače, brzine interneta itd. Značajnu ulogu igra i veličina monitora, posebno ako se meri dužina ili veličina prostora koju zauzima određeni sadržaj. „Čak i sa istim pregledačem i monitorom, izgled stranice zavisi od fonta, boje ili podešavanja jezika i koji *plug-in* programi su dostupni” (Weare i Lin, 2000: 288). Usled toga se istraživač mora pobrinuti da svi koderi imaju pristup identičnom sadržaju, odnosno da klasifikuju potpuno istu građu. Ne manje značajno je navođenje tehničkih uslova u kojima je vršena analiza sadržaja. Tako su Bucy i saradnici u istraživanju o formalnim karakteristikama 496 sajtova izvestili da su svi koderi pristupali sajtovima preko *Netscape* pretraživača, da su radi standardizovanosti analize maksimalno uvećali prozor pretraživača, kao i da su koristili monitore veličine 15 inča (Bucy, Lang, Potter i Grabe, 1999). Pored toga moraju biti izrađena precizna pravila o tome na koji način koderi treba da analiziraju sajt.

Pri istraživanju 19 studija nastalih primenom analize sadržaja na sajtove ustanovljeno je da osam ne sadrži nikakve informacije o kodiranju: broju koderu, obuci, nezavisnom kodiranju iste građe od strane dva ili više koderu i pouzdanosti (McMillan, 2000). Broj koderu se, u 10 studija u kojima je naveden, kreće od dva do 12, s tim da u proseku iznosi pet. O obuci se izveštava u samo sedam izveštaja i to vrlo oskudno. Nezavisno kodiranje iste građe od strane dva ili više koderu je zastupljeno u 11 istraživanja, s tim da je najčešće kodiran određeni deo uzorka građe, a uglavnom oko 10% (šest izveštaja). O pouzdanosti kodiranja se izveštava u 10 istraživanja, a od mera navođenih u odeljku rada o pouzdanosti analize sadržaja upotrebljeni su Holstijev procenat pouzdanosti

(pet izveštaja) i Scottov pi (dva teksta). Pouzdanost kodiranja se kretala između 0.62 i 1.00.

Primeri i mogućnosti upotrebe interneta

Iako su mogućnosti analiziranja sadržaja interneta sve šire, pre svega zbog njegove sve veće pristupačnosti i sadržinske kompleksnosti, a primeri primene postupka sve brojniji, ne može se ponuditi sistematičan prikaz dosadašnjih postignuća na ovom području. U daljem tekstu slede primeri primene, čiji je izbor zasnovan na različitim kriterijumima, a pri opisu svakog će se nastojati da se istakne njegova specifičnost.

Po svom značaju se izdvaja već spomenuto istraživanje sajtova novina *New York Times*, *Washington Post* i *USA Today*, tokom 10 dana u oktobru 1996. godine, pre svega zbog upotrebe stranica kao jedinica beleženja (početna, naslovna stranica i stranice sa vestima, odnosno stranice sa kompletnim člankom čiji je deo prisutan na početnoj ili naslovnoj stranici), kao i zbog nastojanja da se proširi spektar znanja o osobenostima elektronskih izdanja dnevne štampe (Li, 1998). Upotreba malog uzorka se smatra opravdanom zbog stabilnosti dizajna stranica, koja je utvrđena njihovim posećivanjem tokom tri dana u mesecu pre i posle analiziranja sadržaja. U istraživanju je testirana mogućnost primene nekoliko modela o komunikaciji na internetu, relevantnih za elektronska izdanja novina (interaktivni, novi hibridni i medijski tranzicioni). Analiza je prvenstveno usmerena na komponente stranica, njihov dizajn i upotrebu grafika, a ne na sadržaj objavljivanih vesti. Dva koda su klasifikovala građu prebrojavajući slike i grafike, mereći njihovu veličinu, utvrđujući broj vesti, linkova ka kompletnom tekstu, broj koraka (klikova) neophodnih da bi se došlo do određene informacije itd. Imajući u vidu jednostavnost jedinica analize, postignuta je očekivano visoka saglasnost koda od 0.92. Istraživanjem su potvrđene sve četiri testirane hipoteze: u elektronskim novinama tekstualne informacije imaju primat nad grafičkim; atraktivnije grafike su zastupljenije na početnim i naslovnim stranicama nego na onima sa vestima; elektronska izdanja novina su, u odnosu na štampana, manje sklona upotrebi velikih grafika i slika radi ilustrovanja napisa; povezanost sadržine linkovima omogućava čitaocu pristup detaljnijim informacijama pomoću nekoliko klikova, s tim da često vode ka sadržini izvan sajta novina. Treba imati u vidu da je istraživanje realizovano tokom prvih godina ekspanzije interneta pa primat tradicionalnih karakteristika štampanih medija, tačnije odsustvo potpunog angažovanja raspoloživih mogućnosti koje internet pruža nije iznenađujuće.

Među istraživanjima usmerenim na analiziranje sadržaja svetske mreže, izdvaja se i poduhvat koju su realizovali Bucy i saradnici proučavajući formalne osobenosti 496 sajtova 1997. godine (Bucy, Lang, Potter i Grabe, 1999). Naglašavajući da proučavanje sadržaja treba da ostane ključna karakteristika, opredelili su se za analizu sadržaja formalnih osobenosti sajtova, koje takođe uslovljavaju njihovu atraktivnost za primaoca poruka. Jedinica analize bila je početna stranica sajta, a kodnu shemu su činile opšte deskriptivne karakteristike (naziv domena, rang na listi najposećenijih 5.000 sajtova, prosečan broj pregleda stranica tokom perioda od 6 nedelja) i specifične formalne karakteristike sajtova (baner – vrh stranice koji identifikuje posećeni sajt, karakteristike dizajna početne stranice, reklame). Rezultati analize su ukazali da više od polovine sajtova sadrži reklame, što pokazuje da se smatraju pogodnim marketinškim sredstvom. Mogućnosti sajtova nisu u potpunosti iskorišćene pa znatna većina ne sadrži interaktivne sadržaje u realnom vremenu (trenutne) već asinhrono (odložene). Elementi u realnom vremenu su zastupljeni na 15,9% sajtova (*chat rooms* 9,7%, audio linkovi 4,4%, video linkovi 4,4%, linkovi za *web* kamere 1,8%), a asinhroni na 98,9% (tekstualni linkovi 97,8%, slike 66,1%, *e-mail* link 49,4%, broj telefona 14,5%, poštanska adresa 8,5%, anketa 4,2%). Sajtovi su uglavnom vrlo jednostavno, ali promišljeno dizajnirani. Utvrđena je i značajna veza između posećenosti sajtova sa kompleksnošću njihovog dizajna i formalnim karakteristikama, tačnije pozitivna veza između posećenosti i zastupljenosti asinhronih interaktivnih elemenata na sajtu. Neophodno je imati u vidu da istraživanjem nije obuhvaćeno analiziranje sadržaja sajtova, koji takođe predstavlja značajan faktor njihove posećenosti, verovatno značajniji od njihovih formalnih karakteristika.

Predmet interesovanja istraživača su bile i lične *web* stranice, odnosno kako pojedinci predstavljaju sebe u virtuelnom svetu (Papacharissi, 2002). Istraživanje ličnih stranica omogućava proučavanje publike ne samo u ulozi primalaca poruka, već i njihovih odašiljača. Analiza sadržaja je realizovana kroz prizmu dramaturškog modela Ervinga Goffmana, odnosno koncepcije predstavljanja pojedinaca u svakodnevnom životu, a osnovna istraživačka pitanja odnose se na karakteristike stranica preko kojih se akteri predstavljaju i način na koji su karakteristike međusobno povezane. Slučajnim uzorkom je obuhvaćeno 1.000 ličnih stranica, tačnije po 250 sa svakog provajdera: *America On Line* (AOL) *Hometown*, *EarthLink*, *Microsoft Network* (MSN) *Homepages* i *Yahoo!Geocities*. Analizirane su samo stranice čiji su vlasnici odgovorili na poslat im upitnik i dali dozvolu za proučavanje, tačnije 30% uzorka. Celokupna sadržina sajtova je analizirana, a klasifikovanje podataka su izvršila dva koderi. Upotrebljene kategorije analize su brojne: primarna tema na sajtu, me-

hanizmi za dobijanje povratnih reakcija posetilaca, interaktivnost, slikovitost, inovativnost, sofisticiranost itd. Najsžaetije rečeno, rezultati analize ukazuju da autori ličnih *web* stranica nastoje da predstave sebe u virtuelnom svetu, privuku posetioce i dobiju povratne reakcije preko kombinovanja niza elemenata: tekstualne građe, upotrebe različitih fontova, fotografija, hiperlinkova itd.

Proučavanje svetske mreže primenom analize sadržaja svakako ne karakteriše samo analiza formalnih karakteristika sajtova već i njihove sadržine. Još manje je za internet osobena samo upotreba u informativne svrhe, što će više nego jasno biti ilustrovano narednim primerima proučavanja njegove sadržine. Gossett i Byrne su analizirale sadržinu 31 besplatnog sajta radi dopune postojećih saznanja u oblasti nasilne pornografije, s obzirom na to da od sredine devedesetih godina XX veka internet otvara pitanja povećane dostupnosti pornografije, posebno nasilne, njene zakonske regulative, društvenih posledica itd. (Gossett i Byrne, 2002). U uzorak su ušli sajtovi koji su u svojoj internet adresi ili sadržini početkom 1999. godine uključivali reči *rape* ili *forced sex*, a čine ih pornografska tekstualna građa i fotografije. Iako se ne može tvrditi da je uzorak reprezentativan, uočena je povezanost sajtova iz uzorka, što ukazuje na saturaciju pri izboru građe. Predmet analize je bio prikaz čina silovanja, žena žrtava i muškaraca počinitelaca, s tim da je u središtu interesovanja konstrukcija slike silovanja, a autentičnost opisanih događaja je nepoznata. Analiziran je svaki sajt u celosti (broj fotografija, broj fotografija za koje je navedeno da su realne, prisutnost nasilnih ili drugih reči kojima se opisuju žrtva ili počinitelac itd.), kao i tekstovi i fotografije pojedinačno (broj žrtava, broj počinitelaca, rasa žrtava i počinitelaca, lokacija, vrste oružja itd.). Osnovni zaključak je da je suštinska karakteristika svih analiziranih sajtova fizičko nasilje nad ženama, bez obzira na formu u kojoj je izraženo.

Sadržaj svetske mreže je podvrgnut analizi sadržaja i radi proučavanja ekstremističkih organizacija (Gerstenfeld, Grant i Chiang, 2003). Uzorak od 215 sajtova ekstremističkih grupa izabran je na osnovu nekoliko izvora: sajta *HateWatch* za monitoring ekstremističkih sajtova, *Simon Wiesenthal Center* vodiča, sajtova u *Yahoo* kategoriji *White Pride and Racism*, kao i onih koji su vidljivo povezani sa drugim ekstremističkim sajtovima. U uzorku je ostalo 157 sajtova nakon ustanovljavanja koji su nedostupni ili nepostojeći. Dva koodera su vršila klasifikovanje građe u sledeće kategorije analize: vrsta ekstremizma, spoljni linkovi, vrsta sadržaja i članstvo. Najbrojnije su ekstremističke grupe koje se nisu mogle pripisati nijednoj kategoriji (20,3%), a nakon njih slede *White Nationalist* 19,1%, *Skinhead* 13,4%, *Christian Identity* 13,4%, *Holocaust Denial* 12,7%, *Neo-Nazi* 10,8%, *Ku Klux Klan* 8,3%, *Militia* 1,3% i *Posse Comi-*

tatus 0,6%. Većina sajtova sadrži spoljne linkove (80,3%), među njima 63,7% linkove ka međunarodnim organizacijama, a 62% ka sajtovima druge vrste ekstremističkih grupa. Kada je reč o vrsti zastupljenog sadržaja, 26,1% sajtova karakteriše građa koja nije na engleskom jeziku, 7% sadržaj za decu, 49,7% multimedijalni sadržaj, 50,3% spominjanje ekonomskih pitanja, 21,7% tvrdnje da grupa nije rasistička, 16,6% propagiranje nasilja, 49,7% prisutnost rasističkih simbola, 31,8% zastupljenost citata iz klasičnih rasističkih dela, a 54,8% prodaje proizvode (knjige, odeću, zastave itd.). Članstvo je osobeno za 30,6% sajtova, a mnogi omogućavaju zainteresovanima prijavu na *mailing* listu. Autori istraživanja zaključuju da je internet privlačan ekstremističkim grupama zbog svoje nedovoljne regulisanosti i nadzora, kao i zbog mogućnosti kontrole slike o organizaciji, koja će biti predstavljena javnosti. Svetska mreža je i veoma privlačno sredstvo za regrutovanje novih članova, komunikaciju sa drugim ekstremističkim grupama, kao i sa međunarodnom publikom.

U domaćoj sociologiji je Radoman u svom diplomskom radu koristila mogućnosti koje internet pruža analizi sadržaja, proučavajući odnos prema LGBT populaciji na sajtovima desno-ekstremističkih grupa i organizacija u Srbiji 2007. godine (Radoman, 2007). Analiza je zasnovana na pretpostavci o kritici LGBT populacije kao imanentnoj karakteristici ideologije desno-ekstremističkih grupa. Uzorak za kvalitativnu analizu je činilo šest sajtova odabranih prema njihovoj sadržajnosti i uticajnosti organizacija: Deca Srbije forum, Obraz, Racionalisti, Srpski Internet parlament- Komentar forum, Srpski sabor Dveri, Stormfront Srbija, a za kvantitativnu analizu sajtovi svih navedenih organizacija osim Obraza. Analizirani su određeni segmenti sadržaja sajtova: programi organizacija, forumi, autorski tekstovi i prevodi tekstova. Komplementarno je primenjen kvantitativni i kvalitativni oblik analize sadržaja. Upotrebjene dimenzije kvalitativne analize sadržaja su: kritike LGBT populacije, etničke, rasne, verske i antizapadnjačke kritike, a jedinice kvantitativne analize su izrazi diskriminacije i nasilja. Način primene kvantitativne analize je izvršen po ugledu na prethodno opisano istraživanje (Gerstenfeld, Grant i Chiang, 2003). Kvalitativna analiza sadržaja je ukazala na osnovne motive članova desno-ekstremističkih organizacija za diskriminaciju LGBT populacije, a kvantitativna na izrazito propagiranje nasilja (20,1% jedinica posmatranja).

Naposletku, ostaje da se primeti da, bez obzira na širok spektar mogućnosti, koje je internet ponudio analizi sadržaja, metodološka literatura oskudeva u razmatranju njegovog uticaja na postupak. Iako svetska mreža, tačnije proučavanje građe dostupne na njoj, modifikuje faze istraživačkog postupka, nisu ostvareni značajniji pomaci po pitanju proučavanja samih izmena. Istraživačima koji nameravaju da proučava-

ju sadržaj sajtova ne preostaje ništa drugo nego da se za sada oslone na postojeća saznanja, do kojih se došlo pre svega proučavanjem tekstualne građe, ali i audio snimaka, video materijala i drugih oblika poruka. Imajući u vidu multimedijalni format sajtova, koji kombinuje temeljnije proučene oblike građe, potpuno je logično oslanjanje na postojeće standardne izvedene njihovim proučavanjem, kao i na najznačajnija empirijska istraživanja. Situacija je bolja po pitanju empirijskog proučavanja sadržaja sajtova primenom analize sadržaja, ali se zapaža prisustvo već uočene pravilnosti da pri pojavi novog medija empirijsko proučavanje njegovih karakteristika, kao i efekata na primaoca poruka, kasni za širenjem njegove upotrebe (Bucy, Lang, Potter i Grabe, 1999).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza sadržaja već nekoliko decenija zauzima zasluženno mesto u arsenalu socioloških istraživačkih postupaka, koje je Weber pokušao da joj obezbedi pre više od jednog veka. Ne treba zaboraviti Weberovu analizu protestantskih katehizisa prilikom istraživanja veze između protestantske etike i osobina kapitalizma, koja predstavlja izuzetno značajan primer upotrebe osnovne ideje analize sadržaja (Weber, 2011). Sticanje statusa istraživačkog postupka, koji sociologija koristi za proučavanje različitih oblika društvene komunikacije, nije iznenađujuće imajući u vidu njene mogućnosti, kao i niz (van)naučnih razloga. Krajem tridesetih godina prošlog veka analiza sadržaja se javlja u svom tehnički razvijenom obliku, kom su prethodila empirijska proučavanja društvenog opštenja još od XVII veka. Njenom razvijanju je pogodovalo interesovanje sociologa za dobijanje preciznih, objektivnih i sistematičnih podataka o društvenoj komunikaciji, ali i razvijanje kvantitativnih postupaka istraživanja, u kontekstu institucionalizacije sociologije u SAD-u. *Columbia University* je odigrao jednu od najznačajnijih uloga u razvoju kvantitativnih postupaka istraživanja, ali i u razvoju analize sadržaja, koja se može pratiti kroz Mertonove i Lazarsfeldove doprinose. Naučni razlozi nisu jedini koji su doprineli usponu analize sadržaja pa se mora razmotriti i uticaj društvenih činilaca. Analiza sadržaja je široko primenjivana u periodima kada je bila izražena potreba za proučavanjem neprijateljske, a i vlastite propagande, tačnije onda kada je njena upotreba bila praktično korisna. Zamah uzima u periodu pre Drugog svetskog rata, tokom kog se izuzetno često koristi, kao i u posleratnom periodu, tačnije tokom trajanja Hladnog rata, nakon kog dolazi do njenog zapostavljanja.

Na mogućnosti primene analize sadržaja u značajnoj meri ukazuje razlaganje društvene komunikacije, za čije se proučavanje koristi, na sastavne delove. Društvena komunikacija se, u svom punom obliku, sastoji iz više elemenata različitog značaja. U osnovne elemente spadaju odašiljač poruke, sadržaj poruke i njen primalac. Postupak je prvenstveno usmeren na analiziranje sadržaja poruke, a na osnovu njega se

izvode zaključci o odašiljačima i primaocima. U društvenoj komunikaciji se pored osnovnih izdvaja i više pratećih elemenata, kao što su sredstva preko kojih se poruka odašilje, vrednosna usmerenost poruke koja izražava stav odašiljača, ciljevi koje odašiljač želi da ostvari i pretpostavljeni efekti koje poruka treba da izazove kod primalaca. Proučavanje odašiljača poruka je znatno dostupnije postupku jer se uglavnom analiziraju institucionalni vidovi komunikacije, koji su strukturisani i raspoloživi naučnom istraživanju. Primaoci poruka pretežno izmiču analizi sadržaja pa su oni retko predmet proučavanja, s tim da se njihove reakcije na upućene im sadržaje mogu istraživati u spontanom ili podstaknutom obliku. Spontane reakcije mogu predstavljati pisma koja primaoci poruka upućuju javnim glasilima i one su dostupne analizi sadržaja. Podstaknute reakcije se odnose na podatke prikupljene upotrebom nekih drugih postupaka, poput razgovora i anketnih istraživanja. Najznačajnije doprinose na ovom polju dali su Lazarsfeld i Merton proučavajući pre svega radijsku, ali i filmsku publiku.

Mogućnosti primene analize sadržaja uslovljava i način određenja postupka pa je u knjizi ukazano na najznačajnije definicije. Jedinствeno određenje analize sadržaja nije prisutno u relevantnoj metodološkoj literaturi, što se ne može ni očekivati s obzirom na to da se primenjuje u različitim disciplinama, radi ostvarenja različitih ciljeva, u različitim oblicima itd. Najopštije se može odrediti kao sociološki istraživački postupak čijom se primenom teži izgradnji precizne, objektivne, pouzdane i sistematične iskustvene evidencije o društvenom opštenju. Razmatranjem različitih definicija je utvrđeno da, uprkos odsustvu saglasnosti, nema ni bitnih rasprava po pitanju određenja analize sadržaja. Na najopštijem nivou je prisutno slaganje da je reč o najpogodnijem postupku za proučavanje društvenog opštenja, kojim se mogu analizirati različite vrste iskustvenog materijala, a čijom primenom treba da se zadovolje epistemološki principi naučne delatnosti. Osnovna neslaganja se odnose na kvantitativnost kao konstitutivnu osobenost analize sadržaja, a s tim u vezi i na prisutna ukazivanja zagovornika ovog oblika postupka da ga treba ograničiti na analiziranje manifestnog sadržaja društvene komunikacije. Javljaju se i neslaganja po pitanju ograničavanja postupka na analiziranje sadržaja poruka, odnosno mogućnosti proučavanja izvora koji ih odašilju.

Imajući u vidu da se osnovna neslaganja između autora, koji su ponudili svoje definicije analize sadržaja, odnose na to da li je postupak kvantitativan ili kvalitativan, razmatrani su njegovi različiti oblici. Razlikovanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa nije zaočiglavilo ni analizu sadržaja, isto kao ni uočavanje značaja njihove komple-

mentarne primene, pa se razlikuju kvantitativan, kvalitativan i mešoviti oblik postupka. Analiza sadržaja se, uprkos postojanju različitih oblika, primarno shvata kao kvantitativna, što je pre svega uslovljeno njenim kvantitativnim karakterom u ranim fazama primene. Ne treba zanamariti ni značaj koji su na shvatanje kvantitativnosti kao konstituišuće karakteristike postupka imali njeni zagovornici, prvenstveno Berelson i Lasswell. Uticaj Berelsonove definicije, prvog preciznijeg određenja postupka, koji kvantitativnost smatra osnovnom karakteristikom analize sadržaja (Berelson, 1952), prikazan je kroz kasnije definicije različitih autora. Značajan je i Lasswellov uticaj, izvršen i preko njegovog kvantitativnog određenja postupka, ali prevashodno preko kvantitativnih empirijskih istraživanja, koje je realizovao sa svojim saradnicima. Ovaj oblik postupka počiva na prebrojavanju učestalosti javljanja kategorija analize i njihovom izražavanju u numeričkom obliku, a kvantifikacija je zastupljena i u narednim fazama istraživačkog postupka, tačnije u obradi podataka i izvođenju zaključaka. Treba navesti i da je Berelsonov uticaj po pitanju ograničavanja primene analize sadržaja na proučavanje manifestnog sadržaja društvene komunikacije bio znatno slabiji, nego u vezi sa kvantitativnim karakterom postupka. Ograničavanje analize na istraživanje manifestnog sadržaja može omogućiti dobit na planu zadovoljavanja epistemoloških principa, ali i gubitak po pitanju prodora istraživačkih nalaza ispod pojavnog nivoa proučavanih pojava. Iz određenja mogućnosti kvantitativne analize sadržaja je mahom jasno da je njeni zagovornici percipiraju kao postupak pogodan za dostizanje epistemoloških načela nauke, nasuprot kvalitativnoj analizi sadržaja.

Osporavanja nužno kvantitativnog karaktera analize sadržaja javila su se još pedesetih godina prošlog veka. Njeni rani zagovornici, Kracauer i George, ukazuju na ograničenja postupka u kvantitativnom obliku i iznose svoja viđenja kvalitativne analize sadržaja, koja se međusobno razlikuju. Kracauer ukazuje na holistički karakter postupka, kojim se analizira tekst kao celina, što obezbeđuje razumevanje proučavanih pojava u kontekstu (Kracauer, 1952–1953). Navodi da je primena postupka zasnovana na izdvajanju kategorija analize, u vidu suštine analiziranog teksta, da bi se testirale hipoteze. George, nasuprot Kracaueru, kvalitativnu analizu sadržaja svodi na uočavanje odsustva ili prisustva proučavanih karakteristika u analiziranoj građi, a pretežno je usmerena na formulisanje hipoteza (George, 2009). Dakle, već se kod ranih zagovornika kvalitativnog oblika postupka javlja spor po pitanju mogućnosti proveravanja opštih teorijskih stavova, tačnije mogućnosti proučavanja uzročnih odnosa upotrebom kvalitativne građe, koji je osoben za razmatranje razlika između kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristu-

pa uopšte. Na osnovu raspoložive literature se može zaključiti da posle ovih ranih pokušaja afirmacije kvalitativne analize sadržaja sledi višedecenijsko zatišje, a da početak XXI veka donosi obnovu interesovanja. Po uticajnosti se izdvojio Mayringov pogled na kvalitativni oblik postupka. On akcenat stavlja na strogo kontrolisanu metodološku primenu kvalitativne analize sadržaja i postepeno analiziranje iskustvenog materijala u njegovom kontekstu (Mayring, 2000). Stroga kontrolisanost podrazumeva podređenost analize utvrđenim pravilima, koja treba da se prilagođavaju predmetu proučavanja i društvenom kontekstu, s obzirom na to da je veza sa proučavanom pojavom od presudne važnosti za izvođenje valjane analize. Novije vreme je pored obnove interesovanja za kvalitativan oblik postupka, iako je o njegovim osobenostima i primeni i dalje dostupno znatno manje metodoloških saznanja u poređenju sa kvantitativnim oblikom postupka, obeležilo i ukazivanje na postojanje mešovitog oblika, koji je u metodološkoj literaturi dobio još manje pažnje.

Razmatranje različitih oblika analize sadržaja izvršeno je i u oblasti epistemoloških osnova postupka. Analizirana je mogućnost zadovoljavanja epistemoloških principa, proizašlih iz određenja teorijske nauke, tačnije načini postizanja objektivnosti, sistematičnosti, pouzdanosti, preciznosti, opštosti i validnosti prilikom primene analize sadržaja. Uočeno je da se u metodološkoj literaturi o analizi sadržaja epistemološkim principima ne posvećuje ista količina pažnje. Pretežno se razmatraju različite vrste validnosti i problemi postizanja i merenja pouzdanosti, za čije su potrebe razvijeni brojni indeksi. Iako se ne posvećuje podjednaka pažnja svim epistemološkim principima, jasno je da su podjednako značajni za realizaciju valjanog istraživanja. Insistiranje na preciznosti analize sadržaja je u vezi sa sistematičnošću i objektivnošću, a opštost se uglavnom razmatra preko uporednih istraživanja primenom analize sadržaja. Imajući u vidu kompleksnost zadovoljavanja navedenih normi, prilagođenih osobenostima postupka, sažeto navođenje rezultata analize nije izvodljivo. Može se ukazati samo na najopštiji zaključak da primena postupka, uz zadovoljavanje niza preduslova, omogućava postizanje saznanja odgovarajućeg normama nauke. Podrazumeva se da analiza sadržaja treba da bude zasnovana na jasno definisanim pravilima, kojih se istraživač mora pridržavati, uz obrazlaganje eventualnih odstupanja. Pažnja je obraćena i na mogućnosti zadovoljavanja epistemoloških principa prilikom primene kvantitativnog i kvalitativnog oblika postupka, tačnije na utvrđivanje da li između njih postoje značajne epistemološke razlike. Specifičnosti oba postupka ne treba zanemarivati, ali ni njihove sličnosti koje proizilaze iz jedinstvenog sociološkog metoda, s tim da se češće prenaglašavaju razlike. Na planu epistemoloških razlika se kao najizrazitija pojavljuje mogućnost proučavanja uzročnih odnosa, izraže-

na preko mogućnosti testiranja hipoteza, i to između samih zagovornika kvalitativne analize. Već je ukazano na Kracauerovo i Georgeovo shvaćanje po ovom pitanju, s tim da se uobičajeno razlike ovog tipa javljaju između zagovornika kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja uopšte. Može se reći da George, iako pobornik kvalitativnog oblika analize sadržaja, ne uviđa dovoljno mogućnosti kvalitativne građe u proučavanju uzročnih odnosa.

Iako je tekst posvećen primeni i mogućnostima analize sadržaja u sociologiji, razmatran je i njen odnos sa drugim sociološkim istraživačkim postupcima, kao i sa postupcima uzročne analize. Kada su u pitanju istraživački postupci, predmet interesovanja su bili posmatranje, razgovor i anketna istraživanja, s obzirom na to da spadaju u najznačajnije postupke aktivnog prikupljanja podataka, iako se posmatranje ređe primenjuje od druga dva. Postupci za aktivno prikupljanje podataka, za razliku od analize sadržaja, stvaraju izvorna obaveštenja za potrebe naučnog istraživanja. Analiza sadržaja se pretežno primenjuje na građu nastalu nezavisno od potreba naučnog istraživanja, a način dolaska do iskustvenih podataka, između ostalog, uslovljava razlike među njima, s tim da ne treba zanemariti ni sličnosti, utvrđene poređenjem prednosti i nedostataka. Odnos između analize sadržaja i drugih istraživačkih postupaka je prvenstveno razmatran zbog mogućnosti njihove komplementarne primene, koja može doprineti prevazilaženju nedostataka postupaka i sadržinski potpunijem proučavanju predmeta istraživanja. Još je značajnije za analizu sadržaja to što njena komplementarna primena sa razgovorom i anketnim istraživanjima omogućava prikupljanje podataka o primaocima poruka, koji joj učestalo izmiču, a time i celovitije proučavanje društvene komunikacije. Mogućnosti komplementarne primene nisu jedini razlog razmatranja odnosa analize sadržaja i drugih istraživačkih postupaka. Ono je uslovljeno i u metodološkoj literaturi prisutnim poistovećivanjem analize sadržaja sa strukturiranjem podataka prikupljenih posmatranjem, razgovorom i anketnim istraživanjima. Iako je analiza sadržaja našla svoju primenu u sređivanju podataka prikupljenih razgovorom, kada njihovi transkripti predstavljaju iskustveni materijal istraživanja, ne može se poistovetiti sa kodiranjem empirijske građe. Sličnost kodiranja u analizi sadržaja i drugim istraživačkim postupcima nije sporna, ali se analiza sadržaja ne svodi samo na razvrstavanje podataka u prethodno izgrađen klasifikacijski sistem. Kodiranje predstavlja jednu od faza u izvođenju analize sadržaja, isto kao i u realizaciji istraživanja primenom drugih postupaka, pa se analiza sadržaja ne može poistovetiti sa strukturiranjem podataka prikupljenih posmatranjem, razgovorom i anketnim istraživanjima. Analiza sadržaja je socio-

loški istraživački postupak, koji uključuje kodiranje, ali ga karakteriše i niz osobenosti o kojima je bilo reči prilikom definisanja metoda.

U knjizi je razmatran i odnos analize sadržaja sa postupcima uzročne analize, tačnije sa uporednim metodom i multivarijantnom analizom, imajući u vidu značaj koji proučavanje determinističkih odnosa ima u sociologiji. Iako eksperiment ima status najefikasnijeg sredstva za sprovođenje uzročne analize, ograničene mogućnosti njegove upotrebe u proučavanju društvene uzročnosti nameću potrebu za neeksperimentalnim proučavanjem. Uporedni metod svoj značaj u sociologiji dužuje prvenstveno mogućnosti proučavanja uzročnih odnosa, isto kao i status najpogodnijeg analitičkog sredstva za postizanje opštih naučnih saznanja. Njegova primena u proučavanju društva pretežno ne počiva na podacima dobijenim upotrebom analize sadržaja, već anketnim istraživanjima, ali je zahvaljujući Lasswellovim i Holstijevim istraživanjima počeo da se povezuje i sa ovim postupkom. Uporedni metod analizi sadržaja omogućava postizanje opštih naučnih saznanja, povećavajući njene domete, ali i zahteve koji se postavljaju pred analizu, a prvenstveno se odnose na uporedivost proučavanih podataka, ekvivalentnost prevoda analiziranog materijala i mogućnost njegovog adekvatnog tumačenja, s obzirom na to da građa može poticati iz različitih kultura koje istraživači ne poznaju podjednako, što ugrožava validnost istraživanja. Dakle, uporedna istraživanja primenom analize sadržaja se sprovode da bi se zadovoljio epistemološki princip opštosti. Iako su dometi povezivanja uporednog metoda i analize sadržaja bili demonstrirani nizom istraživanja tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, nije postojala saglasnost po pitanju njihovih mogućnosti, koja više nije sporna, ako je suditi po odsustvu razmatranja odnosa između ova dva postupka u relevantnoj metodološkoj literaturi.

Proučavanje uzročnih odnosa sociologiji omogućava i multivarijantna analiza. Njeno korišćenje obezbeđuje istraživanje složenih uzročnih veza i to primenom niza metoda, usled čega ima izuzetno značajno mesto u realizaciji socioloških istraživanja. Upotreba multivarijantne analize zahteva zadovoljavanje više preduslova, kao što su višestruka merenja i sprovođenje istraživanja na velikom broju slučajeva, koje analiza sadržaja učestalo ispunjava. Primena metoda multivarijantne analize u izvođenju istraživanja upotrebom analize sadržaja obezbeđuje mogućnost pouzdanog zaključivanja o uzročnim odnosima, odnosno postizanje saznanja iznad opisnog nivoa proučavanja, koja omogućavaju naučno objašnjenje analiziranih pojava, kao i proučavanje podataka ispod javnog nivoa stvarnosti, tačnije utvrđivanje latentnih struktura. Iako se analiza sadržaja pretežno upotrebljava u opisne svrhe, opštost može biti njena karakteristika, čijem ostvarenju doprinosi primena multivarijantne

analize. S tim u vezi ne treba gubiti iz vida da je ona samo metodološko oruđe, čiju upotreba mora biti metodološki i teorijski usmerena. Nužnost usmerenosti primene multivarijantna analize ilustrovana je upotrebom faktorske analize, kao jedne od njenih metoda, radi izdvajanja osnovnih tema zastupljenih u proučavanoj građi (Pennebaker i Chung, 2009). Iako su teme izdvojene, mogućnosti tumačenja rezultata su bile ograničene usled odsustva primene odgovarajuće teorije, a i nedovoljnog poznavanja predmeta proučavanja. Uz ispunjenje navedenih preduslova mogu se otkriti pojmovi čiji sadržaj izmiče neposrednom opažanju.

U tekstu je znatna količina pažnje posvećena izvođenju analize sadržaja, a ukazivanje na faze u primeni postupka i njihove karakteristike je dodatno razjasnilo zašto se analiza sadržaja ne može poistovetiti sa strukturiranjem podataka dobijenih prilikom posmatranja društvenih pojava, kao i onih prikupljenih anketnim istraživanjem i razgovorom. Pretežno je razmatrano izvođenje analize sadržaja u kvantitativnom obliku, što je uslovljeno raspoloživom metodološkom literaturom, tačnije činjenicom da se analiza sadržaja uglavnom smatra kvantitativnim postupkom. Način izvođenja postupka ukazuje da problemi koji se tom prilikom javljaju predstavljaju opšte probleme sa kojima se suočavaju izvođenja socioloških istraživanja, kao i istraživanja u drugim društvenim naukama. Razlika počiva u tome što su opšti problemi prilikom primene analize sadržaja uslovljeni karakteristikama postupka i prilagođeni im. Izvođenje analize sadržaja, kao i istraživanja primenom drugih postupaka, zasnovano je na preciznom planu istraživanja, da bi se o predmetu proučavanja mogli prikupiti relevantni i sadržinski potpuni podaci, za što kraće vreme i uz što manje troškove. Polaznu osnovu izrade plana istraživanja predstavlja dostignuto stanje u proučavanju određenog problema, a plan obuhvata faze istraživačkog procesa. Započinje izborom predmeta i ciljeva istraživanja, koji podrazumevaju i analizu pojmova, kao i razvijanje i formulisanje hipoteza. U sledećoj fazi se vrši izbor iskustvenog materijala, koji će biti analiziran, tačnije određenje vrste i veličine uzorka, s tim da je izbor vrsta uzorka veoma širok jer su analizi sadržaja na raspolaganju gotovo svi poznati tipovi. Naredni korak podrazumeva izbor jedinica analize, iz njihovog širokog raspoloživog spektra (reč, skup reči, rečenica, pasus, dokument, tema, karakter itd.), a zatim i izgradnju preciznog klasifikacijskog sistema. Analiza sadržaja počiva na primeni klasifikacijskog sistema pa se izgradnja njegovih kategorija smatra suštinskim aspektom postupka, a moraju biti definisane u skladu sa ciljevima istraživačkog poduhvata. Kompleksnost predmeta istraživanja uslovljava broj i vrstu kategorija, a predstavljaju osnovu za kodiranje. Pod kodiranjem se podrazumeva izdvajanje jedinica analize iz iskustvene

građe i razvrstavanje u kategorije, koje se zbog svoje važnosti označava i kao analiza sadržaja u užem smislu, a prethodi mu pretestiranje klasifikacijske sheme. Uspešnost kodiranja počiva na nizu preduslova, poput preciznog određenja uputstava za kodiranje građe, obučenosti koder a i njihove kvalifikovanosti. Poslednju fazu primene postupka predstavlja analiza, koja se vrši nakon kodiranja celokupne građe. Treba imati u vidu da ne postoji jednostavan i pravi način na koji analiza sadržaja treba da bude izvedena. Način njenog izvođenja uslovljava predmet istraživanja, a na istraživaču je da izvrši procenu najpogodnijih postupaka za dobijanje valjanih nalaza. Oni podrazumevaju adekvatnu realizaciju svake faze postupka, a u valjanim primerima primene postupka se ne oskudeva.

Poglavlje o oblastima i primerima primene analize sadržaja obeležilo je nastojanje da se što iscrpnije prikažu istorijat postupka, oblasti u kojima su nastala najznačajnija istraživanja, kao i da se ukaže na konkretne primere upotrebe postupka. Istorijat pokazuje da je postupak prošao kroz različite faze razvoja, koji je evidentno bio neujednačen, iako konstantan. Raspoloživa literatura nameće utisak da su za analizu sadržaja poslednje decenije bile nepovoljne, odnosno da su je potisnuli drugi istraživački postupci, posebno imajući u vidu njenu popularnost tokom Drugog svetskog i Hladnog rata. Njenoj zanemarenosti je doprinelo jačanje uticaja kvalitativnih istraživačkih postupaka, s obzirom na to da se analiza sadržaja tradicionalno smatra kvantitativnim postupkom, ali i društvena uslovljenost nauke, jer su razlozi njene praktične primene utihnuli.

Upotreba analize sadržaja je zastupljena u različitim oblastima, koje su klasifikovane prema temi: obrazovanje, politika, kultura, umetnost i nauka. Imajući u vidu da se analiza sadržaja upotrebljava u različitim disciplinama, za postizanje različitih ciljeva i na različitom iskustvenom materijalu, klasifikacija samo treba da ukaže na one oblasti u kojima se postupak učestalo koristi. Ona se ne smatra potpunom, niti se upotrebljene klasifikacijske grupe međusobno isključuju. U oblasti obrazovanja se primena postupka mahom odnosi na analizu školskih udžbenika, zbog njihove socijalizacijske uloge, a posebno je značajno proučavanje udžbenika u vezi sa vladajućom ideologijom posmatranog društva. U oblasti politike je propaganda prevashodno predmet interesovanja analitičara pa se njeni najbrojniji primeri odnose na period pre, tokom i nakon Drugog svetskog rata, kao i tokom Hladnog rata, kada je značaj proučavanja propagande bio znatno veći nego danas, mada se javljaju i u vezi sa novijim ratnim dešavanjima, poput onih u Avganistanu i Iraku. Standarde po pitanju mogućnosti proučavanja kulture nesumnjivo je postavio Sorokin u delu *Društvena i kulturna dinamika* (Sorokin,

2002) pa je razmatranje primera u oblasti kulture svedeno samo na ovo delo, imajući u vidu njegov neprevaziđen značaj. Umetnost može biti proučavana u različitim oblicima i zarad ostvarivanja različitih ciljeva, a u tekstu su primeri ograničeni na književnost, muzičku i filmsku umetnost. Slično se zapažanje može izvesti i po pitanju primene postupka u proučavanju nauke, koja je ograničena samo na sociološka istraživanja i to na analiziranje trendova u okviru discipline.

Zbog dometa i istorijskog značaja je posebna pažnja posvećena istraživačkim poduhvatima koje su realizovali Lasswell i Lazarsfeld sa saradnicima, s tim da je metodološka analiza ovih istraživanja, između ostalog usled njihove brojnosti, samo delimično ukazala na doprinose proučavanju društvene komunikacije, koji zahtevaju znatno više prostora nego što ovaj tekst omogućava. Lasswell se uglavnom bavio analiziranjem političke propagande, primenjujući analizu sadržaja na širokoj uporednoj osnovi, a značaj realizovanih istraživanja mu nesumnjivo obezbeđuje jednu od najznačajnijih uloga među osnivačima analize sadržaja kao sociološkog istraživačkog postupka. Lazarsfeldov spektar interesovanja po pitanju društvene komunikacije je bio širi i pretežno se odnosio na primaoce poruka. Uglavnom je bio posvećen proučavanju radijske publike, ali se bavio i filmskom publikom i čitaocima štampe. Njegova istraživanja karakteriše komplementarna primena kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih postupaka, između ostalog i analize sadržaja. U knjizi su predmet razmatranja bila i istraživanja ratne i poratne propagande u udžbenicima u jugoslovenskim zemljama, zatim i analiza sadržaja kao način istraživanja naučne uticajnosti, a primena postupka u obe oblasti ukazuje da je i u novije vreme njegova upotreba uslovljena praktičnom korisnošću. Raspad SFRJ uslovio je preradu prošlosti, koja je podrazumevala i preradu udžbenika, a izazvala je zainteresovanost naučnika. Citatna analiza popularnost duguje činjenici da se smatra merilom naučnog učinka, kojim su uslovljene karijere nastavnika, istraživača, finansiranje naučne izdavačke delatnosti itd.

Poslednje decenije su analizi sadržaja donele i nov izazov u vidu pojave interneta, koji je, u saradnji sa višedecenijskim razvojem starog izazova u obliku računara, doprineo aktuelnosti postupka, ali i njegovom unapređenju. Primena računara u analizi sadržaja je zabeležena još četrdesetih godina prošlog veka, krajem sledeće decenije uočena je njihova veća prisutnost, a šezdesete godine su donele i *General Inquirer*, prvi računarski sistem za analizu sadržaja. Usledio je razvoj niza računarskih programa za analizu sadržaja, kao i razvoj računara uopšte. Kada su adekvatni softveri u pitanju, treba reći da su pretežno primenjivi u proučavanju tekstualne građe, što je razumljivo imajući u vidu da se

najčešće analizira građa u ovom obliku, ali su zastupljeni i naponi da se razviju programi za analizu audio i video materijala. Razlikuje se više vrsta programa prema načinu vršenja analize, a osnovna razlika počiva u razvrstavanju iskustvene građe na osnovu sintakse i semantike: programi za brojanje reči, za izradu KWIC i KWOC lista, rečnici itd. Širok spektar programa je mahom dostupan za kvantitativnu analizu sadržaja, što ne znači da ne postoje i softveri pogodni za kvalitativnu analizu sadržaja tekstualnog materijala, a mogućnosti niza programa su prikazane u tekstu. Upotreba računara u analizi sadržaja uticala je na način izvođenja postupka, a pre svega na pretraživanje poruka, njihovo arhiviranje, pripremu poruka za kodiranje itd. Osnovna prednost upotrebe računara počiva u olakšanom sprovođenju analize sadržaja, posebno prilikom izvođenja obimnih istraživanja, u kojima se analizira opsežna iskustvena evidencija, kao i velik broj jedinica i kategorija analize. Značajna je i uloga softvera za automatsko kodiranje građe istraživanja, čija primena omogućava veću pouzdanost od ručnog razvrstavanja empirijskog materijala, ali može ugroziti validnost poduhvata ukoliko program ne raspoznaje reči prema smislu, mada su razvijeni i softveri tog tipa. Ne manje značajna je i uloga računara u analiziranju prikupljenih podataka, a ne svodi se na upotrebu specijalizovanih softvera za primenu analize sadržaja, već i na upotrebu različitih statističkih programskih paketa. Uloga računara je značajna i u stvaranju baze podataka prikupljenih u istraživanju, kao i u njenom čuvanju. Iako su kompjuteri sve dostupniji, kao i iskustvena evidencija u elektronskoj formi, softveri pogodni za primenu u analizi sadržaja sve razvijeniji, a ukazivanje na njihove mogućnosti u relevantnoj metodološkoj literaturi sve prisutnije, istraživači još uvek nisu dovoljno iskoristili mogućnosti koje računari i različiti programi pružaju analizi sadržaja.

Pojava interneta je donela promene ne samo na planu društvene komunikacije, omogućavajući prvenstveno njeno brže odvijanje, već i analize sadržaja kao najkorisnijeg sredstva za proučavanje društvenog opštenja. Javljanje i rasprostranjenost interneta omogućili su širi spektar iskustvene građe podložne analizi sadržaja, povećanje interesovanja istraživača za njenu primenu, zainteresovanosti za izmenu prirode društvene komunikacije, ali i modifikovanje načina na koji se postupak izvodi. Promene se prvenstveno javljaju u vezi sa pitanjima izbora predmeta i ciljeva istraživanja, izbora uzorka, određenja jedinica analize, kategorija klasifikacije i vršenja kodiranja iskustvenog materijala. U vezi sa izborom uzorka treba ukazati na pojavu novih okvira uzorkovanja, poput upotrebe pretraživača, popularnih sajtova, internet adresa itd. Specifičnosti iskustvene građe ne samo da utiču na izbor jedinica analize, nego su omogu-

ćile pojavu bar dve nove vrste jedinica: *web* sajtova i *web* stranica. Promene se ispoljavaju i na planu mogućnosti zadovoljavanja epistemoloških principa prilikom analiziranja sadržaja građe sa svetske mreže. Jedan od najznačajnijih problema odnosi se na objektivnost i pouzdanost analize sadržaja *web* sajtova, imajući u vidu brzu promenljivost njihove sadržine. Promenljivost može onemogućiti proveravanje istraživačkih nalaza, ali i umanjiti pouzdanost kodiranja iskustvenog materijala. Pouzdanost kodiranja može biti manja što se brže menja sadržina proučavanog sajta. Ne treba zanemariti ni pitanje preciznosti istraživačkog poduhvata, s obzirom na to da hiperlinkovana struktura sajtova otežava određenje granica analiziranih poruka, ali i njihov multimedijalni format. Proučavanje dostupne metodološke literature o izvođenju analize sadržaja pri istraživanju *web* sajtova je ukazalo da postupak još uvek nije dovoljno standardizovan, što zahteva sprovođenje metodoloških istraživanja na osnovu kojih će biti izvedene norme. To ne znači da nema pomaka, već da se istraživači mahom oslanjaju na postojeća metodološka saznanja o analizi sadržaja tradicionalnih medija, koja prilagođavaju novom izvoru evidencije. Posebno značajnu ulogu u izgradnji normi imaju empirijska istraživanja nastala analiziranjem građe sa interneta jer stečena iskustva predstavljaju osnovu za razvijanje normi. U knjizi su navedeni primeri primene postupka, s tim da se još uvek ne može ponuditi sistematičan prikaz postignuća na području proučavanja *web* sajtova. Pomaci po pitanju metodološkog osmišljavanja analize sadržaja materijala sa svetske mreže mogu se očekivati u budućnosti, posebno imajući u vidu da upotreba interneta postaje sve rasprostranjenija, a mogućnosti koje pruža sve šire. Očekivanja su zasnovana na stečenim i budućim iskustvima u empirijskom proučavanju različitih aspekata društvene komunikacije na svetskoj mreži, koja mogu dovesti do sinteze metodoloških razmatranja.

Naposletku se može zaključiti da je analiza sadržaja prešla put od metodološki visoko vrednovanog do u značajnoj meri zanemarenog postupka. Ne može se reći da se postupak ne razvija i ne primenjuje, ali su na oba polja aktivnosti znatno ograničenije nego sredinom i u drugoj polovini XX veka. Njena savremena zapostavljenost je prvenstveno utemeljena u društvenoj uslovljenosti nauke. Mogućnosti neposredne praktične upotrebe analize sadržaja izgubile su na snazi. Proučavanje propagande više nema toliki značaj kao tokom Drugog svetskog i Hladnog rata, što ne znači da su samo vannaučni razlozi uslovlili zanemarenost postupka. Potiskivanju je doprinela i afirmacija kvalitativnih metoda istraživanja, s obzirom na to da se analiza sadržaja tradicionalno smatra kvantitativnim postupkom. Primenu kvantitativnih istraživačkih postupaka je učestalo pratio kvantitativni formalizam, ograničen na uske sektore

društvenog života, uz zanemarivanje usmeravajuće uloge naučne teorije u sociološkom istraživanju i njenog razvoja, čime je naučnom saznanju uskraćena prodornost radi konkretnosti (Bogdanović, 1981). Manjkavosti su izazvale otpor i razvoj kvalitativnog pristupa, koji naglašava potrebu za celovitim proučavanjem posmatranih pojava, u njihovoj složenosti i kroz odnos činjenice i teorija, koji se uspostavlja na metodičan način. Time se ne odbacuju i negiraju značaj i dometi kvantitativnog pristupa, već nedostaci kvantitativnog formalizma. Analiza sadržaja u navedenim uslovima biva potiskivana, prvenstveno gubeći praktičan značaj. U novije vreme oživljava, tokom sredine prošlog veka započeto, razmatranje mogućnosti njene primene i u kvalitativnom obliku, što može doprineti povratku među učestalije upotrebljavane metode. Ipak je verovatnije da će njenu zapostavljenost prekinuti potreba za proučavanjem propagande, koju sa sobom nose političke krize.

LITERATURA

- Albig, William, 1938. The Content of Radio Programs, 1925–1935, *Social Forces*, Vol. 16, No. 3: 338–349.
- Albig, William, 1957. Two Decades of Opinion Study: 1936–1956, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1: 14–22.
- Albrecht, Milton C., 1956. Does Literature Reflect Common Values?, *American Sociological Review*, Vol. 21, No. 6: 722–729.
- Aleksander, Viktorija D., 2007. *Sociologija umetnosti*, Beograd: CLIO.
- Ash, Philip, 1948. The Periodical Press and the Taft-Hartley Act, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 12, No. 2: 266–271.
- Avramović, Zoran, 2000a. *Demokratija u školskim udžbenicima*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Avramović, Zoran, 2000b. Populaciona politika u srednjoškolskim udžbenicima, *Stanovništvo*, Vol. 38, No. 1–4: 151–164.
- Avramović, Zoran i Milja Vujačić, 2010. Odnos kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja školskih udžbenika, *Teme*, Vol. XXXIV, No. 2: 447–461.
- Backman, Carl W., 1956. Sampling Mass Media Content: The Use of the Cluster Design, *American Sociological Review*, Vol. 21, No. 6: 729–733.
- Baćević, Ljiljana, 1985. *Verska štampa*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Baćević, Ljiljana, 1987. Crkva i njena štampa, *Kultura*, No. 78–79: 133–145.
- Bales, Robert F., 2009. Interaction Process Analysis, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Barunčić, Julija i Željka Križe, 2006. Domovinski rat u udžbenicima iz povijesti, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 38, No. 2: 627–651.
- Bassow, Whitman, 1948. Izvestia Looks Inside U.S.A, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 12, No. 3: 430–439.
- Baxter, Richard L., Cynthia De Riemer, Ann Landini, Larry Leslie and Michael W. Singletary, 1985. Content Analysis of Music Videos, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Vol. 29, No. 3: 333–340.
- Becker, Howard P., 1930. Distribution of Space in the American Journal of Sociology, 1895–1927, *American Journal of Sociology*, Vol. 36, No. 3: 461–466.

- Becker, Howard, 1932. Space Apportioned Forty-Eight Topics in the American Journal of Sociology, 1895–1930, *American Journal of Sociology*, Vol. 38, No. 1: 71–78.
- Bennett, E. M., R. Alpert and A. C. Goldstein, 1954. Communications Through Limited Response Questioning, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 18, No. 3: 303–308.
- Berelson, Bernard and Patricia J. Salter, 1946. Majority and Minority Americans: An Analysis of Magazine Fiction, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 10, No. 2: 168–190.
- Berelson, Bernard and Sebastian de Grazia, 1947. Detecting Collaboration in Propaganda, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 2: 244–253.
- Berelson, Bernard and Morris Janowitz (eds.), 1953. *Reader in Public Opinion and Communication*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Berelson, Bernard, 1952. *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Ill: Free Press.
- Berelson, Bernard, 1959. The State of Communication Research, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 23, No. 1: 1–6.
- Besse, Janet and Harold D. Lasswell, 1950. Our Columnists on the A-Bomb, *World Politics*, Vol. 3, No. 1: 72–87.
- Beuick, Marshall D., The Limited Social Effect of Radio Broadcasting, *American Journal of Sociology*, Vol. 32, No. 4: 615–622.
- Beyer, Christine E., Roberta J Ogletree, Dale O. Ritzel, Judy C. Drolet, Sharon L. Gilbert and Dale Brown, 1996. Gender Representation in Illustrations, Text, and Topic Areas in Sexuality Education Curricula, *Journal of School Health*, Vol. 66, No. 10: 361–364.
- Bogart, Leo, 1949. Fan Mail for the Philharmonic, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 13, No. 3: 423–434.
- Bogdanović, Marija, 1981. *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Beograd: Službeni list.
- Bogdanović, Marija, 1984. Teorijska osnova kvalitativnog pristupa, *Revija za sociologiju*, Vol. XIV, No. 3–4: 201–213.
- Bogdanović, Marija, 1993. *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Bogdanović, Milica, 2004. *Otpor u ogledalu štampe: Analiza sadržaja pisanja Danasa i Politike o Otporu u 2003. godini*, Diplomski rad odbranjen na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Branković, Srbobran, 2009. *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*, Beograd: Megatrend univerzitet.
- Brigs, Asa i Piter Berk, 2006. *Društvena istorija medija*, Beograd: Clio.
- Bucy, Erik P., Annie Lang, Robert F. Potter and Marie Eliyabteh Grabe, 1999. Formal Features of Cyberspace: Relationship between Web Page Complexity and Site Traffic, *Journal of the Society for Information Science*, Vol. 50, No. 13: 1246–1256.
- Bufkin, Jana and Sarah Eschholz, 2000. Images of Sex and Rape: A Content Analysis of Popular Film, *Violence Against Women*, Vol. 6, No. 12: 1317–1344.
- Burges, Robert G, 1984. *In the Field*, London: George Allen and Unwin.

- Burkhardt, Richard W., 1947–1948. The Soviet Union in American School Text-books, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 4: 567–571.
- Byrd-Bredbenner, Carol, 2002. Saturday Morning Children's Television Advertising: A Longitudinal Content Analysis, *Family and Consumer Sciences Research Journal*, Vol. 30, No. 3: 382–403.
- Cahnman, Werner J., 1948. A note on marriage announcements in the *New York Times*, *American Sociological Review*, Vol. 13, No. 1: 96–97.
- Champion, Dean J. and Michael F. Morris, 1973. A Content Analysis of Book Reviews in the AJS, ASR, and Social Forces, *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 5: 1256–1265.
- Chin, Ai-Li S., 1948. Some Problems of Chinese Youth in Transition, *American Journal of Sociology*, Vol. 54, No. 1: 1–9.
- Clark, Andrew M. and Thomas B. Christie, 2005. READY ... READY ... DROP!: A Content Analysis of Coalition Leaflets Used in the Iraq War, *International Communication Gazette*, Vol. 67, No. 2: 141–154.
- Coats, Wendell J. and Steve W. Mulkey, 1950. A Study in Newspaper Sampling, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 14, No. 3: 533–546.
- Craig, Robert T, 1981. Generalization of Scott's Index of Intercoder Agreement, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 45, No. 2: 260–264.
- Cvejić, Slobodan, 1994. Plan uzorka, u: Lazić, Mladen (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Beograd: Filip Višnjić.
- Cvejić, Slobodan, 1996. *Uloga multivarijatne analize u sociološkim istraživanjima: istorijska perspektiva*, Magistarska teza odbranjena na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Dagaz, Mari and Brent Harger, 2011. Race, Gender, and Research: Implications for Teaching from Depictions of Professors in Popular Film, 1985–2005, *Teaching Sociology*, Vol. 39, No. 3: 274–289.
- Dale, Edgar, 1937. Need for Study of the Newsreels, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 1, No. 3: 122–125.
- Dallin, Alexander, 1947. America Through Soviet Eyes, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 1: 26–39.
- Danielson, Wayne A. and Dominic L. Lasorsa, 1994. *Perceptions of Social Change: 100 Years of Front Page Content in The New York Times and The Los Angeles Times*, http://drwaynedanielson.com/Wayne/Perceptions_of_Social_Change.html, posećeno 16.11.2013.
- Davis, F. James and Lester W. Turner, 1951. Sample Efficiency in Quantitative Newspaper Content Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 15, No. 4: 762–763.
- Davison, W. Phillips, 1947. An Analysis of the Soviet-Controlled Berlin Press, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 1: 40–57.
- Deese, James, 1969. Conceptual Categories in the Study of Content, in: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.

- DeFleur, Melvin L., 1964. Occupational Roles as Portrayed on Television, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 28, No. 1: 57–74.
- DeWeese III, L. Carroll, 1976. Computer Content Analysis of Printed Media: A Limited Feasibility Study, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 40, No. 1: 92–100.
- DeWeese III, L. Carroll, 1977. Computer Content Analysis of "Day-Old" Newspapers: A Feasibility Study, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 41, No. 1: 91–94.
- Dirkem, Emil, 1963. *Pravila sociološke metode*, Beograd: Savremena škola.
- Doerfel, Marya L. and George A. Barnett, 2009. CATPAC for Text Analysis, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Doob, Leonard W., 1950. Goebbels' Principles of Propaganda, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 14, No. 3: 419–442.
- Dovring, Karin, 1954–1955. Quantitative Semantics in 18th Century Sweden, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 18, No. 4: 389–394.
- Dunphy, Dexter C., 1966. Social Change in Self-Analytic Groups, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Durić, Mihailo, 1962. *Problemi sociološkog metoda*, Beograd: Savremena škola.
- Durić Mihailo, 1987. *Sociologija Maksa Vebera*, Zagreb: Naprijed.
- Evans, William, 2000. Teaching Computers to Watch Television: Content-Based Image Retrieval for Content Analysis, *Social Science Computer Review*, Vol. 18, No. 3: 246–257.
- Fahmy, Shahira, 2004. Picturing Afghan Women: A Content Analysis of AP Wire Photographs during the Taliban Regime and after the Fall of the Taliban Regime, *International Communication Gazette*, Vol. 66, No. 2: 91–112.
- Fahmy, Shahira, 2005. Emerging Alternatives or Traditional News Gates: Which News Sources Were Used to Picture the 9/11 Attack and the Afghan War?, *International Communication Gazette*, Vol. 67, No. 5: 381–398.
- Fahmy, Shahira and Daekyung Kim, 2008. Picturing the Iraq War: Constructing the Image of War in the British and US Press, *International Communication Gazette*, Vol. 70, No. 6: 443–462.
- Fajgelj, Stanislav, 2010. *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fenton, Frances, 1910a. The Influence of Newspaper Presentations Upon the Growth of Crime and Other Anti-Social Activity, *American Journal of Sociology*, Vol. 16, No. 3: 342–371.
- Fenton, Frances, 1910b. The Influence of Newspaper Presentations Upon the Growth of Crime and Other Anti-Social Activity, *American Journal of Sociology*, Vol. 16, No. 4: 538–564.
- Fiske, Marjorie and Lazarsfeld, Paul F., 1945. The Columbia Office of Radio Research, *Hollywood Quarterly*, Vol. 1, No. 1: 51–59.

- Foster, H. Schuyler, Jr, 1935. How America Became Belligerent: A Quantitative Study of War News, 1914–17, *The American Journal of Sociology*, Vol. 40, No. 4: 464–475.
- George, Alexander, 2009. Quantitative and qualitative approaches to content analysis, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Gerbner, George, 1969. Preface, in: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.
- Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), 1969. *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.
- Gerstenfeld, B. Phyllis, Diana R. Grant and Chau-Pu Chiang, 2003. Hate Online: A Content Analysis of Extremist Internet Sites, *Analyses of Social Issues and public Policy*, Vol. 3. No. 1: 29–44.
- Giarelli, Ellen and Lorraine Tulman, 2003. Methodological Issues in the Use of Published Cartoons as Data, *Qualitative Health Research*, Vol. 13, No. 7: 945–956.
- Gist, Noel P., 1932. The Negro in the Daily Press, *Social Forces*, Vol. 10, No. 3: 405–411.
- Glanz, Karen and Joel Rudd, 1990. Readability and content analysis of print cholesterol education materials, *Patient Education and Counseling*, Vol. 16, No. 2: 109–118.
- Gossett, Jennifer Lynn and Sarah Byrne, 2002, "Click Here": A Content Analysis of Internet Rape Sites, *Gender & Society*, Vol. 16, No. 5: 689–709.
- Gossman, Norbert J., 1956. Political and Social Themes in the English Popular Novel 1815–1832, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 20, No. 3: 531–541.
- Gray, Alan, David Kaplan and Harold D. Lasswell, 1949. Recording and Context Units- Four Ways of Coding Editorial Content, in: Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Gredelj, Stjepan, 1986. *S onu stranu ogleдалa*, Beograd: Istraživačko- izdavački centar SSO Srbije.
- Gud, Viljem i Pol Het, 1966. *Metodi socijalnog istraživanja*, Beograd: Vuk Karadžić.
- Hair, Joseph F., Bill Black, Barry Babin, Rolph E. Anderson and Ronald L. Tatham, 2006. *Multivariate Data Analysis*, New Jersey: Prentice Hall.
- Hak, Tony and Ton Bernts, 2009. Explicit Instruction and Implicit Socialization?, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Hale, Jon F., Jeffery C. Fox and Rick Farmer, 1996. Negative Advertisements in U.S. Senate Campaigns: The Influence of Campaign Context, *Social Science Quarterly*, Vol. 77, No. 2: 329–343.

- Hamilton, Thomas, 1942. Social Optimism and Pessimism in American Protestantism, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 6, No. 2: 280–283.
- Hatch, David L. and Mary A. Hatch 1947. Criteria of Social Status as Derived from Marriage Announcements in the New York Times, *American Sociological Review*, Vol. 12, No. 4: 396–403.
- Havelka, Nenad, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić, 2004. *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Head, Sydney W., 1954. Content Analysis of Television Drama Programs, *Quarterly of Film Radio and Television*, Vol. 9, No. 2: 175–194.
- Henry, Gary T., 1990. *Practical sampling*, Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Hirsch, Walter, 1958. The Image of the Scientist in Science Fiction a Content Analysis, *American Journal of Sociology*, Vol. 63, No. 5: 506–512.
- Holsti, Ole R., Richard A. Brody and Robert C. North, 1964. Measuring Affect and Action in International Reaction Models: Empirical Materials from the 1962 Cuban Crisis, *Journal of Peace Research*, Vol. 1, No. ¾: 170–190.
- Holsti, Ole R., 1966. External Conflict and Internal Consensus: The Sino-Soviet Case, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Holsti, Ole R., 1968. Content analysis, in: Lindzey, Gardner and Elliot Aronson (eds.), *The Handbook of Social Psychology*, 2nd edition, Vol. 2, Research Methods, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Holsti, Ole R., 1969. Introduction to Part II, in: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.
- Holbrook, Morris B., 1977. More on Content Analysis in Consumer Research, *Journal of Consumer Research*, Vol. 4, No. 3: 176–177.
- Hsieh, Hsiu-Fang and Sarah E. Shannon, 2005. Three Approaches to Qualitative Content Analysis, *Qualitative Health Research*, Vol. 15, No. 9: 1277–1288.
- Ilić, Vladimir, 2000. Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju, *Sociologija*, Vol. 42, No. 2: 247–269.
- Ilić, Vladimir, 2006. *Uporedni metod u sociologiji: Verlorene Jahre aus dem Leben eines Soziologen*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin
- Ilić, Vladimir, 2011. Prvi aleksandrinski tekst o analizi sadržaja u sociologiji, *Sociologija*, Vol. LIII, No. 4: 453–474.
- Ilić, Vladimir, 2012. Drugi aleksandrinski tekst o analizi sadržaja, *Sociologija*, Vol. LIV, No. 3: 481–500.
- Ilić, Vladimir, 2013a. Različita shvatanja posmatranja u sociologiji i antropologiji, *Sociologija*, Vol. LV, No. 4: 519–540.
- Ilić, Vladimir, 2013b. Odnos posmatranja i drugih istraživačkih postupaka, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

- Ilić, Vladimir, 2014. Objektivnost, sistematičnost i pouzdanost u primeni metoda posmatranja u društvenim naukama, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 1: 61–80.
- Janis, Irving L., Raymond H. Fadner and Morris Janowitz, 1943. The Reliability of a Content Analysis Technique, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 7, No. 2: 293–296.
- Janis, Irving, 1949. The Problem of Validating Content Analysis, in: Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Janis, Irving and Raymond Fadner, 1949. The Coefficient of Imbalance, in: Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Janowitz, Morris, 1944. The Technique of Propaganda for Reaction: Gerald L. K. Smith's Radio Speeches, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 8, No. 1: 84–93.
- Janowitz, Morris, 1968-1969. Harold D. Lasswell's Contribution to Content Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 32, No. 4: 646–653.
- Jones, Dorothy B., 1942. Quantitative Analysis of Motion Picture Content, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 6, No. 3: 411–428.
- Jones, Robert L. and Roy E. Carter Jr, 1959. Some Procedures for Estimating "News Hole" in Content Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 23, No. 3: 399–403.
- Kaljević, Marija, 1972. Neke mogućnosti primene analize sadržaja, *Sociologija*, Vol. XIV, No. 2: 215–229.
- Kaplan, Abraham and Goldsen Joseph M, 1949. The Reliability of Content Analysis Categories, in: Lasswell, Harold D. and Leites, Nathan (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Kassarjian, Harold H., 1977. Content Analysis in Consumer Research, *Journal of Consumer Research*, Vol. 4, No. 1: 8–18.
- Katz, Elihu, 1987. Communications Research Since Lazarsfeld, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 51, Part 2: Supplement: 50th Anniversary Issue: S25-S45
- Kaznev, Žan, 1976. *Sociologija radio-televizije*, Beograd: BIGZ.
- Kohlbacher, Florian, 2006. The Use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research, *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research*, Volume 7, No. 1, Art. 21, <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/75/153>, posećeno 21.05.2011.
- Kolbe, Richard H. and Melissa S. Burnett, 1991. Content-Analysis Research: An Examination of Applications with Directives for Improving Research Reliability and Objectivity, *Journal of Consumer Research*, Vol. 18, No. 2: 243–250.
- Koren, Snježana, 2006. „Heroji” i „antiheroji” u udžbenicima: slike nacionalne povijesti u udžbenicima uoči i nakon 1990. godine, www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex/historymemoryfulltexts.doc, posećeno 13.01.2014.
- Koren, Snježana i Magdalena Najbar-Agičić, 2002. Slika naroda s prostora prijašnje Jugoslavije u hrvatskim udžbenicima povijesti, u: Fleck, Hans-Ge-

- org i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 6*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann
- Kosanović, Biljana i Pero Šipka, 1996a. Razvoj bibliografskih baza podataka za nacionalne potrebe: iskustva sa SocioFaktom, Zbornik radova, VI naučni skup o sistemu naučnih i tehnoloških informacija, Kotor, 110-2, http://ceon.rs/pdf/razvoj_bibliografskih_baza_podataka_za_nacionalne_potrebe.pdf, posećeno 13.02.2014.
- Kosanović, Biljana i Pero Šipka, 1996b. SocioFakt- Jugoslovenska baza za društvene činjeničke nauke, u: Kostić, Petar (ur.) *Merenje u psihologiji*, Vol. 2, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Centar za primenjenu psihologiju, http://ceon.rs/pdf/sociofakt_jugoslovenska_baza_za_drustvene_cinjenicke_nauke.pdf, posećeno 13.02.2014.
- Kosanović Biljana i Pero Šipka, 1998. BiSA: Program za vrednovanje naučnog učinka na osnovu bibliografske baze SocioFakt, *Info Science*, Vol. 6, Br. 1: 35-38, <http://ceon.rs/pdf/bisa.pdf>, posećeno 13.02.2014.
- Kracauer, Siegfried, 1949. National Types as Hollywood Presents Them, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 13, No. 1: 53–72.
- Kracauer, Siegfried, 1952–1953. The Challenge of Qualitative Content Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 16, No. 4: 631–642.
- Kriesberg, Martin, 1946-1947. Soviet News in the "New York Times", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 10, No. 4: 540–564.
- Krippendorff, Klaus, 1969. Introduction to Part I, in: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.
- Krippendorff, Klaus H., 1981. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, Beverly Hills, London: SAGE Publications.
- Krippendorff, Klaus H., 2004a. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Krippendorff, Klaus, 2004b. Reliability in Content Analysis, *Human Communication Research*, Vol. 30, No. 3: 411–433.
- Krneta, Milorad, 1987. *Statistika za sociologe*, Beograd: Ekonomika, Ekonomski institut.
- Kuvačić, Ivan, 1973. O prednostima i nedostacima kvalitativnog pristupa u sociologiji, *Revija za sociologiju*, Vol. 3, No. 3–4: 72–88.
- Lasswell, Harold D., 1941. The World Attention Survey, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 5, No. 3: 456–462.
- Lasswell, Harold D., 1949a. Why be Quantitative?, in: Lasswell, Harold D. and Leites, Nathan (eds.), 1949. *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Lasswell, Harold D., 1949b. Detection: Propaganda Detection and the Courts, in: Lasswell, Harold D. and Leites, Nathan (eds.), 1949. *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart
- Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), 1949. *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.

- Lasswell, Harold D., 1950. *Politics: Who Gets What, When, How*, New York: Peter Smith.
- Lasswell, Harold, 1966. Foreword, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Lawrence, Steve and C. Lee Giles, 1999. Accessibility of information on the Web, *Nature*, Vol. 400, 18. july: 107-109, <http://www.cse.ust.hk/zsearch/qualify/DistributedSearch/accessibility%20of%20information%20on%20the%20web.pdf>, posećeno 12.12.2013.
- Lazarsfeld, Paul F. and Wyant, Rowena, 1937. Magazines in 90 Cities-Who Reads What?, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 1, No. 4: 29-41.
- Lazarsfeld, Paul F., 1940. *Radio and the Printed Page*, New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lazarsfeld, Paul F. and Merton, Robert K, 1959. Studies in Radio and Film Propaganda, in: Merton, Robert K, *Social Theory and Social Structure*, Illinois: The Free Press of Glencoe (revised and enlarged edition).
- Lazarsfeld, Paul F. and Harry Field, 1946. *The People Look at Radio*, Chapel Hill: University of North Carolina Press
- Lazarsfeld, Paul F., 1947. Audience Research in the Movie Field, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, The Motion Picture Industry, Vol. 254: 160-168.
- Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson and Hazel Gaudet, 1948. *The People's Choice*, New York: Columbia University Press.
- Lazarsfeld, Paul F. and Patricia L. Kendall, 1948. *Radio Listening in America: The People Look at Radio- Again*, New York: Prentice-Hall, Inc.
- Lazarsfeld, Paul F., 1953. The Use of Panels in Social Research, in: Berelson, Bernard and Morris Janowitz (eds.), *Reader in Public Opinion and Communication*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Lazarsfeld, Paul F., 1960. A Researcher Looks at Television, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 24, No. 1: 24-31.
- Leites, Nathan, 1949. Interaction: The Third International on its Change of Policy, in: Lasswell, Harold D. and Leites, Nathan (eds.), 1949. *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Leites, Nathan and Ithiel de Sola Pool, 1949. Interaction: The Response of Communist Propaganda to Frustration, in: Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Leites, Nathan, Elsa Bernaut and Raymond L. Garthoff, 1951. Politburo Images of Stalin, *World Politics*, Vol. 3, No. 3: 317-339.
- Leonar, Emil Ž, 2002. *Opšta istorija protestantizma: Opadanje i obnova (od XVIII do XX veka)*, Treći tom, Sremski Karlovci, Novi Sad, Zagreb: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Naklada Jesenski i Turk.
- Lewis, R. Barry, 1999. SIMSTAT with WORDSTAT: A Comprehensive Statistical Package with a Content Analysis Module, *Field Methods*, Vol. 11, No. 2: 166-179.

- Li, Xigen, 1998. Web Page Design and Graphic Use of Three U.S. Newspapers, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 75, No. 2: 353–365.
- Lippmann, Walter and Charles Merz, 1920. *A Test of The News*, Supplement to *The New Republic* of August 4, Vol. XXIII, No. 296.
- Lively, James K., 1942. Propaganda Techniques of Civil War Cartoonists, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 6, No. 1: 99–106.
- Lombard, Matthew, Jennifer Snyder-Duch and Cheryl Campanella Bracken, 2002. Content Analysis in Mass Communication: Assessment and Reporting of Intercoder Reliability, *Human Communication Research*, Vol. 28, No. 4: 587–604.
- Lombard, Matthew, Jennifer Snyder-Duch and Cheryl Campanella Bracken, 2004. A Call for Standardization in Content Analysis Reliability, *Human Communication Research*, Vol. 30, No. 3: 434–437.
- Lundberg, George A., 1928. The Content of Radio Programs, *Social Forces*, Vol. 7, No. 1: 58–60.
- Macgillivray, Ian K. and Todd Jennings, 2008. A Content Analysis Exploring Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Topics in Foundations of Education Textbooks, *Journal of Teacher Education*, Vol. 59, No. 2: 170–188.
- Maccoby, Nathan, Freddie O. Sabghir and Bryant Cushing, 1950–1951. A Method for the Analysis of the News Coverage of Industry, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 14, No. 4: 753–758.
- MacQueen, Kathleen M., Eleanor McLellan, Kelly Kay and Bobby Milstein, 2009. Codebook Development for Team-Based Qualitative Analysis, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Marinković, Snežana i Ana Pešikan, 1999. Tipičan ženski i muški lik u udžbenicima Prirode i društva, *Psihologija*, Vol. 32, No. 3–4: 225–240.
- Marschak, Marian, 1944. German Fiction Today: State Control and Public Demand, *American Journal of Sociology*, Vol. 49, No. 4: 356–360.
- Martins, Nicole, Dmitri C. Williams, Kristen Harrison and Rabindra A. Ratan, 2009. A Content Analysis of Female Body Imagery in Video Games, *Sex Roles*, Vol. 61, No. 11120: 824–836.
- Mayring, Philipp, 2000. Qualitative Content Analysis, *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research*, Volume 1, No. 2, Art. 20, <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>, posećeno 21.05.2011.
- McDiarmid, John, 1937. Presidential Inaugural Addresses- A Study in Verbal Symbols, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 1, No. 3: 79–82.
- McKenzie, Vernon, 1941. Treatment of War Themes in Magazine Fiction, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 5, No. 2: 227–232.
- McMillan, Sally J, 2000. The Microscope and the Moving Target: The Challenge of Applying Content Analysis to the World Wide Web, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 77, No. 1: 80–98.
- Merrill, John C., 1963. The United States as Seen from Mexico, *Journal of Inter-American Studies*, Vol. 5, No. 1: 53–66.

- Merton, Robert K, 1998. *O teorijskoj sociologiji*, Beograd: Plato.
- Middleton, Russell, 1960. Fertility Values in American Magazine Fiction, 1916–1956, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 24, No. 1: 139–143.
- Mihailović, Srećko, 1993. Televizija u izornoj kampanji, *Sociološki pregled*, Vol. XXVII, No. 1–4: 205–218.
- Milas, Goran, 2009. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Zagreb: Naklada Slap.
- Milinković, Branko (ur.), 1994. *Govor mržnje: analiza sadržaja domaćih medija u prvoj polovini 1993. godine*, Beograd: Centar za antiratnu akciju.
- Milić, Vojin, 1986. *Sociologija saznanja*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Milić, Vojin, 1995. *Sociologija nauke*, Novi Sad: Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Milić, Vojin, 1996. *Sociološki metod*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milin, Petar, 1999. Dve mape časopisa *Psihologija*: opisivanje strukture bibliometrijskim postupkom, *Psihologija*, Vol. 32, No. 1–2: 17–32.
- Mimica, Aljoša i Vladimir Vuletić, 1998. Gde se dede treći klasik? Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu *Sociologija* 1959–1996, *Sociologija*, Vol. 40, No. 1: 71–94.
- Mimica, Aljoša i Radina Vučetić, 2008. *Vreme kada je narod govorio: Odjaci i reagovanja u Politici, 1988–1991*, Beograd: ISI FF.
- Mintz, Alexander, 1949. The Feasibility of the Use of Samples in Content Analysis, in: Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Mozer, C. A, 1962. *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, Beograd: Kultura.
- Mueller, John E., 1969. The Use of Content Analysis in International Relations, in: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.
- Mueller, John H., 1946. Methods of Measurement of Aesthetic Folkways, *American Journal of Sociology*, Vol. 51, No. 4: 276–282.
- Namenwirth, J. Zvi and Thomas L. Brewer, 1966. Elite Editorial Comment on the European and Atlantic Communities in Four Countries, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Nejgel, Ernest, 1974. *Struktura nauke: Problemi logike naučnog objašnjenja*, Beograd: Nolit.
- Neuendorf, Kimberly A., 2002. *The Content Analysis Guidebook*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Nikolaev, Alexander G., 2009. Images of War: Content Analysis of the Photo Coverage of the War in Kosovo, *Critical Sociology*, Vol. 35, No. 1: 105–130.

- North, Robert C, Ole R. Holsti, M. George Zaninovic and Dina A. Zinnes, 1963. *Content analysis: A Handbook with Applications for the Study of International Crisis*, Northwestern University Press.
- Novaković, Staniša, 1994. *Uvod u opštu metodologiju i istorija metodološke misli*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Ogilvie, Daniel M., Philip J. Stone and Edwin S. Shneidman, 1966. Some Characteristics of Genuine Versus Simulated Suicide Notes, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Paige, Jeffery M., 1966. Letters from Jenny: An Approach to the Clinical Analysis of Personality Structure by Computer, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Palmquist, Michael E., Kathleen Carley and Thomas A. Dale, 2009. Analyzing Maps of Literary and Non-Literary Texts, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock, *The Content Analysis Reader*, London: SAGE.
- Papacharissi, Zizi, 2002. The Presentation of Self in Virtual Life: Characteristics of Personal Home Page, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 79, No. 3: 643–660.
- Pejić, Irena, 2013. *Nacionalna istorija u školskim udžbenicim- od jugoslovenske do nacionalističke interpretacije; komparativna analiza udžbenika istorije iz 1978, 1994, 2002. godine*, Završni rad odbranjen na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Pennebaker, James W. and Cindy K. Chung, 2009. Computerized Text Analysis of Al-Qaeda Transcripts, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Petrović, Dalibor, 2013. *Društvenost u doba interneta: Studija komunikacione upotrebe interneta u Srbiji*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Pešikan, Ana i Slobodanka Janković, 1998. Analiza udžbenika i radne sveske za predmet poznavanje društva za IV razred osnovne škole, *Psihologija*, Vol. 31, No. 1–2: 137–152.
- Pešikan, Ana, 2001. Formiranje sistema društvenih pojmova u osnovnoj školi i njihov efekat na razvoj dečjeg mišljenja, *Psihologija*, Vol. 34, No. 3–4: 325–338.
- Plačko, Ljudevit, 1985. *Delovanje crkve i prihvaćanje religijsko-crkvene doktrine*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Plačko, Ljudevit, 1990. *Analiza sadržaja*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu.
- Pool, Ithiel de Sola (eds.), 1959. *Trends in Content Analysis*, Urbana: University of Illinois Press.
- Pool, Ithiel de Sola, 1959. Trends in Content Analysis Today: A Summary, in: Pool, Ithiel de Sola (eds.), *Trends in Content Analysis*, Urbana: University of Illinois Press.

- Pool, Ithiel de Sola (eds.), 1970. *The Prestige Press: A Comparative Study of Political Symbols*, Cambridge, London: The Massachusetts Institute of Technology.
- Radoman, Marija, 2007. *Predstava o LGBT populaciji na desno-ekstremističkim web sajtovima u Srbiji*, Diplomski rad odbranjen na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Riffe, Daniel and Alan, Freitag, 1997. A Content Analysis of Content Analyses: Twenty-Five Years of Journalism Quarterly, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 74, No. 3: 515–524.
- Riffe, Daniel, Stephen Lacy, and Frederick G. Fico, 2005. *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*, Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Riffe, Daniel, Charles F. Aust and Stephen R. Lacy, 1993. The Effectiveness of Random, Consecutive Day and Constructed Week Sampling in Newspaper Content Analysis, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 70, No. 1: 133–139.
- Sayre, Jeanette, 1939. Progress in Radio Fan-Mail Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 3, No. 2: 272–278.
- Schutz, William C., 1958-1959. On Categorizing Qualitative Data in Content Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 22, No. 4: 503–515.
- Scott, William A., 1955. Reliability of Content Analysis: The Case of Nominal Scale Coding, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 19, No. 3: 321–325.
- Sebald, Hans, 1962. Studying National Character Through Comparative Content Analysis, *Social Forces*, Vol. 40, No. 4: 318–322.
- Selltiz, Claire, Marie Jahoda, Morton Deutsch and Stuart W. Cook, 1959. *Research Methods in Social Relations*, New York: Henry Holt and Company.
- Shanas, Ethel, 1945. The American Journal of Sociology Through Fifty Years, *American Journal of Sociology*, Vol. 50, No. 6: 522–533.
- Simoni, Jane M., 1996. Confronting Heterosexism in the Teaching of Psychology, *Teaching of Psychology*, Vol. 23, No. 4: 220–226.
- Smith, Marshall S., Philip J. Stone and Evelyn N. Glenn, 1966. A Content Analysis of Twenty Presidential Nomination Acceptance Speeches, in: Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Sorokin, Pitirim, 2002. *Društvena i kulturna dinamika*, Beograd, Podgorica: Službeni list, CID.
- Sorokin, Pitirim A. and Robert K. Merton, 1935. The Course of Arabian Intellectual Development, 700/1300 A. D. A Study in Method, *Isis*, Vol. 22, No. 2: 516/524.
- Spannagel, Christian, Michaela Gläser-Zikuda and Ulrik Schroeder, 2005. Application of Qualitative Content Analysis in User-Program Interaction Research, *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 6, No. 2, Art. 29, <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/469/1005>, posećeno 21.05.2011.

- Sparkman, Richard, 1996. Regional Geography, the Overlooked Sampling Variable in Advertising Content Analysis, *Journal of Current Issue and Research in Advertising*, Vol. 18, No. 2: 53–57.
- Spasić, Ivana, 2004. Kultura, u: Molnar, Aleksandar (ur.), *Kulturno-etičke pretpostavke civilnog društva*, Beograd: Grupa 484.
- Starkweather, John A., 1969. Overview: Computer-Aided Approaches to Content Recognition, in: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley and Philip J. Stone (eds.), *The Analysis of Communication Content: Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York: John Wiley and Sons.
- Stevens, S. S., 1946. On the Theory of Scales of Measurement, *Science*, New Series, Vol. 103, No. 2684: 677–680.
- Stojak, Rudi, 1990. *Metoda analize sadržaja*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.
- Stojanović, Dubravka, 2010. *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd: Peščanik.
- Stone, Philip J., Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel M. Ogilvie, 1966. *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Supek, Rudi, 1968. *Ispitivanje javnog mnijenja*, Zagreb: Naprijed.
- Šipka, Pero, 1995a. Citatna analiza jugoslovenske psihološke periodike 1981–1990: Odnosi među pokazateljima individualne citiranosti. *Psihologija*, Vol. 28, Br. 1–2: 195–206.
- Šipka, Pero, 1995b. Citatna analiza jugoslovenske psihološke periodike 1981–1990: Uticajnost i međusobno uvažavanje katedara za psihologiju, u: Momirović, Konstantin (ur.), *Merenje u psihologiji*, Vol. 1, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Centar za primenjenu psihologiju.
- Šipka, Pero, 1996a. Citiranost inostranih autora u psihološkoj periodici prethodne Jugoslavije, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Vol. 3, No. 1–2: 84–101.
- Šipka, Pero, 1996b. Inostrana citiranost psihologa prethodne Jugoslavije, u: Kostić, Petar (ur.), *Merenje u psihologiji*, Vol. 2, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Centar za primenjenu psihologiju.
- Šipka, Pero, 1996c. Procena „očigledne valjanosti” naučnih radova iz oblasti psihologije na osnovu navoda u tekstu, *Psihologija*, Vol. 29, No. 4: 417–428.
- Šipka, Pero, 2010. Vruća retorika i hladna realnost: prilog proveri opšte sociometrijsko-scijentometrijske hipoteze, *Sociološki pregled*, Vol. XLIV, No. 2: 283–307.
- Šušnjić, Đuro, 1973. *Kritika sociološke metode*, Niš: Gradina.
- Šušnjić, Đuro, 2007. *Metodologija: kritika nauke*, Beograd: Čigoja štampa.
- Thibodeau, Ruth, 1989. From Racism to Tokenism: The Changing Face of Blacks in New Yorker Cartoons, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 53, No. 4: 482–494.
- Tomljenović, Ana, 2014. Slika Hrvata u srpskim i Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu, *Povijest u nastavi*, Vol. 10, No. 1: 1–32.

- Trbić, Dženana (ur.), 2007. *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*, Sarajevo: Fond za otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.
- Valić Nedeljko, Dubravka (ur.), 2007. *Javni servis Vojvodine: Monitoring transformacije Radio-televizije Novi Sad u javni servis Vojvodine*, Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
- Veber, Maks, 2011. *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Wayne, Ivor, 1956. American and Soviet Themes and Values: A Content Analysis of Pictures in Popular Magazines, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 20, No. 1, Special Issue on Studies in Political Communication: 314–320.
- Weare, Christopher and Wan-Ying Lin, 2000. Content Analysis of the World Wide Web: Opportunities and Challenges, *Social Science Computer Review*, Vol. 18, No. 3: 272–292.
- Weber, Max, 2009. Towards a Sociology of the Press: An Early Proposal for Content Analysis, in: Krippendorff, Klaus and Mary Angela Bock (eds.), *The Content Analysis Reader*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Weber, Robert Philip, 1990. *Basic Content Analysis*, Newbury Park, Ca: SAGE Publications, Inc.
- Weingast, David E, 1950. Walter Lippmann: A Content Analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 14, No. 2: 296–302.
- Weitzer, Ronald and Charis E. Kubrin, 2009. Misogyny in Rap Music: A Content Analysis of Prevalence and Meanings, *Men and Masculinities*, Vol. 12, No. 1: 3–29.
- Wessler, Hartmut and Manuel Adolphsen, 2008. Contra-flow from the Arab world? How Arab television coverage of the 2003 Iraq war was used and framed on Western international news channels, *Media, Culture & Society*, Vol. 30, No. 4: 439–461.
- Wilcox, Delos F. 1900. The American Newspaper: A Study in Social Psychology, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 16, No. 1: 56–92.
- Winham, Gilbert R., 1969. Quantitative Methods in Foreign Policy Analysis, *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 2, No. 2: 187–199.
- Woodward, Julian L., 1934. Quantitative Newspaper Analysis as a Technique of Opinion Research, *Social Forces*, Vol. 12, No. 4: 526–537.
- Woodward, Julian L. and Raymond Franzen, 1948. A Study of Coding Reliability, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 12, No. 2: 253–257.
- Wright, Quincy and Carl J. Nelson, 1939. American Attitudes Toward Japan and China, 1937–38, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 3, No. 1: 46–62.
- Yakobson, Sergium and Harold D. Lasswell, 1949. Trend: May Day Slogans in Soviet Russia, 1918–1943, in: Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds.), *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: George W. Stewart.
- Zerner, Elisabeth H., 1946. Rumors in Paris Newspapers, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 10, No. 3: 382–391.
- Žižić, Mileva, Miodrag Lovrić i Dubravka Pavličić, 2001. *Metodi statističke analize*, Beograd: Ekonomski fakultet.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд
316:303.645

МАНИЋ, Жељка, 1980-

Analiza sadržaja u sociologiji / Željka Manić. - Beograd :
Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta,
2017 (Beograd : Čigoja štampa). - 322 str. ; 24 cm
Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija: str. 305-319.

ISBN 978-86-531-0287-6 (ČŠ)

a) Социологија - Методи - Анализа садржаја

b) Друштвене науке - Методологија

COBISS.SR-ID 230358028